stefanos yerasimos

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE

2-TANZİMATTAN I.DÜNYA SAVAŞINA

BİLİM ARAŞTIRMA DİZİSİ

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE
2-TANZİMATTAN I.DÜNYA SAVAŞINA
stefanos yerasimos
BİLİM ARAŞTIRMA DİZİSİ

GÖZLEM YAYINLARI – 8

ÖZGÜN ADI ; Turquie: Le processus d'un sous - développement (Paris Üniversitesi için doktora tezi.) Fransızcadan çeviren: Babür Kuzucu / Dizgi - Baskı: Murat Matbaacılık Koll. Şti / Kapak Düzeni: Nezih Doğrusoy / Kapak Deseni: Yunus Saltuk / Cilt: Numune Mücellithanesi / Birinci Baskı: Mayıs 1975 / GÖZLEM YAYINLARI Başmusahip Sok. Tan Ap. D. 6 Cağaloğlu İST. / Yazışma Adresi: PK. 966 Karaköy — İSTANBUL

BİLİM ARAŞTIRMA DİZİSİ — 3

Stefanos Yerasimos *1942'de İstanbulda doğdu. ilk ve orta öğrenimini bu şehirde tamamladıktan sonra Güzel Sanatlar Akademisinde mimarlık öğrenimi yaptı. Daha sonra şehircilik öğrenimi yapmak üzere Fansa'ya gitti. Halen Paris'te Vincennes Üiversitesinde öğretim üyesidir. Yerasimos'un kırlardan şehirlere göç konusunda bir doktora tezi hazırlamak amacıyla başladığı çalışmalar, kısa bir süre sona ister istemez ülkedeki her sosyal sorunun kökeninde bulunan temel unsura yani azgelişmişlik olgusuna yöneldi. Elinizdeki kitap bu olguyu daha köklü bir biçimde incelemek kaygısından doğan, beş yılı aşan araştırma ve çalışmaların ürünü olan doktora tezinin Türkçe çevirisidir.*

stefanos yerasimos

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE

2 — TANZİMATTAN I. DÜNYA SAVAŞINA

Türkçesi : Babür KUZUCU

9

Ekonomik Sömürgeleşme Dönemi: Serbest Mübadeleden İflâsa

Tarihte «Şark Meselesi» olarak ün yapan sorun, 1830 larda diplomatik çevrelerde olduğu kadar, Avrupa ve Osmanlı kamuoyunda da şekillenmeye başlar. Bu sorun, bir yandan Avrupa'da kapitalist üretim biçimi, sınaî devriminin tamamlanmasıyla, İngiltere'den başlayarak ergenlik çağına ulaşırken, öte yandan Osmanlı İmparatorluğunda mevcut güçler arasındaki çelişki ve çatışmaların berraklaşıp egemen bir üretim biçimine doğru evrimleşmeyi bir türlü sağlayamamasının sonucu olarak ortaya çıkar. Bun-

dan önceki bölümlerde bu sürecin sebeplerini göz önüne sermeye çalıştık. Olayların akışı İngiliz sanayiînin yeni pazarlara ihtiyaç duyduğu bir noktaya varınca, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla daha farklı bir mahiyette karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdı ve mevcut güçler göz önüne alındığında bu karşı karşıya gelişin sonucunu kestirmek için falcı olmaya ihtiyaç yoktu. Öyleyse Şark Meselesi varılmak istenen hedef kadar harekât alanının yakınlığı yüzünden de, kapitalizmin ve onun en yüksek aşaması olan emperyalizmin kapitalist olmayan ülkeleri etkisi altına alma sürecinin en keskin safhalarından biri olarak belirir.

Bu bölümde benzerlerine emsal gösterilebilecek bir kesinlikle gelişen, bu etki altına ama sürecini izlemeye çalışacağız. 1838 yılında kurulan serbest mübadele düzeni 1854 yılında ilk defa borçlanma ihtiyacını doğurur; birbirini kovalayan borçlanmalar 1875 yılındaki iflâsla sonuçlanır, bunu da 1881 yılında imparatorluğun haciz ve ipotek altına alınması takip eder. Bütün bu süreç 1920 yılında Osmanlı İmparatorluğunun kesin tasfiyesiyle sonuçlanır. Ama bu safhaları bir bir gözden geçirmeden önce ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısının ortalarına rastlayan bu dönemde Osmanlı İmparatorluğundaki mevcut sosyal güçlere bir kere daha göz atmanın faydalı olacağı kanısındayız.

19. YÜZYIL BAŞLARINDA TOPLUMSAL SINIFLAR

I — FEODALLERİN EVRİMİ

Toprağın hep başlıca üretim aracı olarak kaldığı bu ülkede, güçlüler de bu toprağı elinde bulunduranlardır. Ama ondokuzuncu yüzyıl başlarının niteliğini bir önceki

yüzyılda ortaya çıkan feodal tasarruf biçiminin dönüşüme uğraması çizer. 1808 yılında general Sebastiani Napolyon Bonaparte'a gönderdiği resmî yazıda şöyle der: «Asya Türkiyesi büyük çapta haklarını veraset yoluyla elde etmiş beyler tarafından idare edilmektedir. Sarayın tayin ettiği paşaların bu bölgelerin ancak çok küçük bir kısmı üzerinde denetim hakları vardır. Hemen hemen bütün Anadolu üç güçlü kişinin hükümranlığı altındadır ve bunlar bu üstünlüğü hükümranlığın babadan oğula geçmesi sayesinde sağlamışlardır.

Bu güçlü aileler şunlardır:

«Karaosmanoğlu ailesi, Çapanoğlu ailesi ve Tayyar Paşa ailesi.

«Karaosmanoğlu küçük Asya'nın büyük bir kısmının, Karamanlı adıyla tanınan bölgesinin (aslında Karamanlı bölgesinden çok Ege bölgesi olmak gerekir) hakimidir.

«Çapanoğlu İznik ve Sinop yöresiyle eski Pontus Krallığına ait toprakların bir kısmını idaresi altında bulundurmaktadır. Ankara'ya kadar uzanan bölge de onun tasarrufundadır ve Amasya'yı merkez edinmiştir.

«Tayyar Paşa ise eski Pontus krallığının çok büyük bir kısmını idaresi altında bulundurur ve toprakları Kafkasya'ya kadar uzanır. Bu bölgenin merkezi ise Trabzon'dur.» (1)

Bu mektubun yazıldığı 1808 yılı Sened-i İttifak'ın (2) imzalandığı yani feodallerin güçlerinin doruğuna eriştiği yıldır. O dönemde Anadolu'dan geçmekte olan gezginler her yerde bunların varlığına tanık olurlar. Gardane, İznik'-

(1) General Sebastiani'nin 12 Temmuz 1808'de Napolyon Bonaparte'de gönderdiği bilgi yazısı. Zikreden: TESTA L. «Recueil des Traités de la porte Ottomane avec les Puissances Etrangères Depuis 1536» **(Osmanlı Saraymm 1536 Yılından İtibaren Yabancı Güçlerle Yaptığı Antlaşmalar Derlemesi)** Paris, 11 cilt, 1865 ve sonrakiler.

(2) Bkz; Cilt I s. 486.

ten Ankara'ya giderken «otuz köyü içine alan ve başında Bula - ban - kadé (Balaban - kadı?) adlı biri bulunan güzel bir vadiden» (3) geçer. Buranın idaresi bu zata babasından kalmıştır ve bu vadide oturan köylüler pamuk tarımı yapmaktadır. Bu da büyük çiftliklerde pazar ekonomisinin yerleştiğini gösterir.

Toprakta küçük tasarruf sahipleriyle büyük tasarruf sahipleri arasında çok kere bir hiyerarşi teşekkül etmiştir. «Çiftlik» lerin işletmecisi durumunda olan «ağa» lar merkezî idare tarafından tanınan fiilî yönetim gücüne sahip âyanların otoritesi altında bulunurlar. Bunun yanı sıra bir başka kategori, yani «derebeyleri», ağa - âyan - merkezî idare hiyerarşisi ile olduğu kadar sistemin kendisiyle de bütünleşememiş; müzminleşmiş itaatsizlik olgusunun, sistemin ana çatısı dışında kalan özel bir durumu olarak gözükür. Şu da bellidir ki bu fiilî durumların hiç bir zaman tam bir tanımı yapılamamıştır ve o sıralarda mevcut yapılar hakkında pek az bir bilgi sahibi olan gezginlerin çizdiği tasvirlerin de bu konuda edindiğimiz bilgileri daha fazla gün ışığına çıkarmaya faydaları dokunamamaktadır. Meselâ Dupré 1807 yılında İzmit'ten geçerken bu şehre ait gözlemlerini şöyle anlatır: «Şehirde oturan paşa yerinde yoktu. O civarda ayaklanmış olan bir derebeyini bastırmak üzere yola koyulmuştu. Bu derebeyinin adamları bizzat İzmit'in yakınlarına kadar inip bazı evleri ateşe vermişlerdi.» (4) Birkaç kilometre daha ötede ise: «Rumların,

(3) GARDANE P. A. «Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse fait en 1807 et 1808» **(1807 ve 1808 Yıllarında Anadolu'yla İran'a Yapılan Bir Gezinin Günlüğü)** Paris 1809.

(4) DUPRE A. «Voyage en Perse Fait dans les Années 1807, 1808 ve 1809 en Traversant la Natolie et la Mezopotamie Depuis Constantinople jusqu'a l'extremité du Golfe Persique et de la à Irewan» **(1807, 1808 ve 1809 Yıllarmda İstanbul'dan Başlayıp Anadolu ve Mezopotamya'yı Geçerek Basra Körfezinin Sonuua, Oradan da İran'a Geçerek Yapılan Gezi)** Paris 1819.

Ermenilerin ve Türklerin oturduğu çok önemli bir kasaba olan Karamürsel, asıl Cenislik'te yani eski İznik'te ikamet eden Hacı Osman adlı derebeyinin egemenliğinde, bir müsellim (vergi mültezimi) tarafından yönetilmektedir.» (5) Ankara'ya doğru yoluna devam ederken geçtiği Taraklı'da «şeklî olarak Kütahya paşalığına bağlı bir derebeyi yöneticidir.» (6) Nihayet «Tokat yolu üzerinde Hacı Hamza Çapanoğlu'na bağlı olan ve bir derebeyi tarafından Idare edilen küçük bir kasabadır.» (7)

Çok sayıda küçük feodalin varlığına tanık olan bu gezginler bize aynı zamanda, özellikle İstanbul'u İran sınırına bağlıyan yolu denetimi altında bulunduran Çapanoğlu gibi büyük feodallerden de söz ederler. Çapanoğlu'nun emrinde kırk bin süvarisi ve ahırında bin atı vardı. Yılda üç dört kere köyleri dolaşır ve her seferinde kişi başına otuz kuruş haraç toplardı (8). Bunun yanı sıra adamları da kendi hesaplarına köylülerden para sızdırmaktan geri durmazlardı. Morier yol boyunca «Çapanoğlu'nun askerlerinin şerri yüzünden, halkı evini barkını bırakıp dağlara kaçmış birçok bomboş» (9) köye rastlar.

Oysa aradan otuz yıl geçtikten sonra artık bu gibi olaylardan söz edilmez olur. Derebeyleri geçmişte kalmıştır. Hamilton Trabzon'dan Gümüşhane'ye giderken «bir zamanlar derebeyi olan bir Türk ağasının, yani bağımsız bir mülk sahibinin (an independant country gentleman) çiftliğine rastlar. Bu ağanın ağaçlıklı bir tepenin üstünde

(5) DUPRE A. «Voyage en Perse Fait...»
(6) DUPRE A. «Voyage en Perse Fait...»
(7) DUPRE A. «Voyage en Perse Fait...»
(8) GARDANE P. A. «Journal d'un Voyage...»
(9) MORIER J. «A. Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809» **(1808 ve 1809 Yıllarmda İran, Ermenistan ve Küçük Asya'dan İstanbul'a Gezi)** London 1812.

göz alıcı bir evi ve vadide geniş toprakları vardır» (10). Sinop yakınlarında Sepetçiköy «Osman Paşa'ya ait olup babasının derebeylik zamanından kendine kalma» (11) bir çiftliktir. Zile Valisi Sait Bey buranın eski derebeyiydi ve Amasya'ya on iki saat uzaklıktaki yirmibeş köylük bir bölgenin merkezi olan Hacıköy Sait Bey'in idare bölgesine dahil olup dostu Ahmet Ağa'nın denetimindeydi. Ahmet Ağa bu durumuna karşılık, Sait Bey'e yılda beşyüz kuruşluk yüz kese ödemekle yükümlüydü. Son olarak Hamilton'u Sandıklı'da ağırlayıp konuk eden Ali Paşa daha önce bu bölgenin derebeyiydi, sonra da Saray tarafından aynı bölgenin valiliğine getirilmişti (12).

O çağ gezginlerinin anlattıkları diğer birçok hikâyeden çıkardıklarımızla sayısını daha da arttırabileceğimiz bu örnekler âyan ve derebeylerinin öyle birdenbire yokolduklarını değil de, büyük mülk sahipleri haline geldiklerini gösterir. Dönüşüme uğrayan şey, bu kişilerin kendilerine has feodal özelliklerdir. Bazıları Saray'ın valileri haline gelip siyasal iktidarlarını korurlarken, diğerleri tersine büyük mülk sahibi olma statülerini pekiştirirler. «Fol köyü (Giresun bölgesinde) yakınlarında bağımsız bir büyük mülk sahibi olan Mehmet Ağa'nın konağı önünden geçilir. Bu ağa çevredeki toprakların efendisidir (lord). Buralardaki sahil şeridi boyunca buna benzer daha birçok ağa, bey mevcuttur ve bunların otoriteleri bir dereceye kadar o bölgede valilik yapan paşalar tarafından da tanınmıştır.» (13) Yani insanla insan arasındaki feodal ilişkiler büyük çiftliklere has himayeci ilişkilere dönüşmüştür.

(10) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia» **(Küçük Asya, Pontus ve Ermenistan'da Araştırmalar)**, 2 cilt, London 1842

(11) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»

(12) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»

(13) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»

Hiyerarşinin alt kademelerinde bir zorluk çıkarmadan meydana gelen bu dönüşümün, siyasal iktidarın kolay kolay dizgin altına alınamayacak kadar gelişmiş olduğu dorukta da gerçekleşmesi güç bazı sorunlar ortaya çıkardı. Kimi zaman bazı tertiplere girişmek gereği doğdu. Karaosmanoğlu ailesinin başı olan Yakup Paşa 1837 yılında Hamilton'la karşılaştığında Aydın Valisidir. Ama Çapanoğlu'nun ayağını kaydırmak için galiba zor kullanmak gerekmiştir ve bu da o bölgeye vali tayin edilen bir başka derebeyinin yardımıyla gerçekleşebilmiştir (14). Başvurulan bu gibi çareler sonunda kadiri mutlak valiler çağını geri getirir. Çapanoğlu'nu yenen Valinin oğlu Osman Paşa Küçük - Asya'nın en güçlü büyük mülk sahiplerinden biridir. Üçyüz çiftliğe sahip olup, rahat olarak bunların her birinden yılda yirmibeş binle otuz bin kuruş arası gelir sağlar. Kendine ait bu özel çiftliklerin dışında valilik ettiği bölgeden her yıl topladığı vergiler başkente gönderdiği meblağın dört katıdır. Ayrıca tütün tekelini de elinde bulundurur ve bu on yılda üçbuçuk milyon kuruş civarında bir gelir sağlar; bu meblağın sadece yarım milyonunu İstanbul'a gönderir. Bu zatın ölümünden sonra o bölgenin müsellemliği gene aynı şekilde oğluna verilmiştir (15).

Ama siyasal iktidarla mülkiyet arasında giderek bir ayrım meydana gelir. Valilerin yer değiştirmeleri galiba geçici olarak yönettikleri vilâyetle çok kere hısım akrabalarının idaresinde kalan kendi özel mülkleri arasında bir farklılaşmaya yol açan belirleyici sebeplerden biridir. Balıkesir müteselliminin kardeşi Sındırgı'da bu mütesellime ait olan bir çiftliğin ağasıdır (16) ve aynı şekilde Er-

(14) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»
(15) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»
(16) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»

zurum'da valilik etmekte olan paşanın kardeşi Ankara yakınlarında ona ait olan bir çiftliği idare etmektedir (17).

II — BÜROKRASİNİN YENİDEN DOĞUŞU

Bundan önceki bölümde feodallerin uğradığı dönüşümün sebeplerini gözönüne sermeye çalıştık. Merkezî bürokrasiye gelince, bu kategorinin sürekli olabilme niteliği ve Avrupa kapitalizminin etkisi onun evrim şartlarını yarattı. Feodal alandaki artık ürünün dünya pazarına yönelen emtia haline dönüşmesi, böylece bu alanın para dolanımının içine girmesi, kırlarla şehir merkezleri arasında irtibatı yeniden kurdu. Kırlardan ürünün pazara akışı merkezî iktidarın buna ters doğrultuda aynı yolu izleyerek kırlara sızmasına ve buralarda duruma hakim olmasına imkân verdi. Merkezî bürokrasinin tarım alanındaki sömürüden gitgide artan bir pay alması demek olan, duruma bu yeniden hakim oluş, merkezî iktidarın yeniden ihyasıyla gerçekleşirken; toprağa sahip sınıfın iktidarı da, giderek onu başkasına devredilemeyen tam mülkiyet haline dönüştürmek amacıyla, bizzat bu toprak üzerinde billurlaşmaktaydı.

Geçimlerini her şeyden önce hükümdarlık hazinesinden, yani devlet tarafından gaspedilen fazla üzerinden sağlayan kişilerden meydana gelen bürokrasinin varlığı bu kaynakların sürekliliğine bağlıydı. Ticarî faaliyetler veya toprağın tasarrufu bu bürokrasinin üyeleri için işlerinin temininde ancak fırsat düştükçe yararlanılan yollardı. Çünkü bunlar, ülkedeki kaynakların doğrudan doğruya yağmasına oranla daha az verimliydi. Feodallerin ortaya

(17) AINSWORTH W. F. «Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia 1839-40 (1839-1840 yıllarında Küçük Asya, Mezopotamya, Kalde ve Ermenistan'da Gezi ve Araştırmalar), 2 cilt, London 1842.

çıkışı, bu vesileye bağlı ek gelir yollarını daraltırken, hükümdarlık kasasındaki altının suyunu çekmesine de yol açıyordu. Bu durum ise bir zaman sonra bürokrasinin ortadan kalkması ve Osmanlı devletinin çöküntüye uğraması demekti. Bürokrasinin böyle bir tehlikeye karşı canını dişine takarak nasıl savaştığını ve Avrupa kapitalizminin o günün şartlarına uygun düşen desteği sayesinde bunu nasıl bertaraf ettiğini daha önce gördük. Emtia dolaşımının artması hazineyi yeniden güçlendirir ve ticaretin yayılması için gerekli ülke içi düzenin teminatı olan, üstelik Avrupa diplomasisi tarafından irili ufaklı bir çok feodale oranla daha kolay yoldan denetim altında tutulabilen bürokrasi, kapitalizmin nesnel müttefiki haline gelir. Bu bürokrasi için kapitalizm bir kurtarıcı, kapitalizm için ise bürokrasi kendisine doğru pazarlarının kapısını açan bir anahtardır.

Bürokrasinin devlet hazinesi etrafında kümelenmesi, toprak mülkiyetinin giderek pekişmesi ve Avrupa kapitalizminin girdiği büyük taarruz hareketi, İmparatorluktaki iki ana zenginlik kaynağından yani hazineden ve topraktan yararlanma imkânı olan kategorilerden başlayarak, bir ticaret burjuvazisini oluşturma teşebbüslerini çabucak başarısızlığa uğratır.

Geride kala kala gayri müslim unsur kalır. Bu unsur tarihî evrimiyle Türk - Müslüman unsurdan gitgide daha fazla ayrılır.

III — AZINLIKLARIN ROLÜ

A — Genel Evrim

İmparatorluğun kabataslak olarak bugünkü Türkiye topraklarına tekabül eden kısmının 1530 yılındaki nüfusu altıbuçuk milyon civarındaydı ve bunun % 8 kadarı Hıris-

tiyandı (18). 1844 yılında ise aynı topraklar üzerinde yaşayan insan sayısı onaltı milyondu ve bu nüfus içinde Hıristiyanların oranı % 8'den % 20'ye yükselmişti (19). Peki ama, Anadolu'daki Hıristiyan unsur bu iki tarih arasında ne gibi bir evrim geçirmiş olabilirdi? Bütün bu dönem içinde Hıristiyan reaya Müslüman reayadan iki ek yükümlülükle ayrılır : yeniçeri ordusu için Hıristiyan çocukları arasından yapılan devşirme ve gayrı müslimlerden alınan «Cizye» adlı kelle vergisi. İlkinin daha önce de gördüğümüz gibi bir çok kere yararı zararından fazla da olsa, gene de din değiştirme mecburiyetini içerdiğinden Hıristiyan nüfusun azalmasında payı oluyordu. Cizyeye gelince gerçi Hıristiyan reaya için fazladan bir yük teşkil ediyordu ama işin başında, gayri müslim ahalinin Müslüman reayadan daha farklı ekonomik durumda bulunduğunu düşünmemiz için hiç bir sebep yok.

Şehirlerde zengin bir Hıristiyan, özellikle de Rum burjuvazisine raslamıştık. Bu burjuvaziye mensup kişiler çoğu zaman Bizans aristokrasisiyle çağrışım yapan soyadları taşımakta ve en önemli mukataları ihaleyle üstlenecek maddi güce sahip bulunmaktaydı. Ama siyasal sebepler yüzünden bu sınıfın üyeleri arasında din değiştirip İslâmiyeti kabul etme eğilimi çok belirgindir. Bu yolla daha

(18) BARKAN Ö. L. «Les Recensements de la population et des terres dans l'Empire Ottoman et les registres imperiau des statistiques» **(Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve Arazi Sayımları ve İstatistikleriyle İlgili Defter-i Hâkâniler)**, «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt II, İstanbul 1940.

(19) «Almanach ve l'empire ottoman pour l'anne 1849 avec une statistique, politique et religieuse du gouverment, de la population etc.» **1849 Yılı, İdarenin Siyasal ve Dinî, Nüfus vs. İstatistiklerini Kapsayan Osmanlı İmparatorluğu Almanağı)** İstanbul 1849 ve UBICINI A. «Lettres sur la Turquie» **(Türkiye Hakkında Mektuplar)**, Paris 1853.

fazla gelişme imkânları sağlanabilmektedir. Buna Hıristiyan ahalinin din değiştirmedikçe sivil ve askerî yönetici sınıf içinde yer almasının imkânsız olduğunu da eklemek gerekir. Böylece gayri müslimler özellikle Anadolu'da, tabanını toprak rantının teşkil ettiği zenginliklerin asıl dolanımının dışında kalırlar.

İyice belirlenmiş olan bu özel durumlar bir yana bırakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu uyruklarının bu iki kategorisi arasında hele büyük çoğunluğu teşkil eden kır nüfusuyla ilgili olarak, gözle görülür başkaca bir fark yoktur. Öte yandan tarihte, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda geçirilen büyük sarsıntıların bu kategorilerin biriyle diğerini farklı biçimde etkilediğini sanmamızı gerektirecek bir belirtiye de rastlamayız.

Ama onsekizinci yüzyıldan itibaren devşirme usulünün bırakılmasıyla mevcut durumu sağlayan unsurlardan biri altüst olur. İmparatorluğun Türk unsuru imtiyazlı kapıkulu sınıfına karşı hücuma geçerken, elde ettiği tek şey onun imtiyazlarını zayıflatmak olur. İslâm devleti orduyu kendi dindaşlarına ayırırdı. Çünkü fetihçi bir devlette ordu en önde gelen imtiyazlı sınıftı ve İslâm devletinde fetihin temelli bir yeri vardı. Osmanlı devletine gelince, kapıkulu sistemini yaratarak meseleye başka bir yön vermişti. Oysa Türk unsurun giriştiği saldırı bu sistemi başarısızlığa uğratırken, İmparatorluk da artık fetihçi bir devlet olmaktan çıkmaktaydı. Sınırların savunulması gitgide güçleştikçe askerî kişilerin özellikle de basit askerin durumu bir imtiyaz olmaktan çıkıp bir yük haline geliyordu. Bundan böyle, önce «levendlerin» askere alınmasıyla, yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra ise, düzenli askerî güçlerin yaratılmasıyla bu yük tamamiyle köylerdeki Müslüman daha doğrusu Türk nüfusun sırtına yüklenir olmuştu. Çünkü Arapları, Arnavutları ve Kürtleri düzenli orduya katmak mümkün olamıyordu.

B — Fener Aristokrasisi

Bu durum nüfusun bütünü içinde Hıristiyan unsurun çoğalmasını ve bu unsurun nispî refahını kısmen açıklıyabilir. Bu refahla ilgili olarak ondokuzuncu yüzyıl başlarına ve hatta daha sonralara kadar Müslüman reayayla Hıristiyan reaya arasında genel olarak bir hayat seviyesi farkını gösteren açık belirtilere rastlamamaktayız. Sadece özel ve belirli şartların etkisiyle ortaya çıkan kimi guruplar vardır. Başkentte sarayın içine düştüğü bazı siyasal ve diplomatik zorunluluklar Fener Rum aristokrasisini doğurur. Fenerliler, Hıristiyanları gayri müslim oldukları için kamu işlevlerinin dışında tutan kuralın istisnasını teşkil ederler. Meselelerin çözümünde silâhlar yetersiz kaldıkça, diplomasi oyunlarından destek arama gerekliliği Osmanlı Sarayı ile Avrupa arasında gitgide sıklaşan ilişkiler doğurur. Bu ilişkiler «Baştercümanlık» mevkiinin ihdasını zorunlu kılar. Öte yandan Tuna beyliklerinde(*) meydana gelen müzminleşmiş karışıklıklar bu beyliklerin başına padişahın sadık bendeleri olup sarayın çıkarlarını mahalli çıkarların üstünde gözeten voyvodaların atanmasını gerektirir. İşte bütün bu görevlere bir yolunu bulup Fenerliler sahip çıkarlar. Ama bu tecrit edilmiş, bürokrasinin geri kalan kesimlerinden olduğu kadar, voyvodaları sık sık değiştirmek suretiyle beyliklerde bir kişinin ya da bir ailenin uzun süre yönetimi elinde bulundurması sonucu meydana gelebilecek muhtemel kökleşmelerden de titiz bir şekilde uzak tutulan böyle bir aristokrasi evrime uğrayamazdı. Fener aristokrasisi bu niteliğiyle, bağımsız bir Yunan devletinin oluşmasından sonra, Osmanlı bürokrasisinin bu milliyetçi uyanışa karşı duyduğu tepki yüzün-

(*) Eflak ve Boğdan beylikleri. Osmanlı tarih yazarları ve resmi belgeleri bu iki yerden «memleketeyn» diye sözetmektedirler. (Ç. N.)

den ve bu olaydan sonra kendileri de batıya açılmak ihtiyacını duyan Osmanlı bürokratlarının artık aracılara ihtiyaç duymayacak hale gelmesi sonucu ortadan kalktı. Fenerlilerin büyük servetlerinden geride kalan artıklar yavaş yavaş İstanbul'un tefeci kapitalist zümresine kaydı.

C — Ermeni Sarraflar

Hemen hemen tamamı Ermenilerden meydana gelen bu tefeci malî gurup başlangıçta, onyedinci yüzyıldan itibaren İmparatorluk bünyesindeki Hıristiyan kitlenin içinden çıkan ikinci bir kategoriyi oluşturur. Bu kategorinin ortaya çıkış sebepleriyle, süreci birincisi kadar aydınlık değildir. Sadece onyedinci yüzyılda Şah Abbas'ın şahsında somutlaşan İran bürokrasisinin, kamu işlerinin ve bu işlerden sağlanan imkânların dışında tutulan dolayısıyla da hazinenin yağmasına oranla daha güç yollardan kâr elde etme rizikosunu göğüslemek zorunda olan bu azınlıktan bir tüccarlar sınıfı yaratmak yolunda yararlanmak ve bunlar aracılığıyla devlet gelirlerini arttırmak istediğini biliyoruz. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Ermeniler Doğu ticaretinde, Fransız yetkililerini kaygıya düşürecek ve onları kendilerine karşı harekete geçirmeye zorlayacak ölçüde önemli bir yer tutarlar. Osmanlı İmparatorluğu tabiî ki bu faaliyetlerin alanı içinde bulunmaktadır. Avrupalıların tepkisi ve üretim alanında olduğu kadar, ulaşım alanında da gitgide çoğalan üstünlükleri, Ermenilerin faaliyetlerini yavaş yavaş daha az rizikolu olan malî alanla sınırlamış olsa gerektir. Bu malî işlemler de giderek en verimli oldukları alana, yani genellikle devlet hazinesiyle bürokratların bizzat kendilerine borç verme alanına kaydı. Böylece, bürokrasi tarafından sağılacak bir inek olarak yaratılmış olsa bile, aynı zamanda ondan teşvik gören bu

sınıf, durumu kendi lehine çevirerek bürokratların sürekli alacaklısı haline geldi.

Taşradaki iltizamların ihale bedelinin ödenmesi veya önemli mevkilerin «parayla satın alınması» derhal sağlanması gereken önemli meblağlara ihtiyaç gösterir. Ancak tefecilikle veya dış ticaret yoluyla biriktirilen malî sermaye böyle bir talebe cevap verebilecek güçtedir. Şu iltizamı edinmek veya bu vilayetin valiliğini «satın almak» için hazineye yatırılması veya İstanbul'da yüksek mevki sahibi bürokratlara yedirilmesi gereken parayı paşalarla ve mültezimlere borç olarak veren «sarraflar», topraktan elde edilen artık ürünün dolanım alanının resmen dışında kalmalarına rağmen gerçekte bu artık ürünün büyük bir kısmına sahip olurlar. Böylece bunlar, çevrilen politik dolapların iplerini perde gerisinden ellerinde tutmayı becerirler. «Sarraflar tefeciliği bir de paşaların iş takipçiliği veya vekilharçlığıyla birleştirirler. Vezirlerin, vezir-i azamın, sivil ve askerî bütün devlet ricalinin böyle birer vekilharçları vardır. Bu "zevata" ait para işlerinin girdisiyle çıktısıyla bunlar uğraşırlar. İhtiyaçları olduğunda onlara borç para verirler, bütün ev harcamalarında yardımcı olurlar. Onlardan hesap sormak paşanın veya efendinin aklına bile gelmez. Hatta bunların eline teslim ettikleri meblağlar için makbuz bile istemeyi düşünmezler. Sarrafların efendileri nezdinde sahip oldukları böylesine bir kredi, onlar için her an yararlanabilecekleri zengin bir kaynaktır. Vezirlerden veya devlet ricalinden birine işi düşen bir kişinin, ister yerli ister yabancı olsun, bu durumda onun sarrafının tavassutunu istemesi ve buna karşılık da bir ücret ödemesi teamül haline gelmiştir.» (20)

Her paşanın, her âyanın yanında gizli kapaklı işlerini çeviren böyle bir özel danışmanı bulunmaktadır. Tirebo-

(20) UBICINI A. «Lettres...»

lu'nun ağası, Hamilton'a kasabayı ve civarını gezdirtme görevini sarrafına verir. Nazilli'de ise onu Aydın Valisi Karaosmanoğlu'nun sarrafı ağırlayıp konuk eder. O civarda paşayla işi olan bütün pamuk ekicileri ve tüccarları önce, işte bu sarrafa baş vururlar (21). Kısa bir dönem için âyanların yerini alan tam yetkili valiler de onların yalnız hayat tarzlarını değil, sarraflarını, sarraflarıyla olan ilişkilerinl de benimsediler. «Erzurum Valisi Hacı Mehmet'in maiyeti işte bu esas üzerine kurulmuştu. Hizmetindeki adam sayısı yüz - yüzelliden az değildi ve bir o kadar kişilik de haremi vardı. Paşalığından yarım milyonun üstünde gelir sağladığı halde zatıalilerinin kesesinde çok kere tek kuruş bulunmazdı. Bu paranın çok büyük bir kısmı Hazine'ye karşı ona kefillik eden Ermeni sarrafa gidiyordu.» (22)

İktidarın İstanbul'da yoğunlaşmasıyla birlikte malî sermaye de, Ermeni sarrafların loncaların en güçlüsünü teşkil ettikleri bu şehirde toplanır oldu. Öyle ki incelediğimiz çağda imparatorluğun parasını basma imtiyazı yarım yüzyıldan beri, Katolik bir Ermeni ailesi olan Düz'lere aittir (23). Ermenilerden oluşan bu nüveye daha sonra yukarda sözünü ettiğimiz Fenerli Rum unsur da eklenecektir.

D — Rum Tüccarlar

Gözden geçirilmek üzere geride bir de azınlıkların içinden çıkan üçüncü bir gurup, yani en fazla Rumlardan ama aynı zamanda Ermenilerden oluşan tüccarlar zümresi kalıyor. Bunların ticarete yatkınlıklarının kökenlerini bir yandan Bizans'tan arda kalıp da Osmanlı toplum düzeniy-

(21) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»
(22) UBICINI A. «La Turquie actuelle» (**Bugünün Türkiyesi**), Paris 1855.
(23) UBICINI A. «Lettres...»

le az buçuk bütünleşebilmiş servetlerde, öte yandan ise Rum ticaret filosunun bugünkü Yunanistan'da, Oniki Adalarda ve Küçük Asya'nın Ege kıyılarında daima muhafaza ettiği üstünlükte bulabiliriz. Böylece Rum unsuru deniz ticaretinde üstünlüğünü gösterirken Ermeni unsuru da özellikle Anadolu'yla İran arasında sefer yapan kervanlarda varlığını duyurur. Ama Ermenilerin Doğu ticaretinin bütünü içinde üstün bir yerleri olduğunu sanmıyoruz.

Ermenilerin ticarî alanda yükselişleri nasıl İranlıların himayeleri sayesinde olmuşsa, Rumların başarısında da Rus müdahalesinin etkilerini aramak gerekir. Bütün onsekizinci yüzyıl boyunca süren Osmanlı - Rus savaşlarının başlıca iki sonucundan birisi Rusların Akdeniz'e ve Doğuya nüfuz etmeleri, ikincisiyse ticaret alanındaki yayılmalarıdır. Ve nasıl İranlıların simsarlığını Ermeniler yapmışsa Rumlar da Rusların simsarları haline gelir. Ruslar hiç olmazsa başlangıçta Avrupalılar gibi Doğu kumpanyalarına, konsoloslara, kapitülasyonlara sahip değildir ve yerli unsurlarla Rus tüccarları arasında aynı ölçüde belirgin karşıtlıklar yoktur. Rumların ticarî hayata katılmaları Odessa'yla başlar ve Osmanlı İmparatorluğunun bütün limanlarına, buraları da aşıp Akdeniz'e yayılır.

Daha sonra yani 1821 yılında Yunan devrimine maddi kaynaklık edecek olan servetlerin doğmasında Rus ticaretinin büyük payı vardır. Ayrıca İmparatorluktaki Hıristiyan tüccarlardan Müslümanların tabi oldukları orandan daha fazla gümrük resmi alınınca (% 4'e karşılık % 5) (24) Yunanistan'ın bağımsızlığına ilgi gösteren ilk ülke Rusya olur. Rus filosunun 1770 yılında Ege denizine inmesiyle,

(24) BELDICEANU N. «Les actes des premiers sultane conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque Nationale de Paris» **(Paris Ulusal Kitaplığında Saklanan El Yazmalardan İlk Osmanlı Sultanlarına Ait Belgeler)** Paris 1960.

Rusya'nın bu konuda giriştiği ilk teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanırsa da, 1774 yılında imzalanan Kaynarca Antlaşması bu ülkeye İmparatorluktaki Ortodoks ahali üzerinde bir gözetim hakkı verir.

Ancak ondokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa burjuvazisi, ticareti bırakıp kendini sanayiye verdiği ve Doğu kumpanyaları önemini kaybetmeye başladığı zaman, kendi armatörleri ve Osmanlı İmparatorluğu limanlarındaki ticaret evleriyle ellerinin altında yerine iyi oturmuş bir deniz ticareti ağına sahip olan Rum tüccarlara duyulan ilgi Avrupa çapında genelleşir. Rumların Avrupa'nın simsarı olmaları istenir ve bu kere, Yunanistan bağımsızlığını kazanabilsin diye Osmanlı donanmasını yakan, Ruslar değil de İngilizlerle Fransızlar olur.

Avrupa kapitalizminin arzuladığı ıslahat hareketlerinin desteği ve mamul yabancı malların ülkeye akmasıyla, Anadolu Rumlarının özellikle Müslüman halkın zararına bir tüccar «millet» (*) haline dönüşmesini sağlıyacak olan süreçtir. Avrupa malları Anadolu içlerine girdikçe Yunanlı tüccarlar İmparatorluk topraklarındaki ırkdaşlarını da etkilerler. Daha önceleri bütün Anadolu köylüleri gibi basit bir reaya hayatı yaşayan bu Rumlar uyanıp bilgilerini arttırırlar ve iş adamı olma yolunu tutarlar. Onsekizinci yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden gezginler ticaretin genellikle Müslümanların elinde olduğunu, Ermenilerin ise büyük transit ticaretle uğraştığını görürler. Ama elimizde Rumların bu çağda ticaret alanındaki üstünlüklerini gösteren bir bilgi yoktur. Griffiths, yünlü kumaş ve halı ticaretiyle uğraşan bazı Rumlara rastlarsa da gittiği diğer yerlerde büyük bir sefalet içinde yaşayan Rum köylerinden söz eder. Onların çektiği bu yoksulluk ülkede hüküm

(*) Buradaki «millet» kavramı için bkz. cilt I s. 513 (Ç. N.)

süren genel sefaletin bir parçasıdır (25). Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Türkler durumlarını hâlâ korumaktadır. Anadolu kervanlarının uğrak merkezi olan Tokat'ta Yahudilerle Rumlar, genel olarak yoksul insanlardır ve hemen hepsi bakırcılık, kuyumculuk gibi işler yaparlar. Ermenilerle Türklerin asıl işi ticarettir (26). Ama Anadolu'nun belli başlı bakır kaynaklarından birine sahip olan Ergani madenlerinde yönetici durumunda olan Rumlardır(27). Ancak daha sonraları özellikle de ıslahat hareketlerinden sonradır ki, Hıristiyan tüccarlar üstünlüğü ele geçirirler.

E — Levantenler

Sonuncu bir kategori de Doğu'nun (Levant'ın) eski «milletler» inin kalıntıları olan levantenlerdir. Bunlar Doğu ticareti içindeki önemlerini giderek kaybeder. Levantenler İmparatorluğun belli başlı büyük şehirlerinde özellikle İstanbul ve İzmir'de kalabalık haldedir. Doğu ticaretinin iskelelerin etkinliğine bağlı olduğu çağda «milletler» in ihtiva ettiği insan unsuru sıkı sıkıya denetim altında tutuluyordu. Her yeni kişi iyi halini ispat için kendi «millet» camiasından kefil ve teminat göstermek zorundaydı. İskelelerin gerilemeye yüz tutması bu tedbirlerden vazgeçilmesine yol açar ve Osmanlı İmparatorluğundaki büyük şehirlerin Hıristiyan mahalleleri, her türden Avrupalı maceracının bulunduğu yerler haline gelir. İstanbul'da elçilerin oturduğu mahallenin çevresinde her ulustan insanın bir arada yaşadığı kozmopolit bir çevre meydana gelir.

(25) GREFFITHS M. P. «Travels in Europe, Asia Minor and Arabia (1785-86)»(**Avrupa, Küçük Asya ve Arabistan'da Geziler (1785-86)** Londra 1805.
(26) GARDANE P. A. «Journal d'un voyage...»
(27) GARDANE P. A. «Journal d'un voyage...»

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında bu semtte Osmanlı uyruğu olan Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin yanı sıra ondörtbin de yabancı uyruklu insana rastlarız. Bunlardan 6.120'si Yunan tebalı Rum, 1.983'ü İngiliz uyruklu Maltalı ve İyonyalı (*), 1.581'i Avusturyalı, 1.029'u Fransız, 926'sı Rus, 657'si İranlı, 405'i Sardunyalı, 247'si Napolili, 293'ü Toskanalı, 210'u İngiliz, 182'si Belçikalı, 144'ü Prusyalı, 122'si İsveçli, 48'i İspanyol, 47'si Danimarkalı, 35'i Portekizli, 27'si Hollandalı ve 24'ü de Amerikalıdır (28). Üstelik bu insanlardan çoğunun üye oldukları milletlerle ırk birlikleri de yoktur. Her soydan insan uygun gördüğü ve yaptığı işte kendine kolaylıklar sağlayacak olan milleti seçer ve millet camiasına kabul edilir. Bütün bu insanlar bir halita, âdeta yeni bir millet, yani levantenleri meydana getirirler. Bütün merakı Avrupadaki her yeniliği her modayı taklit etmek olan bu ahali, muhakkck ki batılı büyük şehrin bütün çirkinliklerini, kötülüklerini bağrında taşır : arazi spekülasyonu, sosyal güvensizlik, avarelik (29). Burada Rumca, Ermenice, Fransızca, İtalyanca ama daha çok da bütün bu dillerin birbirine karışmasından meydana gelen garip bir dil konuşulur. Ülkenin maddi zenginliklerini sömürerek bir asalak hayatı yaşayan bütün bu insanların en hor gördükleri şey Türk barbarlığı ve Müslüman kaderciliğidir. Azınlıklar malî burjuvazisinin, Avrupaîleşmiş Osmanlı bürokrasisinin, Avrupalı diplomatik çevrelerin ve bu yeni California'ya, yani ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğuna gelip servet yapma yollarını arayan iş adamlarının meydana getirdiği tablonun zemin rengini ve çevre süsünü oluşturan bu gariplikler dünyası İmparatorluğun batışına kadar yaşayacaktır.

(*) 1867'ye kadar İngilizlere ait olan ve Yunanistan'ın batı kıyısında bulunan Yedi Adaların halkı.

(28) «Almanach de l'empire ottoman...»

(29) Bk. UBICINI A. «La Turquie actuelle»

IV — MÜSLÜMAN ORTA SINIF

Hasılı bu Hıristiyan burjuvazisi Türk burjuvazisinin aleyhine olarak gelişmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Müslüman orta sınıfın hızla gerilediğini görürüz. Ulemanın etrafında biçimlenen ticaretle uğraşan nüve halindeki Türk burjuvazisi yabancıların ve onların koruduğu azınlıkların rekabetine direnecek güçte değildir. 1838 Ticaret Antlaşması onun idam fermanı olur. Bu nüve içinde yeterli ekonomik ve siyasal güce sahip olanlar bürokrasiye veya toprak mülkiyetine sığınırlar; geri kalanlar ise şehir küçük burjuvazisine, yani ulema ve esnafa katılırlar. Avrupa sanayiinin rekabeti ve yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla ekonomik ve siyasal gücü tamamen yok olan bu küçük burjuvazi, hoşnutsuz olduğu kadar aciz bir kitle teşkil eder. Hatta çok kere küçük ticareti bile azınlıklar ele geçirir ve o zaman bu sınıf mensuplarına yapacak tek iş olarak küçük bir memuriyetle devlete kapılanmak kalır. Bu durumda devletten maaş alınması bile bir meseledir (30).

Dolayısıyla bu sınıf tepeden tırnağa Hıristiyanlık düşmanı, Avrupa düşmanı ve Avrupa'dan gelen her yeniliğe karşı tepki duyan bir sınıf haline gelir. Bu sınıfın vurucu gücü, Celâlîler çağında olduğu gibi kırsal nüfus fazlasının belli başlı sığınaklarından biri haline gelen medreselerdir. Buralarda verilen, özünde dinî geleneksel eğitim ve küçük memuriyet pazarına boşalan büyük çaptaki insan fazlasının çektiği acılar ulema zümresini eski düzene dönüş fikrinin en inanmış militanları haline getirir (31). İşte bu yüzden bu ulema takımı, ister Avrupalı kapitalistler, isterse

(30) Bk. UBICINI A. «La Turquie actuelle»

(31) Bk. BERKES N. «The development of secularism in Turkey» (Türkiye'de Laikliğin Gelişimi), Montreal 1964.

Osmanlı bürokratları olsun, yerli kamuoyunda ve bu kamuoyunun başını çeken ulemada kökleşen taassubu İmparatorluğun «batılılaşmasına» en büyük engel olarak gören bütün ıslahat taraftarlarının başına belâ kesilir.

V — KÖYLÜLER

Bütün bu çeşitli grupların gerisinde, İmparatorluğun üretici ve sömürülen sınıfını oluşturan köylülüğün büyük kitlesi bulunur. İmparatorluğun bugünkü Türkiye'ye tekabül eden bölümünde, nüfusun onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar altıbuçuk milyondan onaltı milyona yükseldiğini yukarda gördük. Yapılan sayımların doğruluğundan kuşkulansak bile, aradaki fark bu iki yüzyıl arasında nüfusun en azından iki kat arttığını varsaymamızı gerektirecek kadar büyüktür. Bunun başlıca sebebini nüfusun doğal hareketinde, ama biraz da Kırım'daki, Balkanlardaki ve Kafkasya'daki Müslüman unsurların Rusların ilerleyişinden ve ayrılıkçı hareketlerden kaçarak Türkiye'ye sığınmalarında aramalıyız. Kırım'dan başlıca iki göç dalgası 1785 ve 1828 yıllarında geldi (32).

Öyleyse onyedinci yüzyılda dökülen onca kana rağmen, nüfus en azından iki katına yükselmiştir. Üstelik üretim tekniklerinde herhangi bir değişme olmamıştır; ekilip biçilen toprağın yüzölçümünün arttığına ait de elimizde bir bilgi yoktur. Belki de tam tersine bu topraklarda bir azalma söz konusudur. Çünkü onyedinci yüzyıl başlarındaki «Büyük Kaçgun» un ve onu izleyen yeni yerleşmenin

(32) TUNÇDİLEK N. «Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Bir Bakış» İktisat Fakültesi Mecmuası 1950-54. Bu bölgede sayımı yapılan 230 köyden 96'sı, yani % 42'sinin kuruluşları XVIII. yüzyıldan öncesine aittir; 38'i yani % 16'sı XVIII ve XIX yüzyıla ait göçebeden dönme kuruluşlardır; 96'sı da Balkanlardan gelen göçmenler tarafından kurulmuştur.

sonucu, tarım ekonomisinin gerekliliklerine göre seçilmiş olan eski iskân merkezlerinin terkedilerek her şeyden önce dıştan gelecek saldırılara karşı daha büyük bir güvenlik sağlayan yerlere gidilmesi olmuştu. Bu yeni yerlerde ekilip biçilen toprak ise arzulanan verimlilikten ister istemez uzaktı. Üstelik gene aynı dönemde çok sayıda göçebenin yerleşik düzene geçmesi toprak kıtlığını daha da arttırdı. Nihayet çiftliklerin, ülkenin başlıca ihracat maddesi haline gelen sınaî bitkiler tarımında uzmanlaştığı çağdan itibaren bu yeni durum ister istemez tahıl tarımının aleyhine bir gelişme gösterdi (33).

Bu mahalli dengesizliklerin bir benzeri de İmparatorluk çapında ortaya çıktı. Osmanlı hükümdarlığının buğday ambarı olan Tuna beylikleri yani Eflakla Boğdan 1829 ve 1833 yıllarında özerkliklerini kazandılar. Üstelik 1838 Ticaret Antlaşması Osmanlı Devletini buğday tekelini, dolayısıyla da Avrupa'ya yapılacak buğday ihracatı üzerindeki her çeşit yasaklamayı kaldırmak zorunda bıraktı. Böylece devlet önceden ambarlanmış buğdayı sevkederek mahalli kıtlıkların önünü almak imkânını da kaybetti. Nihayet 1846 yılında İngiltere'de kabul edilen ve Büyük Britanya İmparatorluğuna tahıl ithalâtına izin veren hububat kanunları («Corn Laws») Osmanlı İmparatorluğunda üretilen tahılların önemli bir miktarını dış pazara çekti.

Osmanlı İmparatorluğunda tarıma yararlı toprağın daralması ve besin maddelerindeki kıtlık, insan sömürüsünün artmasıyla at başı gider. O güne kadar bu sömürü tek yanlıydı, çünkü toprağın üstün mülkiyet hakkı devletin elindeydi ve toprak rantından pay alan bütün kategoriler bu devletin hiyerarşisi içinde bütünleşiyorlardı. Sipahi tımarını, âyan malikânesini devlet adına işletiyordu. Gerçi bu aracıların el koydukları rantın artması üreticinin geli-

(33) Bk. TUNÇDİLEK N. «Türkiye İskân Coğrafyası» İstanbul 1967.

rini mutlak olarak etkiliyordu. Ama gene de reayanın karşısında sömürücü olarak tek bir kişi vardı. Toprak üzerinde özel mülkiyetin tanınması, memuru mülk sahibinden ayırarak Iki yanlı bir sömürü yaratır. Büyük toprak mülklerindeki çalışma şekli daha çok, zaten uzun zamandan beri kullanılmakta olan ortakçılık uygulamalarını getirir. Büyük çiftliklerde ücretin nakit olarak ödenmesi şekli ancak daha sonraları, mevsimlik işgücünün ortaya çıkışından sonra görülecektir. Demek ki incelediğimiz yüzyılın başlarında kır proletaryasının gelirleriyle ilgili olarak elimizde başka bilgiler bulunamamaktadır. Buna karşılık maden işçileri hakkında bazı bilgilere sahibiz. Gümüşhane bakır madeninde çalışan maden işçilerine günde dört kuruş ödenmektedir ve bu ücret aynı bölgede çalışan gümüş madeni işçileri için sadece yetmiş paradır (34). Aynı çağda Karadeniz bölgesinde buğdayın kilosu aşağı yukarı bir kuruştan satılmaktadır. Yani bu maden işçilerinin günlük alım güçleri iki ilâ dört kilo buğday arasında değişmektedir. Gene bu işçilerin bir koyun satın alabilmeleri için onbeş ilâ otuz iş günü çalışmaları gerekmektedir (35). Onbeşinci yüzyıl sonlarında ise bir maden işçisinin gündeliği yirmi kilogram buğdayın fiyatıyla eş değerdeydi ve bu işçinin bir koyun satın alabilmesi için beşbuçuk gün çalışması yetiyordu. Öyleyse bu sektörde satın alma gücünün eski değerine oranla beşte bire indiğini söyliyebiliriz.

Bütün bunların yanı sıra memurların suistimalleri de artıyordu. Toprağı tasarruf edenle vergiyi toplayanın aynı kişi, yani sipahi veya âyan olduğu çağda bu tasarruf sahipleri altın yumurtlayan tavuğu kesmekten sakınmakta ve reayanın asgari geçimini sağlamaya çalışmaktaydılar. Oy-

(34) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...» cilt I, 1 kuruş = 40 para = 120 akçe.

(35) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»

sa ondokuzuncu yüzyıl ortalarında mütesellimin böyle bir kaygısı yoktu ve zaten kendisi de devletten maaşını zar zor alabiliyordu. Daha sonraki yıllarda rejime karşı çıkanların başında gelecek olan ilk Türk gazetecilerinden Ali Suavi 1857 yılında Simav nahiye müdürünün vekili Hacı Hafızoğlu'nun makamında şöyle bir sahneye tanık olur:

«İçeriye bir zaptiye bir köylü getirdi. Karı 'davam var' dedi. Bizim sofu Hacı Hafızoğlu 'kayıt ve tescili şer'an lâzımdır' deyup sağ eline bir kalem, sol eline bir kâğıt aldı ve gözlerini süzerek... 'söyle' dedi. Köylü karı ki köyünde dahi kimsesiz, evsiz barksız hizmetçi olduğu takririnden zahir oldu. Tâ kadın ninesinden kalma olmak üzere cümlesi yirmi kuruş eder etmez toprak tencere, keser sapı gibi bir takım eşyanın köylüsünden birinin tahtında olduğundan bahisle bunların ahiz ve tahsilini ciğer paralar niyazlarla rica etti. Müdür vekili müfredatı eşyayı zincirleme kaydettikten sonra 'herif celbolunduğu halde inkâr ederse isabet edebilüp edemiyeceğine' dair bazı sual ve cevap ile ademi isbat canibini bitercih 'herifi celp ve müdafaa lazım gelmiyeceği' cevabiyesini verdi. Kadın ağlayarak kapıdan dışarı çıkmak istedi. Ama Hacı Hafızoğlu, kaşlarını çatup gözlerini belertüp kalın ses ile haykırdı ki 'kayıt ve tescil parasını ver de öyle git.' Fakir köylü para lakırdısını işitince dönüp 'aman ağa, merhamet et, benden para isteme' dedi. Hacı Hafızoğlu dedi ki: 'Müdür senin hizmetkârın mı? Kaç saattir sen söyledin, işte ben yazdım (elindeki kâğıdı da gösteriyor) şer'an resmini ver.' Köylü şer'an denince ne yapsın (şeriatın kestiği parmak acımaz) kaç para olduğunu sual eyledi... Hacı hafızzade 'şer'an altmış kuruş' dedi. Karı altmışı duyunca 'aman ağa, Padişah başı için, evlâdın başı için ben köyde hizmetçiyim, aman...' diye ağlamağa başladıkta müdür gerdanında delaili hâmil ve mühellil olduğu halde zaptiyeye tevcihi hitap edüp 'Al bu kadıncağızı, Kara Müftüye götür ve de

ki Hacı Hafızoğlu bu kadıncağızın yazdırdığı şeyler zahmeti için altmış kuruş resim istiyor... Kitaba baksın haber versin' dedi. Zaptiye karıyı odadan çıkardı. Bir az müddet sonra kadın ağlıyarak zaptiye ile odaya girdi ve Kara müftünün kara kaplı kocaman kitaba bakıp 'öyledir altmış kuruş lâzım gelir' dediğini ikrâr eyledi. Lâkin kendinin bunu vermeğe kudreti olmadığından çocuğunu (yanında bir küçük oğlan çocuğu var idi) kasabada birine beslemeliğe vererek para tedarik etmesi zımnında zaptiyenin kendisi ile beraber dolaşmasına müsaade niyaz etti. Ol veçhile de müsaade edildi. Gittiler. İki saat sonra çocuksuz döndüler. Ağacı esnafından birinden çocuğu yıllığı kırk kuruşa vermişler ve yirmi kuruşunu peşin almışlar. Bu yirmiyi Hacı Hafızoğlu'na verdiler...» (36).

Aslında bu konuda örnekler çoğaltılabilir ama biz reayayla o çağdaki devlet görevlileri arasındaki ilişkilerin bir görüntüsünü vermekte bu anıyı yeterli buluyoruz.

Ne var ki vergi toplanmasından daha da beter bir başka durum vardır: askere alınma. «Asker toplama, devlet makamlarının köylere baskın etmesi biçiminde olmaktadır. Öyle köyler var ki, içinde genç ve çalışabilir kimse kalmamış (...) Köylerdeki halk, dağlara kaçıyordu; peşlerinden köpekler salınarak kovalanıyorlardı; tutulanlar, çoğu zaman çocuklar ve sakatlar, uzun iplere sıralama bağlanmış ve elleri bağlı olarak getiriliyorlardı.» (37) «Evli olsun bekâr olsun milletin gençleri vilâyetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlar; orada epeyce bir müddet başkalarının da toplanması-

(36) ALİ SUAVİ Paris'te basılan «Ulûm» gazetesinde 1870'de yayınlanan makale.

(37) MOLTKE H. VON «Lettres sur la Turquie» (**Türkiye Üzerine Mektuplar**) zik. AVCIOĞLU D. «Türkiye'nin Düzeni» İstanbul 1968.

nı bekleyerek bit ve pislik içinde mahbus kalıyorlardı. Sonra deniz kıyısındaki kasabalara götürülüp oradan gemilerle gönderiliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasret ve hastalığı içinde perişan bir halde İstanbul'a çıkınca hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine dağıtılıyorlardı.» (38)

Ama belki de bu felâketlerin hiç biri, Türk köylü toplumunun üzerinde takas ekonomisinin altüst oluşu ve para ekonomisinin hayatına girişi kadar katı ve yıkıcı etkiler bırakmamıştır. Karl Marx geleneksel Hint toplumunun çözülüşünün sebebini, Manchester iplik eğirme makinelerinin Hindistan'a girişinde, ardından da çıkrığın ortadan kalkışında görür. Aynı süreç, aynı sebepler yüzünden ve hemen hemen aynı çağda Türkiye'de de ortaya çıkar. Avrupa'da imal edilen malların ve her şeyden önce de dokumaların ülkeye girmesi, takas ekonomisi üzerine kurulu tarım cemaatlerinin bağrında nispî bir özerkliğe imkân veren ev ekonomisini yıkıma sürükler. Bu özerkliğin yıkılması köy dünyasını para ekonomisinin alanına sokar ve gitgide onu tefeciyle büyük mülk sahibinin elinde oyuncak haline getirir. Merkezî idare de vergileri nakdî olarak istemekle buna yardımcı olur.

VI — ŞEHİR PROLETARYASI

Sanayi devriminin doğmuş olduğu ülkelerde, bu hareketin getirdiği etkiler kırsal alanlardaki altüst oluş ve hızlanan şehirleşmeyle birlikte, bir işçi sınıfının doğuşuna, oradan da toplumun yeni temeller üzerinde yeniden biçimlenmesine yol açtı. Aynı sanayi devrimi ürettiği mallara pazar olarak kullandığı sanayileşmemiş ülkelerin kır-

(38) SLADE zik. CEM İ. «Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi» İstanbul 1970

sal dünyasına da aynı çözülmeyi getirdi. Ama bu altüst oluş, bu ülkelerde kendisiyle birlikte hiç bir çözüm yolu getirmedi. Para ekonomisi, mahalli üretimin yok olması, Avrupa sanayisine gerekli hammaddeleri üreten büyük tarım alanlarının yaratılması hiç bir olana akıtılamayan bir insan fazlası meydana getirdi. Bu ülkelerde kırlardan şehirlere kitle halindeki büyük göçe, daha ilk başta uyandırdığı korkuya rağmen hiç bir çare bulunamadı. Çünkü bu ülkelerin şehirleri, onların bünyesini kemiren bu habis urlar, hiç bir şey üretmiyor, kırlarda her gün biraz daha artan nüfus fazlasını emecek hiç bir iş imkânı yaratamıyordu. Demek ki sanayileşmemiş ülkelerin evriminin bu aşamasında şehir proletaryası olsa olsa rasgele, gelenekleri yerleşmemiş, köksüz ve cılız bir proletarya olabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu için de durum aynı oldu.

1844 yılında İstanbul nüfusunu meydana getiren 891 bin kişinin 75 bin kadarı evi barkı belirsiz bekârlardı. Bunun 5'de 2'si Türk, kalanı da Rum ve Ermenilerden meydana geliyordu (39). Kayda bekâr olarak geçmelerine rağmen bunlardan çoğu evliydi, fakat ailelerini memleketlerinde bırakarak birkaç yıllığına bu şehre gelmişlerdi. Burada bir miktar para biriktirdikten sonra çoluklarının çocuklarının yanına dönüyorlardı. «Bu bekârlar genellikle evlere kapılanırlar, kayıkçılık, hamallık, sakalık, dülgerlik, duvarcılık, bahçıvanlık, çobanlık v.s. yaparlardı.» (40) Her alandaki bu yan işleri daha çok, geçici olarak taşradan şehire göçmüş bu insanlar görürlerdi.

Aynı durum bu derece olmasa bile, İmparatorluğun, nüfusu büyük çapta artma gösteren diğer şehirlerinde de vardır. 1830 yıllarında meydana gelen ilk sanayileşme teşebbüsleri, sayısı sınırlı da olsa bir kısım işçinin istihda-

(39) UBICINI A. «La Turquie actuelle»
(40) «Almanach de l'empire ottoman...»

mına imkân verir. Ama ücretler çok düşüktür. 1847 yılında Filibe'deki bir iplik bükme fabrikasında ücretler yılda 100 ile 750 kuruş arasında değişir. Makinelerde çalışan işçiler ortalama 300 ile 400 kuruş arasında yıllık ücret alırlar. Yıllık 750 kuruş ücret alan bir ustabaşının ücreti en küçük devlet memurunun maaşından daha aza gelmektedir. Uşak'da halı atelyelerinde kadın işçilerin gündelikleri 33 paradır (41). Bu şartlar yüzyılın ikinci yarısında kendini açığa vuracak olan işçi hareketlerini doğuracaktır. Ama daha 1845 yılında bir Polis Nizamnamesi «...amele ve işçi makûlelerinin ve cemiyetlerinin def' ve izalesi ile ihtilâl vukuunun önün getirilmesi (...)» (42) ve «işini gücünü terk ile mücerred tatil-i mesalihi ibad garezinde olan amele ve işçilerin cezalandırılması için» (43) tedbirler alınmasını ön görür. Bu da daha o zamandan kaynaşmaların bir ölçüde başladığını gösterir.

SERBEST MÜBADELEDEN BORÇLANMAYA

«Çeşitli sosyal sınıfların aralarındaki ilişkilerin, çeşitli ırkların arasındaki ilişkilerden daha az karışık» (44) olmadığı bu görünüm, 1830 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun ve özellikle de bugünkü Türkiye'nin sınırları içinde ka-

(41) SENCER O. «Türkiye'de İşçi Sınıfı» İstanbul 1969.

(42) ERİŞÇİ L. «Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi» İstanbul 1951.

(43) LEFRANC G. — SÜLKER K. «Dünyada ve Bizde Sendikacılık» zik. FİŞEK K. «Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı» Ankara 1969.

(44) MARX K. (New York Tribune'de 7 nisan 1853'te yayımlanan Türkiye'de Milliyetler adlı makale) Türkiye Üzerine, İstanbul 1966.

lan bölgelerin durumunu belirler. Bu çağ bürokrasinin yeniden belini doğrulttuğu ve iktidarın merkezîleştiği; âyanların siyasal güçlerinin ortadan kalktığı ama aynı zamanda toprak mülkiyetinin daha sağlam temellere oturduğu; azınlıkların ekonomik güçlerinin tanındığı; küçük burjuvazinin, ekonomik ve siyasal gücünü hızla kaybederken gerici bir unsur halinde kemikleştiği ve nihayet köylerde sömürünün arttığı, bir kır ve şehir proletaryasının doğduğu çağdır. Ama bütün bunlar o dönemin temel olgusu olarak kalan kapitalizmin etkisiyle şartlanmıştır.

Bürokrasinin yeniden güç kazanmasına imkân veren iki olay, yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla âyanların siyasal iktidarlarının yıkılmasıdır. Zora baş vurularak sağlanan bu iki sonuçtan sonra, bürokrasi yeni baştan en önemli yönetici sınıf haline gelir. Doğrusunu isterseniz, üretim araçlarının her türlüsünden kopmuş, bir anlamda soyut bir yönetici sınıfı kavramak da mümkün değildir ve aslında ülkenin egemen tabakası hazineyi ellerinde tutan merkezî bürokratlardan, taşra valilerinden, büyük mülk sahiplerinden ve tefeci sarraflardan meydana gelir. Üstelik herhangi bir kişinin bu kategorilerden birkaçına dahil olmasını engelleyecek bir yasak da yoktur. Meselâ taşraya vali tayin edilmiş birinin, aynı zamanda bir çiftlik sahibi olması gibi. Ne var ki bu durum bütün bu unsurların birbiriyle kaynaşıp egemen bir sınıf haline dönüşeceği bir evrime uğrayacak yerde, güçlerin kutuplaşmasına ve üretim araçlarından yoksun ama siyasal iktidara ve hazineyi denetim hakkına sahip bürokratlarla, siyasal iktidardan uzaklaştırılmış arazi sahipleri arasında bir ikileme yönelir. Bu çelişki İmparatorluğun son döneminin, hatta onu da aşarak Türkiye Cumhuriyeti'nin evrimi üzerinde bütün ağırlığını duyuracaktır.

I — ISLAHAT HAREKETLERİ

Bürokratlar ilk elde kazandıkları başarıdan sonra, önce İmparatorluğu elden geldiğince merkezîleştirip, yani ülkede yaratılan ürün fazlasını kendi ellerinde toplayıp, iktidarı ellerinde tutan sınıf olarak kendilerini daha sağlam temeller üzerine oturtmaya; sonra da Avrupa'da benimsenen burjuva idealleri doğrultusunda bir evrimleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla, kendi sınıf mensupları arasındaki dengenin zorunlu kıldığı ve her türlü sivrilmeyi cezalandıran gurup disiplininden birey olarak kurtulmaya yönelirler. Böylece Osmanlı bürokratı kendi gücünü devam ettiren devlet yetkilerini muhafaza ederken, aynı zamanda bu devleti Avrupa'daki modellerden esinlenilmiş liberal bir devlete doğru evrimleştirmek ister. Birbiri ardısıra yapılagelen reform dalgaları da, bu reformların çelişkileri de işte buradan gelir. Bu yüzdendir ki Osmanlı bürokratı o ateşli ıslahatçılığı içinde, Avrupalı diplomatik çevreler kadar, geleceğini elleri arasında tutmakta olan büyük arazi sahipleriyle de arayı bozmamaya çalışır.

A — İlkeler ve Durumlar

Osmanlı bürokrasisi II. Mahmut çağında iktidarı merkezîleştirirken, kendi içinde de reformlar yapmaya başlar. Kılık kıyafetteki ıslahat Osmanlı devlet büyüklerine elçiliklerde verilen balolarda bir gösterişlilik kazandırırken, Avrupa liberalizminin idealleriyle yoğrulmuş, aydın yöneticilerin yetişmesi için okullar açılmaktaydı (45). İstanbul'dakl bu okulları bitirenler öğrenimlerine devam etmek için Avrupa'ya gidiyorlardı. «Paris'de bu gençler şapka giyerler, Fransızlar gibi giyinirlerdi. Fransızcanın inceliklerinden ya-

(45) BERKES N. «The development...»

rarlanıp kelime oyunları yapmaya pek bayılırlardı. Bir ziyafet salonunda Türk oldukları anlaşılsa, utançlarından nerdeyse yüzleri kızarırdı. Türkiye'ye geri dönüp de idarî kademelerde önemli mevkilere getirildiklerinde, denebilir ki yaptıkları işlerde memleketlerine faydalı olmaktan çok Avrupalıların gözüne girmeyi, yurtdışında ünlerini arttırmayı düşünürlerdi.» (46) Böylece 1830 yıllarından itibaren bürokratlar arasında, ıslahat hareketlerinin itici gücü haline gelecek olan bir «münevver» (aydın) öncü kadro doğar.

1838 Ticaret Antlaşması işte bu öncü kadronun sırabaşı olan Mustafa Reşit Paşa'nın yöneticiliği altında imzalandı. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı demek olan bu antlaşma sadece bir kategorinin yani bürokratlar zümresinin işine yaradı. İç gümrük resimlerinin kaldırılması, bunlardan yararlanan mültezimleri, valileri ve eşrafı adamakıllı güç duruma sokarken, bunu karşılamak üzere ithal mallarının tutarı üzerinden gümrük vergilerinde yapılan % 2'lik arttırmadan (böylece bu vergiler toplam olarak % 3'den % 5'e çıkarılmıştı) tek yararlanan merkezî idarenin elindeki Devlet Hazinesi oluyordu. İngiliz baskıları yüzünden bu % 5'i daha da arttırmanın imkânsızlığı karşısında, bu kere de ihracata % 12'lik bir resim kondu. Bir yandan üreticiye, öte yandan Türkiye'den ihraç edilen hammaddelerin dış pazarlardaki rekabet gücüne zararı dokunan bu uygulama da Hazineye ek bir gelir sağladı. Bütün bu olaylar aynı zamanda, bürokrasi nalıncı keseri gibi hep kendine yontmayı becerirken, kanunların her zaman pek de lehinde işlemediği büyük arazi sahiplerinin siyasal nüfuz eksikliğini gösterir.

Ama 1838 yılında imzalanan ticaret antlaşması, as-

(46) UBICINI A. «La Turquie actuelle»

garî düzeyde de olsa, bir kısım reformlar gerçekleştirmeden uygulanamazdı. Mübadele alanındaki mutlak liberalizmin uygulama alanına geçmesi siyasal alanda da asgarî bir liberalizmi gerektirmekteydi.

Bürokrasi bütünü içinde, reformları siyasal ve ekonomik güçlerin merkezîleşmesinde daha fazla yol katetmek için istiyordu; bir birey olarak bürokrat ise bunları, elindeki servetten hiç bir ayak bağıyla karşılaşmaksızın yararlanabilmek imkânına kavuşmak için arzuluyordu. Bu reformlar, mahalli pazarların uluslararası ticarete açılmasının sağladığı imkânlardan tam olarak yararlanabilmek için de gerekliydi. Bu konuda arazi sahiplerinin düşünceleriyse daha da bulanıktı. Tasarruflarında bulunan topraklar üzerinde kendilerine tam mülkiyet hakkı tanıyan ilkenin kabul edilmesi şüphesiz istenilir birşeydi ama, bürokratlar eliyle yürütülecek olan bir reform hareketi, bir yandan onların reaya üzerindeki yetkilerini, yani ek gelir kaynaklarından birini yok edecek, öte yandan da kaşığıyla verdiğini sapıyla çıkaracak, yani mülkiyet hakkını tanıdığı toprakları vergiye bağlayacaktı. Arazi sahiplerinin ıslahat hareketleri konusunda sık sık gösterdikleri tutum değişikliği ve düşmanlık, bu hareketlerin evrimi üzerinde ağırlığını büyük çapta duyuracaktır. Ekonomik güce sahip kategorilerin üçüncüsü, yani tefeciler için reform özellikle, daha önce de geçerliği olan bir değişiklik meselesiydi : paralarını taşra yerine, sadece İstanbul'da merkezî idarenin elindeki hazineye faizle borç olarak vereceklerdi ve bu çok daha kârlı bir iş olarak görülmekteydi. Hıristiyan burjuvazisine gelince, bu sınıf için reform, elindeki imtiyazlar mevcudunda, yabancı güçler yardımıyla elde etmeyi umduğu bir artıştan ibaretti!.. Geriye bir tek, Avrupa'ya açılan her kapıya kesenkes karşı, Türk küçük burjuvazisi kalıyordu; ona göre bütün felâketler işte bu kapılardan ülkeye gelmekteydi. Ama bu sınıf hiçbir siyasal gücü olmayan, sa-

dece zaman zaman öfkeli taşkınlıklarıyla başedilmesi gereken bir kamuoyundan başka bir şeyi temsil etmiyordu. Bu sınıf özellikle, batılılaşma düşmanlığının sözcüsü kesilecek ve amaçlarına ulaşmak uğruna bu kamuoyunu bürokrasiye karşı zaman zaman bir tehdit aracı haline getirecek olan büyük arazi sahiplerinin elinde oyuncak olacaktır. Bütün bunların dışında bir de yoğun bir sömürünün ağırlığı altında ezilip kalmış, uyuşup hantallaşmış köylülükle, henüz kendi varlığı adına söz söyleyecek güce erişememiş olan proletarya vardır. O çağda Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki güç ilişkilerinin görünümü işte budur.

Dışta ise düvel-i muazzama, güçlü büyük devletler, büyük güçler ıslahattan yanadır. Şüphesiz bu önce 1838 Ticaret Antlaşmasının meyvelerini tam olarak toplayabilmek içindir. Ama bu tutum aynı zamanda büyük bir siyasal ilkenin de ifadesidir. Palmerston Fransız büyükelçisine «şunu hareket noktası olarak kabul ediyorum ki» diyordu «ortak siyasetimizin hedefi Osmanlı İmparatorluğunun muhafazasıdır. Avrupa'da dengeyi elde tutmanın en az zararlı teminatı budur. (...) Ve Osmanlı İmparatorluğunun muhafazası amaç olarak alınınca, onu düşmanları kadar dostlarına karşı da savunmak zorunda oluruz.» (47) Bu siyasetin kökenleri Viyana Kongresinde, Avrupa'da statükonun korunmasıyla ilgili olarak alınan kararlarda yatmaktadır. Ama asıl mesele İngiltere'yle Rusya arasındaki uzlaşmaz zıtlıktır. Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kalkışı demek, bu İmparatorluktan ardakalan toprakların büyük devletler arasında bölüşülmesi demekti ve böyle bir

(47) Fransa'nın Londra maslahatgüzarı baron Bourqueney'in, dışişleri bakanı Mareşal Soult'a, Londra'dan gönderdiği 25 mayıs 1839 tarihli yazı, zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

durumda İstanbul'la Boğazlar bölgesinin Rusya'nın mirasına düşeceği çoktan beri belliydi. Oysa böyle bir şey sadece Rusların Akdeniz'e inmesi değil, aynı zamanda Karadeniz'e giden yolun İngilizlere kapatılması anlamına da gelirdi ve Karadeniz, Trabzon limanıyla Asya'ya açılan en önemli kapılardan biriydi. «Trabzon ticaretinin büyük bir siyasal önemi de vardır. Çünkü bu ticaret, Rusya'nın ve İngiltere'nin Asya içlerindeki çıkarlarının birkaç yıl önce çatışma haline gelmesine yol açmıştır. Ruslar, 1840'a kadar, yabancı ülkelerden bu bölgeye ithal edilen ürünlerin alım satımını mutlak denecek ölçüde ellerinde tutuyorlardı. Rus emtiası, İndus'a kadar yayılmıştı. Hatta çoğunlukla, Rus emtiası İngiliz emtiasına tercih ediliyordu. Afgan savaşına ve Sind ile Pencab'ın ele geçirilmesine kadar, İngiliz ticaretinin Asya içlerinde hiç bir varlık gösteremediğini söyleyebiliriz. Ama bugün durum aynı değildir. İngiltere'yi bir hayalet gibi tehdit eden ve hemen tatmin edilmediği takdirde, doğurduğu korkunç değişikliklerin etkisi New - York'tan Kanton'a, Saint - Petersbourg'dan Sidney'e kadar her yerde duyulan bir zorunluk, yani İngiltere'nin, ticaretini sürekli olarak genişletmek zorunda oluşu, şu sonucu doğurmuştur : İngiliz ticareti, Asya'nın iç bölgelerine, her iki yandan yani hem İndus hem de Karadeniz yönlerinden aynı anda saldırmaya mecbur olmuştur. Dünyanın bu bölgesine Rusların yaptığı ihracat hakkında pek az şey bildiğimiz halde, aynı bölgeye yapılan İngiliz ihracatının artmış olduğunu göz önünde tutarak, bu bölgede Rus ticaretinin önemli bir şekilde azalmış olduğu sonucuna rahat rahat varabiliriz. Rusya ile İngiltere arasındaki ticarî savaşın alanı, İndus'tan Trabzon'a kaymış ve bir zamanlar İngilizlerin Doğu İmparatorluğunun sınırlarına kadar sokulmak tehlikesini göze alan Rus ticareti, gümrük sınırının en aşırı ucunu muhafaza etme ve

genel olarak savunma durumuna düşmüştür.» (48) Bu da meselenin gerçek yüzünü ve Osmanlı İmparatorluğunu muhafaza etmekte güdülen asıl amacı gösterir.

İmparatorluk içindeki Hıristiyan azınlıklara gelince, Avrupa burjuvazisinin malları gibi ideolojilerine de kucak açarken, hem servetlerini ve faaliyetlerini devletin bürokratik idare anlayışının imkân verdiği suistimallerden korumak istiyor, hem de bağımsızlık alanında çeşitli faaliyetlere girişiyorlardı. İmparatorluk içindeki azınlıklarla ticarî faaliyetleri geliştirme işine ilk kalkışan ve kendi mezhebinden olanları himayesi altına almış olan mutlakiyetçi Rusya, şimdi de Fransız devriminin ilkeleriyle yoğrulmuş milliyetçilik hareketlerinin yeşerip boy vermesine yardımcı oluyordu. Öyleyse Osmanlı İmparatorluğundaki eski kurumların ayakta tutulması, sırf yeni şartlara uyamama yüzünden bir parçalanmanın olması ve Rusya'ya uydu küçük devletlerin doğması demekti. Bu durumda azınlıklara İmparatorluk bünyesi içinde daha geniş hürriyetler veren reformların yapılması lâzımdı. Bu onların hem İngiliz mallarının simsarlığı görevini daha verimli olarak yerine getirmelerini, hem de tehlikeli bağımsızlık hayallerini kafalarından uzaklaştırmalarını sağlayacaktı. Demek ki batılı güçler için Osmanlı İmparatorluğunda reform, azınlıklara imtiyaz ve Türk - Müslüman unsurun azınlıkta olduğu eyaletlerde bir ölçüde merkezden kopma (adem-i merkeziyet) demekti. Bu görüş özünde, Osmanlı bürokrasisinin merkeziyetçi teşebbüslerine karşıydı.

Osmanlı devletinde ıslahat yapılmasından yana olan bu tutum, aynı zamanda, İngiliz siyasetinin, Osmanlı İmparatorluğunu Hıristiyan uyruklarının merkezden kopmacı

---

(48) MARX K. (New York Tribune'da 12 nisan 1853'te yayınlanan Türkiye'de Gerçek Anlaşmazlık Noktası adlı makale) Türkiye Üzerine,

eğilimlerine karşı ayakta tutma kararını, gene aynı İngiliz siyasetinin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla, daha bir süre önce uygarlığın barbarlığa karşı mücadelesi olarak gösterilmiş olan Yunan ayaklanmasıyla bir hayli şartlanmış bulunan kendi kamuoyu önünde savunurken, duyduğu bir çeşit zarureti de ifade etmekteydi. 1839 yılından sonra Palmerston Lord Russel'a «Bizim (Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutma) imkânımız» diye yazıyordu «bu ülkenin (İngiltere'nin) kamuoyuna bağlıdır ve bu kamuoyu Türk hükümeti reformlara razı olmadığı takdirde bizi desteklemiyecektir.» (49)

B — 1839 Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu)

a — Hazırlanması

Bürokrasinin öncü kesimi II. Mahmud'un ölümüne kadar bir reformu kabul ettirecek güçte görünmüyordu. Hükümdarın çevresini alan kurulu düzen taraftarı eskiler, büyük arazi sahipleri ve âyanların yerine geçmiş olan tam yetkili valilerle herhalde böylesine tehlikeli bir teşebbüse razı olmayacak kadar sıkı bağlar içindeydiler. Yabancılara gelince, İngilizler 1838 Ticaret Antlaşmasını onaydan geçirttikten sonra şimdi de Türkiye'yi Rusya'nın nüfuzundan ve Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın (1833) sonuçlarından kurtarmaya çalışıyorlardı. Fransızlar Cezayir işgalini başka ülkelere kabul ettirmek çabası içindeydi. Her halükârda o çağa ait diplomatik belgelerde Osmanlı İmparatorluğunun bir reform yapması yolunda dıştan gelen kesin baskılara rastlamıyoruz.

(49) Zik. BAILEY F. E. «British policy and Turkish reform movement» (**İngiliz Siyaseti ve Türk Islahat Hareketi**), Cambridge 1942.

Osmanlı İmparatorluğu 1839 yılı başlarında, bir yıl önce imzalanan Ticaret Antlaşmasına karşılık olarak, İngiltere'yle, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir ittifak imzalamayı umar. Mustafa Reşit Paşa bunu sağlamak üzere Londra'ya gelir, ama zamanın İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston böyle bir şeyi kabule hazır görünmez. O sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nda felâketler birbirini kovalamaktadır: Kavalalı Mehmet Ali Paşa ordusunun Osmanlı ordusunu imha ettiği Nizip bozgunu, II. Mahmud'un ölümü ve Osmanlı donanmasının Mehmet Ali Paşa kuvvetlerine katılması (*). Mustafa Reşit Paşa o zaman hem ıslahat vaadinde bulunarak Palmerston'dan yardım ve lütuf koparma şansı olduğunu hem de Kavalalı Mehmet Ali Paşa heyülasını ve İngilizlerin askerî yardım imkânını kullanarak İstanbul'daki eskilere böyle bir ıslahatı kabul ettirebileceğini düşünür. 10 Ağustos günü Palmerston'la görüşür ve herhalde tasarısından ona söz eder. Ama kafası daha çok Rusya'nın müdahale tehdidiyle meşgul olan Palmerston, özellikle bu konuya eğilmişe benzemez. En azından, o günlere ait çeşitli yazışmalarında bununla ilgili hiçbir noktaya rastlamamaktayız. Belki de Mustafa Reşit Paşa'dan bu konuyla ilgili bir muhtıra istemiş olabilir, çünkü Paşa iki gün sonra yani 12 Ağustos 1839'da, tam İstanbul'a hareket edeceği sırada kendisine böyle bir muhtıra verir. Pek açık seçik olmayan bir Fransızcayla kaleme alınmış olan bu metin, daha sonra tam yedi kere vezir-i azamlık makamını işgal edecek, ıslahat hareketlerinin babası ve ondokuzuncu yüzyıl Türk siyaset

(*) II. Mahmud, Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Nizip'te bozguna uğramasından bir gün sonra, 1 temmuz 1839'da öldü. Bundan birkaç gün sonra da Kaptan-ı derya Ahmet Paşa (Firarî Ahmet Paşa) Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürerek Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti. (Ç. N.)

adamlarının fikir ustası sayılacak olan bir zatın, yabancı güçlere (devletlere) ülkenin iç işlerine bütün müdahale imkânlarını nasıl kendi eliyle sunduğunu gösterir. Avrupa diplomasisinin yapacağı tek şey, Mustafa Reşit Paşa'nın muhtırasında verdiği öğütleri izlemek olacaktır.

Metin, Osmanlı İmparatorluğunun başında bulunan felâketleri ve bunlardan kurtulma yollarını tahlille işe başlar. Bu unsurar daha sonra göreceğimiz reform metninde (Tanzimat Fermanı) yeniden ele alınacaktır. Sonra da reformların gerçekleşme meselesi üzerine eğilir. «(...) Ne var ki, Osmanlı sarayının iç idare alanına bir çeşit tecavüz vuku bulmadıkça, bu felâketlere çare getirilemeyeceği; bu yolda bir tutumun ise milletlerin karşılıklı haklarına aykırı düşeceği ve zaten Müslümanların, şer'î kanunlara körü körüne itaatleriyle, malum taassupları yüzünden Avrupalı güçler (büyük devletler) tarafından kabul ettirilmek istenen her türlü teklife karşı koymaktan geri durmayacakları söylenecektir.

«Böyle bir itiraza cevap vermek için, milletlerin karşılıklı haklarına vaki bu tecavüzün halka zararlı herhangi bir eylemi amaç edinip edinmeyeceğini; bizzat Avrupa'daki denge siyaseti bu halkın varlığını muhafaza etmesini gerekli kılmışsa, onun kendisine refah ve güç getirecek her şeye bağlanmasında herhangi bir kötülük ve sakınca olup olmayacağını sormak yetecektir. Hatta bu sonuçlara ermek kendi iç idaresine başkalarını karıştırmamakta konulan bazı sınırları aşmayı gerektirse bile.

«Üstelik Osmanlı devletine yapılacak teklifleri, tek bir ülke değil, ittifak halindeki bütün büyük devletler getirmiş olacaktır. Onun için de bu devletlerden hiç biri Osmanlı Sarayının iç işlerine tek başına karışma bahane ve önceliğini, bu istisnai durum dolayısıyla sağlayamayacaktır.

«Osmanlı padişahının yaşça küçük oluşu, dost güçlerin (devletlerin) kendine doğru yolu göstermesine imkân

vermektedir; bu bakımdan onların tutumları ancak sevgilerine ve duygularındaki içtenliğe yorulabilir. Müslüman halkın taassubu bir zamanlar olduğu gibi değildir; ulema eski gücünden çok şey kaybetmiştir ve geçmişten kalan dertlere derman olsun diye şu anda baş vurduğumuz yollar hiç bir şekilde Kur'an'ın bize sağladığı kanunlara (şeriata) tecavüz mahiyetini taşımamaktadır. **Her türlü durumda bir ıslah imkânı yaratacağı besbelli olan bu yollar, şu anda devlet işlerinin başında bulunan insanların Avrupalı devletlerin teveccühünü kazanmasına vesile olacaktır.** Hiç şüphe olmasın ki bunlar, bu teveccühten yararlanmak düşüncesiyle bu devletler tarafından yapılan bütün teklifleri güçlük çıkarmadan tezelden kabulleneceklerdir.

«(...) Gene de bu gibi tasarıların yürütmeye konmasında, olur da, büyük devletlerin güttükleri siyaset, bunların işlerlik kazanmasını engelleyecek derecede güçlükler ve sakıncalarla karşılaşırsa, o zaman en azından bu devletler, İstanbul'daki büyükelçileri, öğüt vermek suretiyle Divan'a baş vururlar. Bu öğütler belli sınırlar içinde kalsa bile, gene de lâf olsun diye söylenmiş olmayacaktır. Çünkü bunları, en yüksek düzeyde, en yararlı mülahazalar kadar, en az onlar kadar, bütün insanlığın sesi ve haykırışları da gerekli kılmaktadır.» (50)

Bu, açıkca görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğunun vesayet altına konması demektir. Muhtıra metni en ufak ayrıntılarına kadar, neresinden bakılırsa bakılsın böyle bir niyeti dile getirmekte ve hatta bu konuda yapılan baskıların yetersiz olduğundan yakınmaktadır. Avrupa diplomasisinin eğilimlerini ve büyük devletler arasındaki güç ilişkilerini yakından tanıyan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalabilmesi için, bu büyük güçler arasındaki ince denge oyunundan başka bir imkân ve bir

(50) Zik. BAILEY F.E. «British policy...»

çare göremiyordu. O ve ondan sonra gelen Türk siyaset adamları, ne İmparatorluğun kendini tek başına savunma imkânları ne de Avrupa'nın çıkar gözetmeden onu ayakta tutma arzusu üzerine hayale kapıldılar. Daha sonraları Fuat Paşa İngilizlere Osmanlı İmparatorluğu'ndan söz ederken «Dünyanın en güçlü devletiymiş; siz dışardan biz içerden o kadar uğraşıyoruz da hâlâ yıkamıyoruz» diyecektir. Ama bu Devlet adamları Osmanlı İmparatorluğunun, Avrupa'nın dengeye duyduğu ihtiyaç sayesinde, büyük devletlerden kâh birine, kâh ötekine, tercihan da bu güçlerin tümüne sırtını dayayarak yaşamasını sürdürebileceğine inanıyorlardı. Avrupalı devletlerin bu «kitle halindeki» müdahalesi, Mustafa Reşit Paşa'ya bir güvenlik teminatı gibi gelmişse de olayların gelişmesi bunun hiç de böyle olmadığını gösterecektir.

Yukarıdaki metinde aynı zamanda, bir siyaset adamı kimliğinin gerisinde, kendi öz sınıfının kalıp ve çıkarlarına göre düşünüp hareket eden bir bürokratın sırıttığını da görürüz. Altını çizdiğimiz bölüm bunu yeterince ispat ediyor.

Kısa bir süre sonra İstanbul'a dönen Mustafa Reşit Paşa, reformun metnini hazırlar. Beşyüz yıllık denge durumundan sonra bir hanedan sorunuyla (*) karşı karşıya kalan Osmanlı yönetici sınıfının eli kolu bağlı ve bu tehlikeyi bertaraf etmek için her türlü çözümü kabûle hazır bir halde olduğu konusunda Mustafa Reşit Paşa'nın tahminleri haklı gibi görünmektedir. İlerici takımı metni onaydan geçirtmek için bu korkuya dayanır. Bu takım, niyetlerinden yabancı büyük elçilikleri haberdar etmeyi de ihmal etmeden küçük bir komite halinde çalışır. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasının savunucusu olan Ponsonby

(*) Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı tahtına çıkma ihtimali (Ç.N.)

bu hazırlıklara ilgisiz kalır ya da yapılan bu çalışmanın semere vereceğine inanmaz. Haberi büyükelçisi aracılığıyla alan Metternich öğüt dolu uzun bir mektup gönderir. Bu mektupta, birçok milletten oluşan bir İmparatorluk içinde reformların uyruklar arasında yeni hevesler uyandırabileceği korkusu açıkca görülür. Ama bunun dışında Metternich'den büyük çapta başkaca itiraz gelmez (51).

Reform metni yılbaşından önce hazır olur. Bu, ünlü «Tanzimat Fermanı» dır. O sıra hariciye nazırı olan Mustafa Reşit Paşa, fermanı padişahın, devlet ileri gelenlerinin ve aralarında o günlerde İstanbul'da bulunan Prens De Joinville'in (*) de bulunduğu yabancı şahsiyetlerin huzurunda bizzat kendi okur. Ferman bundan sonra, hiç vakit kaybedilmeden yabancı büyük elçiliklere gönderilecektir. Bu da onun yabancılar önündeki «al - beni» sinin ifadesidir.

b — Muhtevası

Metin, bütün eğilimleri birbiriyle bağdaştırmaya, ama gene de bürokrasiye serbest bir hareket sahası bırakmaya çalışır. Belki de bu yüzden son tahlilde önemli olan, metnin muhtevası değil de mevcut olmuş olmasıdır. Ferman İmparatorluğun bütün geri kalan hayatında varlığını sürdürecek olan bir çelişkiyle başlar. «Cümleye malum olduğu üzere Devlet-i aliyyemizin bidayet-i zuhurundan beri ahkâm-ı celile-i kur'aniyeye ve kavanin-i şer'iyyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve mükînet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyeti rütbe-i gayete vasıl olmuşken yüzelli sene vardır ki ga-

(51) BİLSEL Ç. «Tanzimat Harici Siyaseti», «Tanzimat» İstanbul 1939.

(*) Fransa Kralı Louis Philippe'in küçük oğlu. (Ç.N.)

vail-i müteakibe ve esbab-ı mütenevviaya mebni ne şer'-i şerife ve ne kavanin-i münifeye inkiyat ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilâkis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kavanin-i şer'iyye tahtında idare olunmayan memalikin payidar olamıyacağı vazıhattan bulunmuş olup cülus-ı hümayunumuz rûz-ı firuzdan beri efkâr-ı hayriyet âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerret imar-ı memalik ve inha ve terfih-i ahali ve fukara kaziyye-i nafıasına münhasır ve memalik-i devlet-i aliyyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbab-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bitevfika taâlâ suver-i matlûba hasıl olacağı zâhir olmağla avn-ü inayet-i hazret-i bâriye itimat ve imdad-ı ruhaniyyet-i cenab-ı peygamberiye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devlet-i aliyye ve memaliki mahrusamızın hüsn-ü idaresi zımnında bazı kavanin-i cedide vaz ve tesisi lâzım ve mühim görülerek (...) (*)» (52).

(*) «Herkesin de bildiği üzere ulu devletimizin kurulduğu günden beri, Kur'an'ın mübarek hükümlerine ve şerî kanunlara tamamiyle uyulduğundan yüce saltanatımızın güç ve onuru ve bilcümle uyruklarının refah ve kalkınması en son derecesine varmışken, yüzelli yıl vardır ki birbirini izleyen gailelere ve çeşitli sebeplere dayanan, ne kutsal şeriata ve ne de mübarek kanunlara uymamak ve bunları örnek almamak yüzünden (hükümdarlık ülkemizin) eski güç ve kalkınma(sı) tam tersine güçsüzlük ve yoksulluğa dönüşmüş(tür). Oysa şerî kanunlara göre idare olunmayan memleketlerin refahının sürekli olamayacağı açıkça bilinen bir şey olup, tahta çıktığımız mutlu andan beri hayırlı fikirler (le bezenmiş olan) padişahımızın eserleri de tek, ülkenin kalkınması ve ulaşımı ve halkın refahı ve yoksullara yararlı olacak işler ve yüce devletimizin coğrafi mevkiine ve verimli topraklarına ve halkın kabiliyet ve istidatlarına göre lüzumlu vasıtalara baş vurulması durumunda beş on yıl içinde Allahın yardımıyla istenen idare tarzının ortaya çıkacağı görülmekle, (...) Allaha güvenerek ve peygam-

Demek ki «şer-i şerife» ve «kavanin-i münife» diye göklere çıkarılan eski kanunlara «inkiyad ve imtisal olunmama» nın tek sebep olarak gösterildiği kötü duruma «yeni kanun ve kurumlar» la çare aranacaktır. Belli ki değişmelere kapıyı açık tutabilmek için ulemayla ve eskilerle arayı bozmamak gerekiyordu. Ama kendi sonucu olan ve ülkenin gelişme sorunlarını çok kere çıkmaza sokan «eski - yeni kavgası» nın altında hep bu çelişki yatacaktır.

Fermanın reform tekliflerini dayattığı üç husus şunlardır: «(...) tebaay-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahali-i islâm ve milel-i saire bu müsaadat-ı şâhanemize bilâistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahanemden emniyet-i kâmile verilmiş (...) (*)».

Burda uzaktan uzağa İnsan Hakları Beyannamesi'nin ve Amerikan «The pursuite of Happiness» inin (**) yankısını görürüz. Bu yankı fermanda Doğu'nun «namus» kavramlarıyla üst üste düşürülmüş veya özdeşleştirilmiştir. Metin bir başka yerinde bu birinci hususu şöyle açıklar:

«(...) emniyet-i mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise her-

---

berin ruhunun yardımcı olacağına inanarak bundan böyle ulu devletin ve Osmanlı ülkesinin iyi yönetimi konusunda bazı yeni kanunların çıkarılması ve kurumlaştırılması gerekli ve önemli görülerek (...)» (Ç.N.)

(52) TANZİMAT FERMANI, «Tanzimat» İstanbul 1939.

(*) «Yüce saltanatımızın uyruğu olan müslüman ahali ve diğer milletler padişahlığımızın bu yardımlarına bilâistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden, şeri hükümler gereğince bütün Osmanlı ülkemiz ahalisine padişahlığım tarafından tam bir güvenlik verilmiş (...)» (Ç. N.)

(**) «İnsan mutluluğunun amaçlanması»; Amerikan Anayasası'na, Britanya İmparatorluğunun «zenginliğin amaçlanması» ilkesine nazire olarak konan ilke. (Ç.N.)

kes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imar-ı mülke bakmayıp daima endişe ve ızdıraptan hali olamadığı misullû aksi takdirinde yani emval-ü emlakinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi hemen kendi işi ile tevsi-i daire-i taayyüşle uğraşıp ve kendisinde günbegün devlet ve millet gayret-i ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsn-i hareketle çalışacağı şüpheden âzadedir(*)».

Ülkenin zenginliklerinden yararlanırken, devletin zenginliğini de akıldan çıkarmamayı şart koşarak padişahın çıkar ve oyuyla da özdeşleşen hayli garip bir metin. Aslında bu, üretim araçlarını elinde tutanlarla bürokratlar arasında bir al gülüm ver gülümden başka şey değildir. Bürokratlar ötekilerin toprak ve diğer üretim araçları üzerindeki haklarını tanırlar ve onlar da bürokratlar yararına devlet hazinesini doldurmayı taahhüt ederler. Ferman bu mukaveleyi temeline oturtmakta, burjuva ideolojisinin gereçler alanından bolca yararlanır. Özel işlere şevkle sarılması gerektiğini belirtip, bunlardan yararlanma alanını genişletirken Ferman, İmparatorluğun resmî dilini temelinden değiştirmektedir.

İkinci nokta düzenli bir «tayin-i vergi» ile bu verginin yerleştirilmesidir.

«Ve tayin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-i memaliki için elbette asker ve leşkere vesair masarif-i muktaziyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi tebaasının vergisiyle hasıl ola-

(*) (...) hukuk yönünden mal emniyetinin bulunmayışı halinde ise herkes ne devlet ne milletine ısınamayıp ve ne de memleketinin kalkınmasına bakmayıp daima endişe ve ıstıraptan kurtulmadığı gibi, bunun aksi olduğu takdirde, yani mallarından ve mülklerinden tam bir güven içinde olduğu zaman hemen kendi işiyle ve geçim seviyesini yükseltmekle uğraşıp ve kendisinde günden güne devlet ve millet gayreti ve yurt sevgisi artıp ona göre iyi davranışla çalışacağı su götürmez.» (Ç.N.)

cağına binaen (...) ahali-i memalikten her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi-i mütenasip tayin olunarak kimseden ziyade bir şey alınamaması ve Devlet-i aliyyemizin berren ve bahren masarif-i askeriye vesairesi dahi kavanin-i icabiye ile tahdit ve tayin olunup ona göre icra olunması lazimedendir (*)».

Burada «muhafaza-i memalik» devletin başlıca görevi olarak gösterilmektedir ve bürokrasi vergiyi kendi elinde toplamaya karar vermiştir.

Nihayet üçüncü husus olarak: «(...) asker maddesi dahi ber minval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farize-i zimmeti ise şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin aded-i nufus-ı mevcudesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfiasının ihlalini mucip olduğu (...) (**)» belirtilmektedir.

(*) «Ve vergi tayini maddesi de (böyledir.) Çünkü bir devlet ülkesini korumak için elbette askere ve diğer gerekli masrafların (karşılanmasına) muhtaçtır. Bu ise akçeyle (parayla) idare olunacağına ve akçe de uyrukların vergisiyle hasıl olacağına binaen bunun da bir iyi çözüm yoluna bakılması önemli olup, (...) ülkemiz ahalisinden her ferdin mülkleri ve (maddi) kudretine göre bir uygun vergi tayin olunarak kimseden bunu aşan bir şey alınmaması ve ulu devletimizin karada ve denizdeki askerî harcamaları vesairenin de gerekli kanunlarla sınırlanıp tayin olunması ve ona göre yürütülmesi gereklidir.» (Ç.N.)

(**) «Asker maddesi de şimdiye kadar yazılageldiği üzere önemli maddelerden olarak, yurdun korunması için asker vermesi ahalinin boynunun borcu ise de, şimdiye kadar geçerlikte olduğu veçhile bir memleketin mevcut nüfus sayısına bakılmayarak kimisinden tahammül derecesinden fazla, kiminden ise (bu dereceden) az asker istenilmesi hem nizamsızlığı ve hem tarım ve ticaret (alanındaki) yararlı maddelerin sağlanamamasını gerektirdiğinden (...)» (Ç.N.)

Fermanda doğrudan doğruya köylü kitlelerine yönelmiş ve onun alın yazısında bir düzelme getirebilecek olan tek husus budur.

Ferman yabancı ülkelere yönelerek son bulur :

«Ve keyfiyet-i meşruha usul-i atikayı bütün bütün tagyir ve tecrid demek olacağından işbu irade-i şahanemiz Dersaadet ve bilcümle memalik-i mahrusamız ahalisine ilân ve işâa olunacağı ve misillu düvel-i mütehabbe dahi bu usulün inşaallah-ı Taalâ ilelebed bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle düvelü mütehabbe süferasına dahi resmen bildirilmesi (*)».

Bu fermanla bürokrasi amaçlarına ermiş olur; iktidarın merkezîleşmesiyle zenginleşme ve herkesin elindeki servetten yararlanma hakkı kural haline getirilir. Diğer sınıfların çıkarları, bürokrasinin çıkarlarıyla özdeşleştiği ölçüde gerçekleşir. Toprağın mülkiyetiyle İmparatorluğun Hıristiyan uyruklarının eşitliği işte bu ölçü içinde tanınır. İşte bu yüzden, sonuçtan ne toprağı elinde bulunduranlar, ne de Hıristiyan uyruklar hoşnuttur. İlkleri eskiye dönülmesini, ikinciler ise daha ileri gidilmesini isterler.

C — Uygulama

Ne var ki Tanzimat Fermanı sadece bir niyeti dile getiriyordu ve vazedilen çeşitli ilkelerden yürütmeye geçmek gerekiyordu. Sorunlar gerçek veçheleriyle işte bu noktada su yüzüne çıkacaklardı. Bürokrasinin, Tanzimat'ın ilâ-

(*) «Ve açıklanan durum eski usulü bütün bütün değiştirme ve yenileme olacağından işbu padişahlığımız iradesinin Dersaadet (İstanbul) ve bütün Osmanlı ülkemiz ahalisine duyurulacağı ve yayılacağı gibi dost devletler de bu usulün, Allah istediği takdirde, ilelebed yaşayacağına tanık olmak üzere Dersaadetimizde oturan bütün dost devlet elçilerine de resmen bildirilmesi.» (Ç.N.)

nını sadece İngiliz diplomasisinin teveccühünü kazanmak için sergilenmiş bir oyun gibi gören kanat, Mısır meselesi düzene sokulduktan ve Boğazlardan serbestçe geçmeyi sağlayan Londra Antlaşması 1841 yılında imzalandıktan sonra, reformların rafa kaldırılma zamanının gelip çattığına inanmaktaydı. Mustafa Reşit Paşa sadrazamlıktan uzaklaştırılmış ve birçok tetkik **heyetleri** işi savsatır olmuştu. Ama o arada, daha önceleri Şark Meselesinin askeri ve diplomatik yanıyla son derece meşgul olan büyük batılı devletler ıslahat hareketine ısınmaya başlarlar. Ponsonby'nin yerine getirilen Stratford Canning, aşağı yukarı yirmi yıl boyunca bu işin oyunbazı haline gelecek ve ıslahat hareketlerini istense de istenmese de İngiliz siyasetinin amaçladığı hedeflere doğru itecektir. Böylece ıslahat giderek Türkiye'deki yönetici sınıfın politik oyun ya da kendini kabul ettirme aracı olmaktan çıkıp, Avrupa emperyalizmin yayılmasında son derece kullanışlı bir alet haline gelecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat hareketlerinin evrimi, her aşamasında, bu ülkedeki ekonomik sömürgeleşmenin evrimini yakından izler. 1839 Tanzimat Fermanı nasıl 1838 Ticaret Antlaşmasının arkasından gelmişse, 1856 yılında kabul edilecek olan Islahat Fermanı 1854 yılındaki ilk borçlanmanın ve 1878 Berlin Antlaşmasında kayda geçen reform vaatleri de 1875 yılındaki iflâsın ardından gelecektir. Çünkü ekonomik bağımlılığa doğru atılan her adım, batılı güçlerin reform paravanası altında kendini açığa vuran vesayetinin ağırlığını gitgide daha fazla duyuracaktır.

Bu, aynı zamanda, batılı büyük devletler için ıslahat hareketlerinin kendi uyruklarıyla, Rum ve Ermeni simsarlarına daha geniş bir hareket serbestisi ve gitgide artan bir müdahale imkânı kazandırmaktan başka bir anlama gelmediğini de gösterir. Bu devletlerin yenileşme hareketlerine koyduğu sınır işte budur. Yoksa, kendini yenilemiş,

daha da öte, sanayileşmiş bir Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkma ihtimali, uzak bir ihtimal bile olsa, Avrupa'nın yüreğine korku salmaktaydı. Bu yüzden Avrupalı diplomatik çevreler Tanzimat Fermanı'ndaki çelişkili ifadeye bel bağlıyorlardı. Palmerston 4 Şubat 1840 tarihli mektubunda Ponsonby'e Tanzimat'ın «Eski kurumların geliştirilip ıslah edilmesi ve geçmişteki saflıklarına yeniden dönülmesi» (53) anlamına geldiğini yazıyordu. Metternich ise Osmanlı İmparatorluğu'na «Yönetim işlerinizi düzene koyunuz ve düzeltiniz. Lakin âdetlerinize ve yaşayış tarzınıza uymayan bir idare usulü kurmak için eski idareyi yıkmayınız (...) Avrupa medeniyetinden, sizin kanun ve nizamınıza uymayan kanunları almayınız. Çünkü Batının kanunları hükümetinizin temeli olan kanunların dayandığı usul ve kurallara kat'iyen benzemeyen kaideler üzerine kurulmuştur» (54) diye öğüt veriyordu. Hepsi bir yana, Mustafa Reşit Paşa'nın kendisi de, özellikle anayasal bir yolda ileriye gitme arzusundan kendini men ediyordu. «Bizimkisi gibi cahil olduğu kadar kendi gerçek çıkarlarını anlamaktan da aciz bir halkı anayasal usullerle idare etmek hemen hemen imkânsız olurdu.» (55) Böylece bürokrasi, Avrupalı diplomatik çevrelerle görüş birliğinde olunca, reformun uygulanması da başlayabilirdi.

1840 yılı başında alınan ilk tedbirler hayli cüretliceydi. Mısır meselesi çözülmemişti ve muhalefet kendini açığa vuramıyordu. Tanzimat Fermanı'nda, ek metinleri gerektirmeyecek kadar açıklıkla izah edilip elde edilen ilk husus, servetin teminat altına alınmasıydı ve bu konuda

(53) BERKES N. «The development...»

(54) BERKES N. «The development...»

(55) Mustafa Reşit Paşa'dan Metternich'e, zik. DAVISON R. «Reform in the Ottoman Empire 1856-1876» **(1856-1876 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğunda Reform Hareketi)**. Princeton 1963.

yönetici sınıfın bütün kesimleri görüş birliği halindeydi. İngiliz Konsolos Yardımcısı Suter İzmir'e yaptığı sehayatten sonra 5 Ocak 1840'da «Tanzimat mülkiyet güvenliği konusunda öylesine bir mahremiyet duygusu yaratmıştı ki toprak alım satımları yapılıyor ve ülkenin birçok bölgelerinde tarımın gelişmesine yardımcı bir tesirde bulunuyordu» (56) diye yazıyordu. Gerçek şu ki, İzmir'den gelen bu haberler azınlıkların özellikle de Rumların arazi spekülasyonuna katılmalarının bir belirtisiydi. Zaten Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra kendi memleketlerine oranla daha elverişli şartların doğması yüzünden Rumların Yunanistan'dan Anadolu'ya yerleşmeye geldikleri biliniyor (57).

Alınan ilk tedbir öşürü, kaldırılan ürünün 10'da 1'ine düşürmek (58) ve iltizamı ilga etmek oldu. Aynî ve nakdî bütün vergiler tespit edilip öşürü toplamakla, maliye nazırlığına bağlı devlet memurları olan tahsildarlar görevlendirildi (59). İltizam yoluyla vergileri bizzat kendi toplayan veya resmî devlet görevlilerine önceden borç para veren bütün büyük sarraflar, Hıristiyan bankerler ve tefeciler İstanbul'a davet edilip mukavelelerinin feshedildiği kendilerine bildirildi (60). Devlet görevlilerine de iltizam yoluyla vergi toplamaları yasak edildi (61). Ama bütün bu değişiklikler o kadar çok kişinin çıkarını zedeliyordu ki, sürekli kalmaları mümkün değildi. Üstelik büyük mültezimlerin yerini alan az maaşlı memurlar, suistimalleri eskiden olduğu gibi devam ettiriyorlardı. 1842 geri vitesi en çok bu alanı etkiledi ve iltizam yeniden kabul edildi.

---

(56) BAILEY F. E. «British policy...»
(57) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(58) BARKAN Ö. L. «Türk Toprak Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi» «Tanzimat» İstanbul 1939.
(59) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V,
(60) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(61) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V.

İkinci tedbirler dizisi, o çağda rejimin merkezileşmesine karşı başlıca tehlikeyi teşkil eden valilerin gücünü azaltmayı hedef ediniyordu. Yönetmelikler (nizamnameler) çıkarılarak valilerin hazineyle ilgili işlerdeki yetkileri tahsildarlara ve maliye nazırlığına bağlı devlet görevlilerine devredildi (62). Her vilayette valiye yardımcı olmak üzere bir vilayet meclisi teşkil edildi. Hıristiyanların da eşit haklarla katıldıkları bu eşraf meclisinin amacı, valinin gördüğü işleri denetlemekti. Meclisin sivil idare, maliye ve hukuk alanıyla ilgili işleri tartışmak (63), vergiyi tespit edip toplanmasını (64) olduğu kadar Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasını da (65) gözetmek hakkı vardı. Vali bu meclis karşısında sorumlu duruma geliyordu.

Bu, iktidarın eşrafın yani büyük arazi sahiplerinin eline geçtiği anlamına geliyordu. Valilerin gücünü kırmak için âyanların kudretini yeniden diriltmek tehlikesi göze alınıyordu. Aslında merkezî bürokrasinin taşrada iki hasmı vardı ve bu hasımlarına karşı tek mücadele silâhı onları birbirine karşı kullanmaktı. Taşra idaresini yeniden düzenlemek üzere birbiri ardı sıra çıkarılan kanunlar, azınlıklara verilen imtiyazlar konusunu işin içine sokmazsak, bu tekrar tekrar tartışma alanı haline getirilen nazik dengenin sonucu olacaktır.

Nihayet 1840 yılında kısmen Fransız mevzuatından çevrilen bir ceza kanununun kabul edildiğini görüyoruz. Hıristiyan uyrukların kanun önünde eşitliğini sağlayan bu mevzuat aynı zamanda hükümdarın keyfi idaresinin son bulması anlamına geliyordu (66).

---

(62) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V.
(63) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(64) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V.
(65) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(66) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V.

1841 yılından sonra bu ilk hareketin önüne set çeklince reformlar, askerlik hizmetini beş yıl olarak tespit eden çok önemli karar dışında, bir dönem için durmuş oldu. Bu konuda da Hıristiyan ve Müslüman uyrukların eşitliği muhakkak ki Hıristiyanların, lafının edilmesini istemedikleri tek hususstu. Aynı şekilde askerî komutanlar da Hıristiyanlardan kurulu birlikleri kullanmayı pek emin bulmuyor, öte yandan iki unsuru birbiriyle karıştırmaya da cesaret edemiyorlardı. Böylece mesele daha sonraları cizyeyle birleştirilecek olan bir muafiyet bedelinin ödenmesiyle çözülmüş oldu.

1845 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlık göreviyle iktidara gelmesi reformlara yeniden hız verdi. 1846 yılında devlet memurlarının görev, yetki ve sorumluluklarını belirten yönetmelikler çıkarıldı (67). 1850 yılında Fransızcadan bir ticaret kanunu çevrildi ve 1852'de il idare meclislerinin yetkilerini tesbit eden ilk Vilâyetler Kanunu (Vilâyetler Nizamnamesi adıyla) çıkarıldı (68).

Reformlar ulemanın son kalesine karşı da taarruza geçmişti. Hem Müslümanları hem de Hıristiyanları ilgilendiren davalar için karma mahkemelerin kurulması, kadılara mahsus yargı alanının bir kısmını onların elinden alıyor ve medreselerin yanı sıra halk mekteplerinin açılması eğitimin bir kısmını ulemanın tekelinden çıkarıyordu.

Bütün bunlar gerçekleştirilen ilk reformlar; Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla Kırım Savaşı arasındaki ilk ıslahat teşebbüsleridir. Bunlarla bürokrasi her şeye rağmen gitgide kendi yerini sağlamlaştırırken, büyük arazi sahipleri de taşrada kökleşirler. Başkentle taşra arasındaki karşıtlık böylece şekillenir.

---

(67) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V.
(68) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V.

II — DIŞ TİCARET

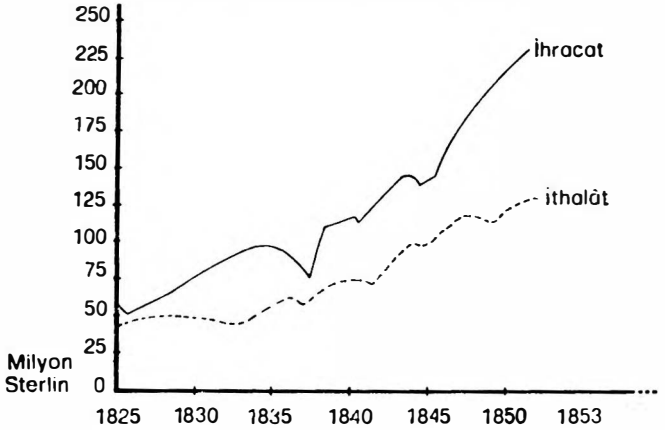
Ne var ki son tahlilde bu olayları şartlandıran ve daha sonrakileri de şartlandıracak olan şey, uluslararası kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkileridir. Bu ilişkiler ülkenin dış ticaretinin ve özellikle de İngiltere'yle olan dış ticaretinin evrimiyle aydınlığa kavuşur.

A — İthalât

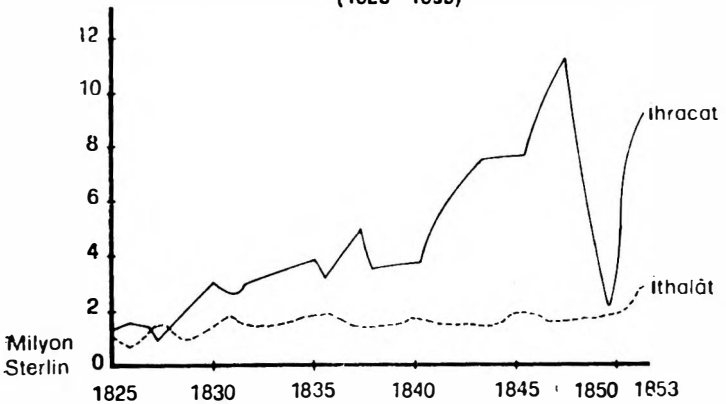
1815 yılından sonra sanayi devrimi süreci İngiltere'de yoğunlaşırken Napolyon savaşlarıyla yakılıp yıkılmış olan Avrupa, Büyük Britanya İmparatorluğunun rekabetine karşı ayakta kalabilmek için kendini himayecilik siyasetine baş vurmak zorunda görür. 1830'la 1840 arasındaki yıllarda İngiliz sanayiînde iki sorun ortaya çıkar : mamul malları daha hızla pazara sürebilmek için yeni pazarlar açma ihtiyacı ve hammaddelerin vasıtasız olarak getirilmesi. İlki Osmanlı İmparatorluğu'yla 1838 Ticaret Anlaşması'na ve Çin'le Afyon savaşına; ikincisiyse Hindistan'a giden Akdeniz ticaret yolunun yeniden ulaşıma açılma denemelerine sebep olur. Aşağıdaki grafiklerden ilki (69) 1837 - 1838 yıllarına rastlayan düşüşü ve hemen arkasından gelen çıkışı gösterir. İngiltere'nin ihracatındaki bu düşüş kadar ondan sonraki artışta da Türkiye'yle yapılan ticaretin rolü büyüktür.

(69) Kaynak: BAILEY F. E. «British policy...»

İngiltere Dış Ticaretinin Evrimi (1825 - 1853)

İngiltere'nin Os. İmparatorluğu'yla Ticaretinin Evrimi (1825 - 1853)

1850 yılında, Birleşik Krallık'ın (İngiltere'nin) kendinden mal alan ülkelere yaptığı ihracat şöyledir :

Hansa Birliği Şehirleri (*)	6.775.000	İng. L.
Hollanda	3.542.000	»
Osmanlı İmparatorluğu	2.811.000	»
İtalya	2.791.000	»
Fransa	2.401.000	»
Rusya	1.455.000	»
Avusturya İmparatorluğu Toprakları	607.000	»(70)

Hansa Birliği şehirleriyle Hollanda'nın nihaî alıcı değil de aldığı malı başkalarına satan aracı durumunda olduğu düşünülürse, İngiltere'nin başlıca müşterilerinden birinin Osmanlı İmparatorluğu olduğu görülür. 1830 yıllarından itibaren bu durum, serbest mübadelenin ve Osmanlı İmparatorluğuyla yapılan ticaret antlaşmasının savunucuları tarafından bütün açıklığıyla kavranmıştır. «Ticarî refah konusundaki umutlarımız bu nokta üzerine, yani Doğu istibdadına rağmen malların mübadele yollarının açık olduğu vakıası üzerine oturtulmalıdır. Pamuklu bez ve kumaşlarımız, muslinlerimiz, Hint işi dokumalarımız (alacabez) vs. Doğuda yapılan benzerlerinden son derece ucuzdur. Bizim mallarımız gitgide daha fazla beğenilmekte ve kürklere, mücevherata İran ve Şam sırmalarına, ambere ve şallara eskisinden daha az para harcanmaktadır. Siyasî alandaki kargaşalıklar durulacak olursa, çok yakın bir zamanda Doğu halkının bütün zarurî ihtiyaç maddeleri kadar lüks eşya ticaretinin de tarafımızdan karşılanacağı ve Doğunun bütün dikkatini tarımla hammadde üretimine vereceği kolayca görülebilir; o zaman onların bu ürünlerini

(*) Kuzey Almanya'da en önemlileri Hamburg, Bremen ve Lübeck olan serbest şehirler. (Ç.N.)

(70) BAILEY F. E. «British policy...»

kendi mamulâtımız karşılığı satın almamız veya mübadele yollarını bulmamız mümkün olacaktır. Şartlardaki bu değişme etkisini şimdiden göstermeye başladı. Bir zaman önce kendi imalâtı için Türkiye'den ham ipek satın alan İran, şimdi İngiltere ipeklilerini ithal etmektedir ve birkaç yıl önce değerli madenler yüzünden beş milyon İngiliz lirası açık veren Doğu ticaretinde durum bugün İngiliz iplik fabrikaları sayesinde tersine dönmüştür.

«Doğu'da çok büyük bir kesimin ve gelecekteki ticarî bağlarımızın Doğu iskeleleri vasıtasıyla muhtemelen kendileriyle kurulacağı altmış milyondan fazla insanın başlıca çalışma alanları pamuklu sanayiîdir. Bütün bu insanlar ekilmeden bomboş duran topraklarında, iklimin de elverişliliğiyle pamuk yetiştirmeleri, ham yünle ipek elde etmeleri ve bugünün şartları içinde emeklerini çok yüksek bir bedelle değerlendirmeleri mümkünken bütün bu maddeleri işlemekle ve bunlardan yapılan ipliği eğirmekle vakit öldürüyorlar. Bu çeşitli ve geniş bögelerin her yerinde, aynı Türk köyünde oduğu gibi, bütün bu maddi imkân kaynakları battal durumdadır. Çünkü buralardaki insanlara bugüne kadar zarurî ihtiyaç maddeleri, onları küçük çaptaki imalâtlarından vazgeçip de kendilerini tarıma vermeye ikna edecek ölçüde ucuz ve yeterli derecede sağlanmamıştır. Öyleyse birinci derecede önemli olan şey, fiyatlarımızı onları kendi el zanaatlarından vazgeçmeye ikna edecek ölçüde düşük bir düzeyde tutmaktır. Bundan çıkacak bütün sonuçları tek tek saymak gereksizdir; ama gene de şu kadarını belirtmekte fayda görüyoruz : fiyatlardaki birkaç penilik bir oynama, köylerden meydana gelen bir pazarın, yani bu demektir ki yeryüzünün dörtte birini teşkil eden bir alanın kapılarını mamul maddelerimize açıp açmamasında etkili olacaktır.» (71)

---

(71) URQUHART D. «La Turquie» (Türkiye) Paris 1836.

Köylerin refahı konusundaki bu görüş, tepeden tırnağa yanlıştır ve bir takas ekonomisinde tarımla el zanaatları birbirini tamamlayan unsurlardır. Nitekim el zanaatlarının yok oluşu, kişisel küçük işletmenin yıkımını da birlikte getirerek, köylüyü yoksulluğa ve büyük arazi sahibinin kucağına itti.

Her halukârda bu öğütlere uyuldu. 651'inci sayfadaki grafiklerin ikincisi Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan İngiliz ihracatındaki artmayı gösterir (72). Pamuklular bu artışta en önemli yeri tutar. 1825 yılında Osmanlı İmparatorluğu toplam olarak 490.413 İngiliz liralık (sterlin) pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithal ederken, 1855 yılında bu rakam 3.722.983 İngiliz lirasına yükselir. Aynı zaman kesiti içinde İngiltere'nin bu maddeler alanında yaptığı toplam ihracat 18.788.016 İngiliz lirasından 34.763.792 İngiliz lirasına varır. Öyleyse toplam ihracatta aşağı yukarı iki misli bir artış olurken, Türkiye'ye yapılan ihracat 7,5 katına çıkar ve toplam ihracatın dokuzda birine ulaşır. Aynı zamanda İngiltere mallarını Türkiye'ye diğer müşterilerinden daha pahalıya satar ve bu fiyat farkı pamuk ipliği konusunda 1825 - 1855 yılları arasında daha da artar.

Bu mallar mahalli sanayileri yıkarak yavaş yavaş Balkanlara ve Anadolu içlerine kadar nüfuz eder. İngiliz mallarının Anadolu'ya geleneksel yayılma yolu İzmir'den başlayıp İç Anadolu yaylalarını geçerek Tokat'a varmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Tokat, Anadolu ticaretinin dağıtım merkeziydi. Gelen mallar bu şehirdeki yirmi kervansarayda istif ediliyor (73), sonra Kayseri'ye, Erzurum'a ve İran'a dağıtım yapılıyordu (74). Bu arada mahalli çaptaki imalât da bu mal dolanımına sokuluyordu. Bunlar

(72) Kaynak: BAILEY F. E. «British policy...»
(73) DUPRE A. «Voyage en Perse Fait...»
(74) GARDANE P. A. «Journal d'un voyage...»

arasında bizzat Tokat'ın pamuklulari, yünlüleri ve halılarıyla (75) Kastamonu'nun bindallı ve yünlüleri vardı (76). Önemli bir başka ticaret merkezi olan Erzurum (77) bu dolanıma katılıyor, İran'a giden büyük kervanlar bu şehirden yola koyuluyordu. Kervanlar dönüşte İran mallarını ve Anadolu ürünlerini İzmir'e taşıyorlardı. Bu yol üzerinde kervanların dönüşte taşıdıkları mal hacmi daha büyüktü. Çünkü İzmir ticareti daima fazlayla kapanmaktaydı. 1839 yılında bu şehirdeki ithalât hacmi 681.164 İngiliz lirasına varırken ihracat 1.434.240 İngiliz lirasına ulaşır (78). Bu durum bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca devam eder ve 1881 yılında ihracat hacmi dört misline yükselir (79). Öyleyse İzmir her şeyden önce bir ihracat limanı olarak kalır; karadan uzun ulaşım yolu yabancı mallara uygun gelmez ve bu mallara mahalli mamulâtla rekabette bir üstünlük sağlamaz. İşte bundan dolayı yeni limanlar aramak ihtiyacı doğar. İran sınırına komşu Trabzon 1830'larda, İstanbul'la bu şehir arasında bir deniz seyrüseferinin kurulmasıyla uluslararası ticarete açık bir şehir haline gelir. 1830'la 1834 arasında bu şehrin ticaret hacmi dört katına çıkar (80). 1835 yılında Trabzon 1.020.532 İngiliz liralık mal ithal eder ve buna karşılık ihracatı 690.920 İngiliz lirasıdır.

(75) AINSWORTH W. F. «Travels and Researches...»
(76) AINSWORTH W. F. «Travels and Researches...»
(77) MORIER J. «A Journey through...»
(78) BAILEY F. E. «British policy...»
(79) NOVIŞEV «Oşerski ekonomiki Turtsii» **(Türkiye Ekonomisi Üzerine Deneme)** Zikreden ISSAWI C. «The Economic history of the middle east 1800-1914; A book of readings» **(1800-1914 Yılları Arasında Ortadoğu Tarihi; Bir Derleme)** Chicago-London 1966.
(80) CHESNEY H. «The expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris earned by Order of the British Government in the years -835, 1836 and 1837» **(1835, 1836 ve 1837 Yıllarında İngiliz Hükümetinin Emriyle Fırat ve Dicle Nehrinin Keşif Seferi)** London 1850.

Bir sonraki yıl bu rakamlar aynı sırayla, 1.451.793 İngiliz lirası ve 859.373 İngiliz lirası olur (81). Sadece bu rakamlar Karadeniz'deki serbest deniz seyrüseferinin İngiltere için önemini ve Kırım savaşını doğuracak olan çıkar kavgasını anlatmaya yeter.

Gelişmekte olan tek liman Trabzon değildir. Güneydeki ticaret limanları Mersin'le İskenderun'dur. Bunlardan da 180.616 İngiliz lirası ithalâta karşılık 21.455 İngiliz liralık ihracat yapılmaktadır (82). Mezopotamya'nın kuzeyine malların gelişi Suriye limanları yoluyla olur. 1835 yılında Diyarbakır'a gelen Avrupa mallarından sağlanan gümrük gelirleri 2.500.000 kuruşu bulur (83). Balkanlara gelince, yabancı malların bu bölge içine yayılma merkezi Selanik'dir. Bu şehrin 1835 yılında ithalâtı 148.101 İngiliz lirası, ihracatı ise 68.320 İngiliz lirasıdır (84).

Kısacası İngiliz mallarının, özellikle de pamuklularının Bitlis'ten Kastamonu'ya, Tokat'tan Sivas'a kadar her yerde talebi vardır (85). Bu mal akımının doğurduğu sonuç da, ülkenin her yerinde kendini hissettirir. Ubicini 1853'de şöyle yazmaktadır: «Eskiden yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun tüketimini karşılamakla kalmayıp, bütün Doğu Akdeniz pazarlarının ve Avrupa'daki birçok ülkenin ihtiyaçlarını da karşılayan çeşitli ve çok sayıda imalâthaneler artık mevcut değildir ya da tam bir çöküş halindedir. 1812 yılında Tırnova'da iki bin muslin tezgâhı varken 1841 yılında bunların ancak ikiyüzü kalmıştır. Beş yıl önce Selanik 25 ilâ 28 ipek dokuma tezgâhına sahipken şimdi yılda aşağı yukarı 88 bin libre üretim yapan onsekiz tezgâhı kalmıştır. Anadolu'da ise kadifeleri, satenleri, ipeklileri

(81) BAILEY F. E. «British policy...»
(82) BAILEY F. E. «British policy...»
(83) CHESNEY H. «The expedition for the survey...»
(84) BAILEY F. E. «British policy...»
(85) CHESNEY H. «The expedition for the survey...»

onca ün yapmış olan Diyarbakır ve Bursa bundan otuz kırk yıl önce ürettiklerinin artık onda birini bile üretmemektedir (86).

Ama her şeye rağmen Avrupa mallarındaki ilerleme, hatta pamuklularda dahi ağır ağır gerçekleşti ve mahalli sanayi uzun süre direndi. Köylerdeki tezgâhlar da varlığını sürdürebildi. Hızla yıkılıp giden ise kasabalardaki zanaat erbabı oldu (87). «İngiliz pamuklularının ülkeye girişiyle kârlar yarıya, hatta bazan üçtebirine kadar düşmüştü. Bu mahalli üretimde de fiyatların düşmesine sebep oluyor, Türk pamuklularının ihracatını durduruyordu. Ama bu yabancı mallar henüz el zanaatlarının yerini alamamıştı.» (88)

Pamukluların yanı sıra yünlü dokumaların ithalâtı da gitgide gelişiyordu. 1825 yılında İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'na 8.318 İngiliz lirası değerinde yünlü ihraç ederken, bu miktar 1855 yılına kadar onyedi misli artarak 142.772 İngiliz lirasına ulaşıyordu. Oysa bu iki tarih arasında İngiltere'nin toplam yünlü kumaş ihracatı sadece 7.328.841 İngiliz lirasından 9.599.463 İngiliz lirasına yükselmişti. Üstelik 1840 yılından sonra Carcassonne (Fransa) yünlüleriyle renkli Avusturya yünlüleri yüzünden bu ihracat hacminde belli bir düşme meydana geldiğini de gözden ırak tutmamak gerekir. Türk alıcısının zevkine daha uygun düşen bu yünlüler, İngiliz mamulâtıyla gerçekten yarışır hale gelmişti (89).

İpekliler, Türkiye'ye sokulması en çok yasak edilen mamullerdendi. Buna rağmen İngiltere'den bu alanda ya-

(86) UBICINI A. «Lettres...»
(87) SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve Sanayimiz» «Tanzimat» İstanbul 1939.
(88) URQUHART D. «La Turquie»
(89) BAILEY F. E. «British policy...»

pılan ithalât 1825 yılında 1.695 İngiliz lirası tutarındayken bu rakam 1855 yılında 10.376 İngiliz lirasına varıyordu (90). 1830 yıllarında Türkiye'yi ziyaret eden Texier, Bursa ipekli imalâtının Lyon'un rekabetlne rağmen ayakta kalabildiğini ve bu alandaki ihracatın yılda 100 bin parça civarında olduğunu kaydetmektedir (91). Aradan on kadar yıl geçtikten sonra Viquesnel eskiden Şam, Halep, Amasya (Hamilton'a göre yılda 50 bin okkalık bir üretim (92)), Diyarbakır ve Bursa gibi şehirlerde çok sayıda ipekli dokuma tezgâhının olduğunu ama çeşitli evsafta ve çeşitli desenlerde mal çıkaran bu tezgâhların gitgide üretimini azaltmaya zorlandığını yazıyor. Birkaç yıl önce Bursa'da 25 bin okka ipek işleyen bin kadar tezgâh varken, 1847 yılında ancak dört bin okka ipek işleyen yetmişbeş tezgâh kalmıştır (93). 1868 yılında, Islah-ı Sanayi Komisyonu mazbatasında otuz kırk yıl içinde İstanbul'da Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının 2.750'den 25'e, kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgâhlarının 60'dan 8'e indiğine işaret etmektedir (94).

Kendini uzun zaman koruyabilen diğer sanayiler ise, ağır ağır ama kesin bir şekilde çöküyordu. Bıçakcılık bunlardan biriydi. Gene de İngiltere'den bu alanda yapılan ithalât otuz yılda yedi katına çıkmıştı (95). Deri sanayiî de gene bunlardan biriydi ama «1866'da (1282), Islah-ı Sa-

(90) BAILEY F. E. «British policy...»
(91) TEXIER C. «Asie Mineure Description géographique, historique et archelogique des provinces et des villes de la chersonese d'Asie 1835-37» **(Küçük Asya. 1835-37 Yılları Arasında Asya Yarımadalarındaki Eyalet ve Şehirlerin Coğrafi, Tarihi ve Arkeolojik Tasviri)** 3 cilt, Paris 1839-40.
(92) HAMILTON W. J. «Researches in Asia Minor...»
(93) VIQUESNEL «Voyage dans la Turquie d'Europe 1848 55» **(1848-55 Yıllarında Trakya Gezisi)**
(94) SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve...»
(95) BAILEY F. E. «British policy...»

nayi Komisyonunun, İstanbul'da bir Tabaklar Şirketi tesisi hakkında mazbatasına nazaran 'eskiden pek mamur ve servet ve iktidarı diğer esnafın fevkinde olan tabak esnafı, otuz kırk senedir günden güne tenezzülâta (kötü duruma) düşmüş' ve nihayet tabakhaneler külliyen muattal (toptan kullanılmaz) olmak derecesine gelmiştir.» (96)

Maden ocaklarında da buna benzer bir evrim ortaya çıkar. «Eskiden Küçük - Asya'da tam işletim halinde 82 maden ocağı biliniyordu, bugün ise işletmeye açık sadece 14 ocak vardır ve bunlar sağlayabilecekleri üretim hacminin üçte birine zor ulaşabilmektedir.» (97) Gardane 1808 yılında Tokat'ta yılda beşyüz bin okkalık kalay satışından söz eder (98). Ama İngiltere'nin Türkiye'ye ham kalay ihracatı 1825 yılında 12.687 İngiliz lirası iken bu rakam 1855 yılında 28.900 İngiliz lirasına yükselir (99). Bu iki tarih arasında aynı şekilde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na demir ihracatı 12.527 İngiliz lirasından 187.017 İngiliz lirasına, kömür ihracatı ise 2.388 İngiliz lirasından 230.585 İngiliz lirasına ulaşır (100).

Ulusal sanayiîn bu çöküşünün sebepleri, belli ki, Avrupa'daki sanayi devrimi ve bu devrimin 1838 Ticaret Antlaşması yoluyla Türkiye üzerindeki etkisidir. Ama bunun yanı sıra İmparatorluğun iç evriminin de bu çöküşte payı vardır. Ülkedeki sanayi dallarının büyük bir kısmı devletin verdiği siparişlerle yaşamaktaydı. Loncalar ve köyler belli evsafta ve belli bir miktar malı sağlamakla sorumluydular. İster teknolojik bir evrim isterse reformlar yüzünden olsun, şartlardaki değişme tüketim kaynağının kurumasını

(96) SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve...»
(97) UBICINI A. «Lettres...»
(98) GARDANE P. A. «Journal d'un voyage...»
(99) BAILEY F. E. «British policy...»
(100) BAILEY F. E. «British policy...»

dolayısıyla da o tüketim kaynağıyla ilgili sanayi dalının çökmesini getirdi. Kastamonulu kadınlar Bahriyeye yelken bezi yapmak için Adana'dan gelen pamuğu işlemekteydiler. Bu yelken bezi daha sonra İstanbul'a gidiyordu (101). Ondokuzuncu yüzyılda bu iş alanı giderek yok oldu. Bu çöküşte çok önemli diğer bir sebep de, II. Mahmud'un giyim kuşam alanındaki reformlarıydı. «Reform, giyim kuşam alanında getirdiği değişikliklerle Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu haraca bağlamasını sağladı. Bu, İmparatorluğun aynı fiyata imal etmesi imkânı bulunmayan yeni cins kumaşları borç olarak Avrupa'dan alması yoluyla meydana geldi. Bu durum yerli sanayiîn en önemli dallarını bir çırpıda mahvetti.» (102)

B — İhracat

Serbest mübadele savunucularının nazariyeleri gerçek olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu bir tarım ürünleri ve hammadde ihracatçısı olmakla yetinerek ticaretini dengeleyebilirdi. Oysa durum hiç de böyle olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun düştüğü durumun, bu müzmin hesap açığının gerçek sebebi yolların yokluğunda veya Müslüman köylünün «hantallığında» değil, sanayileşmiş ülkelerin hammadde fiyatlarını düşürmek amacıyla hammadde üreticisi ülkeleri birbirine karşı oynama ve sonunda daha elverişli bir hammadde kaynağı ülke bulunca onları terkedebilme imkânında yatar. İşte böylece Türk pamuğu Amerikan pamuğu yüzünden, Türk yünlüleri ise Avusturalya ve Arjantin yünlüleri yüzünden terkedilmiştir (103). Sonuç sayfa 651'deki ikinci grafikte görüldüğü gibidir: İngiltere'nin

(101) AINSWORTH W. F. «Travels and researches...»
(102) UBICINI A. «Lettres...»
(103) BAILEY F. E. «British policy...»

Türkiye'ye yaptığı ihracat gitgide artarken bu ülkeden yaptığı ithalât yerinde sayar. İngiltere'nin Türkiye'den yaptığı ithalâtı gösteren ve nerdeyse yatay haldeki bu eğri aslında birbirine zıt iki olguyu belirtir : pamuk, ipek, yün gibi bazı ürünlerin ithalâtının düşmesi ya da hepten durdurulması, buna karşılık yeni maddeler, özellikle de buğday ve tütün ithalâtının başlaması.

1825 yılında İngiltere 611.537 İngiliz liralığı Osmanlı İmparatorluğu'ndan olmak üzere 7.405.618 İngiliz liralık ham pamuk ithal eder. 1855 yılında ise aynı maddenin ithalâtı 28.587.691 İngiliz lirasına yükselir, fakat bunun içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun payı sadece 206 İngiliz lirasına düşer. Bu arada Mısır özerkliğini kazanmıştı ve bu ülkeden yapılan ihracat artık Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı ihracat arasında sayılmıyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatındaki bu büyük düşmeyi, Amerikan kıtasındaki üretimin artmasını, dünya pazarında Brezilya ve Hindistan pamuk ürününün ortaya çıkmasını hesaba katmadan, sadece yukarıda sözünü ettiğimiz olayla açıklayamayız (104).

İpeğe gelince, 1825 yılında Osmanlı İmparatorluğu, Birleşik Krallıkta (Britanya İmparatorluğu'nda) kullanılan ham ürünün üçte birini üretmekteydi. 1845 yılında Türkiye İngiltere'de kullanılan ham ipeğin yarısını sağlıyordu. Ama afyon savaşından sonra Çin limanlarının açılması bu alanda Uzak - Doğuyu, Yakın - Doğudan daha ön plana getirir. 1855 yılında ise Mısır'ın dünya pazarına girmesi, İngiltere'ye ham ipek ihraç eden ülkeler arasında Türkiye'yi, Çin, Mısır ve Hindistan'ın gerisinde bırakarak dördüncü sıraya itecektir (105).

Yün ihracatındaki düşüş daha keskin ve kesin oldu.

(104) BAILEY F. E. «British policy...»
(105) BAILEY F. E. «British policy...»

1835 yılında Türkiye'nin İngiltere'ye sattığı ihraç malları arasında artık moher, tiftik ve deve yünü yoktur. Koyun yününe gelince, 1840 yılında bu maddeyi İngiltere'ye ihraç eden ülkeler arasında Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, Yeni Güney Galler, Çap sömürgesi (Ümit Burnu), Peru, Şili ve İsveç'ten sonra yedinci sıraya düşer; 1855 yılında ise İngiltere'nin koyun yünü ithal ettiği ülkeler arasında Osmanlı İmparatorluğu ancak onaltıncı sıradadır (106).

Yetiştirdikleri hammadelerle İngiliz pazarını kazanmak isteyen sanayileşmemiş ülkelerin giriştikleri rekabet genellikle, tarım alanında kapitalist büyük üretimin gelişmediği Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine işler. Yukarıda saydıklarımızın dışındaki ürünler için de durum aynı olur; bunların İngiltere'nin yaptığı toplam ithalât içindeki yerleri hem mutlak değer olarak, hem yüzde olarak düşer. Meselâ Türk kuru üzümü 1825 yılında İngiltere'nin yaptığı ithalâtta birinci sırayı tutarken, özellikle İspanyol ürününün rekabeti yüzünden geriler ve 1855 yılında onuncu sıraya düşer (107).

Buna karşılık bazı başka ürünler ithal alanına girer. 1846 yılında kabul edilen ve tahılın İngiltere'ye serbest olarak ithaline imkân veren «Corn Laws» dan sonra tahıl ve tütün ihracatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye yaptığı toplam ihracatın hiç olmazsa aynı seviyede kalmasını sağlar. Ama bu ürünler de İngiltere'nin toplam ithalâtında önemli bir yer tutmaktan uzaktır. İngiltere'nin 4.326.753 İngiliz liralık toplam buğday ithalâtının 147.498 İngiliz liralığı, 201.514 İngiliz liralık toplam tütün ithalâtının ise 5.526 İngiliz liralığı Türkiye'den yapılır (108). Böylece Osmanlı

(106) BAILEY F. E. «British policy...»
(107) BAILEY F. E. «British policy...»
(108) BAILEY F. E. «British policy...»

İmparatorluğu'nun dış ticareti kendi mahalli sanayisini yıkıp atarken hammadde alanında yeterli bir ihracat düzeyini de gerçekleştiremez.

Olayların bu akışına karşı alınan tek tedbir, sanayileşme teşebbüsleri oldu. Bu teşebbüslerin de, sürekli açıkla kapanan Osmanlı ticaret bilânçosunun düzeltilmesi programının bir parçası olarak mı (bu durumda bunlar 1838 Ticaret Antlaşmasında imzalanıp kabul edilen eğilimle açıktan açığa çelişkide olurdu) yoksa Tanzimat'ın içerdiği batılılaşmanın dış belirtileri olarak mı görülmesi gerektiği sorulabilir.

Hakim düşünce galiba şuydu: madem ki genel olarak sanayi, özel olarak da fabrika Batı refahının en başta gelen sembolüydü, öyleyse Avrupa'yla aynı seviyeye gelebilmek için batılılaşmayı doğuracak olan reformları kabul etmek ve fabrikalar kurmakla işe başlamak yetecekti. Kendini yenilenmiş ve Avrupalılaşmış bir İmparatorluğun gelecekteki dört başı mamur burjuvazisi olarak gören bürokrasi, bu sanayileşme hamlelerine kendi hesabına değil de (böylesi daha tehlikeli olurdu) Devlet hesabına girişti. Avrupa'dan uzmanlar ve makineler istendi. İstanbul'daki bankerlerin bir kısmı gibi, bir sürü yabancı maceracı da bu faaliyetlerle Devlet Hazinesi zararına kolayca zenginleşmenin yollarını buldular. Böylece ekonomik sebepler yüzünden olduğu kadar ekonomiye aykırı sebepler yüzünden de bu sanayiler yabancı rekabeti önünde tutunamadılar ve hazineye milyonlarca liraya mal olduktan sonra yok olup gittiler (109). Zaman zaman bu teşebbüsten korkuya kapılan ve onu başarısızlığa uğratmak için elinden geleni ardına koymayan o çağın Avrupalıları bu yoldaki gayretlerin uğradığı hayal kırıklığını büyük bir sevinçle anlatırlar. İnşaat uzmanları olarak tanıtılan mace-

(109) SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve...»

racıların marifeti olan fabrika bacaları daha yapılır yapılmaz çökmekte ve bu fabrikaların Avrupalı müdürleri ithal ettikleri emtiayı o sıra kapalı bulunan bu mahalli fabrikaların imalâtı olarak piyasaya yutturmakta ve satmaktaydılar (110).

Bu fabrikalardan bir çoğu az zaman sonra kapanmak zorunda kaldı. Sadece orduya iş yapan bir kaç tesisle Bursa'da Avrupalıların yönettiği bir kaç ipek iplik fabrikası ayakta kalabildi (111).

III — MALİYE

A — Ekonomik Açmaz

Böylece sanayileşme teşebbüslerinin başarısızlığa uğraması ve tarım ürünlerinin ihracatıyla ticarî bilânçoyu dengelemenin imkânsızlığı giderek mali bir açmazı getirir.

Osmanlı maliyesinin güçsüzlüğü müzmin bir olguydu ve devlet buna tedavüldeki paranın değerini düşürmekle çare bulmaya çalışıyordu. Bir altın liranın (florinin) 35 akçeden nasıl 400 akçeye kadar yükseldiğini daha önce görmüştük. Önceleri 80 akçe olan kuruşun onyedinci yüzyıl ortalarından sonra 120 akçeye yükseldiğine tanık oluruz. Ondan sonraki yüzyılda bir dizi devalüasyona uğrama sırası bu para birimindedir. 1774 yılında yani bir Osmanlı - Rus savaşına son veren Kaynarca Antlaşmasından hemen sonra kuruşun ilk değerinin yarısına indiğini (112) ve 1812 yılında, yani bir başka Osmanlı - Rus savaşına son veren

(110) SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve...»

(111) SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve...»

(112) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire financière de la Turquie. Depuis le regne du Sultan Mahmud II jusqu'à nos jours» **(II. Mahmut'tan Günümüze Kadar Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Hakkında Deneme)** Paris 1903.

Bükreş Antlaşmasından sonra 1 düka altınının 12 kuruşa yükseldiğini görürüz (113). Bu aynı zamanda, âyanların gücünün doruğuna ulaştığı ve hazinenin maddi kaynaklarının gitgide azaldığı çağdır. II. Mahmud'un malî siyaseti bu sürekli devalüasyonlarla Fatih Sultan Mehmed'in onbeşinci yüzyıldaki malî siyasetini andırır. 1810 yılından itibaren ilk «beşlik» ler ve «altılık» lar yani beş ve altı kuruşluk sikkeler ortaya çıkar. Ama hileli alaşımlar veya ağırlıklarının eksikliği yüzünden bunların asıl değerleri ticarî veya tedavüldeki değerlerini karşılamaktan uzak kalmaktaydı. 1823 yılında düka altını 15,25 kuruşa yükselir (114). 1829 (1828 - 1829 Osmanlı - Rus savaşının sonu, Edirne Antlaşması) yılında asıl değeri, aynı şekilde, tedavülde işlem gören değerinin altında yeni bir beşlik ortaya çıkar; tedavüle sürülen bütün para, 69/200'lük bir değer şişirilmesiyle 115 milyon kuruşa yükselir (115). 1832 yılı Şubatında yayınlanan kurlarda bir düka altınının karşılığı 35 kuruştur (116); beşlikler çıkartılması yüzünden kuruşa duyulan güvenin yok olması bu birimin kur değerini on yıldan az bir zaman içinde hızla düşürmüştür. Üstelik beşliklerin çıkarılmasına devam edilir. Çünkü devlet hazinesi için çıkış yolu budur. 1833 yılında, üçüncü defa 245 milyon tutarında yeni beşlikler ortaya çıkar. Bu tedavüldeki parada 97/200'lük bir değer şişirilmesi getirir. 1833'le 1839 yılları arasında ilk altılıklar basılır; bu paraların 137.775.369 kuruş tutarındaki bölümü tedavüle sokulur. Beşliklere oranla daha az bozuk olan bu birimin tedavüldeki parada

---

(113) 1 ağustos 1812 tarihli Ferman. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

(114) Kasım 1823 tarihli Ferman. Zik. TESTA L. «Recueil des traites...»

(115) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire...»

(116) TESTA L. «Recueil des traités...»

yarattığı değer şişirilmesi 33,5/240 oranındadır (117).

Böyle bir malî durum, dışarıdan alınan malları sağlam parayla yani yabancı dövizle ödeme zorunluluğuyla da birleşince sadece sarrafların işine yarayan ekonomik bir kaos doğurdu. Küçüklü büyüklü bütün tüccarlar, Osmanlı parasını yabancı paralara çevirmek veya yurt dışına ödeme yapmak gerektiğinde bu paraların değeriyle istedikleri gibi oynayan sarrafların ağına düşüyorlardı. Üstelik, özlerinde sahip oldukları değerin üstünde bir değerle basılıp tedavüle sürülen bu paraların alım gücü az zaman sonra düştüğüne göre, bu durum ülkeye kabul ettirilmiş gerçek bir vergi mahiyetindeydi (118).

Ama beterin beteri vardı ve bu en beter durum, para reformunun yapıldığı 1839 yılında «kaime» adıyla ortaya çıktı. Hem mecburî tedavül değerine sahip olduğu, hem de sekiz yıllık vade sonunda % 8 faizle ödenme teminatı bulunduğuna göre bu, kâğıt parayla hazine bonosu arası bir şeydi. Şu da açık ki devlet kasasında bu kaimelerin altın rezervi olarak bir karşılığı yoktu. Bu kâğıt paralar ilk defa 32 bin kese değerinde (1 kese : 500 kuruş) olarak tedavüle sokuldu. Bunların en büyük birimi beş yüz kuruşluktan başlıyor, yirmi ve on kuruşluğa kadar iniyordu. Üstü elle doldurulan bu paralar, İstanbul'da ve taşrada tedavüle girmekteydi. Kaimelerin şekillerinin basitliği ve elle doldurulmaları gibi, numaralandırılmamış olmaları kalpazanların dikkatini çekmekte gecikmedi ve bir süre sonra sahicilerinin yanı sıra çok sayıda sahte kaime de piyasayı doldurdu. Osmanlı hükümeti o zaman bunları tedavülden çekmeye ve onların yerine matbaada basılmış kâğıt paraları tedavüle sokmaya karar verdi. Ama bu paralar da numaralandırılmamıştı ve bu durum sahte para-

(117) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire...»
(118) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire...»

ların çoğalıp karışıklığı daha fazla arttırmasına engel olmadı. Kalp paralar piyasayı doldururken, devlet kasalarındaki bütün altın ve gümüş de yurt dışına akmaktaydı.

Emisyon miktarı arttıkça hükümet bu bono - paraların faizini düşürmekteydi. Önce % 8'den % 6'ya düşürülen bu faiz daha sonraları % 3 olarak tespit edildi. Üstelik tedavülde bulunan kaimelerin miktarını bilmek de imkânsızdı.

Beşliklerle altılıkların tedavüle girmesi yetmiyormuş gibi aynı anda kâğıt paranın da kullanılmaya başlanılması, o çağda ticaretin içine düştüğü düzensizliği daha da güçleştirecek bir mahiyet taşıyordu. 1843 yılında sterlin (İngiliz lirası) beşlik olarak 220 kuruş üzerinden işlem görüyordu. Oysa normal kurda 110 kuruş üzerinden işlem görmesi gerekmekteydi. Yurt dışında ödemeler, tüccarların sırtına paranın değer kaybıyla oranlı fedakârlıklar yükleyen senetler yoluyla yapılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticareti felâkete sürüklemekte olan bu hadsiz hesapsız sakıncalara çare bulmak üzere hükümet, genel bir para reformu yapmaya karar verir. 1844 Şubatından itibaren darphane yazılı değerleri ve ağırlıkları aşağıda gösterilen altın, gümüş ve bakır sikkeleri basar.

— 500, 250, 100, 50 ve 25 kuruşluk altın sikkeler. Emisyon değeri : 1.202.397.600 kuruş.
— 20, 10, 5, 2 ve 1 kuruşluk gümüş sikkeler. Emisyon değeri : 414.571.775 kuruş.
— 20, 5 ve 1 paralık bakır sikkeler.

Sultan Abdülmecid'in adına basıldığı için mecidiye denen 100 kuruşluk sikkenin içinde 6,614 gram saf altınla 602 miligram bakır bulunmaktaydı. Bu da yaklaşık olarak iki düka altını (3.570 miligram) demekti. Öyleyse artık 997 miligram gümüşle 205 miligram bakır olarak tespit edilen gümüş kuruş için yeni bir devalüasyon söz konusuydu.

Demek ki Osmanlı para birimi, altınla oranlandığında 400 yıl içinde ilk değerinin tam 1/150'ine düşmüş oluyordu. 1450 yılında 40 akçe eden düka altını, eğer bu para birimi halen mevcut olsaydı 6.000 akçe edecekti.

Bu yeni emisyonların amacı para borsasını düzen altına almaktı. Mecidiye ile yüzlük bir sistem kurulmuş oluyordu, bu sistem aynen kalacak ilerde de bir Türk lirası yüz kuruş edecekti. Bir kuruş da kırk para ediyordu. Bir İngiliz lirasının Osmanlı parasına çevrildiğindeki resmi değeri 108 kuruş 5 para ve 20 franklık Fransız sikkesinin Osmanlı parasına çevrildiğindeki değeri ise 85 kuruş olarak tespit edilmişti. Fakat para borsası tedavülde bulunan çok miktardaki hileli veya kalp paralar yüzünden sağlam bir bünyeye kavuşmaktan uzaktı. Sağlam para gene piyasadan kalkmakta ya da ülke dışına akmaktaydı. İstanbul'da dükkân tuttukları semt dolayısıyla Galata Sarrafları diye tanınan bankerler, işte bu sırada resmen ortaya çıktılar. Uzun zamandan beri büyük bürokratların, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu maliyesinin gizli kapaklı işlerdeki danışmanı olan ve beşliklerle kaime etrafında dönen borsa oyunlarından büyük kârlar sağlayan bu takım, sahnede görünme zamanının geldiğine inanır.

1845 yılında hükümetle o zamanki en önemli iki ticaret kurumunun başları olan J. Alleon ve Teodor Baltacı arasında götürü bir anlaşma yapılır. Bu mukavelenameye göre Alleon'la Baltacı yılda iki milyon kuruşluk bir komisyon karşılığı, bir yıllık süreyle ticarî işlemler için, bir İngiliz lirası 110 kuruştan olmak üzere Fransa ve Londra'dan poliçe sağlamayı taahhüt ederler.

Ertesi yıl Emanuel Baltacı ile yapılan mukavele, 1847 yılında gene öncekilerle yenilenir. 1848 yılında ise Alleon ve Baltacı Osmanlı Hükümetinin himayesinde Dersaadet (İstanbul) Bankası (Banque de Constantinople) adıyla şirket kurarlar. Şirketin başlıca amacı tahvil kurla-

rını istikrarda tutmaktır. Bu banka hiç bir sermaye olmaksızın kurulmuştu. Buna rağmen, o güne kadar kazandığı manevi itibar ve kuruluşun başında bulunan iki yöneticiye duyulan güven sayesinde, ticarî alanda giriştiği muameleler hiç bir güçlükle karşılaşmadan kabul görüyordu.

Fakat dönem iyi seçilmemişti. Türkiye ticaretinin en büyük kısmı Marsilya yoluyla yapılıyordu ve banka, poliçelerin büyük bir kısmını Marsilya üzerinden çekiyordu. Fransa'da Şubat Devrimi varlığını çabucak hissettirdi. Öyle ki, eğer Osmanlı devleti yardım elini uzatmayı kabul edip de işleri görmesine devam imkânı sağlamamış olaydı Dersaadet Bankası faaliyetine son vermek zorunda kalacaktı.

Ama aynı yıl Osmanlı maliye nazırı, sermayesi olmayan ve varlığını devletin yardımları sayesinde sürdüren bu bankadan 130 milyon kuruş borç para ister. Ödeme kısa vadede yapılacaktır ve faiz oranı çok yüksektir. Banka bu fırsatı kaçırmak istemez. Bu talebi karşılamaya yetecek meblâğı sağlamanın tek çözüm yolu, yabancı ülkelerdeki tahvilât borsasına dayanmaktı; bankanın itibar ve ünü bu konuda kendine yardımcı olabilirdi. Bu senet işlerindeki teminatı da Osmanlı hükümetine borç olarak verilen para olacaktı. Hükümetin borcunu nasıl olsa ödeyeceği varsayılıyordu ama durum öyle olmadı. 1849 yılı boyunca poliçeler birçok kere yenilendi ama bir süre sonra bunların kesin olarak geri çekilmesi gerekiyordu ve bu, hazine borcunu ödemedikçe mümkün değildi. Hazinenin başı öylesine dara girmişti ki borcunu ödeyemeyecek durumdaydı. Türkçede «buhran» kelimesi ilk olarak işte bu dönemde içine düşülen ilk ekonomik kriz yüzünden bulundu (119). İmparatorluğun karşılaştığı mali güçlükler uluslararası bir mahiyet kazanmıştı.

Avrupa artık Osmanlı İmparatorluğu'na sadece mal

(119) CEVDET PAŞA «Tezakir» Ankara 1953.

satmakla yetinmeyecek, bu ülkede sermaye yatırımı yollarını arayacaktı. O çağda en kârlı yatırım yolu Osmanlı Hükümetine borç vermekti. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında çoğu küçük ve orta sermayelerin yatırım alanı aradığı Avrupa'da bir sermaye fazlası mevcuttu. Bu küçük ve orta sermayelerin yığın halinde Avrupa sanayi alanına akını, üretim fazlası buhranlarına yol açabilirdi. Büyük bankaların çıkardığı ve küçük tasarruf sahipleri tarafından satın alınan tahviller aracılığıyla hükümetlere borç verme, bu hükümetlerin yüksek faizle borçlanmayı kabul etmeleri ve asgari bir ödeme garantisiyle en mükemmel çözüm yoluydu. Malî felâketler heyülasıyla korkutulup bir köşeye sıkıştırılan ve Galata sarraflarının tefecilik anlayışı içindeki faiz oranlarına alışık olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki sermaye tasarrufu için ilgi çekici bir pazar teşkil edebilirdi. Ama gene de Osmanlı hükümetinin, muhakkak ki Galata sarraflarının kendilerine ait alana yapılan her müdahaleye duydukları düşmanlıkla da pekişen tereddüdünü yenmek ve Osmanlı maliyesini denetim altına alabilmek lâzımdı. Bu en azından bazı taleplerde bulunmakla, bunların ilki olarak da Osmanlı devletinden Batı sistemlerine en yakın bir malî idare tarzını benimsemesini, gelir giderlerini tespit ve ilân etmesini istemekle olabilirdi.

Ucu Dersaadet Bankası kadar Avrupalı alacaklılara da dokunan 1849 - 1850 buhranı malî bakımdan Avrupa'ya açılış için iyi bir fırsattı. Stratford Canning 22 Ağustos 1850'de padişaha şahsen sunduğu muhtırada bir reform planı tasarısı getiriyor ve dış borçlanmaya baş vurmak fikrini şiddetle destekliyordu (120). Paris'te yayınlanan bro-

(120) RODKEY F. S. «Ottoman concern about western economic penetration in the Levant 1849-1856» **(1849-1856) Yıllarında Batının Doğu Akdeniz'e Nüfuz Edişi ve Osmanlı Çıkarları)**, zik. «The Journal of Modern History» cilt 30 sayı 4.

şürler bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinin övgüsünü yaparak küçük tasarruf sahiplerinin güvenini arttırmayı, öte yandan da Avrupa'dan alınacak yardım ve yöntemler sayesinde Osmanlı maliyesinin ıslah imkânlarını anlatarak borç alma konusunda Osmanlı devletini ikna etmeye çalışıyorlardı (121).

O sırada sadrazamlık mevkiinde bulunan ve Canning'in etkisi altında bir dış borçlanmadan yana olan Mustafa Reşit Paşa 1850 yılında daha çok dış güçlere cazip gelecek bir bütçe yayınlıyordu. Bu bütçede 731 milyon kuruşluk gelire karşılık sadece 2 milyon kuruşluk bir açık görünmekteydi (122). Aynı sırada Dersaadet Bankasına ödenmek üzere 55 milyon franklık ilk borçlanma (istikraz) için Paris'ten Becket Dethomas ve Ort. Şirketi ve Londra'dan Devaux ve Ort. şirketiyle görüşmelere girişiliyordu. Mukavele 1850 yılı sonlarında imzalandı. Bu mukavele 27 yıl vadeyle ödenmek üzere 55 bin tahvilin çıkarılması hükmünü taşıyordu.

Sözleşmeyi yapanlar padişahın onayını beklemeden, Paris'te hemen tahvilleri çıkardılar ve hatta Dersaadet Bankasının vadesi gelmiş ödemelerini karşılamak üzere 20 milyon franklık bir meblağ Baltacı'nın Londra şubesine yatırıldı. Oysa İstanbul'da muhalif taraf ağır basmış, Mustafa Reşit Paşa görevinden alınmış ve padişah sözleşmeyi onaylamayı reddetmişti. Bu red kararının Londra ve Paris'te ne gibi bir etki uyandırdığını tahmin etmek güç olmasa gerek. Osmanlı Hükümeti bu etkinin şiddetini azaltabilmek için sözleşme sahiplerine ödenmiş meblağı geri vermeyi ve hazineye o günün parasıyla 2.200.000 franka

(121) «La reforme en Turquie, au point de vue financier et administratif» **(Mali ve İdari Açıdan Türkiye'de Reform), Paris 1850.**
(122) TESTA L. «Recueil des traités...»

mal olan bir tazminat ödemeyi teklif etmek zorunda kaldı.

O arada Dersaadet Bankası da kesinlikle iflâs etti. Bu banka Devlet Hazinesine, 26.282.744 kuruşu 1 Mayıs 1848 ile 1 Mart 1850 arasında olmak üzere, milyonlarca kuruşa mal olmuştu. Hazineye gelince bütün bu harcamaları karşılayabilmek için kaime basmaya devam ediyordu. Dersaadet Bankası var olduğu sürece her türlü spekülasyonu ona dayatarak kaimeyi ayakta tutmayı beceriyordu. Piyasada basılı para miktarı azalınca çok miktarda kaimeyi tedavüle çıkarıyor sonra da iskonto haddini yükselterek bunları geri alıyordu. Kâğıt paranın değeri hemen düşüyordu. Bu işlem o kadar kolay ve o kadar kâr getiriciydi ki, başka Galata sarraflarının da bu işe heveslenmemesi imkânsızdı. Ama Dersaadet Bankasının kapanmasından sonra kaime desteksiz kaldı; 1 İngiliz lirası 110 kuruştan 139 kuruşa fırladı. Birkaç zaman sonra, yani 1853 yılında da 153 kuruşa yükseldi. Rusya'yla bir savaş ihtimalinin ufukta belirdiği dönemde İmparatorluğun ekonomik durumu işte buydu (123).

Rusya, İngiltere'nin mallarını Karadeniz kapılarına kadar getirmesine engel olma gereğini duyduğu andan itibaren, bu iki ülke arasında savaş kaçınılmaz hale gelmişti. Rusya'nın girişeceği bir karşı taarruz, kendisine Orta Asya'nın kapılarını ve Hindistan yolunu açabilirdi. O zaman bütün iş, Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprakları stratejik yönden denetim altına almaktaydı. Bu politik oyunda İngiltere, Türkiye'yi ekonomik bakımdan avuçlarının içine aldıktan sonra ticarî nüfuzu sayesinde üstünlük kuruyordu. Oysa Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nu askerî yönden vurmaya mecburdu. Ama böyle bir müdahale için bir bahane, hem de dünya kamuoyunun kabul edebilece-

(123) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire...»

ği bir bahane yaratmak gerekiyordu. Bu bahane diplomasi tarihinin en gülünç örneklerinden biri olan Kutsal Yerler (Makamat-ı Mukaddese) meselesi oldu.

a — Kırım Savaşı

Batılı Hıristiyan devletler, ta Haçlı Seferlerinden beri Kutsal Yerleri himayeyi ve bunlardan mümkün olduğu kadar fazlasına sahip olmayı bir siyasal itibar kaynağı sayagelmişlerdi. Müslümanlar Filistin'i yeniden zaptedince bu sahiplik antlaşmalarıyla ve birbiri ardı sıra buraları ellerinde bulunduran çeşitli Müslüman devletlerden satın alınan imtiyazlarla sağlanır olmuştu. Başlıca zıtlık halihazırdaki Müslüman devletlerin uyrukları durumunda bulunan Ortodoks ruhban sınıfıyla imtiyaz sahibi Hıristiyan devletlerin himayesi altındaki Katolik ruhban sınıfı arasındaydı. Kutsal yerler gibi, Ortodokslara ait dinî hiyerarşinin bütününü de daha önceki Müslüman devletlerden miras olarak devralan Osmanlı İmparatorluğu bu konuda çıkan çekişmelerde hakemlik görevini üstlendi.

Avrupa devletleri arasında, onaltıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun en yakın müttefiki durumunda bulunan Fransa kutsal yerlerin en başta gelen himayecisi tavrını takındı. François I, 1535 yılında Kanunî Sultan Süleyman'dan ilk kapitülasyonu elde ettiği vakit bu antlaşmaya Kudüs'teki latin din kardeşlerinin Ab antiquo (*) ellerinde bulundurdukları tapınaklar üzerinde sahiplik haklarını teminat altına alan bir madde koydurttu. Ama maddede bu yerler isim olarak tek tek sayılmıyordu. 1740 yılında kapitülasyonlar yenilenirken Kutsal Yerlerle ilgili olan eski maddeler yeniden ele alınıp onaylandı. Ama bunlarda da bu yerler gene tek tek belirtilmemişti.

Ondokuzuncu yüzyılda Fransa, İngiltere'nin Akdeniz

(*) (Latince) Ta eskiden beri (Ç.N.)

bölgesinde ve Orta - Doğu'da gitgide büyüyen gücüne erişmek sevdasına düştüğü sırada, bu mesele önemini artık kaybetmiş gibi görünüyordu. Fransa'nın Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yla ittifakı bir sonuç sağlamamıştı ve bu devletin Marunileri (*) korumak bahanesiyle 1844 yılında Lübnan'a yaptığı müdahale gene İngiltere'nin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Kutsal Yerler gibi geleneksel haklara sahip olduğu bir alan Fransa için daha uygun bir çıkış noktası olabilirdi.

1 Kasım 1847 günü, içinde Rumların ibadet ettiği bir sırada Beyt-ül Lahim'deki (**) Kutsal Yıldız sırra kadem bastı. Latinler bu hırsızlık olayından ötürü Rumları suçladılar ve bunların şikâyeti üzerine Fransa duruma müdahale ederek meseleyi bir bütün olarak yeniden ortaya attı ve her tapınağın kimlere ait olduğunu ve kimler tarafından kullanılacağı hususunun aydınlığa kavuşturulmasını istedi.

1848 devrimi bu meseleleri geri plana itti. Ama üç yıl sonra, özene bezene hükümet darbesini hazırlamakta olan ve kilisenin teveccühünü kazanmak isteyen Louis Bonaparte bu meseleye yeniden el attı. Fransa orta elçisi, tarafların iddialarına delil olarak gösterdikleri çeşitli belge ve payeleri incelemekle görevli karma bir komisyonun kurulmasını istedi. Malî güçlüklere gömülmüş durumda bulunan Osmanlı Sarayı, pek fazla önemi olmayan ve çözülmesi kolay bir iş gibi görünen bu talebi reddetmemeyi daha uygun buldu. Ama komisyon teşkil edilip de faaliyete geçince Rusya da karşı tarafın yani Ortodoks ruhban sınıfının savunucusu kesildi.

Osmanlıların gücüne henüz saygı duyulduğu çağlar-

(*) Suriye ve Lübnan'daki, kendilerine ait kiliseleri olan, Süryani dini geleneklerini sürdüren Doğu Hıristiyanları. (Ç.N.)

(**) Hıristiyanların inancına göre İsa'nın doğduğu yer. (Ç.N.)

da, yabancı devletlere verilen çeşitli imtiyazlar ister istemez bazı muğlak hükümler taşımaktaydı. Avrupa diplomasisi her çağda bu hükümlerin ifade ettiği haklardan azami derecede yararlanabilmişti. İmparatorluğun o günkü son durumunda ise imtiyaz hükümlerindeki bu vuzuhsuzluk ustaca bir sömürüyle her çeşit politik oyuna cevaz veren, alabildiğine kötüye kullanılabilen yorumlara yol açıyordu. Kutsal Yerlerin himayesiyle ilgili eski hükümler gibi 1774 yılında imzalanan Kaynarca Antlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ortodokslar üzerinde Rusya'ya gözetme hakkı tanıyan hükümleri için de durum buydu. Sınırları iyice belirlenmeyip hep itirazlara yol açmış olan bu hak Rusya'nın, pek de alışık olunmayan bir tarzda Osmanlı devletinin iç işlerine karışmasına bahane teşkil edecektir. Gerçekten de Çar I. Nikola, padişahın şahsına gönderdiği bir mektupla Kudüs'deki Ortodokslara tanınan imtiyazların bütünüyle korunmasını ve karma komisyonun dağıtılmasını istedi.

Rusya böylece eline bir bahane geçirmiş oluyordu ve Akdeniz'deki siyasetini ayakta tutmak için hücuma geçmek zorunda olduğundan bu bahaneyi sonuna kadar kullanacaktı. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun, onun da ötesinde Fransa'yla İngiltere'nin çıkarları Rusya'nın kışkırtmaları karşısında mümkün mertebe oyuna gelmemekteydi. Bu yüzden karma komisyon dağıtıldı ve onun yerine sadece ulemayla Osmanlı devlet görevlilerinden oluşan bir başka komisyon kuruldu.

Komisyon çeşitli tartışmalı konuların incelenip karara bağlandığı bir rapor hazırladı. Bütün komisyon üyelerinin imzaladığı rapor, divana sunuldu. Bu rapora göre, «Latinlerin üzerinde hak iddia ettikleri ziyaret yerlerinin tam olarak kendilerine bırakılması yolundaki istekleri kabul edilmeyecek; Kamame Kilisesinin büyük ve küçük kubbeleri hakkındaki istekler de kabul edilmeyecek; Büyük

Kubbe Latinlerce olduğu kadar Ortodokslarca da kutsal sayıldığından bu iki mezhebe bağlı rahipler tarafından onarılacak; Küçük Kubbe ise eskiden olduğu gibi Ortodokslarda kalacak; İsa'nın doğduğu yer üzerinde Latinler de Ortodokslar kadar hak sahibi olacak; Beyt-ül Lahim büyük kilisesi için katoliklerin ileri sürdükleri görüşler kabul edilmemekle beraber bu kilisenin de ortak bir ziyaret yeri olduğu göz önünde tutularak kilise kapılarının birer anahtarı ile mezbahın iki anahtarı Latinlere verilecek» ti (124).

Saray komisyonun vardığı makul sonuçları kabul etti ve komisyon kararları padişah tarafından onaylandıktan sonra resmî bir nota eklenerek Fransa büyükelçiliğine bildirildi. Öte yandan Divan da Rus çarının padişaha gönderdiği mektuba bir cevap kaleme aldı. Bu mektup Saray tarafından varılan kararı Çar'a bildirmekteydi. Fransa, bu konuya daha sonra dönme hakkı saklı kalmak şartıyla notayı kabul etti. Ama Rusya karara varılan hususları ilân eden bir ferman yayınlanmasını talep ederek Osmanlı Hükümetini daha fazla taahhüt altına sokmak istedi. Saray bu talebe boyun eğdi ve ferman 10 Şubat 1852 günü yayınlandı. Temelinde daha önce Fransa orta elçiliğine bildirilen hususa uygun olan bu ferman, buna rağmen Fransa hükümetinin öfkelenip parlamasına sebep oldu. Fransa hükümeti fermanı, haklarının saklı kalması için yapılmış olduğu itirazı yok sayan ve onur yaralayıcı bir belge mahiyetinde gördü.

O zaman Saray, etrafa ilân etmeden fermanı yeni baştan incelenmek üzere din yetkililerine verme kararı aldı. Ama Osmanlı hükümetinin Kudüs'e gönderdiği özel görevli, bu niyete karşı Rus konsolosundan ve Rum Ortodoks Patriğinden gelen şiddetli bir muhalefetle karşılaştı.

---

(124) Zik. E. Z. KARAL «Osmanlı Tarihi» cilt V.

İstanbul'dan talimat istedi ve gene bir dizi danışıp görüşmeler, uzlaşmalar yapıldı. İşler tam düzene girmişti ki yeni bir mesele ortaya çıktı. Rumlara göre, Latinlerin elinde Beyt-ül Lahim Kilisesinin ana kapısının anahtarının değil de yan kapılardan birinin anahtarının bulunması gerekiyordu. Oysa, İsa'nın doğduğu mağaraya da girebildiklerine göre Latinler bu anahtara sahipti ve mağara ortak tasarruftaydı. Öyleyse yeni bir imtiyaz söz konusu olamazdı. Kapı hakkında bir karara varabilmek için yeniden talimat istemeler, yeniden danışıp görüşmeler sürdü.

Bu arada İngiltere olanları gözlemekteydi. «Muhammed dininin temsilcisi olan Osmanlı sarayından, görünüşte Hıristiyanlığın farklı mezheplerine ait dinî duygulardan doğan bir anlaşmazlık hakkında karar vermesi isteniyor. Ama aslında söz konusu olan, Rusya'yla Fransa arasında, Osmanlı sarayının aleyhine işleyen ve Babıâli'nin iç işlerine müdahale mahiyetini taşıyan aşırı bir siyasal nüfuz mücadelesidir. Osmanlı padişahının yargıçlık yapması ve anlaşmazlık hakkında karar vermesi gerekirdi. Oysa her türlü hukukî bağımsızlık ve serbestlikten uzak durumdaki Padişah, durmadan sıkıştırılmakta, çeşitli tehditlerle kendi uyrukları önünde küçük düşürülmekte, birbiriyle çelişen ve onur kırıcı kararları ilân etmeye zorlanmakta, sonra da kendini bizzat bu duruma itenler tarafından kalleşlikle suçlanmaktadır.» (125)

Bütün bu güçlükler uzayıp giderken Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce ortaya atılan borçlanma teklifini reddetmesi, Avrupa kamuoyunda aleyhte bir hava yarattı. Rusya bu fırsattan yararlanarak önündeki dama taşlarını ileri sürecekti. Bu iş Prens Mençikof'a düşmekteydi.

---

(125) İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi albay Rose'un Dışişleri bakanı Lord Malmesbury'ye gönderdiği 20 kasım 1852 tarihli yazı. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

1853 yılı Şubat ayında Prens Mençikof olağanüstü elçi olarak İstanbul'a hareket etti. Mençikof'un bu göreve getirildiği duyulur duyulmaz İngiltere hükümeti, o sıralar İngiltere'de bulunan Stratford Canning'i, bazı talimatlar vererek derhal görevi başına yolladı. Bu talimatlar Rusya'yı kışkırtmadan, Rus isteklerini etkisiz bırakmak amacıyla Saray'a yeni reformları yani Hıristiyan azınlıklara verilecek yeni imtiyazları kabul etmesi için baskıda bulunmaktan ibaretti. «Ekselanslarının İstanbul'da uzun zaman ikamet etmiş olmaları ve ülkeyle ilgili işleri yakından ve mükemmel bir şekilde bilmeleri kendilerine, padişahın halihazırdaki güçlükler karşısında gerçekleştirme çarelerini bulabileceği ıslahat ve reformları işaret buyurmalarına ve sarayın, aldığı ticarî tedbirlerin gelişmesi ve bağımsızlığının muhafazası için makûl teminatlar sunmasına elverişli bir idarî sistemin hangi yolla yerleştirilebileceği hakkında tavsiyede bulunmalarına imkân verecektir. Hıristiyan büyük devletler bu bağımsızlığı bir vakıa ve Osmanlı sarayıyla ve genel olarak bütün Doğuyla (Doğu Akdeniz'le) girişmiş oldukları ilişkiler içinde barışın sağlam bir teminatı sayarak kabul etmişlerdir. Padişah ve divanından, tuttukları yolda direndikleri takdirde, sonunda Britanya ulusunun yakınlığını kaybedeceklerini ve majeste İngiliz kraliçesinin hükümetlerini, onları (Padişah ve Divanı) tehdit eden yakın tehlike karşısında gereken himayeyi göstermekten ve ihtiyatsızca politikalarının ve kötü ve şuursuzca idarelerinin tabiî neticelerine terkedilmiş olan Hıristiyan dünyasının şikâyetlerine daha fazla kulak tıkamaktan alakoyacağını da saklamayacaksınız.» (126)

İstanbul'a vardığında Rum - Ortodoks cemaatin tezahüratla karşıladığı Mençikof, istim üzerindeydi ve hemen

(126) Lord Clarendon'un Lord Stratford'a 23 şubat 1853 tarihli talimatı. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

ilk notasını verdi : «Osmanlı Padişahı 10 Şubat 1852 günü Rus Çarı'na Kutsal Yerlerle ilgili meselenin nihayet çözüldüğünü bildirmekteydi. Bu bildiri bir hatt-ı şerif ve bir fermanla onaylanmıştı. Buna rağmen haşmetlü Padişahın divanı, taahhütlerine sadık kalmayarak bu taahhütlere tamamen zıt kararlar almış, bu yolla da, Çar hazretlerinin dinî kanaatlerini rencide etmekle kalmayıp kendilerinin nazarındaki itibarını kaybetmiştir. Sonuç olarak, Prens yalnız bu şikâyetlere konu olan durumun düzeltilmesini değil; işlerin, Padişahın Rum uyruklarının hoşnutsuzluğuna son verecek ve onlara gelecekte emin ve dokunulmazlığı olan teminatlar sağlayacak tarzda düzenlenip karara varılmasını da istemekle görevlidir.» (127)

Böylece yeni bir istek ortaya çıkıyordu : Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki Rum unsurun himayecisi olarak kabul edilmesi. Bu da ülkeye her istediği zaman ve her vesileyle Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etmek imkânını verecekti. Osmanlı Sarayı bu talebi reddetse savaş için bir bahane doğmuş olacaktı. Kabul etse, bu ilk tavizle başlayan ve ardı arkası gelmeyecek olan istekler için Rusya'nın eline fırsat geçecekti.

Sarayın bu münazaalı meseleyi çözmekten aciz kaldığı besbellidir ve Mençikof'un talebi üzerine hariciye nazırının görevinden alınması bile işi kolaylaştıramamıştır. Olağanüstü elçi gitgide sabırsızlanmakta ve gitgide daha çok şey istemektedir. «(...) Rus Çarı geçmişi unutmak arzusuyla, sadece durumun düzelmesi için hilekâr bir nazırın görevinden alınmasını ve resmen yapılmış vaatlerin kesin olarak yürürlüğe konmasını isterken, gelecek hak-

(127) Prens Mençikof'un Osmanlı hariciye nazırına verdiği 16 mart 1853 tarihli nota. Zik. UBICINI A. «La Question d'Orient devant l'Europe» **(Avrupa Önünde Şark Meselesi)** Paris 1854.

kında da sağlam teminatlar talep etmek zorunda bulunmaktadır.

«Rus elçisinin teklifleri üzerinde nihaî bir karar alınması için şu ana kadar verilen mühletler onu saraydan kesin bir cevap istemeye ve artık uzun süre bekleyemeyeceğini bildirmeye zorlamaktadır.

«Dolayısıyla şu taleplerde bulunmaktadır: 1 — Bir ferman (...); 2 — Bir emr-ü şahane (...); 3 — Yunan - Rus - Şark kilisesinin imtiyazlarının statüko üzerinden tam bir teminat altına alınabilmesi için bir senet veya konvansiyon.

«Büyük elçi bu vesileyle kendini majeste hariciye nazırlarına daha önce de izah ettiği şeyleri bir kere daha tekrarlamak zorunda hisseder. Rusya Osmanlı Sarayından siyasal tavizler istememektedir. Onun arzusu statükonun ve bugüne kadar hep uyulmuş olunan tatbikatın muhafazasının kesinlik kazanması suretiyle dinî kanaatleri sükûna kavuşturmaktır.

«Osmanlı hükümetinin, meşru müdafaa duygusunun daha yaygın ve daha kesin kılınması zorunlu hale getirdiği teminatların verilmesi ve hatanın tamiri için yapılan bu tekliflerin yumuşaklığıyla, işlenen suçun büyüklüğünü karşılaştırma dirayetini göstereceğine inanıyoruz.

«Büyük elçinin bundan böyle yerine getireceği ve temsil ettiği hükümetin ve hükümdarının inandığı dinin onuruna uygun olması gerekli ödevleri, majeste Osmanlı hariciye nazırının vereceği cevap tayin edecektir.» (128)

Bu arada Rus orduları Eflak ve Boğdan beyliklerinin sınırlarında toplanmaktayken İngiliz donanması da boğazlara yaklaşıyordu. Nihayet her türlü baskıya boyun eğen

(128) Prens Mençikof tarafından Osmanlı Hariciye Nazırına verilen 19 nisan 1853 günlü sözlü nota. Zik. UBICINI A. «La question d'Orient...»

Saray, Kutsal Yerler meselesini Rusya'yı hoşnut edecek biçimde çözüme bağlayan ve Ortodokslara imtiyazlar veren iki ferman çıkarttı. 5 Mayıs günü fermanlar Fransa ve Rus büyük elçiliklerine iletildi. Aynı gün Prens Mençikof saraya şu notayı gönderiyordu : «(...)biçim meselesine gelince büyükelçi geçmişteki uzun ve meşakkatli tecrübenin, iki hükümet arasında gelecekte muhtemel her türlü soğukluk ve her türlü güvensizliği önlemek için, antlaşma gücünde bir taahhüdü gerekli kıldığı konusundaki beyanında ısrar etmektedir.

«Kudüs'deki Kutsal Yerler hakkında açıklık getiren yeni ferman, Osmanlı hükümeti bakımından kesin bir taahhüt değerinde olacaktır.

«Bu fermanda kısaca bildirilen hususlar iki hükümet arasında karşılıklı güveni ispatlayacak ikinci bir fermanın konusu olmalıdır.

«Büyükelçi işte bunun umudu içinde haşmetmeap Rıfat Paşa'dan cevabını önümüzdeki 10 Mayıs Çarşamba gününe kadar kendisine ulaştırmasını rica eder. Süreyi daha fazla uzatmasına, kendi hükümeti nezdinde işlenmiş bir usul hatasından başka bir gözle bakılamayacak ve böyle bir şey onu daha güç yükümlülüklere zorlayacaktır.» (129)

Notanın ekinde Rusya'yı Ortodokslara tanınan imtiyazların kefili durumuna sokan bir konvansiyon tasarısı yer alıyordu. Tasarı bütün ayrıntılarına kadar usulüne uygun olarak hazırlanmıştı ve Osmanlı Sarayına sadece altına bir imza atma işi kalıyordu. Olağanüstü elçi bu imzanın atılması için azami beş günlük bir süre tanımıştı.

Osmanlı Sarayı bu notaya ayın 10'unda «(...)Osmanlı

(129) Prens Mençikof tarafından Osmanlı hariciye nazırına verilen 5 mayıs 1853 günlü sözlü nota. Zik. UBICINI A. «La question d'Orient...»

sarayıyla Rusya arasındaki dostluk duyguları ne olursa olsun, herkesin malûmudur ki bir hükümet bağımsızlığının temellerini yıkacak ve yok edecek kadar ciddi böyle bir mesele için başka bir devlet nezdinde imzasıyla taahhüt altına girerse, ulusların kendi aralarındaki karşılıklı haklara tamamen zıt bir anlaşma yapmış ve kendi bağımsızlık ilkesini bütünüyle yıkmış demek olur.» (130) cevabını verir.

Ama uluslararası karşılıklı haklar Osmanlı İmparatorluğu kendini savunsun diye icat edilmemişti ve sarayın, metinlere ayan beyan yansıyan güçsüzlüğü Mençikof'un ısrarını daha da arttırır. Prens ertesi gün ültimatomunun süresini sadece ayın ondördüne kadar uzatan yeni bir nota gönderir. Ayın onikisinde divan, bütün üyelerinin katılmasıyla sarayda toplanır ve bir kere daha ültimatomun reddine kesenkes karar verir. Ama anlaşma kapılarını toptan kapamamış olmak için, gene de sadrazamla hariciye nazırı istifalarını verirler.

Ayın onüçünde Osmanlı divan üyelerinin değiştiğini bildiren bir emr-ü şahane yayınlanır. Yeni divan, iki gün içinde altı kere toplantı yapar. Görüşmelerin sonucu, Rusya büyükelçisinin talebine en azından onun istediği şekliyle boyun eğilemeyeceği tarzında belirir. Saray gene de görüşmelerin kesilmesini istemez. Yeni hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa Prens Mençikof'a ültimatom süresinin beş gün daha uzatılması için yeni bir nota verir. «(...) Beş gün kâfi geleceğinden ve mümkün olursa meseleye daha acil bir çözüm getirilmesi için çalışılacağından zatıalinizi haberdar etmekle (...)» (131)

Mençikof'un 18 Mayıs günlü cevabı şu olur: «(...)

(130) Babıali tarafından haşmetmeap Prens Mençikof'a verilen 10 mayıs 1853 günlü nota zik. UBICINI A. «La question d'Orient...»

(131) UBICINI A. «La question d'Orient...»

Aşağıda imzası bulunan (Rus büyükelçisi) haşmetlü Osmanlı Sarayı ile ilişkilerini bir bütün olarak ele aldığında şuna kanaat getirmiştir ki isteklerine, ulu Çar'ının şerefine uygun olarak, tatmin edici bir çözüm bulma yolundaki çabaları boşunadır ve bu durumda aşağıdaki hususları açıklamayı gerekli görür.

«(Elçilik) görevini bitmiş sayar.

«Rus Çarlığı sarayı bundan böyle, kendi vekarını çiğnemeden ve yeni hakaretlere maruz kalmadan İstanbul'da bir elçi bulundurmaya ve Türk hükümetiyle olan siyasal ilişkilerini eski kaidesi üzerinde ayakta tutmaya devam edemeyecektir.

«(...) Ortodoks Rum - Rus inancının teminat altına alınmasının reddi, Çarlık hükümetinin gelecekte bu teminatı kendi gücüne dayanarak araması zaruretini doğurmaktadır.» (132)

Ertesi gün Osmanlı Sarayı bir nota vererek son bir uzlaşma teşebbüsünde bulunur, Olağanüstü elçinin gidiş hazırlıklarını açıktan açığa hızlandırdığına bakılırsa bu çaba boşunadır. Elçi yol hazırlıklarını tamamladıktan sonra ayın 21'inde Saraya son bir nota gönderir :

«Bütün Rusyaların haşmetlü Çarının aşağıda imzası bulunan olağanüstü elçisi İstanbul'dan ayrılmak üzere olduğu şu anda haşmetlü Osmanlı sarayının, Şark Kilisesi ruhban sınıfının halen mücehhez bulunduğu manevi hakları teminat altına alındığını ilân etme niyetini izhar buyurduğunu öğrenmiş bulunmaktadır. Bu durum, kilise erbabının yararlandığı diğer imtiyazların muhafazası konusunda fiilen kuşku yaratmaktadır.

«Bu kararın şumulü ne olursa olsun, aşağıda imzası bulunan (Rus büyükelçisi) kendini, Şark Ortodoks Kilise-

(132) Prens Menşikof'un Osmanlı, hariciye nazırına verdiği 18 mayıs 1853 günlü cevap. Zik. UBICINI A. «La question d'Orient...»

sinin sadece manevi haklarının bütünlüğünü muhafazaya yönelen bir beyan veya ayrı bir anlaşmanın, Ortodoks din inancına ve bu inancı temsil eden ruhban sınıfına en eski zamanlardan beri tanınmış ve halen de kullanılmakta olan diğer haklar, imtiyazlar ve bağışıklıkların geçersiz sayılması anlamına geleceğini ve böyle bir şeyin Çarlık hükümeti tarafından Rusya'ya ve Rusya'nın dinine karşı düşmanca bir davranış addedileceğini haşmetlü Osmanlı hariciye nazırına bildirmek zorunda sayar.» (133)

Bu çelişik ifade şaheseri Rusya'nın Ortodokslarla ilgili imtiyazlar konusunda gerçek niyetlerini ortaya serer. Mençikof sırf manevi hakların bütünlüğünün korunmasının Rusya'nın dinine bir tecavüz olduğunu ileriye sürerken yalnız bu notanın kendi metni içinde çelişkiye düşmekle kalmaz, tek arzusunun dinî kanaatleri huzura kavuşturmak olduğunu ve siyasal tavizler istemediğini iddia ettiği 19 Nisan günü notasıyla da terse düşmüş olur. Böyle olunca büyük elçinin muhafazasını istediği «diğer imtiyazların» da neler olabileceği pek anlaşılmaz. Osmanlı sarayı meseleyi dinî çerçevesiyle sınırlayınca olağanüstü elçi gerçek niyetlerini açığa vurmak zorunda kalmıştı. Ama aynı zamanda diplomatik ilişkileri kesmek için bir bahane yaratarak amacına ulaşmaktaydı.

Artık sıra, Avrupa'da o günkü denge durumunun yararlarına işlediği büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu, oradan giderek de Doğu Akdeniz'deki kendi ticarî konumlarını savunmakta işi nereye kadar götürebileceklerini görmeye gelmişti. Bir kere Osmanlı İmparatorluğunun başındaki yöneticiler Rusların yayılma siyasetinden, İngilizlerin ekonomik egemenliğinden korktuklarından çok

(133) Prens Mençikof tarafından Osmanlı Hariciye nazırına verilen 21 mayıs 1853 günlü nota. Zik. UBICINI A. «La question d'Orient...»

daha fazla korkuyorlardı. Onun için de İngilizleri kendi yanlarında yer almaya ikna etmek gereğini duymaktaydılar. 26 Mayısta Osmanlı sarayı İngiltere'nin, Fransa'nın, Avusturya'nın ve Prusya'nın İstanbul'daki temsilcilerine resmî bir nota gönderiyordu. «Prens Mençikof'a olaylar bütün açıklığı ve gerçekliğiyle izah edildi ve üstelik haşmetmeap Çar hazretleriyle bütün Rusyaların bağlı oldukları dinî her türlü inanca tanınmış bağışıklıklar bakımından duyulan endişeleri yok edecek en uygun teminatları vermeye hazır olduğumuz bütün delilleriyle gösterildi. Ama maalesef bu, iki taraf arasında bir anlaşmaya varılması sonucunu doğurmadı. Haşmetlü Osmanlı sarayı Prens'in meseleyi iki ülke arasındaki resmi ilişkileri kesecek kadar ileriye götürmüş ve görevini terk etmiş olmasından büyük esef duymaktadır.

«Osmanlı Sarayı azametlü Rus sarayı hakkında hiç bir hasımane düşünceye sahip değildir (...) Ama şurası da bir vakıadır ki, Prens Mençikof Osmanlı Sarayıyla ilişkilerini kesmiş ve görevini terketmiştir ve bu arada bir savaşın cereyan etmeyeceği hakkında haşmetlü Osmanlı sarayına hiç bir teminat verilmemiştir. Tersine Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırdaş olduğu noktalarda, karada ve denizde, büyük çapta savaş hazırlıkları görülmektedir. Buna karşılık Osmanlı Sarayı da, hiç bir düşmanca niyeti olmadığı halde kendini, bazı hazırlıklar yapmak zorunda hissetmektedir ve bu günden itibaren savunma alanında askerî tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir. Osmanlı Sarayı bu vesileyle 1841 Arıtlaşmasını imzalamış olan yüce devletlerin kendisine hak vereceklerini ümit etmektedir.» (134)

Osmanlı hükümeti savunma tedbirleri alabilmek için

(134) UBICINI A. «La question d'Orient...»

batılı büyük devletlerden nerdeyse izin istedikten sonra, şimdi de Rusları memnun edebilecek bazı tavizler bulmaya çalışmaktadır. «İstanbul'daki Rus ticarî maslahatgüzarlığında çalışan memurların ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslarının görevlerinde kalmasına ve Rus uyrukları ve Rus tüccarlarının ticarî faaliyetlerine eskiden olduğu gibi devam etmelerine binaen haşmetlü Osmanlı Sarayı Rusya Sarayına gösterdiği itibarın yeni bir delilini vermek üzere, bu ulusun uyruklarına ve bu ulustan olan tüccarlara daha fazla kolaylık gösterilmesi ve Rus görevlilere gerekli saygıyla muamele edilmesi amacıyla gerekli her yere emirler göndermiş bulunmaktadır. Haşmetlü Osmanlı padişahının hükümeti bu konuda büyük bir titizlik göstermektedir.» (135)

Fakat Rus diplomatik çevreleri bu davranıştan fazlaca etkilenmiş gibi değildir. Rus hariciye nazırı Neselrod Osmanlı hükümetindeki meslektaşı Mustafa Reşit Paşa'ya : «Birkaç hafta sonra Rus birliklerine Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını geçme emri verilecektir. Bu harekâtın amacı Majeste Çar'ın içten bir müttefik olarak daima sayıp itibar ettiği bir hükümdara karşı girişmekten tiksinti duyduğu bir savaşı başlatmak değil, Osmanlı hükümeti, daha hakkaniyet ölçüleri içinde hareket etme gereğini duyup, iki yıl boyunca İstanbul'daki temsilcileri ve en son olarak da olağanüstü elçisi vasıtasıyla boşu boşuna talep ettiği manevi teminatları Rusya'ya vereceği ana kadar, maddi teminatlara sahip olabilmektedir. Prens Mençikof'un daha önce zatıalinize tevdi ettiği nota tasarısı elinizde bulunmaktadır; zatıalileriniz haşmetlü Osmanlı Padişahının rızasını aldıktan sonra bu notayı acele olarak ve değiştirmeden imza etmeli, sonra da bunu halen Odessa'da bu-

(135) UBICINI A. «La question d'Orient...»

lunması gereken elçimize tevdi buyurmalısınız.» (136)

Saray böyle bir şantaja boyun eğemezdi. 7 Haziran günü Mustafa Reşit Paşa dört dinî cemaatin manevi önderlerini bir araya toplayıp, bu cemaatlere Ab antiquo olarak verilmiş dinî bağışıklıklarla ilgili bir fermanı onlara sundu. Ferman bu bağışıklıkların yeni baştan onaylandığını ve teminat altına alındığını gösteren en resmî bir belgeydi. Bu davranışın amacı özellikle, Rus iddialarını geçersiz kılmak ve Avrupa kamuoyu önünde, yeni bir yardım hareketinin doğmasını sağlayacak bir biçimde, Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarını arttırmaktı. Fransa'yla İngiltere o ana kadar Osmanlı İmparatorluğu uğruna dövüşe girmeye hazır gözükmüyorlardı ve Rus diplomasisi onların bu kayıtsızlığından azami derecede faydalanma yolundaydı. 11 Haziran günü Neselrod Avrupa başkentlerindeki Rus diplomatik görevlilerine bir genelge gönderir. «Çarın dış siyasetinin, majestelerinin daha önce iki kere kendi eliyle kurtarmış olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına ve harabedilmesine razı olmayacağını bilecek kadar yakından tanımaktasınız. Bu siyaset tersine bu günkü statükoyu, Doğuya cepheden saldırmak için bu bölgede siyasal bir boşluk doğmasını dört gözle bekleyen bütün Avrupalı çıkarlar arasında konulması mümkün en mükemmel ilişkiler biçimi olarak görür.» (137) İngiltere'nin ileri sürdüğü delilleri yeni baştan ele alan bu nota, ya Rusya'ya saldırmak ya da bütün Doğu Akdeniz'de ve daha uzun vadede bütün Asya'da kendi ekonomik çıkarlarının geriledigini görmek gibi bir ikilem içinde sıkışıp kalmış olan bu ülkenin son durum karşısında içine düştüğü ataleti bir kat daha pekiştirir. Ruslar bundan yararlanır ve Mustafa Re-

(136) Nesselrod'un Mustafa Reşit Paşa'ya Saint-Petersbourg'dan yolladığı 31 mayıs 1853 tarihli mektup. Zik. UBICINI A. «La question d'Orient...»

(137) UBICINI A. «La question d'Orient...»

şit Paşa'dan son bir kere daha olumsuz cevap aldıktan sonra harekâta geçerler.

«Biz, bütün Rusyaların mutlak Çarı I. Nikola, Allah'ın inayetiyle (...)

«Bildiriyoruz ki,

«Bütün ikna yollarına ve haklı isteklerimizin olumlu cevabını dostlukla elde edebilmek için her türlü çareye baş vurduktan sonra, inatçılığın nasıl kırılabileceğini Osmanlı Sarayına göstermek amacıyla birliklerimizin Tuna beyliklerine (Eflak ve Boğdan beyliklerine) girmelerine kaçınılmaz olarak karar vermiş bulunuyoruz. Ama şimdi bile niyetimiz savaşı başlatmak değildir; bu beyliklerin işgali yoluyla biz, haklarımızın her halükârda yeniden tesisini sağlayacak bir teminata sahip olmak istiyoruz.» (138)

Rus birliklerinin Boğdan'a girmesiyle 1841 Londra Antlaşmasını imzalayan diğer devletler, bu antlaşma şartlarını hükümsüz sayarlar ve Fransız - İngiliz donanması boğazlardan Karadeniz'e geçer. Ama bu devletler bu işe daha fazla bulaşmak ister gibi gözükmezler. Onların istediği gerçek hedef, boğazlarda ve Karadeniz'de deniz seyrüseferine serbesti tanınmasıdır. Eflak ve Boğdan beyliklerinin işgaline gelince, Osmanlı Sarayı deliller göstererek bu tecavüzü protesto etmek zorunda kalırken, Avusturya'nın teşebbüsüyle Viyana'da bir konferans açılır. Fransa, İngiltere ve Prusya temsilcileri hem Osmanlı Sarayının imzalayabileceği hem de Rusya'nın hoşnut kalacağı bir metin kaleme almaya çalışırlar. 10 Ağustos günü olağanüstü bir haberci konferansça hazırlanan bir nota tasarısının ana nüshasını İstanbul'a iletir. Rusya'nın muvafakatı alındıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu başkentine gönderilen nota şu metni teklif etmektedir : «Rus Çarları her çağ-

(138) Rus Çarının 26 haziran 1853 tarihli demeci. UBICINI A. «La question d'Orient...»

da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum Ortodoks kilisesinin bağışıklık ve imtiyazlarının korunmasına faal olarak ihtimam göstermişlerse, Osmanlı Padişahları da bu bağışıklık ve imtiyazları, Hıristiyan uyrukları konusundaki hayırhahlıklarının eski ve ısrarlı nişanesi olan resmî sözleşmelerle yeniden tanımaktan asla geri durmamışlardır.»

Osmanlı Sarayı bu metni şöyle değiştirir. «Rus Çarları her çağda, Rum Ortodoks kilisesine faal olarak ihtimam göstermişlerse, Osmanlı Padişahları da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu kilise ve inanca ait bağışıklık ve imtiyazların korunmasını gözetmekten ve bu bağışıklık ve imtiyazları, Hıristiyan uyrukları konusundaki hayırhahlıklarının eski ve ısrarlı nişanesi olan resmî sözleşmelerle yeniden tanımaktan asla geri durmamışlardır.» (139)

Saint Petersbourg'daki Rus hükümeti bu değişiklikleri reddeder ve resmî red haberi 21 Eylül günü İstanbul'a ulaşır. 4 Ekim tarihinde ise Osmanlı Sarayı nihayet Rusya'ya savaş ilân eder.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin bütün umutlarını bağladıkları Avrupa dengesi Rus ve İngiliz emperyalizmlerini karşı karşıya getirirken, Osmanlı İmparatorluğu'nun o çağın devletleri arasındaki gerçek yerini şüpheye yer bırakmadan gösterecek şekilde, resmî metinlerde mümkün olduğu ölçüde ve şumullü olarak yer alan, gülünç olduğu kadar bitmek tükenmek bilmeyen diplomatik işlerin hayhuyu arasından Türkiye'yi savaşa sürükledi.

Bütün bu olaylar dizisinin sonucu, ıslahat hareketleri büyük devletlerin elinde bir alet hâline gelmeye yöneldikçe, Türk kamuoyunda bu hareketlere karşı duyulan muhalefetin büyümesi oldu. Bu muhalefet büyük şehirlerde baştan beri Rusya'yla savaştan yana görünen ulema ve

(139) UBICINI A. «La question d'Orient...»

medrese öğrencilerinin harekete geçirdiği küçük burjuvazide billurlaştı. Ama bu kesimin savaştan yana olduğu kadar Batıya da karşı nümayişleri batılı elçilerin hiç hoşuna gitmemekteydi. Bu işlere bir son vermek görevini Stratford Canning yüklendi :

«Sayın nazır, inanılır kaynaklardan aldığım haberlere göre softalarla (medrese öğrencisi anlamına gelen suhtenin bozulmuş şekli; bu kelime ondokuzuncu yüzyılda münevver bürokrasinin dilinde gericiyle aynı anlama gelir olmuştu) diğer bazı kişilerin, başkentte ani bir ayaklanma ve Hıristiyanları da büyük bir felâketle karşı karşıya bırakma tehlikesi taşıyan toplantılar yapmakta olduklarını öğrenmiş bulunuyorum.

«Şüphesiz Osmanlı hükümeti asayişi ayakta tutmak için gerekli tedbirleri almakta tereddüt etmeyecektir. Bu yüzden, fesatçıların, kanunların hükümranlığına meydan okumak ve Hıristiyanların veya Haşmetlu Osmanlı Padişahının uyrukları olan diğer sınıfların hayat ve haklarına kastetmek imkânını elde etmeleri hâlinde, bütün Avrupa'nın gözünde Osmanlı Sarayına ve İmparatorluğu'na düşen ağır sorumluluğu zatıalilerinize hatırlatmayı yersiz bulurum.» (140)

Mustafa Reşit Paşa'ya ise verilen talimatı derhal yerine getirmek düşüyordu : «Mektubunuzu vakit kaybetmeden velinimetim haşmetlu ve devletlu padişah hazretlerinin bilgilerine sunmuş bulunuyorum. Toplum düzeni düşmanlarının kışkırtmasıyla padişahlık hükümetinin siyasetine karşı bir fikir beyanıyla kanun dışı toplantılar yapma hakkını kendinde görenlerin çeşitli medreselerden birkaç öğrenci olduğunu; sivil ve askerî yetkililerin haşmetlu padişah hazretlerinin doğrudan doğruya ve kesin emirleriyle

(140) Lord Stradford'un Mustafa Reşit Paşa'ya 21 aralık 1853 tarihli mektubu. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

bunların en suçlu ve en dik kafalılarını tutuklamak amacıyla en etkili tedbirleri aldıklarını size bildirmeyi kendime görev sayarım.

«Ayrıca bunların en şamatacılarından yüzaltmış kadar kişinin şu anda başkentten sürülmek üzere gemilere binmeye hazır vaziyette polis gözetimi altında bulunduğunu; polisin gerekli arama taramalara devam ettiğini; kanunların hükümranlığına gereken saygının gösterildiğini; ahalinin hayat ve haklarının tehlikeden masun bulunduğunu ve asayişin eskisi gibi hüküm sürmekte olduğunu sözlerime eklemekten zevk duyarım.» (141)

Kasım ayında iki cephe yani Tuna boylarıyla Kafkas cephesinde savaşın fiilen başlamış olması bile İngiltere'nin duruma müdahaleye karar vermesini sağlamadı. Ancak Aralık ayında Rus donanması Sinop'ta Kafkas ordusuna malzeme ve techizat taşıyan Türk gemilerine saldırıp onları yaktıktan sonradır ki İngiltere savaşa katılmaya karar verdi. Trabzon yolu üzerinde bulunan limanda beliren bu açık ve kesin tehdit İngiltere'yi, Doğu Akdeniz ticaretini, ondan da öte Hint ticaretini korumak amacıyla dövüşmek gerektiğine inandırabilmişti.

B — İlk Dış Borçlanmalar

İngiltere, onunla birlikte de Fransa, hayatî çıkarları böyle bir çözüm yolunu kaçınılmaz kılınca savaşa girmeye karar verdiler. Ama bunu sanki Osmanlı İmparatorluğu'na bir yardımmış gibi gösterip karşılığında bazı isteklerde bulunabilirler ve her şeyden önce de Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerini savaşın kaçınılmaz kılacağı bir borçlanmaya razı edebilirlerdi.

---

(141) Reşit Paşa'nın Lord Stradford'a **23 aralık 1853 tarihli** cevabı. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

1854 yılı başlarında malî durum en berbat noktasındaydı. Tedavüle sokulmaya devam edilen kaimeler, beşlikler ve altılıklar, sarrafların spekülasyonlarıyla bir kat daha pekişen bir karışıklık yaratıyordu. Hükümdarlık hazinesinin yeni savaşın masraflarını kaldırabileceği çok su götürürdü. Bir borçlanmaya çok elverişli olan bu durum Avrupa'nın güttüğü politikayla da pekişti. 12 Mart 1854 günü İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında imzalanan savaş ittifakının bir maddesi de, Osmanlı İmparatorluğu'nda haraç'ın kaldırılmasıyla ilgiliydi (142). Bu tedbir Avrupa kamuoyunda Türkiye lehine bir havanın yaratılması ve böylece hükümetlerin Osmanlı İmparatorluğuna yardım kararı almalarının kolaylaştırılması için gerekli görülmüştü. Bu madde, Osmanlı İmparatorluğu hazinesine yeri doldurulması gereken 40 milyon kuruşluk bir açığa mal olmuştu (143).

Bunun yanı sıra Osmanlı bürokrasisinin ilerici takımı kişisel sebepler yüzünden olduğu kadar yüksek siyasal düşüncelerle de borçlanmadan yanaydı. Rusya gibi bir düşman karşısında Batıyla ilişkileri sıkılaştırmak gerektiğini ve Avrupa'nın kaderini Türkiye'nin kaderiyle düğümlemek için Avrupa'nın bu ülkeye sermaye bağlamasının kaçınılmaz olduğunu düşünmekteydiler (144).

Böylece Londra'da Dent - Palmer ve Ort. ve Paris'te Goldschmid ve Ort. ile Osmanlı hükümeti arasında 3 milyon İngiliz liralık bir istikraz (borçlanma) için görüşme yapıldı (145). İstikrazın ihraç fiyatı % 80 faizi % 6 ve yıllık itfa bedeli % 1'di. Bu da yılda % 9 kârla fiili bir yatırım

(142) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire... »
(143) MORAWITZ C. «Les finances de la Turquie» **(Türkiye'nin Maliyesi)** Paris 1902.
(144) POULGY «Les emprunts de l'Empire Ottoman» **(Osmanlı İmparatorluğunun Borçları)** Paris 1915.
(145) YENİAY, İ. H. «Yeni Osmanlı Borçları Tarihi» İstanbul 1964.

demekti (146) ve devlet hazinesine giren net meblâğ 2.286.285 İngiliz lirasına düşmüş oluyordu (147). Bu istikraza karşı teminat olarak Mısır'dan alınan yıllık vergi gösterilmişti. 4 Ağustos 1854 tarihli fermanla Mısır'dan alınan verginin borçlanmalara tahsisine karar verildi. Bu verginin yıllık tutarıyla (276 bin İngiliz lirası istikrazın 300 bin liralık yıllık taksidi arasındaki farkı kapatmak için Osmanlı Hükümeti İmparatorluğun genel gelirleri üzerinden 30 bin İngiliz liralık bir miktarını rehin olarak sağlamak zorundaydı. Mısır hidivinin vergiyi doğrudan doğruya İngiltere bankasına yatırması gerekiyordu; bu meblâğı alacaklılar arasında bölüştürmek görevi bu bankaya verilmişti (148). Üstelik Osmanlı Devletinin bu konuda çıkardığı ferman da, metnin bozulması veya bazı değişiklikler eklenmesi tehlikesini bertaraf etmek üzere bankanın kasasında saklanacaktı (149). Bu çok sert tedbirler Osmanlı maliyesine duyulan güven eksikliğini gidermek ve böylece istikrazın yapılmasını kolaylaştırabilmek amacını güdüyordu.

Bu istikraz savaş giderlerini kapatmaya tahsis edilmişti. 700 bin İngiliz lirası, % 80'lik ihraç fiyatı ve çeşitli komisyonlar dolayısıyla alıkonmuştu. 200 bin İngiliz lirasından fazlası eski borçların ödenmesinde kullanılmış, 20 bin lirasıyla da boğazda bir saray satın alınmıştı. Hasılı savaş giderlerine ayrılan miktar 2.061.000 İngiliz lirasıydı ve bunun 175 bin lirası yabancılardan alınan silâhlara gitmişti (150). Durum böyleyken, 27 Mayıs 1853'den, 27 Eylül 1855'e kadar toplam savaş giderleri 11.200.000 İngiliz li-

(146) DELAYGUE L. «Essai sur les finances Ottomanes» **(Osmanlı Maliyesi Üzerine Deneme)** Paris 1911.
(147) POULGY «Les emprunts de...»
(148) DELAYGUE L. «Essai sur les finances...»
(149) DU VELAY «Essai sur l'histoire...»
(150) KARAMURSAL Z. «Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler» İstanbul 1940.

rasını buluyordu. 1853 yılından 1855 yılına kadar bütçe açığı 5.800.000 İngiliz lirasına yükselmişti ve 1855 - 1856 yılı bütçesinde de bu açığın 2.850.000 İngiliz lirasına varacağı tahmin ediliyordu. O zaman da ikinci bir istikraz için yeniden anlaşmaya varmak gerekiyordu. Ama birinci istikrazın üzerinden daha on ay geçmeden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir borcu ödeyebilirliği üzerinde tam bir güven tesis edilmeden bu istikrazın sağlanması güç olurdu. O zaman İngiltere ve Fransa hükümetleri bu borçlanmaya kefil olmayı kabul ettiler. 27 Haziran 1855'de taraflardan birinin Osmanlı Sarayı, diğerinin de Fransa ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nun olduğu bir konvansiyon imzalandı. Konvansiyonda şöyle denilmekteydi :

«Madde 1 — Zâtı hazreti şahanemin mukavele edecekleri beş milyon lira bir istikrazın faizine haşmetlû Fransa İmparatoru Hazretleri, Kor lejizlâtifi, yani millet meclisinin tasdiki tahtında olarak İngiltere Kraliçesi Hazretleri ile birlikte ve zâmin (tazmin edici) olmak üzere kefalet etmeğe ve İngiltere Kraliçesi ve Padişah Hazretleri dahi, kezalik Fransa İmparatoru Hazretleri ile birlikte ve zâmin olarak tekellüf etmek üzere parlâmentosuna kendisini terhis eylemekliği tavsiyeyi taahhüt eylemiştir.

«Madde 2 — Zikrolunan beş milyon istikraz üzerine tediye olunacak faizi senevi yüzde dört olacaktır. Bundan başka, devleti aliye resülmali (sermayeyi) tediyeye sermaye olmak üzere işbu beş milyon lira sterlin resülmalin yekûnu üzerine senevî yüzde bir dahi ita edecektir.

«Madde 3 — Zikrolunan istikrazın faiz ve resülmalini tediye sermayesi Devleti aliyenin umum varidatı ve betahsis Mısır vergisinden evvelki istikraza tahsis olunan cüzü tenzil olunduktan sonra, senevî baki kalan meblağdan ve bundan başka İzmir ve Berriyetüşşam (Suriye)

gümrüklerinin hasılatından tediye olunacaktır.» (151)

Verilen teminat Osmanlı İmparatorluğu'nun şu gelirlerinden meydana geliyordu :

Mısır vergisinden serbest kalan	1.800.000 Fr.
İzmir Gümrük Hasılatı	2.500.000 Fr.
Suriye Gümrük Hasılatı	2.000.000 Fr.
Toplam	**6.300.000 Fr.** (152)

Londra ve Paris hükümetleri bu borca kefil olmayı kabul ederken, bu yolla sağlanacak meblâğın tamamiyle savaş giderlerine tahsis edilmesini istediklerini de özellikle belirtiyorlardı.

Bu kefaletler en temkinli bankerlere bile çekici gelecek türdendi. Bu istikrazı % 2 5/8 komisyonla (153) Londra Rotschild müessesesi sağladı. Ama borç anlaşmasının İngiliz parlamentosunca onaylanması sırasında sert tartışmalar çıktı ve antlaşma ancak 132'ye karşı 135 oyla kabul edildi. Antlaşmaya muhalefet eden hatipler arasında başlıcaları olarak Ricardo, Gladstone ve Disraeli vardı (154).

Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun bütçe açığını bu 5 milyon İngiliz lirası da kapamaya yetmiyordu. O zaman hükümet aynı yıl içinde bir dizi tahvil ve hazine senedi basarak iç borçlanma yoluna girdi. «Esham-ı cedide» adlı % 6 faiz ve % 2 itfa bedelli tahviller, «Tahvilât-ı mümtaze» adlı on yıl vadeli % 6 faizli hazine bonoları ve özel-

(151) YENİAY, İ. H. «Yeni Osmanlı...»
(152) YENİAY İ. H. «Yeni Osmanlı...»
(153) BLAISDELL D. «European financial control in the Ottoman Empire» **(Osmanlı İmparatorluğu Üzerinde Avrupa'nın Malî Denetimi)** New York 1929.
(154) BLAISDELL D. «European financial...»

likle de % 6 faizli ve değişik vadeli «Sergi» adlı tahviller aynı yıl içinde ortaya çıktı (155).

IV — KEFİL DEVLETLER

A — 1856 Islahat Fermanı

Bütün saçmalığıyla sürüp giden savaşın yanı sıra bir de ondan daha da önemli diplomasi savaşı vardı. Rusya sonunda, İngiliz üstünlüğü karşısında boyun eğmek zorundaydı ve Britanya İmparatorluğu malları Karadeniz'de hep dolanabilecekti. Şimdi ise söz konusu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderine bir çekidüzen vermekti. İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşa katılmakla, bu ülkenin fiilen hamileri durumuna giriyorlardı. Şimdi de bu himayeyi hukukî temelleri üzerine oturtmak gerekiyordu. 1838 Ticaret Antlaşması, Osmanlı sanayi ve ticaretini Avrupa'nın denetimi altına sokmuştu. 1855 yılı istikrazının kefaleti ise aynı şeyi maliye alanında yapmış oluyordu. Stratford Canning'in Türkiye'de uzun süre devam eden elçilik görevi ve Mençikof'un olağanüstü elçiliği reformlar sorununun, Avrupa kapitalizminin hizmetinde «komprador» bir sınıf yaratmada sahip olduğu elverişli imkânlar bir yana, hukuken veya fiilen kefil olarak beliren büyük devletlerin sürekli müdahalesine en uygun araç olduğunu göstermiştir.

Kırım savaşına fırsat sağlayan Kutsal Yerler Meselesi, yapılan reformlara birilerini resmî olarak kefil kabul etmeye sarayın pek yanaşmadığını belli etmişti. O zaman İngiliz diplomasisi daha ince hesaplara dayanan bir yol izledi. Osmanlı Devletine, İmparatorluğun varlık ve bütünlüğünü toptan teminat altına alırken, reformların varlığını

(155) MORAWITZ C. «Les finances de la...»

da kabul edecek olan bir hatt-ı hümayun çıkarttırmak ve onu, bu işi kendi iradesiyle yaptığına inandırarak, reformların İngiltere'nin tasarılarına uygun olarak işlemesini sağlamak gerekiyordu. Bu durumda reformlar üzerinde kurulacak olan himaye, bütünün sadece kopmaz bir parçası olacaktı.

Büyük devletlerin tam yetkili temsilcileri Paris'te barışı müzakere etmek için toplanırlarken, İstanbul'da da Stratford Canning, «Magnum Opus» unu (*) teşkil edeceği su götürmez olan ıslahat tasarısını benimsetme yollarını arıyordu. Bütün Ocak ayı boyunca Fransa büyükelçisi Thouvenel ve Avusturya büyükelçisi Prokesch ile toplantılar yaptı. Bu elçiler, sadrazamlık ve hariciye nazırlığı görevlerini habire birbirlerinden devralan, Mustafa Reşit Paşa'nın hem halefi hem rakipleri durumunda bulunan ve daha sonraki on yıllar boyunca Osmanlı bürokrasisinin sırabaşları haline gelecekleri su götürmez olan Âli ve Fuat Paşalarla görüş teatisinde bulunuyorlardı. Bu görüşmelerde Fener aristokrasisinden gelme bir Rum olan Prens Callimachi de onlara yardımcı oluyordu (156).

Islahat Fermanı Hümayunu yahut Hatt-ı Hümayunu 18 Şubat 1856 tarihinde ilân edildi. Bu ferman 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunundan (Tanzimat Fermanı) çok daha fazla dış hedeflere yönelmişti. Mübalağasız söyleyebiliriz ki, 1839 fermanından hayli uzun olan bu hatt-ı hümayunun üçte ikisi azınlıkların imtiyazlarına, geri kalan kısmı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların imtiyazlarına ayrılmıştı. Bu hatt-ı hümayunun göz önüne serdiği izlenim «Osmanlılar» denen Müslüman egemen bir sınıfın yönetiminde bir Hıristiyan azınlıklar topluluğundan meydana gelen ve «Osmanlılık» denen muğlak bir ortak milliyet duy-

(*) Latince deyim: En büyük iş, en büyük eser. (Ç.N.)

(156) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

gusu etrafında bireşmiş bir İmparatorluğun izlenimidir. Fermana göre bu milliyet duygusu, büyük çapta yaygınlaşan reformlar ve imtiyazlar bu azınlıklar topluluğu arasında eşitliği ve refahı yarattıkça, daha çok pekişip güçlenecektir. Osmanlı İmparatorluğu son buluncaya kadar Avrupa'da itibarda kalan bu görüntü içinde, ülkede yönetici gücün çok büyük bir kısmını teşkil eden ve İmparatorluk toprakları daraldıkça nüfuz bileşimi içindeki oranı daha da artan Türk - Müslüman unsura bir yer aramak boşunadır. Islahat Fermanının içeriği 1839 Tanzimat Fermanı'na oranla çok daha «modern» ve çok daha az çelişkilidir. Artık «Ahkâm-ı Cedideyi Kuraniye» den ve «saltanat-ı seniyyenin» eski «kuvvet ve mekînet ve bilcümle tebasının refah ve mamuriyeti» nden söz edilmez. Avrupa'nın çıkarlarına karşılık verirken ülkedeki çeşitli sınıflar arasında bir denge bulma çabası da söz konusu değildir.

Fermanda azınlıkların imtiyazlarına ayrılan bölümü bütün ayrıntılarıyla aşağıdaki şu ilkeye açıklık getirir: «(...) cennetmekân Ebülfeth Sultan Mehmet Han-ı sani hazretleri ve gerek ahlâf-ı azamları tarafından patrikler ile Hıristiyan piskoposlarına ita buyrulmuş olan ruhsat ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârâne-i padişâhanemden nâşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevki-i cedid ile tevfik olunup (...) (*)» (157). Ülkedeki yabancılara ayrılan bölüm ise büyük devletlerin isteklerini bir bir dile getirir:

(*) «(...) mekânı cennet olan II. Sultan Mehmet Han hazretleri ve gerek onun yüce halefleri tarafından patrikler ve Hıristiyan piskoposlarına bağışlanmış olan izinler ve kudret cömertçe niyetlerimden dolayı bu cemaatlere sağlanmış olan durum ve yeni mevki ile uygun hale getirilip (...)» (Ç. N.)

(157) 18 şubat 1856 günlü Hatt-ı Hümayun. Zik. TESTA I.. «Recueil des des traites...»

«(...) beyi ve furuht ve tasarruf-ı emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavanin, kaffeyi tebaa-ı mülükânem hakkında müsavi olduğundan kavanin-i devlet-i aliyyeme ve nizamat-ı zabıta-i belediyeye ittiba ve imtisal eylemek ve asıl yerli ahalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiye beyninde yapılacak suver-i tanzimiyeden sonra ecnebiyeye dahi tasarruf-ı emlâk müsaadesinin ita olunması (...) (*)».

«(...) saltanat-ı seniyyemin beher sene için varidat ve masarifat defterinin tanzim ve iradesi hakkında muahharen bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun temam-ı icra-ı ahkâmına itina olunması (...) (**)».

«... Devlet-i aliyyemin tashih-i usul-i sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillü şeyler yapılıp memalik-i mahrusa-i şâhanemin menba-i servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle ve mahsulât-ı memalik-i şahanemin nakli için icap eden tarik ve cedavilin küşadiyle ve emr-i ziraat ve ticaretin tevsiine hâil olan esbabın men'iyle teshilât-ı sahihanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbabının bilâtaraf mütaleasiyle

---

(*) «(...) satış ve emlak tasarrufu ve gelir maddeleri hakkındaki kanunlar, memleketimin bütün uyrukları hakkında eşit olduğundan ulu devletimin kanunları ve belediye zabıtası nizamlarına tabi olmak ve bunlardan örnek almak ve asıl yerli ahalinin ödedikleri yükümlülükleri yerine getirmek üzere yüce saltanat mevkiimle yabancı devletler arasında yapılacak düzenlemelerden sonra yabancılara bile mülklerin tasarrufu izninin bağışlanması (...)» (Ç.N.)

(**) «(...) yüce saltanatımın her yıl için gelir-gider defterinin düzenlenmesi ve belirlenmesi hakkında sonradan bir özel tüzük yapılmış olduğundan bunun hükümlerinin yürütülmesine özen gösterilmesi (...)» (Ç.N.)

peyderpey mevki-i icraya konulması maddelerinden ibaret olmakla (...) (*)» (158).

B — Paris Antlaşması

Bu belge (Islahat Fermanı) Osmanlı İmparatorluğunda kurulacak sömürü düzeninin üstüne oturacağı temeli teşkil ediyordu. Bu yüzden ve kimlerin eseri olduğu da bilindiğinden Müslüman - Türk ahali bu yeni fermana daha başından, 1839 Tanzimat Fermanı'na olduğundan daha fazla muhalefet gösterdi. Ama hemen yayınlanan ferman metni, büyük devletlerin Paris'teki yetkili temsilcilerine gönderilmiş ve 30 Mart 1856'da barış antlaşması (Paris Antlaşması) imzalanmıştı. Böylece diplomatik harekât hedefine ulaşmıştı.

«Madde 7 — Haşmetlû Fransa İmparatoru ve Haşmetlû Avusturya İmparatoru ve Haşmetlû Gran Britanya ve İrlanda Kraliçesi ve Haşmetlû Prusya Kralı ve Haşmetlû Bütün Rusyalar İmparatoru ve Haşmetlû Sardunya Kra-

(*) «(...) Ulu devletimin sikke usulünün düzeltilmesiyle, mali işlerine önem verecek banka gibi şeyler yapılıp padişahlığımın Osmanlı mülkünün maddi servet kaynakları olan hususlara iktiza eden sermayelerin tayini ve padişahlığım mülkünün ürünlerinin nakli için gereken yol ve kanalların açılmasıyla ve tarım ve ticaret işlerinin kolayca yerine getirilmesine engel olan sebeplerin ortadan kaldırılarak (bu alanlarda) sahici bir düzelmenin işlerlik kazanması ve bunun için Avrupa'nın kültür ve biliminden ve sermayesinden yararlanılmağa bakılması yollarının tarafsız olarak incelenmesiyle peyderpey yürütme mevkiine konulması maddelerinden ibaret olmakla (...)» (Ç.N.)

(158) 18 şubat 1856 günlü Hatt-ı Hümayun. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

lı hazarat-ı saltanat-ı seniyenin Avrupa hukuk-i umumimiyesi ve cemiyet menafiinden hissedar olmağa dahil olduğunu iddia iderler ve hükümdaran-ı meşarünileyhimin her birisi ayrı ayrı memalik-i saltanat-ı seniyenin tamamiyetile istiklâl-i âlisine riayet itmeğe teahhüd ider ve işbu teahhüdlerinin tamami-i icrasına müştereken mükellef olurlar binaberin bunu ihlali mucip olacak her bir harekete menfeat-ı umumiyeye dokunur bir mesele nazarile bakacaklardır (*)».

«Madde 9 — Zat-ı Hazret-i Padişahî tebealarının saadet-i hallerine masruf olan himmet-i mütevaliyeleri iktizasınca kavmiyet ve diyanet ayırmayarak cümlesi içün mucibi islah-i hal olmağla beraber memalik-i şahanelerinin Hıristiyan ehalis-i haklarında niyyat-ı inayetkâraneleri teyid ider bir kıt'a ferman-ı âli ihsan buyurmuş olduklarından ve bu babda olan efkâr-ı şahanelerine bir delil-i cedid ibraz etmek istediklerinden irade-i müstakille-i şahanelerinden sadır olmuş olan işbu ferman-ı âlinin düvel-i muahideye tebliğini tensib buyurmuşlardır. Düvel-i muahide işbu tebliğin kadr-i âlisini isbat ve te'yid ederler. Şurası kaviyyen mukarrerdir ki işbu tebliğ zat-ı hazret-i padişahînin ne kendi tebeasile olan muamelât-ı şahanelerine ve ne de saltanat-ı seniyelerinin idare-i dahiliyesine gerek münferiden ve gerek müştereken müdaha-

(*) «Haşmetlu (...) [adı geçen hükümdarlar] Osmanlı hükümetinin Avrupa devletleri haklarından ve Avrupa devletleri konseyinden faydalanmasını kabul ettiklerini ilân ederler. Adı geçen hükümdarlardan her biri Osmanlı devletinin egemenliğine ve topraklarının bütünlüğüne saygı göstermeyi kabul ederler ve saygının devam edeceği yolda birbirlerine kefil olurlar. Bu sebeple bu kurala aykırı her hareketi genel çıkarla ilgili bir mesele gibi sayacaklardır.» (Ç.N.)

le etmek için hiç bir halde düvel-i muahideye bir hak ve selâhiyet vermeyecektir (*)» (159).

Antlaşmanın ardından gelen olaylar 9. maddedeki ikinci bendin değil de sadece birinci bendin hesaba katıldığını gösterecektir. 1875 yılında Avusturya maslahatgüzarı Kont Andrassy «1856 Hatt-ı hümayunu büyük devletlerin gösterdiği özenin bir ürünüdür» diye yazacaktır ve Lord Salisbury 1877'de «bu antlaşmanın taahhütlerinin tek taraflı olamayacağı» kanaatine varacaktır. Ama yıllar sonraki bu yorumlara uzanmadan, Lord Palmerston'un Britanya İmparatorluğu parlamentosundaki söylevini anmak yetecektir. Palmerston bu söylevinde Paris Antlaşmasının, Hatt-ı Hümayun (Islahat Fermanı) üzerinde durarak, bu fermanın içeriğini büyük devletlerin teminatı altına soktuğunu; bu büyük devletlerin o zamandan sonra Osmanlı Devletinin işlerine karışma ve onu istedikleri gibi uyarma alışkanlığını edindiklerini belirtiyordu (160).

1856 Islahat Fermanı'nın ve Paris Antlaşmasının sağladığı teminatlar Osmanlı İmparatorluğu'na yatırılmak is-

(*) «Uyruklarının refah ve mutluluğunu başlıca iş bilen haşmetlu padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin, uyruklarının hepsinin durumunu düzenlemek için bir ferman vermekle imparatorluğundaki Hıristiyan ahali hakkında da yüksek ve cömert düşüncelerini ifade buyurdukları gibi bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için bu fermanı, kendiliğinden, antlaşmayı hazırlayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Antlaşmayı imzalayan devletler bu fermanın yüksek değerini kabul ederler. Şurası bir kere daha kesinlikle belirtilir ki, bu ferman padişahın ne kendi uyruklarıyla olan ilişkilerine ve ne de Osmanlı devletinin iç idaresine, antlaşmayı imzalayan devletlere teker teker veya toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve yetki vermeyecektir.» (Ç.N.)

(159) 30 mayıs 1856 tarihli Paris Barış Antlaşması. Zik. ERİM N. «Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri» Ankara 1953.

(160) DU VELAY A. «Essai sur l'histoire...»

tenen sermayeler konusundaki her türlü tereddüdü yok ediyordu. Times gazetesinin 12 Şubat 1856 günlü nüshası şunları yazıyordu: «Yabancıların toprak almasında her türlü engelin ortadan kalkması, sağlıklı bir malî sistemin kurulması ve yol veya köprülere yatırılan sermayenin güven altına alınabilmesi için verilen teminatlar, ardından büyük sonuçlar getirecek olan diplomatik başarılardır. Önümüzde işlenmemiş ve zengin bir toprak bulunmaktadır; Batı sanayiî bu toprağa nüfuz etmeli ve ona sahip olmalıdır.» (161) Bu cazip görüş açısına olan güvenle, Kırım savaşının, uygarlaşmış dünyaya açtığı ve bir bakıma bu dünya tarafından keşfine imkân verdiği İstanbul şehri, her türden Avrupalı düzenbazın buluşma yeri haline gelir. Bütün tasavvurlar, tasarılar burada mantarlar gibi boy verir (162). Kırım savaşı boyunca İngiliz, Fransız ve Sardunya ordularının İstanbul'da bulunmalarının şehirdeki tüccarların zenginleşmesi kadar, fiyatların ateş pahasına yükselmesinde de payı olmuştu. Tütünün okkası savaştan önce 60 kuruşken 300 kuruşa fırlamış (163) ve genel olarak 1856 yılında fiyatlar savaş öncesine oranla üç kat artmıştı (164). Durmadan birbirini kovalayan istikrazlar sadece İstanbul pazarını beslemekte ve Sarayla bürokrasiyi zenginleştirmekteydi. Her tarafta saraylar inşa ediliyor ve her çeşit ithal malı, lüks tüketim maddeleri şehri dolduruyordu. Akla gelebilecek her türden maceracı bu yeni California'ya akın ederken İstanbul bir Avrupa hayatı yaşamaktadır. İki savaş arası, yani Kırım savaşıyla 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı arası dönemde, her biri diğerini etkileyip şartlandıran siyasal buhranlarla ma-

(161) Zik. ERİM N. «Devletlerarası Hukuku ve...»
(162) MORAWITZ C. «Les finances de la...»
(163) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt VI.
(164) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

lî felâketler birbirini kovalar. İşte bu yüzden bu dönemi anlatmaya çalıştığımızda, olayların tam olarak kavranabilmesi için bu siyasal buhranlar ve malî felaketler zincirini hesaba katmamız gerekir. 1856 Islahat Fermanı ile başlayan ikinci ıslahat dalgası, değişimler kendilerini siyasal buhranların ardından kabul ettirdiği ölçüde, bu çerçeve içinde şekillenir. Sadece uzun süreden beri olgunlaşan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal sınıfları arasındaki zıtlıkları yansıtan bazı reformlar, kısmen de olsa uluslararası siyasetin zorlamaları dışında kalır. Bu dönemin tarihçesine geçmeden önce biz işte bu reformları gözden geçireceğiz

BORÇLANMADAN İFLÂSA

I — İKİNCİ ISLAHAT DALGASI

A — 1858 Arazi Kanunu

Bu dönemin en önemli metni 1858 yılında çıkan Arazi Nizamnamesi'dir.

Toprağın statüsünün evrimine rağmen onaltıncı yüzyıldaki kanunların yerine hiç bir yeni metin getirilmemişti. Bu kanunlar da kısmî ve belli bölgelere aitti. Tımar düzeniyle ilgili mevzuatın 1839 yılında kaldırılması fiilî olduğu kadar hukukî yönden doldurulması gereken bir boşluk doğuruyordu. Arazi Kanunnamesinin resmî amacı bu olarak gözüküyordu. Ama asıl hedef, toprak gelirlerinden mümkün olan en fazlayı devlet hazinesine aktarma amacıyla, arazi sahipleriyle merkezî bürokrasi arasındaki zıtlığı çözüme bağlamaktı. Böyle olunca da bu metin hem büyük arazi sahipleriyle bürokratlar arasındaki ilişkileri hem de bürokrasinin çeşitli yönlere çekilmeye elverişli durumuna ait çelişkileri içinde taşır. Özel mülkiyeti pekiştir-

me eğilimleri devletin denetimini arttırma yollarının aranmasıyla at başı gider ve küçük mülk sahiplerine imkân tanıyan maddelerin etkisi, uygulamada büyük mülk sahipleri elinde bir yoğunlaşmayı getiren diğer maddeler tarafından yok edilir. 1858 Arazi Kanununun ulaşmak istediği fiilî amaç, toprağın vergilendirilmesidir. Bu amaca ulaşabilmek için kanun, toprağı bir sınıflandırmaya tabi tutar ve her kategorinin kendine has özelliklerini belirtir. Bu sınıflandırmanın meydana gelişinde kanun daha önce mevcut olan, örfî ve şerî hukuktan çıkma kanunlarla muhafaza edilen kategorilerden yararlanır.

Bu kategorilerin sayısı beştir (165) :

I — Araz-i Memlûke (Mülk Arazi)

Arazi kanununda «berveçhi mülkiyet» (mülkiyet olarak) üzere tasarruf olunan yerler (166) diye tanımlanan mülk arazi, çıplak mülkiyet ve tasarruf hakkının aynı kişiye ait olduğu yani özel mülk halindeki yerlerdir. Taşra topraklarından meydana gelen bu kategorinin çeşitli kullanım şekilleri vardır :

A — Miktarı ne kadar olursa olsun köy yahut kasaba içinde bulunan araziyle köy ve kasabanın kenarlarında bulunup miktarı azami yarım dönümü geçmeyen, kuyu kazmak, odun koymak, araba çekmek gibi maksatlarla kullanılan ve meskeni tamamlayan yerlerdir.

Kanundaki bu hüküm «(...) ve ellerinde olan emsal-i

(165) 1858 Arazi Kanunnamesi için bkz. CİN H. «Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü» Ankara 1969; BARKAN Ö. L. «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi» Tanzimat İstanbul 1939; PADEL W. «De la legislation foncière ottomane» **(Osmanlı Toprak Mevzuatı)** Paris 1904, WARRINER D. «Land tenure in the fertile crescent» **(Verimli İslâm Ülkesinde Toprak Kirası)** zik. ISSAWI C. «The economic history...»

(166) CİN H. «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

menkuleleri ve kasabatda ve kavâda olan evleri ve dükkânları ve sair binaları ve bağlarının ve bahçelerinin imaretleri kendülerinin mülkleri olup her nice dilerler ise tasarruf iderler» (167) diyen eski kanunun bir yansımasıdır. Mirî topraklar üzerinde yeni bir köy veya kasaba kurulması halinde kanuna göre bu toprak özel mülk haline gelir. Ama bu alandaki uygulamada mülk sahibinin kimliği hakkında bazı sorunlar ortaya konabilir. Şehirlerde toprağın daima özel mülkiyet olması gibi köylerde de sipahilerin binalar için aynı şekilde bir tapu hakkı istediğini biliyoruz (168). Sipahilerin giderek özel mülkiyet biçimine dönüştürdükleri bu haklar, onların halefleri olan mültezimler tarafından da miras olarak devralındı. Böylece köy toprağı ve onu tamamlayan arazi, hukuken özel mülkiyet olarak tanınınca, uygulamada bu mülkiyetin köy sakinlerine mi yoksa büyük mülk sahibi haline dönüşmüş olan çiftlik sahibine mi ait olduğu sorulabilir. Aynı şekilde yeni bir köyün kurulması halinde (kanunun başka hükümlere bağlandığı göçmen köyleri (169) hariç), özellikle de çiftliğe bağlı bir yerleşmede mülk sahibi meselesi gene ortaya çıkar ve bu mülk sahibinin kimliği üzerinde bir kesinliğe varamayız.

B — Mirî araziden olup da satış veya temlik yoluyla özel mülk haline gelmiş topraklar. Arazi kanunu hazine topraklarının satışı durumunu düzenler ve bu satış için aşağıdaki şartları ileri sürer :

---

(167) Bkz. Cilt I. s. 212.

(168) Bkz. Cilt I. s. 220.

(169) Türkiye'ye gelip yerleşen göçmenler hakkında bir istisna kabul edilmiştir. Bunların üzerine bina yaptıkları arazinin, bina ile birlikte mülk olacağı kabul edilmiştir. Ancak bir köye sonradan gelip yerleşenler bu hükümden istifade edemezler.» Bk. HALİS EŞREF, Külliyat-ı Şerh-i Kavanin-ül Arazi. İstanbul 1321, zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

● Kamu yararı. Bu toprakların mülk arazisi haline getirilmesinin amacı buraları çok verimli kılma yoluyla hazinenin gelirlerini arttırmak olsa gerektir. Bir bölgenin kalkınıp gelişmesini kamu yararından sayıp da büyük tarım işletmesini bu gelişmenin can damarı gibi görünce, mirî arazinin büyük arazi sahiplerine satılmasının bu açıdan hiç bir engelle karşılaşmayacağı besbellidir.

● Satış bedelinin tayininde hazinenin darda bulunup bulunmamasına göre ayrım yapılmaktadır. Hazine sıkıntı içindeyse toprak gerçek bedeliyle sıkıntıda değilse gerçek değerinin iki misli bir bedelle temlik edilmelidir. Hazine, toprağı gerçek değerinin beşte birinden daha fazla bir indirimle satamaz. Bu durumda yapılan temlik işlemi geçersiz olur. Ama kanun bu gerçek değerin kim tarafından ve nasıl tespit edileceği konusuna açıklık getirmez.

● Satış bedeli peşin ödenmelidir. Hazineyi ödeme sözünü tutmayan alıcılardan korumak isteyen bu tedbir, küçük ekicilerin mirî araziden yararlanmaları yolunda her türlü imkânı fiilen yok eder.

Üstelik mirî alanla (kamu alanıyla) padişahın özel mülkiyeti terimleri arasındaki anlam kargaşalığı devam ettiğine göre bütün bu hükümler konuya tam bir çözüm getirmez. Devlet arazisinin mülk sahibi sıfatıyla padişah, bütün bu kanun hükümlerini çiğneyebilir ve mülkiyet hakkını kullanarak mirî araziyi istediği fiyata satabilir ya da daha basiti, her hangi bir kişiye hibe edebilir.

C — Öşüre bağlı topraklar. Burada asıl, gerçek bir zaruretten çok şeriatın toprak durumuyla ilgili hükümlerine uyma düşüncesinin zorunlu kıldığı bir kategori söz konusudur. Şeriata göre bu kategoriye giren topraklar üç çeşittir :

1 — Fetih sırasında, fethedilen arazinin 1/5'inin devlete ayrılmasından sonra askere verilen arazi.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında bu kategoriye giren toprakların bulunması pek muhtemel değildir. Zaten daha onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda bile askerler tımarlarla ödüllendirilmekteydi ve bunlar arasında büyük toprak mülklerine sahip olanlar sadece, Balkanlarda bu toprakları kendileri fethetmiş olan gâzi aileleriydi. Bu mülkler de ondan sonraki yüzyıllar boyunca vakıflara dönüşmüştür.

2 — Fethedilen ülke halkının, kendi rızalarıyla İslâmiyeti kabul etmeleri halinde, bunların elinde bırakılan arazi.

Bu duruma Balkanlarda, özellikle de Bosna ve Arnavutluk'da çok sık rastlanır. Buralarda eski mülk sahipleri ellerindeki malikâneleri koruyabilmek için İslâmiyeti kabul etmişlerdi. Ama bu durum Anadolu'yla pek ilgili değildi.

3 — Fethe katılanların dışındaki Müslümanlara verilen topraklar.

Onaltıncı yüzyıl toprak rejimi içinde tımarla tam mülkiyet arasında yer alan (170) ve daha önceki İslâm devletlerinden miras alınan çeşitli biçimleri bu kategoride toplamak mümkündü. Bu toprakların tasarruf hakkına karşılık devlete karşı yükümlü olunan borçların giderek ortadan kalkması ve mümkün olduğu ölçüde doğrudan vergilere dönüşmesi bunların statülerinin birleşmesine yol açar.

D — Haraca bağlı topraklar. Burada da şeriatın, savaşla fethedilen ve mülkiyet hakları topraktan alınan nakdî ve üründen alınan aynî bir vergi karşılığında gayri müslim eski zilyedlerine bırakılan topraklardan meydana gelen bir sınıflaması söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu vergi, bir kelle vergisi olan cizyedir.

Tımarların kuruluşu zamanla, bu kategoriye giren

(170) Bkz. Cilt I. s. 253-255.

toprakları ortadan kaldırmıştır. Rumeli'deki baştinalar da bu kategoriye girer. Tuna boylarında hayli geç zamanlarda fethedilen ve üzerlerinde devlet denetiminin tam kurulamadığı, dolayısıyla tımarların fazla yaygınlaşamadığı toprakların da bu kategoriye sokulması gerekir.

E — Mevad araziden (ölü topraklardan) ihya edilen topraklar. Arazi kanununun bu konuyla ilgili olarak dayandığı Mecellenin 272. maddesi «İzn-i sultaniyle arazi-i mevaddan ihya ve imar eylese ana malik olur» demektedir. Padişahın vermesi gerekliliğinin yanı sıra, kanun ayrıca bu ölü topraklardan belli bir zaman içinde verim sağlanmasını da şart koşar. Burada da, uygulamada bu toprakları mülk edinenlerin küçük ekiciler mi yoksa ortakçıları vasıtasıyla büyük arazi sahipleri mi olduğu sorulabilir.

II — Arazi-i Mevkufe (Vakıf Arazi)

Bu kategorinin ilkeleri değişmeden kalırsa da vakfa dönüşen cinsten toprak kategorilerinin her birine düşen paylar giderek azalma gösterir. Arazi kanunu vakıfları, kökenine göre ikiye ayırır.

A — Sahih (gerçek) Vakıflar; bunlar tam mülkiyet halindeki bir arazinin vakfedilmesi sonucu meydana gelir.

B — Tahsisat kabilinden olan Vakıflar. «Mirî araziden muayyen bir kısmın menfaatinin yahut tasarruf hakkının veyahut her ikisinin birden padişah tarafından yahut onun izni ile bir başkası tarafından muayyen bir gayeye tahsis edilmesiyle» (171) meydana gelir. Bu tahsis sahih veya gayri sahih olabilir. Hazineye ait bir toprağın geliri bizzat devlete bağlı bir kurumun harcamalarına tahsis edilmişse bu tahsis sahih olur ve bundan cayılamaz. Meselâ padişah tarafından yaptırılmış bir cami veya bir medresenin bakımı bu amaca ayrılmış bir miktar mirî ara-

(171) CİN H. «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

zinin gelirleriyle sağlanır. Zaten padişahı mirî toprakların mülk sahibi saydığımızda bu durum bir önceki kategoriyle aynı olur.

Bir mirî arazinin menfaatinin kamuya ait olmayan bir amaca tahsis edilmesi halinde bu tahsis gayri sahih olur. Bir mirî arazinin tasarrufunu şu veya bu yolla kendi üstlerine geçiren kişiler, bunu vakıf şekli altında miras olarak bırakabilmeyi başarırlar. Bu da bu devlet arazisinin (mirî arazinin) özel ellere geçmesine yol açar. Ondokuzuncu yüzyılda bu tür vakıflar zararlı bir şekilde çoğalırlar ve özel büyük mülklerin artmasına büyük çapta katkıda bulunurlar.

III — Arazi-i Metruke

(Kamu Yararına Terkedilmiş Arazi)

«Ammenin yahut muayyen bir kasaba veya köy ahalisinin istifadesine terkedilen pazar, panayır, yol, köprü v.s. ile mer'a yaylak ve kışlaklardır.» (172) Kamu yararına tahsis edilen bu kategori üzerinde köy ve kasabaların intifa hakları vardır ama bu arazi kişisel mülkiyet veya tasarruf hakkına konu olamaz.

IV — Arazi-i Mevad (Ölü Topraklar)

Bu kategoriye giren arazi «kimsenin tasarrufunda olmadığı, ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı halde cehirsavt olan kimsenin aksayı umrândan sayhası istima olunmayacak derecelerde kura ve kasabattan baîd (yüksek sesle bağırılsa en yakınındaki iskân bölgesinden duyulmayacak kadar köy ve kasabalardan uzak) bulunan yani aksayı umrâna tahminen bir buçuk mil yani yarım saat miktarı mesafe budiyeti (uzaklığı) olan hâli mahallerdir.» (173) Pa-

(172) Arazi Kanunu Md. 5. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»
(173) Arazi Kanunu Md. 6. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

dışahtan izin almak suretiyle bu toprakları ekilir biçilir hale getirenler bunların mülk sahibi haline gelebilirler.

V — Arazi-i Mirîye (Mirî Arazi)

«Arazi kanununun 3. maddesi, mirî araziyi "rakabesi (çıplak mülkiyeti) canibi beytülmale (Devlet Hazinesine) ait olarak ihale ve tevzii tarafı Devleti Aliyeden icra oluna gelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsali yerlerdir ki, mukaddema ferağ ve mahlûlat vukuunda (eskiden ferağ ve mirasçısız ölenin mülkünün mirî kategoriye dönmesi durumunda) sahibi arz itibar olunan tımar ve zeamet eshabının (sahiplerinin) ve bir aralık mültezim ve muhassillerin izin ve tefvizi (bırakmasıyla) ile tasarruf olunurken muahharren (sonradan) bunların ilgası hasebiyle el-hâletu hâzihi (şimdiki hâlde) tarafı Devleti Aliyeden bu hususa memur olan zatın izin ve tefvizi ile tasarruf olunup mutasarrıfları yedlerine balası tuğralı tapu senetleri verilir." şeklinde tarif ve izah etmiştir. Kanun, 3. maddede mirî araziyi yalnız tarif etmekle kalmamış, aynı zamanda onun hukukî rejimini de belirtmiştir. Bu tariften şu hususları anlamak mümkündür :

A — Mirî arazi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan arazidir.

B — Bu arazi işletilmek üzere, müddetsiz olarak köylüye tefviz edilmektedir.

C — Bu tefviz bir bedel (tapu) mukabili yapılmaktadır.

D — Tefviz devleti temsil eden memurlar tarafından yapılmaktadır.

E — Mirî arazi rejimine tâbi olan yerler; tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru ve buna benzer topraklardır.» (174)

1858 (1274) tarihli Arazi Kanununun özü, mirî toprak

(174) CİN H. «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

larla ilgilidir. Bu kanunun çıkarıldığı tarihten önceki ve sonraki çeşitli kararnameler, bu toprakların özel mülkiyete doğru evrimleştiğini gösterir. Bizzat Arazi Kanununun kendisi, toprakla üretici arasındaki her türlü aracıyı ortadan kaldırmak isterken, kararnameler de toprağı tasarrufunda bulunduranların güçlerini ve miras haklarını pekiştirir. Bu kararnamelerin amacı sonunda bu tasarruf sahiplerini toprağın tam mülkiyetine sahip kılmaktır. Ama bu mülkiyete doğru atılan her adım, toprağın büyük arazi sahiplerinin eline bırakılmasında fazladan bir kolaylık anlamına gelir.

Kanun koyucunun, toprağı birkaç kişinin elinde yoğunlaşmaktan koruyacak tedbirleri alma yollarını aradığı açıkca görülür: «bir kariye (köy) ve kasabanın bütün arazisi, toptan olarak ahalinin heyet-i mecmuasına veyahut içlerinden bilintihap (seçimle) bir veya iki üç şahsa ihale ve tefviz olunamayıp (bırakılmayıp) ahaliden her şahsa başka başka arazi ihale olunarak keyfiyeti tasarruflarını mübeyyin (belirleyen) yedlerine tapu senetleri ita olunur.» (175) Kanun aynı madde içinde, bir yandan ekiciyi büyük mülk sahibine karşı korumak isterken öte yandan onun tek korunma çaresini, yani kollektif mülkiyeti elinden alır. Maddedeki koruyucu hükme gelince; toprakların toptan olarak tek bir kişinin üstüne geçirilmesine engel olsa bile, bu toprakların zamanla ve çeşitli yollardan bir veya birkaç büyük arazi sahibinin eline geçmesini önleyemediğine göre daha çok lafta kalan bir mahiyettedir. Üstelik kanunun diğer maddeleri de bu engelin aşılmasına imkân verir (176).

Mirî toprakların özel mülkiyete dönüşmesi iki yolla,

(175) Arazi Kanunu Md. 8. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»
(176) Arazi Kanunu Md. 72. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

bizzat tasarruf sahibinin toprak üzerindeki haklarının pekişmesiyle ve kanuni mirasçılarının sayısının artmasıyla olur. Arazi kanunu, tasarruf sahibinin topraktan yararlanma hakkını iki ana bölümde toplar :

I — Tasarruf edenin mirî arazi üzerindeki fiilî tasarrufları.

Hukukî bir işleme bir anlaşmaya ihtiyaç göstermeyen tasarruflardır. Mirî araziyi tasarrufunda bulunduran kimse, fiilî tasarruflardan bir kısmını serbestçe kendi iradesine göre yapabildiği halde, bir kısım tasarrufları ancak yetkili memurdan izin alarak yapabilir. Fiilî tasarruflar da kendi içinde bölümlere ayrılır :

A — Tasarruf sahibinin izne bağlı olmayan fiilî tasarrufları :

1 — Tasarruf sahibi mirî araziye istediği şeyi ekebilir.

2 — Tasarruf sahibi tasarrufunda bulunan orman ve pırnallık (meşe çalısı) gibi yerleri tarla haline getirebilir.

B — Tasarruf sahibinin izne bağlı fiilî tasarrufları :

1 — Tasarruf sahibinin mirî arazi üzerinde bina yapması ve ağaç dikmesi. Şerî hukuka göre ağaç ve bina tam mülkiyet halinde sahibine aittir. Böylece mirî arazi üzerine ağaç diken veya bina yapan kimse hazinenin mülkü üzerinde bulunan bu ağaç veya binaların mülk sahibi olur. Oysa zemini teşkil eden arazi mirî arazidir. Ağaç veya binayla bağlanmış olan bu arazinin, bunlar mevcut kaldıkça, başka işte kullanılmasına imkân yoktur. Bunun için de «arazi-i mirîye üzerine memurunun izni olmadıkça müceddeden ebniye (binalar) inşa ve ihdas olunmaz; olunduğu surette canibî mirîden hedmettirilir (devlet güçleri tarafından yıktırılır)» (177).

---

(177) Arazi Kanunu Md. 31. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

2 — Mirî arazinin toprağını kullanarak tuğla ve kiremit yapılması. «Bir kimse mutasarrıf olduğu arazisinin toprağını memurundan izin almadıkça istimal edip kiremit ve tuğla gibi şeyler yapamaz. Yaptığı surette ol toprağın mahallindeki kıymeti gerek ol arazi arazi-i mirîyeden olsun ve gerek mevkufeden bulunsun ol kimseden canibî mirî için alınır» (178).

3 — Tasarruf sahibinin çayır olarak tasarruf ettiği araziyi tarla haline getirebilmesi. Bunun izne bağlanmasında güdülen asıl amaç, kullanım şeklindeki bu değişikliğin toprağın gelirinde bir artma mı yoksa bir eksilme mi meydana getireceğini inceleme ve sonunda karar verme hakkının devletin temsilcisine tanınmasıdır. Ama uygulamada haberleşme ve denetim imkânlarının son derece güç ve dar olduğu bir ülkede bütün bu hükümler geçersiz olarak kalır.

C — Yasak olan fiilî tasarruflar.

1 — Her şeyden önce tasarruf sahibi bir tarlayı üst üste üç yıl ekip biçmeden bırakamaz.

2 — Tasarrufundaki araziye ölü gömemez (179) ve tasarrufundaki toprağın bütününü veya bir kısmını kullanılmaz hale getirecek diğer işlemlerde bulunamaz.

3 — Tasarrufundaki tarlayı çayır haline getiremez veya daha genel şekliyle toprağı, gelirinde azalma meydana getirecek bir tarzda dönüşüme uğratamaz.

---

(178) Arazi Kanunu Md. 12. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

(179) «... bâtapu (tapu ile) tasarruf olunan araziye gerek mutasarrıfı gerek ecanipten (yabancılardan) biri meyt (ölü) defnedemez. Ve ettiği surette defnolunan meyit dağılmamış ise memuru tarafından mahalli âhara (başka yere) nakil ettirilir ve eğer dağılmış ise üzeri tesviye olunur (düzeltilir [mezar halinden çıkarılır])» Arazi Kanunu Md. 33. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

II — Tasarruf edenin mirî arazi üzerindeki hukukî tasarrufları.

Osmanlı hukukunda buna «kavlî tasarruf» da denmektedir. Sözlü veya yazılı bir iradenin beyanına göre yapılmış hukukî işlemlerdir. Bu tasarrufların da bir kısmı devletin iznine bağlı olduğu halde bir kısmı izinsiz olarak yapılabilir. Tasarruf sahibinin hukuki tasarrufları da fiilî tasarruflar gibi bölümlere ayrılır.

A — Tasarruf sahibinin izne bağlı olmayan hukukî tasarrufları.

1 — Bir mirî arazi parçası üzerindeki tasarruf sahibi, tıpkı o toprağın tam mülkiyet sahibiymiş gibi, bu arazi üzerindeki haklarının başkaları tarafından her ne yolla olursa olsun çiğnenmesine karşı çıkma yetkisine sahiptir.

2 — Tasarruf sahibi aynı şekilde, kanunun koyduğu çerçeveler içinde, başkasının tasarrufunda bulunan araziden geçmesini yasaklayabilir. «Bir kimse bâtapu (tapuyla) mutassarrıf olduğu arazisinden âharını (başkasını) bigayrıhak mürurdan (haksız olarak geçmekten) menedebilir. Fakat kadimi ol araziden hakkı müruru var ise (eskiden bu geçiş hakkı varsa) menedemez.» (180)

B — Tasarruf sahibinin izne bağlı olan hukukî tasarrufları.

İzin işleminin, gerçekleşse bile, sadece şekilden ibaret olduğu bu tasarruflara fiilen izin verilmiş tasarruflar gözüyle de bakabiliriz. Bunların önce, toprakların yoğunlaşmasında payı olacaktır.

1 — Ortaklaşa tasarruf olunan mirî arazinin bölüşülmesi.

Onaltıncı yüzyıldaki eski kanunlara göre, toprak bö-

(180) Arazi Kanunu Md. 13. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

lüşülemezdi (181). 1858 tarihli Arazi Kanunu bu bölüşmeye izin vererek (182) toprağın ilk anda daha küçük parçalara ayrılmasına ve büyük arazi sahiplerinin tecavüzlerine karşı daha savunmasız hale gelmesine yol açtı.

2 — Tasarruf sahibinin tasarrufundaki toprağı ferağı (başkasına devri).

Devlete ait (mirî) toprak üzerinde tasarruf sahibine mülkiyet hakkı tanınmamış olduğu için, bu tasarruf sahibinin aynı şekilde elindeki toprağı satması da yasaklanmıştır. Ama 1858 tarihli Arazi Kanunu satış yerine ferağ hak ve yetkisini tanır. Ferağ, tasarruf sahibinin bir arazi üzerinde sahip olduğu bütün hakları bir üçüncü kişiye devrettiği ölçüde satışla aynı şey olur. Bu üçüncü kişi o toprağın yeni tasarruf sahibi haline gelir. Bu işlemin izne bağlı olması, ferağ konusu toprağın çıplak mülkiyeti devlete ait olduğu içindir.

Kanun, iznin alınması şartıyla, bu ferağ işleminin bir bedel karşılığı olduğu kadar bedelsiz yapılmasına da izin verir. «Bâtapu tasarruf olunan araziyi, mutasarrıfı memuru izniyle gerek meccanen (bedava) gerek bedeli malum mukabilinde dilediği kimseye fariğ olabilir (devredilebilir) (...)» (183). Bu bedava ferağ hakkı, şu veya bu ölçüde kanun dışı her türden dolabın çevrilmesine imkân verir.

---

(181) Bkz. Cilt I. s. 219

(182) «... biliştirak (ortaklaşa) tasarruf olunan arazi kabili taksim yani müştereklerden her birinin hissesi müçrizesiyle intifa mümkün olupda müşterekler veyahut içlerinden bazısı taksime talip olur ise hasbelmevki mevkie göre âli ve evsat (orta) ve edna (az) itibar olunarak kura-i şeriye (kanunî kurayla) ve suver-i saire-i adile ile (diğer adil yollarla) kendileri veya vekil-i şer'-ileri muvacehelerinde memuru marifetiyle herkesin hissesi ifraz ve tayin olunur...» Arazi Kanunu Md. 15. Zik. H. CİN «Miri Arazi ve bu Arazinin...»

(183) Arazi Kanunu Md. 36. Zik. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

Arazi Kanunu ayrıca şarta bağlı ferağ ile şarta bağlı olmayan (kat'i) ferağ arasında da bir ayrım yapar. Bu şarta bağlı ferağların bir türü olan ferağ-ı bilvefa veya vefaen ferağ (borcun ödenmesinde, tasarruf hakkının geri alınabilmesi şartıyla ferağ) ancak tam mülkiyet halinde geçerli olan ipoteğin yerini tutar. Vefaen ferağ, tasarruf sahibinin borçlandığı para karşılığında elinde bulunan mirî arazisini, kanundaki deyimiyle «her ne zaman deynini eda eylerse (borcunu öderse) kendine reddetmek şartıyla veyahut her ne zaman deynini eda eylerse kendisinin hakkı istirdadı olmak (geri alma hakkı olmak)» (184) şartıyla alacaklıya ferağ etmesidir. Kanun bu tür ferağda iki taraf arasında aynı anda imzalanan bir kira akdine de cevaz verir. Ferağ-ı bilistiğlal (istiğlal yoluyla, yani gelirini teminat olarak gösterme yoluyla ferağ) denen bu ferağ türünde, borçlu alacaklısına devrettiği toprağı kiralar. Bu kılık değiştirmiş ipotek şekli, köylünün sürekli ve müzmin bir borçlanma içinde olması yüzünden, elindeki toprakların tefeciler ve büyük arazi sahipleri tarafından gaspına imkân verir.

C — Tasarruf sahibinin yapması yasak olan hukukî tasarruflar.

Bunlar ancak tam mülkiyet halinde doğacak olan tasarruflardır. Bunların doğrudan doğruya şekilleri yasak olmakla birlikte, kanun fiili durumlarda bunlarla aynı amaçları sağlıyabilecek olan başka şekilleri getirmiştir.

1 — Tasarruf sahibi mirî araziyi satamaz ve hibe edemez. Ne var ki bu hükmün yerine bedelli veya bedelsiz (meccanen) ferağ getirilmiştir.

2 — Tasarruf sahibi mirî araziyi vasiyet edemez. Mirasçıları önceden tayin etme hakkı kanunundur. Ama mi-

---

(184) Arazi Kanunu Md. 22. Zık. H. CİN «Mirî Arazi ve bu Arazinin...»

ras alanına girenlerin giderek çoğaltılmasıyla bu yasak, fiilî olarak anlamını kaybeder.

3 — Tasarruf sahibinin elindeki toprak haciz ve ipotek edilemez. Bu hükmün yerine de vefaen ferağ getirilmiştir.

Mirasçılara gelince iki türlüdür. Doğrudan intikal hakkı sahibi olan mirasçılarla, ölen tasarruf sahibinin bu tür mirasçısı olmaması halinde miras konusu araziyi tapu denen bir harcı ödemek suretiyle iktisap etmede öncelik hakkına sahip olanlar. Birinci kategoriye girenlere intikal hakkı sahipleri, ikinciye girenlere ise tapu hakkı sahipleri denir. Onaltıncı yüzyıla ait kanunlar, intikal hakkı sahibi olarak sadece erkek çocukları tanımakta ve kız çocuklarını tapu hakkı sahibi saymamaktaydı. Onyedinci yüzyıl başlarında bu hak, erkek ve kızkardeşlerle ebeveynleri de kapsayacak hale getirildi. Oğul annesinden kalan toprağa gene tapu hakkı ödeyerek sahip olabiliyordu. Tapu hakkı daha sonraları yakından uzağa bir sıra izlemek üzere öteki akrabaları da içine alır duruma gelir.

Ondokuzuncu yüzyılda bu haklar giderek yaygınlaşmıştır. 1847 tarihli bir kararname, kız çocuklarını da intikal hakkı sahipleri sırasına sokar. 1858 tarihli bir başka kararname buna ebeveynleri ekler. Aynı yıl yürürlüğe giren Arazi Kanunu, doğrudan mirasla (intikal hakkıyla) ilgili hükümleri yeniden düzenler. Tapu hakkı sahipliği ise, sırayla ana, baba bir veya baba bir ana ayrı erkek kardeşlerle, aynı şartlardaki kız, erkek, kızkardeşlere, erkek torunlara, karı ve kocaya, ana bir baba ayrı erkek ve kızkardeşlere ve kız torunlara düşer. Tapu hakkı ödemek suretiyle meydana gelen mirasçılar **yelpazesinin, özel mülkiyette** olduğu kadar geniş tutulduğunu görmekteyiz.

Böylece 1858 tarihli Arazi Kanunuyla, mirî toprakların özel mülk haline gelmesinde hayli bir mesafe katedilir ve

kanun bu toprakları büyük mülk sahiplerinden korumak isterken, gerçekte büyük toprak mülklerinin doğmasını kolaylaştırır. Öte yandan kanun ekiciyle sadece bir vergi mükellefi olarak ilgilenir ve bu yüzden onun devlete karşı statüsünü düzenler. Ama büyük mülk sahibiyle onun kiracısı durumundaki köylü arasındaki ilişkileri toptan bilmezden gelir. Onun için de ortakçılık ve kiracılık konusunda hiç bir düzen getirmez (185). Bu şekliyle kanun, boşluklarıyla da arazi sahiplerinin işini kolaylaştırır ve ortakçıların kaderini onların eline bırakır.

Ama büyük arazi sahipleri, toprakları gaspetmek için toprakla ilgili mevzuatın dolambaçlı yollarından geçmek ihtiyacını duymayacaklardır. Bunlar hem devlet hazinesinin görevlisi hem de büyük arazi sahipliği işlevlerini kendilerinde topladıkları çağda, köylülerin kaldırdığı ürünün, içinde öşürün de bulunduğu bir kısmına el koyuyorlardı. Sonra da bu öşürün tamamen veya kısmen devlete aktarılması o günün hal ve şartlarına bağlı kalıyordu. Kısacası, ekici (köylü) âdete uyarak kaldırdığı ürünün bir kısmını, bunun ne kadarının öşür olduğunu bile düşünmeden patronuna vermekteydi. Arazi Kanunu onu, toprağının tasarruf sahibi ve tapu zilyedi yaparak, vereceği öşürden hazineye karşı sorumlu kılmak istiyordu. Oysa öte yandan köylüyle büyük arazi sahibi arasındaki bağ varlığını sürdürüyordu ve bu köylünün büyük arazi sahiplerine her zaman ödediklerinin dışında hükümete de öşür ödemesi demekti. Bu ise onun imkânlarını, gücünü aşan bir şeydi. Böylece küçük mülk sahiplerinin büyük bir kısmı, büyük mülk sahiplerinin öğütlerini tuttukları kadar, tabiî ki tehditlerine de boyun eğerek arazi üzerindeki haklarını o bölgenin eşrafına bırakmayı tercih ettiler. Bu da eşrafın, toprağı doğrudan doğruya ve dünyanın en kanunî yolundan

(185) WARRINER D. «Land tenure...»

kendine mal etmesi demek oldu (186). Bu yüzdendir ki Arazi Kanunu toprak mülkiyetinin ve büyük toprak mülkünün, dolayısıyla da ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında köylerde kapitalist üretimin sağlam temeller üzerinde oturmasında kesin bir adım olmuştur.

B — Vilayetlerle İlgili Kanunlar

1858 tarihli Arazi Kanunu, nasıl büyük arazi sahipleriyle bürokrasi arasında ekonomik alandaki zıtlıkları yansıtmaktaysa, vilayetlerin yeniden düzenlenmesine ait kanunlar da bu kutupların siyasal mücadelelerinin bir sonucudur. Ne var ki bu alandaki reform, çoktandır İmparatorluğun bir iç işi olmaktan çıkmıştır. Batılı büyük güçler için vilayetlerin yeniden düzenlenmesi, İmparatorluk içindeki azınlıklara Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılıp yok olması sonucunu getirebilecek olan ayrılıkçı arzularını yatıştırmak amacıyla bazı imtiyazlar verilmesi anlamına gelir. Azınlıkların kendileri içinse bağımsızlık hazırlıklarını geliştirebilecekleri asgarî güvenlik şartlarını kazanmak söz konusudur. Müslüman büyük mülk sahipleri ve eşraf için sorun, taşranın idaresini denetim altında tutabilmek ve valiler kadar sarayın isteklerine de karşı koyabilmektir. Saraya gelince, her zaman olduğu gibi herkesi hoşnut edip bu arada kendi maddi kaynaklarını arttırma çabası içindeydi. 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra vilayetlerde girişilen ilk reformlar valilerin gücünü kısıtlama amacını güdüyordu. Çünkü o çağda valiler kendilerini büyük âyanların mirasçıları olarak ortaya koyuyorlardı (187). Sadece eşrafı temsil eden vilayet meclislerinin kurulması, bu zümreye vilayetin idarî işlerini gözetme ve valiyi denetleme

(186) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(187) Bk. s. 637

hakkını verdi. Öte yandan sağladığı imkân ve maddî kaynakları İstanbul'daki mevkilere oranla gitgide azalan valilik görevi önemini kaybetmeye başladı. Öyle ki bir süre sonra valilikler İstanbul'daki devlet ricali için birer sürgün yeri olup çıktı. İşte bütün bunlar valileri, gözden düştükleri dönemi suya sabuna dokunmadan geçirmek amacıyla eşraf önünde silikleşmeye yöneltti. Bunlar merkezî hükümetin yaptığı her uyarmaya «Tanzimat Fermanıyla ellerinin kollarının bağlı olduğu» (188) cevabını veriyorlardı.

Böylece artık valilerden değil de eşraftan çekinir hale gelen Saray, 1852 yılından sonra, valilere vilayet görevlileri üzerinde daha çok yetki tanıyan ve onların çeşitli idarî bölümleri daha rahatlıkla denetim altında bulundurmalarını sağlayan bir ferman çıkarır.

1856 yılından sonra hem batılı büyük güçlerin, azınlıkların hem de eşrafın özlemi olan merkezden kopma (adem-i merkeziyet) sorunu iki ayrı biçimde konur : ya valilerin ya da vilayet genel meclislerinin (yani eşrafın) gücünün arttırılması. Saray tabiî ki birinci çözüm yolunu seçer. 1858 tarihli bir kararname valiyi, devletin yetki alanına giren bütün işlerde merkezî hükümetin mahalli temsilcisi kılarak ona taşradaki devlete bağlı görevliler hiyerarşisi üzerinde daha geniş bir sorumluluk tanır (189). O çağda Fransa'da Napoleon III'ün kurduğu İkinci İmparatorluk döneminin Osmanlı bürokrasisi üzerindeki güçlü etkisinin vilayetlerin, valiyle vilayet genel meclislerinin yetki ve karşılıklı ilişkilerini tespit suretiyle, Fransa'daki idarî sistem doğrultusunda yeni baştan düzenlenmesinde büyük payı vardır.

Fakat deneyler vilayet genel meclislerinin iyi valilerin icraatına köstek olurken kötülerle işbirliği yaptığını

(188) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(189) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

göstermiştir. Her vilayetteki meclisin, bölgedeki büyük arazi sahiplerinin katılmasıyla, o vilayetteki sömürü toplumunun idare meclisi olarak işlerlik kazandığı besbellidir. O zaman da vali, merkezî idarenin çıkarlarını koruması anlamında «iyi» bir valiyse genel meclisle çatışmaya girecek, yok öyle değilse onunla işbirliği yapacak ve bu durumda da Sarayın gözünde «kötü» bir vali olacaktır. Meselâ Tokat'ta bir eşraf oligarşisi işlerin idaresini kendi denetiminde bulunduruyordu ve her eşrafın, gösterdiği himaye karşısında kendisine mal ve hizmet sunan bir müşteri çevresi vardı. Üstelik merkezden kopmacılık (adem-i merkeziyetçilik) alanında büyük batılı devletlerin gösterdiği övülmeye değer çabaların hepsi mükâfatını görmüştü : Müslüman, Hıristiyan, Musevi eşraf eşit şartlarla el ele vermiş, ırk ve din farkı gözetmeksizin köylülerin tümünü sömürmekteydi (190).

Sonunda Saray vilayetlerin idaresi hakkındaki eski kararnameleri, yeni hükümlerle de pekiştirerek 1864 ve 1867 tarihli iki Vilayetler Kanununda bir araya getirip sistemleştirmeyi dener. Bu kanunlar iç baskılara olduğu kadar dıştan gelen baskılara da bir cevap bulma amacını güder. Avrupa'dan gelen baskılar daha önce Fransızların, Cebel-i Lübnan vilayetine özel bir statü tanınması sonucunu doğuran Lübnan çıkartmasıyla ve daha sonra da, 1866 yılındaki ayaklanmanın ardından Girit'e verilen imtiyazlarla somutlaşmıştı. Saray, işlerin bu aşırı durumlara varmasını ve bunların sonucu olan yabancı müdahalelerini bütün eyaletlerde uygulanabilir kanunlar çıkararak önlemek ister.

8 Kasım 1864 tarihli kanun, yeni bir mülkî - idarî taksimatı öngörür. Eski eyaletler örnek alınarak daha küçük vilayetler meydana getirilir. Bu vilayetler sancaklara (kay-

(190) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

makamlıklara), sancaklar kazalara ve kazalar da köylere (kariyelere) bölünür. Bu taksimat Fransızların Département - Arrondissement - Canton - Commune şeklindeki idarî taksimatından alınırsa da ara kademelere çok daha fazla önem verir, idarî hayatta onlara özel bir durum sağlar. Buna karşılık tabandan gelen bir baskının sonucu olmayıp yukardan çıkarılan köy statüsünün batı komününün (commune) işleyişi ile karşılaştırılabilecek hiç bir yanı yoktur. Her köy, köylülerin kendi aralarından seçtiği bir muhtar ve bir ihtiyar heyetiyle yönetilen bir idarî birim olarak mütalaa edilir (191).

Vali, vilayet (eyalet) idare hiyerarşisinin başıdır ama bütün yetkileri kendi şahsında toplamaz. Her biri kendisiyle ilgili nezaret (bakanlık) tarafından tayin edilen ve hem bakanlarına hem de valiye karşı ikili bir sorumluluk durumu bulunan «vilayet müdürleri» valinin mülkî - idarî yardımcılarıdır. Bunların en önemlisi vilayetin mal müdürü olan defterdardır ve bir de, konsolosların pek aşırıya kaçan yetkilerini dengelemek amacıyla bir hariciye müdürü vardır. Düzenin korunması sorumluluğu doğrudan doğruya valiye aittir (192). Vali siyasal, malî alanda olduğu gibi hukukî alanda da kesin yetkiye sahiptir ve Osmanlı İmparatorluğu kanunlarının uygulanmasıyla yükümlüdür. Başkenti göz önüne aldığımızda bir merkezden kopmacılığı (adem-i merkeziyetçiliği) temsil eden bu sistem, eyaletler açısından bakıldığında da daha çok bir merkeziyetçiliği ifade eder (193).

Vilayet, sancak ve kaza kademelerindeki idare meclisleri valilere ve kaymakamlara bağlı olup bu meclislere onlar başkanlık ederler. Bu meclislerin kuruluşları 1864

(191) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» Cilt VII.
(192) KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» Cilt VII.
(193) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

tarihli Vilayet Kanunuyla (Vilayetler Nizamnamesi) açıklığa kavuşturulacaktır. Bu arada Saray, bu vesileyle özel olarak çıkarılan 1864 tarihli kanunu, bütün Osmanlı İmparatorluğu'na teşmil etmeden önce deneme mahiyetinde Tuna eyaletinde uygulamaya karar verir. Üç yıl sonra 15 Mayıs 1867'de Âli Paşa denemenin başarıya ulaştığını ve kanundaki hükümlerin bundan sonra diğer vilayetlere de teşmil edileceğini bildiren bir muhtırayı büyük devletlere gönderir. Bundan birkaç hafta sonra, ilkini tamamlıyan ve mufassal hale getiren yeni Vilayetler Nizamnamesi büyük devletlere iletilir (194).

Yeni nizamname vilayet genel meclisinin kuruluşunu şöylece öngörür :

«25. madde : Vilayette bir meclis-i umumi-i vilayet (Vilayet Genel Meclisi) olup beşinci bâbda suret-i intihabları (seçilme şekilleri) tayin olunacağı veçhile iki müslim ve iki gayri müslim olmak üzere her sancaktan intihab ve irsal olunacak (seçilip gönderilecek) azadan mürekkeb olacak ve işbu meclisin riyaseti (başkanlığı) valide ve riyaseti saniyesi (ikinci başkanlığı) memuriyetinden (memurlarından) valinin tayin edeceği zatta olacaktır.» (195)

İdare meclisinin tayinli üyeleri genel meclis üyelerini seçerler.

«77. madde : Merkez-i vilayette meclis-i idarenin azayi tabiiyesi olan müfettiş-i hükkâm (hâkimler müfettişi) ve defterdar ve mektupcu ve meclis-i hukuk ve cinayette (hukuk ve ceza suçları meclisi) bulunan dava memuru ve merkez vilayette bulunan müftü ve hakim ve milel-i gayrimüslime rüesayi ruhaniyeleri (gayrimüslim halkların ruhani başkanları) ve valinin riyaseti tahtında (başkanlığı altında) olarak bir meclis-i tefrik (seçimle bir meclis) teşki-

(194) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(195) Vilayet Nizamnamesi Md. 25. Düstur I. Tertip, I. Cilt s. 608.

liyle orada gerek merkez-i vilayet ve merkez leva olan şehirler ve gerek re'sül liva olan kasabalar ahalisinden olup tebaa-i devleti aliyyeden ve senevi lâakal (en azından) beşyüz kuruş doğrudan doğruya devlete vergi veren ve vilayetce erbab-ı temyiz ve itibardan (seçkin ve itibar sahibi) olan okur ve yazar kimselerden yine aza ve mümeyyizlerin adedlerinin üç misline müsavi olarak zatların intihabı ile re'sül livalara irsal olunup (gönderilip) liva ve kaza aza ve mümeyyizlerinin usul-i intihaplarına tatbiken livalarda tefrik olunacak (seçilecek) zatların mazbataları merkez-i vilayete vürudunda (geldiğinde) vali tarafından nispet-i mukarreresine tatbiken (onay görme oranında; on sayısına göre) intihap olunacak (seçilecek) zatların esamesi (adları) Babıaliye arz ve inha (yazılıp sunulma) ile bunların memuriyetleri makam-ı sadaretten yazılacak tahrirat (resmî yazı) ile tasdik kılınacaktır.» (196)

Böylece kanun koyucu temsili bir sistem görüntüsünü getirirken, meclislere istenmeyen kişilerin gelmesini engellemek amacıyla mümkün olan bütün tedbirleri alır. Ama ilke bir kere konulduktan sonra uzun vadede hesaba katılacak olanlar, kişiler değil temsil edilen sınıflar ve çıkar guruplarıdır ve meclislerin bütün vilayetlere teşmiliyle eşraf ve büyük arazi sahipleri siyasal oyunun içine girerler. Bu, 1876 Anayasasıyla (Kanun-i Esasi) belirecek olan ulusal çapta daha geniş bir temsil sistemine doğru atılan ilk adım olacaktır.

1871 yılında Vilayetler Nizamnamesi, idarî - mülkî hiyerarşinin zirve ve tabanının pekiştirilmesi yönünden yeniden gözden geçirilir. Bir yandan valinin, yardımcıları üzerinde olduğu kadar, vilayetin askerî komutanıyla ilgili olarak da yetkileri genişletilir, öte yandan her idari birim, halk sağlığı, bayındırlık işleri ve mahalli idareye yüküm-

(196) Vilayet Nizamnamesi Md. 77. Düstur...

lü bir başkan ve bir meclisle (belediye başkanı ve belediye meclisi) bir idarî bütün halinde kurumlaştırılır. Ama malî bağımsızlık olmadıkça bu tasarı kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Merkezî hazinenin müzmin açıkları, mahallinde hiç bir yatırıma imkân bırakmaksızın taşranın bütün maddi kaynaklarını yiyip bitirmektedir (197).

C — Yabancılara Toprak Mülkiyeti Hakkının Tanınması

Eğer böyle bir şeye reform demek kabilse, üçüncü bir reform da tamamen Avrupalı çıkar çevreleri tarafından kaleme aldırılmış olan ama ülke ekonomisi üzerinde önemli sonuçlar yaratan bir hakkın, yani toprak mülkiyeti hakkının yabancılara tanınmasıydı. 1856 Islahat Fermanı böyle bir hükmü taşıyordu ama bu hakla ilgili kanun ancak 1867 yılında çıkarılabildi. Bunun başlıca sebebi, toprağın hür sahibi haline gelecek olan yabancıların bu durumda kapitülasyon rejimine mi tabi olacakları, yoksa Osmanlı uyruklarıyla aynı şekilde mi işlem görecekleri sorunuydu. Birinci durum Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan doğruya sömürgeleşmesi anlamına geliyordu ve şüphesiz eşrafın desteğiyle de güçlenen Saray, buna karşı koyabildi. Böylece «Tebaa-i Ecnebiyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında» 18 Haziran 1867 (7 Safer 1284) tarihli kanun yabancılara tanınan gayri menkul mülkiyet hakkını şöylece hükme bağlıyordu :

«Birinci madde : Düveli ecnebiye tebaası Memalik (...) in Arazii Hicaziyeden maada her tarafında tebaai devlet (...) misillü ve başka bir şart tahtında olmayarak mevaddı atiyede mezkûr olduğu veçhile onların bu hususta tabi oldukları nizamat ve vezaife itba kaydı ile dahil ve haric-î meden ve kasabatta tasarrufu emlâk hukukundan

(197) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

istifade etmeğe kabul olunmuşlardır. (...) (*)» (198).

«İkinci madde : Birinci madde ahkâmı iktizasınca dahil ve haric-i şuhurda emlâke mutasarrıf olan ecnebiler emlâklerine ait kâffei hususatta tebaai devlet (...) in mükellef oldukları şeraiti ifaya mecbur olacaklar ve mecburiyetin neticei meşruası olmak üzere;

«evvela emlâkin tasarruf ve intikal ve ferağı ve istiğlali hakkında halen cari olan ve istikbalen cereyan edecek olan kavanin ve nizamatı zabıta ve belediyeye itaba edecek,

«saniyen her ne nam ve şekilde olursa olsun dahil harici şuhurda tebaai devlet (...) den olan ashabı emlâkin mükellef olduğu ve bundan böyle olabileceği kâffei tekalif ve rüsumatı ifa eyleyecek (...) (**)» (199).

(*) «Yabancı devletlerin uyrukları (Osmanlı) ülkesinin, Hicaz bölgesi dışında, her tarafında devletin kendi uyrukları gibi ve başka bir şarta uyulmayarak eski maddelerde (hükümlerde) zikredildiği veçhile onların bu konuda bağlı oldukları tüzüklere ve görevlere tabi olmak kaydıyla şehir ve kasabaların içinde ve dışındaki (köylerde, kırlarda) mülkleri tasarruf etme hukukundan yararlanmaya kabul olunmuşlardır (...)» (Ç.N.)

(198) Md. I. Zik. OĞUZALICI K. «Meriyetteki Osmanlı Mevzuatı» İstanbul 1953.

(**) «Birinci madde hükümleri gereğince şehirlerin içinde ve dışındaki mülklerin tasarruf hakkına sahip olan yabancılar mülklerine ait olan bütün konularda (Osmanlı) devleti uyruklarının yükümlü oldukları şartları yerine getirmeğe mecbur olacaklar ve bu mecburiyetin kanunî sonucu olmak üzere;

«Önce (bu yabancılar) mülklerin tasarruf ve intikal ve ferağı ve istiğlâli hakkında halen yürürlükte olan ve gelecekte de meydana gelecek olan kanunlar ve belediye ve zabıta nizamlarına tabi olacak (lar),

«İkinci olarak da (bunlar) hangi ad altında ve ne şekilde olursa olsun, şehirlerin içinde ve dışındaki (Osmanlı) devletinin uyrukları olan mülk sahiplerinin yükümlü olduğu ve bundan böyle de olabileceği bütün vergi yükümlülüklerini ve resimleri ödeyecek (lerdir) (...)» (Ç.N.)

(199) Md. 2. Zik. OĞUZALICI K. «Meriyetteki...»

Bu hükümler, onları kapitülasyonlara karşı ilk kafa tutma teşebbüsü olarak gören Avrupa'da derhal tepkilere yol açtı. Büyük elçiler harekete geçtiler. Bu sefer Saray 9 Haziran 1868 tarihinde bu konuda bir protokol imzalamak zorunda kaldı. Bu protokol «yabancılara gayri menkul mülkiyet hakkını veren kanunun, antlaşmalarla saklı bağışıklıklara hiç bir zarar getirmeyeceğini ve bu bağışıklıkların gayri menkul mülk sahibi haline gelmiş yabancıların şahsını ve menkul mallarını kapsamaya devam edeceğini» (200) açıklar. Protokol ayrıca Türkiye'de oturan yabancı uyruklular için ek teminatlar sağlar. «Konsolosluğun en az dokuz saat uzağındaki mahallerde kolluk kuvvetlerine mensup görevliler yanlarında bir konsolos bulunmadıkça, buralarda oturan bir yabancının evine giremiyeceklerdir.» (201)

D — Diğer Uygulamalar

Bu dönemde başka kanunlar da yayınlandı. 1858 yılında yeni bir Ceza Kanunu, 1864 yılında Deniz Ticareti Kanunu ve 1862 yılında Ticaret Mahkemeleri Nizamnamesi. Fransız Medeni Kanunu'nun Osmanlı hukuk mevzuatına aktarılma teşebbüslerine ulemanın başarıyla karşı koymasından sonra 1870'le 1876 yılları arasında bir Medeni Kanun taslağının temellerini atmak amacıyla şeriattan bir derlemeye girişildi. Batı kapitalizminin ülkedeki gelişmesi Osmanlı devletini, kendini bu gelişmeye uydurmaya ve onun ilerleyişini kolaylaştırmaya zorluyordu.

---

(200) 9 haziran 1868 tarihinde İstanbul'da, yabancı uyruklara gayrimenkul mülkiyet hakkının tanınmasıyla ilgili protokol. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

(201) 9 haziran 1868 tarihinde İstanbul'da yabancı uyruklulara gayrimenkul mülkiyet hakkının tanınmasıyla ilgili protokol. Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

Sözün kısası, 1856 Islahat Fermanı, Batılı büyük devletlerin özlediği ne varsa hepsini bol keseden vaat etmişti; hepsinden önce de azınlıklara verilecek yeni imtiyazları. 1862 ve 1863 yıllarında Ortodoksların ve Gregoryanların (*), 1865 yılında ise Musevilerin temel haklarıyla ilgili kanunlar çıkarıldı. Bu kanunlarla eski imtiyazları laik bir temel üzerine oturtmanın ve ruhban sınıfının iktidarını azaltmanın yolları aranıyordu. Böylece yabancıların dinî meseleleri bahane ederek girişecekleri müdahalelerden sakınılabileceği umuluyordu (202). Bu kanunlar büyük bir ilgi uyandırmadı ve fazla da bir yankı yapmadı. Çünkü bunların hedefi dinî imtiyazlar meselesiydi ve aslında bu mesele Batılı devletler için olduğu kadar Osmanlı İmparatoruğu'ndaki azınlıklar için de siyasal emellerinin gerçekleşmesinde kullanılan bir araçtan ibaretti.

Islahat Fermanı, askerlik hizmeti konusunda da eşitlik vaat etmişti. Gerçekte gayri müslimler eski cizyelerini askerlik hizmetinden bağışıklık bedeli olarak ödemeye devam ettiler. Olan Müslüman - Türk ahaliye oldu. Bütün yük onun sırtına bindi. «İmparatorluk ahalisinden her Müslüman yedi yıl askerlik yapmak zorundadır. Hıristiyan uyrukların askere alınması konusunda sık sık karar çıkmasına rağmen hiç bir zaman buna gerek olmadı. Avrupa ve Asya Türkiye'sinin dağlık bölgelerinde yaşayan ahali de askerlik görevinden sürekli olarak kaçmaktadır. Askere alınanlar sadece Anadolu ovalarında oturan köylülerdir. Ülkenin hiç bir yerinde insan hak ve hukukunu koruyan kurumlar işler halde değildir ve istediğini askere alıp istediğini bu hizmetten bağışık tutmak devlet görevlisinin elindedir. Tabiî ki askerlikten yakasını sıyıranlar bu görevliye bol para yedirenler olmaktadır. O zaman da yok-

(*) Aziz Gregoryus mezhebinden olanlar, yani Ermeniler, (Ç. N.)
(202) DAVİSON R. «Reform in the Ottoman...»

sul Müslüman halk askere alınmakta, nizamî sürenin iki hatta üç katı kadar bir zaman silâh altında kalmakta ve hatta terhis edildikten sonra başkalarına parayla satılan bağışıklıkların ordu saflarında meydana getirdiği boşluğu doldurmak gibi bir durum hasıl olursa yeniden askere çağrılmaktadır.

«Yerinden yurdundan koparılıp, Avrupa'da, Arabistan'da veya Afrika'da kışlalara yerleştirilen bu yoksul insan, parasız pulsuz, elbisesiz, postalsız ve aç bırakılmaktadır. Nazırından valisine, subayına kadar herkes kasaları, erzak ve hatta silâh depolarını talân eder. Hummanın, frenginin yiyip tükettiği, aç, üstü başı lime lime zavallı asker ya eşkıyalığa ya da başkaldırmaya zorlanır.» (203) Hıristiyan ahalinin bulunduğu garnizonlardaki eşkıyalık, diplomasi dilinde «Hıristiyan katliamı» diye geçer. Bu da bütün diplomatik çarkların harekete geçmesine yol açar ve söz konusu eyaletlere yeni imtiyazların verilmesinde bulunmaz bir fırsat olur.

İki tane ferman da adalet önünde eşitlik vaat etmektedir. «Avrupa sanayiînin ve yerli Hıristiyan unsurların ele geçirdiği ticarî alanın kimseye hayat hakkı tanımayan korkunç rekabeti içinde, az buçuk şehirli Müslümanlara ayrılmış son bir ekmek kapısı yalancı şahitliktir. Onun için de her mahkemenin kendine bağlı bir yalancı şahitler çetesi vardır. Bunlar mahkemenin en yakınındaki kahvenin bahçesinde çınarların altında oturup iş beklerler. Yalancı şahitin parasını davacı öder. O da aldığı ücretin bir kısmını kadıya verir.» (204)

1856 Islahat Fermanı yollar vaat eder. Malların ulaşımını kolaylaştıracak bir yol şebekesine sahip olmak Urquhart'dan beri Avrupalıların en büyük hayallerinden biri-

(203) BERARD V. «La revolution turque» (**Türk Devrimi**) Paris 1909.
(204) BERARD V. «La revolution...»

dir. Türk köylüsü için ise yol, vergi tahsildarına, yabancı istilâcıya, asker devşirmeye gelen Türk devlet görevlisine, Hıristiyan tüccar - tefeciye açılan bir kapıdır (205). Üstelik «iki bölge arasında yeni yol yapımı tasarlandığı zaman valiler angaryayı öyle ustaca ayarlarlar ki, bir valinin köylülerinin iş yeri ta öbür valiye ait bölgede olur. Angarya yükümlüleri bu durumdan yakınırlar. O zaman vali bu şikâyetlere hemencecik isyan damgasını kondurup, hoşnutsuzluk gösteren köylerin üzerine jandarma veya askerî birlik gönderir. Angarya yükümlüleri dayaktan geçirilir, malları mülkleri yağmalanır, bazan evleri barkları yakılır hatta aralarından kimisi asılır. Angarya yükümlüsü köylüler valinin asıl maksadını anlayıp da, üstlerine yükletilen angaryaya karşılık kurtulma bedeli ödeyinceye kadar bu iş böyle sürüp gider.

«Kurtulmalık olarak bunlardan alınan parayı vali Saray adamlarıyla bölüşür. Bu gülünç oyun her yıl yeniden başlar. Aradan elli yıl geçmiştir, yol hâlâ yapılmamıştır; ama bu süre içinde valiler maaşlarının on hatta yirmi misli para kazanmışlardır.» (206)

Nihayet Islahat Fermanı bankaların kurulacağını ve yabancı yatırımların teşvik edileceğini vaat eder. İşte bu hükmün uygulanması Osmanlı İmparatorluğu'nun 1855'le 1875 yılları arasında dört nala iflâsa gidişi demek olacaktır.

II — İFLÂSA DOĞRU GİDİŞ

Islahat Fermanının yayınlandığı 1856 yılında Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir çağın açıldığını açıkca görmekteyiz. İmparatorluğun gedikli düşmanı Rusya Avrupa'-

(205) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»
(206) BERARD V. «La revolution...»

nın en güçlü iki devletinin yani İngiltere'yle Fransa'nın yardımı sayesinde yenilgiye uğratılmış ve Paris'te imzalanan barış antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Avrupalı uluslarla her alanda uyum içinde olmayı kabul etmişti. Padişah tarafından ilân edilen Islahat Fermanı, Müslüman uyruklarıyla Hıristiyan uyrukları arasındaki ilişkileri düzenleyerek çeşitli «milletler» (*) arasında bir ahenk yaratmayı becerirken Avrupa sermayelerinin teşvik edilmesi de İmparatorlukta bir refah yaratacaktı. 1854 ve İngiltere'yle Fransa'nın birlikte kefil oldukları 1855 istikrazlarından sonra, Majeste İngiltere Kraliçelerinin bir krallık buyrultusuyla bir Ottoman Bank kuruldu. Bu bankanın şirket merkezi Londra'da, başlıca tesisi ise İstanbul'da bulunmaktaydı. Sermayesi 500 bin İngiliz lirasıydı ama bunu iki milyon İngiliz lirasına çıkarabilme imkânlarına sahipti (207).

Osmanlı hükümetinin bütün üyeleri temelde reformları desteklemekteydi. Hem o sırada sadrazam bulunan Âli Paşa, hem de hariciye nazırı Keçecizade Fuat Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirmeleri ve bürokrasinin öncü kanadının sırabaşlarıydı. Yalnız çömezler ustayla fikir birliğinde değildi. Reşit Paşa körü körüne Stratford Canning'in öğütlerine uyarken, yeni yönetim büyükelçi Thouvenel'in şahsında Fransa'ya daha çok itibar etmekteydi. Fransa bu itibardan aynı yıl içinde, Doğu dünyasındaki yerini sağlama alma konusunda yararlanmayı bildi. 5 Ocak günü Mısır paşası (Hidiv) «Süveyş kanalı ve eklentilerinin inşaası ve işletilmesi amacıyla gerekli imtiyaz belgesini ve vergi kütüklerini» Ferdinand de Lesseps'e tevdi ediyordu. Bu belge, sağladığı stratejik ve siyasal imkânları hesaba katmasak bile, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu top-

(*) «Millet»in buradaki anlamı için bkz. cilt I. s. 513-514 (Ç.N.)

(207) BILLIOTTI A. «La Banque Impériale Ottomane» **(Bank-ı Osmani-ş Şahane) Paris 1909.**

raklarına yatırım yapması halinde gerekli olan şartların klasik bir örneğini teşkil eder.

«Madde 10 — Daha önceki maddelerde anılan kanal ve eklentilerinin inşaası için Mısır hidivliği hiç bir vergi ve imtiyaz bedeli talep etmeksizin bu inşaat için gerekli olup da özel kişilere ait bulunmayan bütün toprakların intifa hakkını kumpanyaya devreder

«Hidivlik aynı şekilde halen ekilip biçilmeyen ve özel kişilere ait olmayan, gelecekte kumpanyanın bakım ve yaptığı masraflar sayesinde sulanıp tarıma elverişli kılınacak bütün toprakların intifa hakkını da işbu kumpanyaya devreder.

«Madde 13 — Mısır hidivliği imtiyaz sahibi kumpanyaya, imtiyaz süresi boyunca, kanal inşaası ve işletmeye bağlı yapı ve tesislerin bakımı için gerekli malzemeye hiç bir harç, vergi ve tazminat ödemeksizin, kamuya ait topraklarda maden ve taş çıkartma imkânını tanır.

«Hidivlik kumpanyayı, ayrıca, bütün giriş gümrüğü harçlarından ve kanalın inşaatı ve işletilmesi sırasında duyulan ihtiyacı karşılamak üzere dışardan getirteceği her türlü makinenin veya herhangi bir malın Mısır'a sokulması halinde bunlara uygulanacak diğer malî yükümlülüklerden bağışık tutar.

«Madde 16 — Şirketin (kumpanyanın) imtiyaz süresi, inşaatın bitme ve kanalın dünya çapında deniz seyrüseferine açılma tarihinden itibaren 99 yıl olarak tespit edilmiştir.» (208)

Bu imtiyaz belgesi daha sonra 20 Temmuzda «kanal işinde çalıştırılan işçiler hakkında» bir «nizamname» ile tamamlanır :

«Madde 1 — Kumpanyanın işlerinde istihdam edilecek olan işçiler ihtiyaca ve baş mühendislerin talebine gö-

(208) Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

re Mısır hidivliği tarafından temin edilecektir.» (209) Bu, bir başka ifadeyle, angaryanın kurulması anlamına gelir.

«Madde 2 — İşçilere ödenecek gündelikler, özel kişilerin bu tür işlerde ödedikleri ortalama ücretler gözönüne alınarak, iki buçuk kuruş ile üç kuruş arasında tespit olunacaktır. Buna günde bir kuruşluk tayın bedeli dahil değildir. Tayın aynî olarak verilecektir.

«Oniki yaşından küçük olan işçilere sadece bir kuruş gündelik verilecek, bunların tayın hakkı aynı kalacaktır.

«Madde 7 — İşe alınacak işçilerin ve ailelerinin yola çıktıkları yerden iş yeri şantiyelerine varana kadarki yol masraflarını kumpanya üstlenecektir.» (210)

Bu iki sözleşmenin hükümleri, Süveyş kanalı etrafında İngiltere, Fransa, Osmanlı Sarayı ve Mısır hidivi arasında dönen politik oyuna dahil uzun birçok tartışmalara konu olacak ve bu hükümler daha sonra göreceğimiz gibi, 1863 yılında Osmanlı hükümeti tarafından iptal edilecektir.

Fransız diplomasisi, yüz yıldır süregelen bir hayalin, yani Mısır'ı ele geçirerek Hint ticaret yolunu denetim altına alma hayalinin gerçekleşmesi imkânını kendine sağlayan bu ilk başarıdan sonra, Tuna beylikleri aracılığıyla Balkanlara yerleşme yollarını aradı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, dilleri latin köklü bu iki vasali (Eflâk ile Boğdan), Fransa'nın «uygarlaştırıcı etkisi» için çok isabetli bir seçimdi. İkinci İmparatorluk (Napoléon III'ün İmparatorluk yönetimi), onlara Fransız Devrimi'nin ülkülerini aşılamaya ve coğrafî konumları itibariyle Tuna nehri üzerindeki seyrüseferin denetimini ellerinde tutabilecek olan bu ülkele-

---

(209) «Kanal işlerinde çalıştırılan işçiler hakkında İskenderiye, 20 temmuz 1856 tarihli nizamname.» Zik. TESTA L. «Recueil des traités...»

(210) «Kanal işlerinde çalıştırılan işçiler...

rin bağımsızlığı için mücadele etmeye dünden hazırdı. Tuna beyliklerinin Ruslar tarafından işgali, Kırım savaşını başlatmış olan bu olay, hem Paris'teki barış görüşmeleri sırasında, hem de antlaşmadan daha sonra bu iki ülkenin geleceği meselesinin ortaya atılması sonucunu doğurdu. Paris antlaşması çerçevesine bağlı kalınarak çıkarılan bir ferman, bu ülkelerin özerkliğini teminat altına alıyor ve kendi voyvodalarını kendilerinin seçmeleri hakkını onlara tanıyordu. Ama bağımsızlığın elde edilebilmesi için önce iki ülkenin birleşmesini sağlamak gerekiyordu ve bunu iyice bilen Padişahlık çıkardığı fermanla böyle bir şeye hiç bir imkân tanımıyordu. O zaman Fransız diplomasisinin çabalarını bu yola yöneltmesi gerekliydi ve bu yoldaki teşebbüslerinde ona sadece Âli Paşa'nın başkanlığındaki bir Osmanlı hükümeti yardımcı olabilirdi.

Ne var ki Tuna beylikleri İngiltere için de önemli tahıl ambarlarıydı ve Stratford Canning Fransız diplomasisinin bu konuda üstünlüğü ele almasına razı olamazdı. Büyükelçi Padişah üzerindeki şahsî nüfuzunu kullanmaya karar verdi. Büyükelçinin Padişah Abdülmecid'e Edward III nişanını sunduğu 1 Kasım 1856 günü, Âli Paşa sadrazamlık görevinden alınarak yerine Mustafa Reşit Paşa getirildi. Tabiî İngiliz savaş gemilerinin boğazlara demirleyip hazır beklediğini de sözlerimize eklememiz gerekir (211).

Bu olayla gücünü son bir kere gösteren Stratford Canning, iki yıl sonra ülkeden ayrılmak zorunda kalınca, Fransızlar etkinliği ele aldılar. Fransa'da sermayenin, İngiltere'ye oranla daha az yoğunlaşmış olması yüzünden bu ülke ekonomisinin hizmetinde, ellerindeki para için yatırım alanı arıyan çok sayıda küçük tasarruf sahibi mevcuttu. Paris Antlaşması ve Hatt-ı Hümayun (Islahat Fermanı) ile bağlı bulunan ve sürekli olarak borçlanma yolları

(211) DAVISON R. «Reform in the Ottoman...»

arıyan Osmanlı İmparatorluğu, bu sermayeler için gerekli talep alanını ve teminatı sağlamaktaydı. Böylece borç verme yollarını arıyan Fransa'yla borç alma yollarını arıyan Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarları üstüste düşebilirdi.

Avrupalı büyük devletler için ertesi yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışma bahanesi çıktı. Bu başlangıçta Tuna beylikleri meselesi olacaktır. 1857 yılı ilkbaharında Boğdan'da seçim hazırlıkları başlar. Sırtını Osmanlı sarayına verip birliğe karşı olanlarla Fransızların teşvik ettikleri birleşme taraftarları, herbiri kendi davasının zaferi için, ellerinden geleni esirgemezler. Arada çıkan tatsız olayların sayısı çoğalınca, 25 Haziran günü Fransa, Rusya, Prusya ve Sardunya büyük elçileri Osmanlı Sarayına gönderdikleri ilk yazılı uyarmada: «Fermanın Boğdan'da yürütmeye konmasında tutulan yolu öğrendiklerinde, duydukları şaşkınlığı Bab-ı Âli'ye ifade etmekten kendilerini alamadıklarını; bunun her zaman olduğu gibi şiddet yoluyla baskı ve bir sindirme sistemi olduğunu» (212) bildirirler.

19 Temmuz günü yapılan seçimler, birleşme taraftarlarının umduğu sonuçları vermez. Paris Antlaşmasını imzalayan ülkeler, İngiltere hariç büyükelçilikleri aracılığıyla baskılarını arttırırlar ve Thouvenel'in nüfuzu sayesinde Mustafa Reşit Paşa görevinden alınarak yerine Mustafa Naîli Paşa geçirilir (213). Yeni hükümette hariciye nazırlığına atanan Âli Paşa durumu düzeltmenin yollarını arar: «Majeste elçi hazretleri, Boğdan'daki son seçimlerle ilgili olarak zatıaliniz ve diğer üç elçi tarafından nakledilen

(212) 25 Haziran 1857 Tarihinde Fransa, Rusya ve Sardunya'nın Osmanlı İmparatorluğundaki Temsilcilerinin Bab-ı Âli'ye Verdikleri Ortak Nota. Zik. TESTA, L. «Recueil des traités...»

(213) İNAL, M. K. «Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar», İstanbul 1969,

önemli malumat haşmetlû sarayın nezirları tarafından son derece ciddiye alınmış ve devletlû padişahın bilgisine sunulmuştur.

«Osmanlı İmparatorluğu'yla (...) Sarayı arasında mevcut olan olgun ve can-ı yürekten dostluk ilişkilerine, korunması ve takviyesi velinimetim devletlû Osmanlı Padişahı hazretlerinin en aziz dileklerini teşkil ettiği bu ilişkilere en ufak bir zararın dokunmasına hiç bir şekilde izin veremeyecek olan padişahlık hükümeti, son yazınızda bu yönde yaptığınız uyarmalardan çok büyük bir üzüntü duymuştur.» (214)

Fakat bu dört devlet «olgun ve can-ı yürekten dostluk ilişkilerinin» devamını pek umursamaz görünürler ve ertesi günden itibaren bu devletlerin büyükelçileri Osmanlı Sarayıyla diplomatik ilişkileri keserler. Aynı gün Âli Paşa Boğdan kaymakamına yeni meclisin yapacağı toplantının yeni bir emre kadar ertelenmesini bildirir (215) ve 10 Eylül günü seçimler yenilenir. Yeni seçimlerde birleşme taraftarları büyük bir çoğunluk kazanır. Aynı ayın 26'sında Eflak'da yapılan seçimler de aynı şekilde sonuçlanır. Her iki meclis iki ülkenin «Romanya» adı altında birleşmesi, Avrupa'daki hükümdarlık ailelerinden gelme bir yabancı voyvodanın ve Paris Antlaşmasını imzalamış devletlerin ortaklaşa teminatı altında anayasal özerk bir hükümetin

(214) Âli Paşa'nın Fransız, Prusya, Rus ve Sardunya'nın Osmanlı İmparatorluğundaki Temsilcilerine Verdiği Ortak Nota. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(215) Âli Paşa'nın, Boğdan Kaymakamına, Yeni Bir Emre Kadar, Divanın Toplantıya Çağrılmasının Geri Bırakılması Hakkındaki 5 Ağustos 1857 Günlü Emri. Zikreden TESTA. L. «Recueil des traités...»

seçilmesi hakkındaki dileklerini resmen açıklamak üzere toplanırlar (216).

Böylece fiilî bir durum yaratılmış oluyordu. İmza sahibi devletlerin delegeleri bu durumdan yola çıkan bir çözümün bulunmasını denemek üzere Paris'te toplanırlar. Bu ilk örnek Şark Meselesiyle ilgili olarak siyaset sahnesine çıkmakta bir başka Balkan ülkesine daha cüret verir. Sözünü ettiğimiz ülke, Osmanlı İmparatorluğu toprakları arasında sıkışıp kalmış, ama Sarayın, hükümranlığını kabul ettirmek ve otoritesini ayakta tutabilmek için yapacağı masraflar bu ülkeden sağlayabileceği kazançların üstünde olacağı için pek işine karışmadığı, onun için de tarih boyunca fiilen bağımsızlığını sürdürmüş küçük, dağlık bir bölge olan Karadağ'dır. Bir çeşit dinî beylikle (viladikalık) yönetilen bu ülke, ta Büyük Petro zamanından beri Ortodoks dogmaya dayanan bir Rus propagandasının etkisi altında kalmıştı. Ama kendisiyle ilgili statükonun korunduğu Paris Antlaşmasından sonra yeni haklar elde etmek amacıyla Fransa'ya yakınlaşacaktı. Yeni vladika dinî iktidarını laik iktidara dönüştürerek vladikalığı veraset esasına bağladıktan sonra, Napoléon III'ü ziyaret etti. 11 Mayıs 1858 günlü «Moniteur Universel» bu konuyla ilgili şu makaleyi yayınlıyordu :

«Aynı düzen ve barış duygusundan kuvvet alan büyük devletlerin, Paris Antlaşmasının eserini tamamlamak ve sağlam temellere oturtmakla meşgul olduğu bir sırada, Türkiye'nin Karadağ'a karşı, yeni kargaşalıkların doğmasına sebep olabilecek bir tavır takınması şaşırtıcıdır. (...) İmparator, büyük devletlerin himayesi altına girme hakkının kendisine tanınmasını isteyen bir küçük devletin baş-

(216) Âli Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğundaki Yabancı Diplomatik Görevlilere Gönderdiği Genelge. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

kanını kabul etmek teveccühünü gösterdi. (...) Majeste İmparatorun İstanbul büyükelçisi, sultanın nazırlarıyla kanuni yoldan müzakerede bulunmak ve Türkiye'yle Karadağ arasında bir toprak bütünlüğü nizamnamesini meydana getirmenin zarureti hakkında, onların ihtimam göstermesini istemekle görevlendirilmiştir. (...) Fransa'nın ilk teklifleri, yukarıdaki sınırlar içinde özetlediğimizde, herhangi bir prensip meselesiyle ilgili değildi. Bir bakıma bu sadece bir insanlık davasıydı ve İmparatorun (Fransa İmparatorunun) hükümeti İstanbul'da bu amaca uygun olarak kendi yanında faaliyet göstermeye hazır diğer hükümetleri de bulmuştur.» (217)

Böylece bu «insanlık davası» Şark Meselesi içindeki yerini almış oluyordu. Büyük devletlerin elçileri aynı yılın 8 Kasımında İstanbul'da toplanıp bir protokol imzalıyorlardı. Bu, meseleyi ilk fırsatta yeniden alevlendirmek için varılmış bir uzlaşmaydı. Bu arada Romanya'yla ilgili bir sözleşme 19 Ağustosta Paris'te imzalanmıştı. Bu sözleşme, bundan böyle «Eflak ve Boğdan Beylikleri» adıyla anılacak olan ülkeler üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlık hakkını tanımakta (218), bu beyliklerin her birinde kamu iktidarını birer voyvoda ve meclise vermekte (219) olsa bile, iki ülke arasında ortak bir yargı kurulu ve yüksek adalet divanıyla, özellikle gümrük ve para birliğini öngörmekteydi. Böylece de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu iki ülke üzerindeki otoritesinin görüntüleri korunurken, bunlar arasındaki birleşmenin gerçek temelleri atılmış oluyordu.

---

(217) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»
(218) Madde I. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»
(219) Madde 2. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

A — 1858 İstikrazı (Dış Borçlanması)

İşlerini ilk anda böylece düzene sokmuş olması, Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir borçlanma mukavelesi yapma imkânını veriyordu. 1856'nın büyük umutlarına rağmen malî durum hoşnutluk verici bir yola hiç bir zaman girmemişti. Tedavüle kaime sürülmesi, gerek çeşitli hazine bonoları çıkarmak suretiyle ve gerekse doğrudan doğruya Galata sarraflarından ödünç para alma yoluyla yapılan iç borçlanmalar bu açmazı şiddetlendirmekten başka bir işe yaramıyordu. Avrupa'ya gelince borç para vermeyi siyasal bir şantaj yolu olarak kullanırken, her şeyden önce kendi küçük tasarruf sahipleri için bir teşvik unsuru ve bir teminat teşkil edecek olan malî bir denetimi arzulamaktaydı. Osmanlı Sarayı ise siyasal itibarıyla olduğu kadar özel çıkarlarıyla da ilgili sebeplerden ötürü böyle bir denetim altına girmekten kaçınmak istiyordu. Bununla birlikte 1857 yılında Saray, kendini bir iyi niyet gösterisinde bulunmak zorunda sayar ve Viyana büyükelçisini idarî ve malî reform işlerinde Tanzimat Yüksek Meclisine (Meclis-i Vâlâ-ı Tanzimat) yardımcı ve yol gösterici olmak üzere, Avusturya Maliye Bakanının malî örgütlenme işlerinde tecrübeli bir memurunu İstanbul'a göndermesini sağlamakla görevlendirir. Avusturya hükümeti bu iş için yüksek mahkeme üyesi Von Lackenbacher'i yetkili kılar. Onun kılavuzluk ettiği Tanzimat Yüksek Meclisi faal olarak işe koyulur ve birkaç ay sonra bu meclisin başkanı olan Fuat Paşa malî alanda tepeden tırnağa bir yeniden örgütlenme programı geliştirir. Bu program ilke olarak, karşılığında çeşitli gelirlerin ve özellikle İstanbul gümrük gelirlerinin teminat olarak gösterildiği 12,5 milyon liralık tahvilât çıkarmak suretiyle devletin ve padişahın borçlarını sağlama alma (konsolide etme) gerekliliği üzerinde durur (220).

(220) MORAWITZ, C. «Les finances...»

Ama o çağda sağlama alınmamış (konsolide edilmemiş) yani 1854 ve 1855 istikrazlarının dışında kalan borç, 40 milyonu faiz olmak üzere 100 milyon kaimeye varacaktı. Bundan başka 36 milyon lira tahvilât, 7.5 milyon lira tersane borçları, 15 milyon lira harbiye nazırlığı, 50 milyon lira saray borçları ve 100 milyon lira da diğer çeşitli borçlar vardı. Normal kur üzerinden 110 kuruş olan 1 İngiliz lirası (sterlin) 1858 yılı Ağustos ayında 188 kuruşa fırlar ve bütün bunlar malî alanda işlerin kötüye gidişinin devam edeceğini gösterir. Fuat Paşa yeni bir istikraz mukavelesi yapma konusunda yüklendiği görevde başarısızlığa uğrar ve sarayın durumu daha da bozulur. 17 Ağustosdaki hatt-ı hümayunu 26 Ağustosda bir başkası izler. Bu hatt-ı hümayunda: «bizzat kendi harcamalarımız üzerinde en sıkı bir denetimi şahsen yürütmeye kesin olarak karar verdik ve aynı şekilde bütün vükalaya (bakanlara) ve devlet görevlilerine mümkün olan en büyük tutumu bilinçli bir şekilde uygulamalarını emrediyoruz» (221) denmektedir. Bu arada Romanya'yla ilgili konvansiyon imzalanmıştı ve prensip olarak kâğıt paranın (kaimelerin) bir kısmını tedavülden çekmek amacına yönelen bir istikraz için mukavele yapılabilmişti. 5 milyon sterlin üzerinden Londra'da Dent, Palmer ve Ort.'na ait bankayla imzalanan bu istikraz mukavelesinde faiz % 6 ve itfa bedeli % 1'di. Ancak adı geçen banka bu borçlanmanın sadece 3 milyonunu % 85 ihraç fiyatı üzerinden kesin olarak satın aldı ve gerisini alıp almamakta özerkliğini korudu (222). Ertesi yıl Mr. Palmer borcun kalan kısmını yatırmayı kabul ediyordu. Ama ihraç fiyatı, birinci kısmın yatırılmasında uğranılan zararları karşılamak üzere, ilk ihraç fiyatının 2/3'si kadar yani % 62,5 olacaktı. O sırada görev başın-

(221) MORAWITZ, C. «Les finances...»
(222) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

da bulunan Osmanlı sadrazamının bu görüşte olmaması duruma hiç bir değişiklik getirmedi; divan (Osmanlı hükümeti) değişti ve banka borcun geri kalan kısmını % 62.5 ihraç fiyatıyla satın aldı (223), Bu da ona açıktan % 8.47 lik bir kâr sağlıyordu (224). Üstelik Dent, Palmer ve Ort Şirketi 360 bin İngiliz lirasını komisyon, 65 bin İngiliz lirasını ise ilk taksit karşılığı olarak alıkoyuyordu (225). Böylece Osmanlı hazinesinin eline 5 milyon İngiliz liralık istikrazdan 3.500.000 İngiliz lirasından daha az para geçmiş oluyordu. Bunun 164.542 lirası saray harcamalarına gidiyor, geri kalanı ise prensip olarak kaimelerin tedavülden kaldırılmasında ve Galata sarraflarından alınan dalgalı borcun ödenmesinde kullanılıyordu (226). Yapılan mukavelenin şartlarına göre tamamı 1 Mart 1860 gününden itibaren 33 yıl içinde ödenecek olan bu istikraza teminat olarak da İstanbul'un gümrük ve Oktruva (*) gelirleri gösterilmişti (227).

1859 yılı başlarından itibaren Tuna beylikleri meselesi yeniden kızıştı. 7 Ocakta Boğdan voyvodalığına seçilen Alexandre Couza'yı Eflak divanı da 5 Şubatta kendi ülkesinin başına getirdi. Böylece konvansiyon hükümlerine aykırı olarak yeni bir fiilî durum doğuyor ve iki beyliğin başına tek bir voyvoda geçmiş oluyordu. Osmanlı sarayı kefil devletler nezdinde bu duruma itiraz eder. Bu devletlerin yetkili temsilcileri Paris'te toplanarak 13 Nisan 1859' da imzaladıkları protokolde şu karara varırlar : «Konferans Albay Couza'nın ikili seçimine yer veren çeşitli de-

(223) BLAISDELL, D. «European financial...»
(224) DU VELAY «Essai sur l'histoire financiére...»
(225) KARAMURSAL, Z. «Osmanlı Malî Tarihi...»
(226) KARAMURSAL, Z. «Osmanlı Malî Tarihî...»
(*) Fransızcası Octroi : Kimi şeylerden şehre girerken alınan vergi, kapı parası, ayakbastı parası, toprakbastı parası vs. (Ç.N.)
(227) DU VELAY, «Essai sur l'histoire financiére...»

ğerlendirmeler üzerinde ayrıca durmaya lüzum görmeden de bu seçimin 19 Ağustos tarihli konvansiyonun öngördüğü hükümlere uygun olmadığına karar verebilirdi. Ancak yeni bir seçimin ortaya çıkarması muhtemel üzücü olaylara meydan vermemek ve her iki beylikte örgütlenmeye karşı duran engelleri kaldırmak amacıyla konferans, hükümranlık hakkına sahip saraya (Osmanlı devletine) Albay Couza'yı istisnaî olarak hem Boğdan ve hem de Eflak voyvodası olarak tanıması tavsiyesinde bulunacaktır.» (228) Konferansın kararını diğer baskılar kovalayacak ve sonunda Osmanlı Sarayı Couza'yı her iki ülke için de voyvoda olarak tanıdığını bildiren bir ferman göndermek suretiyle durumu kabul etmek zorunda kalacaktır.

Bunun yanı sıra Fransız nüfuzunun etkin bulunduğu diğer yerlerde, Suriye ve Lübnan'da kımıldanmalar başlar. Bu ülkelerdeki Türk, Arap, Marunî ve Dürzî ahali arasında hiç bir zaman tam bir anlaşma sağlanamamıştı. Ne var ki, Fransızlar Marunileri zulüm altındaki dindaşları; İngilizler de Dürzîleri İslâm dünyasının Protestanları olarak görmeye başladığı andan itibaren ahali arasında eskiden beri süregelen anlaşmazlık ve çatışma bambaşka boyutlar aldı. Aslında İngiltere'yle Fransa, Dürzîlerle Marunîleri kullanarak kendi aralarında bir nüfuz kavgasına tutuşurken, Osmanlı İmparatorluğu da kendi otoritesini sürdürmeye çalışıyordu. Buraların idaresi hakkında 1844 yılında yapılan ilk antlaşmalara göre, bu ülkeye biri Dürzî, biri de Hıristiyan olmak üzere, Osmanlı valisine bağlı iki kaymakamın atanmasına karar verilmişti. 1858 yılında Hıristiyan kaymakam hakkında şikâyetler olmaya başladı ve İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği bu meseleyi tahkik için Beyrut'a bir devlet görevlisinin gönderilmesi konusunda saraya baskıda bulundu. Ama şikâyetlerin sebeplerini araş-

(228) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

tırmak üzere bir devlet görevlisinin gelmesi de ahali arasındaki hoşnutsuzluğu gidermedi ve 1859 yılı yazında Dürzîlerle Maruniler arasında yeni olaylar patlak verdi. Bu olaylar daha sonraki aylarda gitgide sıklaştı.

B — 1859 Buhranı

1858 istikrazı, üzerinde yapılan değişikliklerle Osmanlı maliyesinin kötü durumunu gidermekten uzaktı. Osmanlı hükümeti 5 milyon mecidiye tutarında, % 6 faizli «Esham-ı Cedide» adlı devlet tahvillerini çıkararak Fuat Paşa'nın konsalidasyon planını gerçekleştirmeyi dener. Aynı zamanda bir «Düyun-u Umumiye Defter-i Kebiri» ihdas edilir. Yapılan istikrazlar buraya kaydedilir. Bir «itfa (amortisman) sandığı» bu konsolidasyon sürecini gözetim altında bulundurmakla görevlendirilir. Sandığın yetkili kurulları aşağıdaki kişilerden kuruludur.

Yönetim Kurulu (İdare Heyeti) :
Mihran Düz Bey : Müdür
Durand Pierre Bey : İdare Müdürü
Raşit Bey : Genel Sekreter (Kâtib-i Umumi)
Revelaki Bey
Denetim Kurulu (Murakabe Heyeti)
Allahverdi Abraham Bey
Baltacı Teodor Bey
Camondo Abraham Bey
Court Georges Bey
Falconnet François Bey
Jani (?) Bey
Zariffi Georges Bey (229)

Kurullardaki oniki kişinin sadece bir tekinin adının

(229) 30 Temmuz 1859 Tarihli Esham-ı Cedide Nizamnamesi. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

Müslüman adı olduğuna bakılırsa, 1856 Islahat Fermanı meyvalarını devşirmeye başlamış gibidir.

Ama batılı büyük güçler aynı fikirde değildir. Hazinenin girdiği müzmin yıkım hali devleti gitgide daha fazla vergi koymaya götürür. Bu ise son noktada üretici köylünün sırtına binen bir yük olup çıkar. Hıristiyanlar kendi ruhban sınıflarının hiyerarşisi arasından seslerini duyurur hale gelirken, Müslüman Türk köylüsü sessiz sedasız ezilir. 5 Ekim 1859 tarihinde, kefil devletler saraya, aslında, 1856 Islahat Fermanında yapılan vaatlerin yürütmeye konması için bir son ihtar (230) teşkil eden ve azınlıkların vergilendirilme ve hayat şartlarıyla, Osmanlı maliyesinin doğrudan doğruya denetim altına alınmasına yönelen ortak bir nota gönderirler.

Artık Osmanlı sarayı için, herşeyden önce, doğrudan doğruya bir müdahaleyi bertaraf etmek söz konusudur. Hükümet eyaletlere, ahalinin hayat şartlarını araştırıp soruşturmak üzere olağanüstü müfettişler göndererek bu eyaletler için bir «missi dominici» (*) sistemi ihdas eder. İstanbul'da ise Avusturyalı Lackenbacher'den sonra İngiltere'den ve Fransa'dan da getirtilmiş bilgili kişilerden meydana gelen bir kurul (Hazine Meclis-i Âlisi) Osmanlı maliyesi ile ilgili meseleleri incelerken, 19 Ekim tarihli bir hatt-ı hümayun İmparatorluk maliyesinin acıklı durumunun sebeplerinin incelenmesini emreder (231).

1859 yılı sonlarında dış borçlar 13 milyon İngiliz lirasına yükselirken hazinenin kısa vadeli istikrazları 20 milyon İngiliz lirasına yaklaşmaktaydı. Bu yetmiyormuş gibi tedavülden kaldırılacak kaimeler meselesi vardı. Yurt dı-

---

(230) DAVISON, R. «Reform in the ottoman...»

(*) Şarlman zamanında eyalet eyalet dolaşarak kral adına idareyi ve adalet mekanizmasını gözetim altında bulunduran görevliler. (Ç.N.)

(231) MORAWITZ, C. «Les finances...»

şında basılan kalp kaime ticaretinin her bir yana dalbudak salması yüzünden bu iş Osmanlı maliyesinin başına belâ kesilmişti. Sadece 1858 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nden yurda sokulan kalp kaimelerin 12 milyon kuruş tuttuğu hesaplanmıştır (232). 1858 yılı istikrazıyla elde edilen para 548.638.702 kuruşluk kaimenin tedavülden çekilmesine imkân vermişti, ama 70 milyon kuruşu aşan bir miktarı hâlâ para borsasının sırtına yük olmaya devam ediyordu ve makbul bir düzelme ancak bunları son kuruşuna kadar tedavülden çekmekle mümkün olabilirdi. Tedavüldeki kaimelerin hazinece satın alınması durdurulduktan sonra, 120 kuruşa kadar düşmüş olan İngiliz lirası yeniden yükselmeye başlamıştı ve 1858 istikrazıyla kabul edilen fedakârlıkların her türlü sonucu silinmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı (233). 1860 yılı başında kaimenin ve para sisteminin sebep olduğu kargaşalıklar İstanbul tiraret borsasını alabora edecek dereceye gelmişti. Altın ortadan kalkmış, kaimenin yanısıra mübadele aracı olarak sadece gümüş ve bakır para kalmıştı; kurlar bir günden ötekine hatta saatten saate değişiklikler göstermekteydi (234). O zaman üç Avrupalı danışmandan kurulu Hazine Meclis-i Âlisi'nin teklifi üzerine ve yabancı elçiliklerdeki sorumlulardan da izin istedikten sonra, Osmanlı hükümeti ilk defa olarak gayri menkullere, ticaret ve sanayiye olağanüstü bir vergi koyma kararı alır. Gayri menkullerin kira değeriyle, sınaî ve ticarî mahallerin kirası üzerinden alınacak olan bu vergi mülk sahipleri için % 5, tüccarlar ve sanayiciler için % 10 olarak tespit edilir (235). 1860 yılında bu verginin İstanbul'da yapılan uygulamasın-

(232) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(233) MORAWITZ, C. «Les finances...»
(234) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(235) MORAWİTZ, C «Les Finances...»

dan elde edilen sonuç birkaç milyon civarındaydı. Ne var ki bu meblağ önceden düşünülenden tamamen başka bir yere harcandı. Bu vergi yoluyla sağlanan para gibi, 1858 istikrazından arda kalan aşağı yukarı 15 milyonluk meblağ da Cidde seferinin hazırlanmasına gitti. 1858 yılı Eylül ayında orada çıkan karışıklıklar bu seferi zorunlu hale getirmişti. Böylece tedavülde kalan az bir miktar kaime için girişilen tertipler tamamen başarısızlığa uğradı ve gitgide umutsuz bir duruma düşen hükümet, acil ihtiyaçlar gerektirdikçe kâğıt para basmaya devam etmek zorunda kaldı (236).

C — Dış Güçlerin Tepkisi ve Denge Siyasetinin Evrimi

Malî buhran her zaman olduğu gibi siyasal güçlüklerle birleşiyordu. «Missi dominici» sisteminin kurulması 1859 muhtırasını imzalayan kefil devletlerden bazılarının, en başta da Rusya'nın hoşuna gitmemişti. Sarayın gönderdiği özel görevliler, kimi yerde Hıristiyan reaya, İmparatorluktaki bütün köylülerden farklı olarak bazı haksızlıklara uğruyorsa bunun, onların bir de fazladan olarak kendi ruhban sınıfları ve kendi eşrafları tarafından sömürülmelerinden dolayı olduğuna dikkati çekmekteydiler. Din yoluyla çıkar sağlama olağan hale gelmişti; patrik görevini Osmanlı idaresinden satın alıyor ve kendi de piskoposlukları parayla satarak yaptığı masrafı çıkarıyordu. Bütün bunlar eninde sonunda Hıristiyan reayanın sırtına biniyordu. Bu sömürüye bir de, Hıristiyan köylerinin seçilmiş başkanları ve eşrafı olan kocabaşılar ekleniyordu. Bandırma'da Ermeni eşrafı Türk yöneticileriyle, kadılarıyla birleşiyor ve

(236) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

baştaki Ermeni piskoposuyla bir olup ahalinin tepesine biniyordu (237).

Bütün bu bilgiler, azınlıkların dinî meselelerini Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmada en mükemmel bahane olarak elinde tutan ve Kırım savaşından sonra eski etkinliğini kazanabilmek için fırsat gözleyen Rusya'ya vız geliyordu. Saint - Petersbourg hükümeti kefil devletler tarafından gelecek doğrudan doğruya bir müdahaleyi haklı gösterebilmek için Fransa'nın şahsında kendine bir müttefik arıyor ve dışişleri bakanı Prens Gorçakov bu amaçla bir sürü delil ortaya seriyordu :

«(...) İlerde meydana gelebilecek olan belâlı bir patlamayı savuşturabilmek amacıyla büyük devletlerin Osmanlı Sarayıyla el birliği edip İmparatorluk içindeki Hıristiyanlara ait meselelerle meşgul olmayı taahhüt etmeleri ve bu yolda ilk adım olarak da Avrupalılar tarafından bir soruşturma yapılması gerekliydi. Bu soruşturmadan elde edilecek sonuçlara göre Avrupa, bu patlamanın durdurulmasının mümkün olup olamıyacağı veya düzenin korunması ve olayların bugünkü gidişatının Hıristiyan ahaliye tek tek kullanma imkânını vermediği teminatların selameti için, Osmanlı hükümetine etki etme gereğinin bulunup bulunmıyacağı hakkındaki kararını bizzat kendi verecektir.

«Bu noktada Avrupa'nın en önemli çıkarlarından biri söz konusudur, çünkü Doğu'daki huzurla genel barış kopmaz bağlarla birbirine bağlıdır. Aynı şekilde bu huzur Osmanlı Devletinin de iyiliğinedir. Çünkü idaresi altında bulundurmak durumunda olduğu halkların refahını başka türlü sağlıyamaz. Her iki taraf hakkında da bu iyi duygularımız, öyle sanırız ki, büyük devletlere, bu anlaşmanın ihti-

(237) DAVISON, R. «Reform in the ottoman...»

va ettiği vaatlerin yürütülmeye sokulması amacıyla ayak direme mecburiyetini benimseme hakkını verir. Ve bu ayak diremenin, zorunlu nitelikte ve gerekli etkinlikte olabilmesi için, hem Avrupa'nın genel güvenliğinin hem de Osmanlı Sarayının çıkarının buna bağlı olduğunu bütün önemiyle müşahade etmenin getirdiği bir görüş birliğiyle ve toplu halde fiiliyata dökülmesinin arzuya şayan olduğu kanaatındayız.» (238)

Prens Gorçakov «ayak direme mecburiyetini benimseme» hakkındaki kanaat ve duyarlığıyla şüphesiz Paris Antlaşmasının 9. maddesinin hayli uzağına düşmektedir. Üstelik büyük bir sabırsızlıkla bu konuda ısrarını sürdürmektedir.

«Bir yıldan fazla bir zamandan beri Türkiye'deki elçiliğimizde bulunan görevlilerin resmî raporları, Osmanlı Sarayı egemenliğinde bulunan Hıristiyan eyaletlerde özellikle de Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da durumun günden güne daha kötüye gittiğini belirtmektedir.» (239)

«Avrupa'nın yapacağı ve büyük devletlerin bilinçli olarak yararlandıkları takdirde yaranın derinliğini ölçüp derhal lâzım olan etkili tedavi yollarını kendi kendilerine çıkarabilecekleri bir soruşturmanın sağlıyacağı bir araç, fikir birliğini getirebilecek olan böyle bir araç mevcut olabilirdi. Büyük devletler bu konuda yaptığımız teklife yeteri kadar hüsnü kabul göstermemekle, bu aracı ellerinden kaçırmış oldular. (...) Bu gün gene tekrar ediyorum ki, Türklerin yaptığı bir soruşturmanın sonuçlarıyla ve Kıb-

---

(238) Prens Gorçakof'un Paris'de Kont Kiselef'e Saint-Petersburg 12 Mayıs 1860 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA L. «Recueil des traités...»

(239) Prens Gorçakof'un, Çarlığın Dış Ülkelerdeki Büyükelçiliklerine Gönderdiği, Saint-Petersburg 20 Mayıs 1860 Tarihli Genelge. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

rıslı Mehmet Paşa'nın şahsî telkinlerine dayanabileceğimiz umuduyla yetinmek durumundayız.» (240)

Ama çıkar merkezlerindeki ekonomik ve siyasal bir kayma yüzünden Avrupa dengesi sorunlarının artık eskisiyle aynı olmadığı açıktı. İngiliz ekonomisi için Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaret artık, 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki gibi hayatî bir unsur teşkil etmiyordu ve İngilizler 1860 yılında Türkiye için kendilerini ateşe atmaya pek de niyetli değillerdi. Üstelik Britanya ve Rusya İmparatorluklarının karşılaşma noktası yer değiştirmiş, Karadeniz'den Çar'ın ordularının hızla Hind ve Çin sınırlarına yaklaşmakta olduğu Orta Asya'ya kaymıştı. Daha sonra Avrupa'nın göbeğinde yeni bir büyük gücün (Almanya İmparatorluğu) doğması bu iki zıt ucu birbirine yaklaştıracaktı. Ama daha o zamandan şartlar İngiliz siyasetindeki bir evrim için yeterliydi. Gerçi Osmanlı İmparatorluğunu muhafaza etme siyaseti hâlâ varlığını sürdürüyordu ama olaylar, sanki İngiltere Hasta Adam'ın gücünü kuvvetini toparlamasından umudunu kesmiş, onun çöküp gideceğine inanmış da, bu çöküşün yıkıntıları arasında sıkışıp kalmaktan korkuyormuş gibi bir hava içinde gelişmekteydi. Özellikle de, İngiltere, Osmanlı pazarını ele geçirişiyle Orta Doğu'da petrolün çıkması arasında kalan dönemde, bu yıkıntılarla hiç ilgilenmezmiş gibi bir tavır takındığı için, böyle bir izlenim uyanıyordu. İngiltere'nin faal denge siyaseti böylece edilgen siyasete dönüşüyordu. Müdahale etmemek ve başkasının müdahale etmesine de engel olmak. Belki de «hasta adam» ın hayatını uzatmanın tek yolu iyileşmesi için ona habire reçeteler vermekten vazgeçmekti. Hele ekonomik emperyalizmin sonunda mutlaka siyasal emperya-

(240) Prens Gorçakof'un, Paris'de Kont Kiselef'e, Çarskoye Selo 20 Haziran 1860 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

lizmi getireceği gerçeğinin tam bilincine erince, kollarında bir cesetle kalakalmaktan ve onun miras meselelerini kendi başına sarmaktan korkmaktaydı. Bu, en azından Cebden'in başını çektiği ve 1858 istikrazına kefil olunmasına muhalif oy vermiş olan güçlü siyasal akımın ürünü olan bir kanaat, bir düşünce tarzıydı. Bu politikanın sonucu, Britanya İmparatorluğu İstanbul Büyükelçiliğinin tecrit edilmesi olmuştu. Oysa bu büyükelçilik, o güne kadar olayların zoruyla ve Canning geleneği çerçevesinde Londra'daki dışişleri bakanlığına karşı, Osmanlı siyasetinde en belirleyici unsurlardan biri olarak kalmıştı. Sir Henry Bulwer, «aslanın yerine gelmiş yılan» (241) reformları amaçlarına ulaştırma yolundaki bitmez tükenmez hamaratlığına, adının 1859 yılında padişah Abdülmecid'e karşı yöneltilen ve tarihte Kuleli Vakası (*) diye tanınan fesat hareketine karışmasına yol açan bu hamaratlığa karşı Lord Russell'dan yeterli anlayışı göremez. Saraya verilecek bir borcun kendi işini daha iyi görmesine fırsat vereceği yolundaki telkinine İngiltere Dışişleri Bakanından, telgrafla şu cevabı alır : «Parayı hiç işin içine katmayın, burda da büyük para darlığı var.» (242)

Lord Russell'ın malî alandaki bir tesadüften ve bahaneden daha öte birşey olan bu cevabı, İngiltere'nin müdahalesizlik siyasetindeki genel görüşleri etkilediği gibi, aynı şekilde, Fransa'nın ilgisini de Doğuya çekmekteydi. İngiltere'den kalan boşluğu Fransa'nın nasıl doldurmağa ça-

---

(241) TEMPERLEY, H. «British policy towards, parliamentary rule and constitutionalism in Turkey (1830-1914)» (**Osmanlı İmparatorluğunun Parlamenter Yönetime ve Meşrutiyete Yöneldiği Sırada İngiliz Siyaseti (1830-1914).** Bkz. «The Cambridge Historical Journal» Cilt IV, Sayı 2, 1932.

(*) Olaya Kuleli Vakası denmesi, harekete karışanların Kuleli Kışlasında yargılanmaları yüzündendir. (Ç.N.)

(242) 29 Mayıs 1859 Günlü Yazı. Zikreden, TEMPERLEY, H. «British policy...»

lıştığını daha önce gördük. Ama Fransa onun (İngiltere'nin) rızası olmadıkça, işi açık bir müdahaleye kadar götüremiyordu. Üstelik etnik ve dinî bağların sonuç olarak sadece Çar hükümetinin işine yarıyacağı bir alanda Rusya'yla elbirliği etmeye pek hazırmış gibi de gözükmüyordu. Böylece Prens Gorçakov deliller göstere dursun, Fransa gözlerini, durumun 1860 yılı başlarından beri gitgide daha çok kötüleştiği Suriye ve Lübnan'a dikmişti.

Konsolosların yazdığı raporların okunması ve onların yanısıra görgü tanıklarının ifadeleri ne bir yoruma varmaya ve hatta ne de olaylar arasında tutarlı bir bağ kurmaya yetecek cinstendi. Geriye bir tek, çeşitli cemaatler arasındaki ilişkilerin gitgide gerginleşmesi kalıyordu. 30 Martta Beyrut Başkonsolosu Moore, Sir Henry Bulwer'e : «[Ölen] Hıristiyan kaymakamın yerine yeniden Emir Beşir Ahmed'in getirtilmesinin Lübnan'da karışıklığı arttırdığını zatı ailelerinize bildirmekle onur duyarım.» (243) diye yazıyordu. Başkonsolos 2 Nisan tarihli mektubunda ise şunları yazmaktaydı : «Mösyö, Seda şehrine ait idari bölgede ve civarında şiddet hareketleri ve cinayetler gibi, yol kesmelerin de tehlikeli bir şekilde sıklaştığını size bildirmek zorunda kalmanın üzüntüsü içindeyim.» (244) Başkonsolos'un 18 Mayıs günlü mektubu da şöyleydi : «Son onbeş gün zarfında Lübnan'ın Dürzî bölgesinde güven bozucu hareketlerle nümayişlerin gözle görülür derecede arttığını haber vermekten üzüntü duymaktayım. Hıristiyanlarla Dürzîler arasında adam öldürmeler ve bunlara karşı girişilen misilleme hareketleri âdeta gündelik olaylar sırasına girmiş durumdadır.» (245)

---

(243) Bkz. TESTA L. «Recueil des traités...»

(244) Başkonsolos Moore'un Sir H. Bulwer'e, 2 Nisan 1860 Tarihli Raporu. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(245) Başkonsolos Moore'un Sir H. Bulwer'e, 18 Mayıs 1860 Tarihli Raporu. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

20 Mayıs günü Beyrut'taki Avrupalı tüccarlar bir dilekçeyle şehrin konsolosluğuna başvururlar: «Mösyöler, şu anda Lübnan'ın sahne olduğu, bu ülkede uzun zamandan beri hüküm süren anarşi durumunun doğal sonucunu teşkil eden olaylar, şu son birkaç gündür birbirini kovalıyan vakaların kısa bir zaman sonra bir iç savaşa dönüşebileceği korku ve endişesini yaratmaktadır. Bütün durumların, ne yazık ki, imkân dahilinde görmemizi gerektirdiği bu ihtimal, eğer gerçekleşirse, Avrupa ticareti sadece, Cebel'de (Cebel-i Lübnan) sahip olduğu çok sayıda ve önemli, doğrudan çıkarları bakımından değil, aynı zamanda, aynı açıklıkla görülmese bile, belki daha da fazla, bütün ticarî işlemleri zarara uğratacak olan genel düzen bozukluğu yüzünden de tehdit altına girmiş olacaktır.» (246)

9 Haziran günü piskoposlar da buna benzer bir dilekçe verirler (247). Ticaret ve din mensupları yardım istemektedir. Avrupa harekete gelir ve İngiltere ilerde bu iş yüzünden başı daha fazla belâya girmesin diye hemen tedbir alma yollarını arar. Bulwer Lord Russell'e çektiği telgrafta şöyle der: «Suriye'de ciddi karışıklıkların patlak vermesi üzerine dört büyük devletin temsilcileriyle de elbirliği ederek Beyrut'taki konsoloslarımıza bu işin son bulmasına gayret sarfetmeleri yolunda talimatlar gönderdim. Ayrıca Malta donanma komutanının da bu tarafa iki tane savaş gemisi göndermesini istedim.» (248) Oysa tehlike

(246) Beyrut'taki Avrupalı Tüccarların, 20 Mayıs 1860 Tarihinde Konsolosa Yazılı Müracaatları. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(247) Zahle'deki Papazların Avrupa Devletleri Başkonsoloslarına 9 Haziran 1860 Tarihli Dilekçeleri. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(248) Sir H. Bulwer'in Lord Russel'a, İstanbul 9 Haziran 1860 Tarihli Telgrafı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

çanlarının gitgide daha fazla çalmaya başladığını gösteren haberler gelmektedir: «Havran ordusu, göçebe Dürzî ve Bedevî kabileleri, Müslümanlar arasındaki çapulcu takımının Hıristiyanlara karşı bir harekete girişecekleri konusunda Şam'da yaygınlaşan korku ve telâş; bu çapulcuların Hıristiyan mahallelerini yağmalayıp yakıp yıkma amacıyla şehrin etrafında toplanan Bedevî kabilelerle birleşmesi endişesi, bütün bunlar, duruma yeni bir veçhe verdi.» (249)

20 Haziran günü büyük devletlerin Beyrut'taki başkonsolosları valiye ortaklaşa bir nota gönderirler: «Kan dökülmesine engel olunmasının acil bir mahiyet arzettiğine zatı alilerinizin dikkatini çekmek isteriz. Dürzî'lerle Hıristiyanlar arasında meydana gelen üzücü çatışmaları kınayan ve bu olaylardan şikâyetçi olan beş büyük devlet arasında tam bir anlaşmanın varlığı üzerinde hiçbir şüpheye mahal bulunmadığına göre, ülkenin derhal barışa kavuşturulması doğrultusunda bir yol tutulması en büyük önemi haizdir.» (250)

D — Lübnan'a Müdahale

1860 yılında Osmanlı devleti malî bakımdan en berbat duruma girmişti. Haziran ayında hazinenin geliri 1.209.400.000 kuruşa varırken harcamaları 1.945.600.000 kuruşa yükselmişti. Yani 736.200.000 kuruşluk bir açık vardı ve bunun 500 milyonu o yıl içinde talebi muhtemel dalgalı borçlardan meydana geliyordu (251). Osmanlı hükü-

(249) Başkonsolos Moore'un Sir H. Bulwer'e, Beyrut 16 Haziran 1860 tarihli Raporu. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(250) Beyrut'taki(Avrupa Devletleri Başkonsoloslarının Hurşit Paşa'ya Verdikleri, 20 Haziran 1860 Tarihli Ortak Nota. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(251) MORAWITZ, C. «Les finances...»

meti yeni bir istikrazı mümkün kılmak amacıyla İmparatorluğa güven verici bir görüntü kazandırmanın yollarını aramaktaydı. Ama böyle bir istikrazın sağlanması gitgide zorlaşıyor gibiydi. 24 Haziranda Hazine Meclis-i Âlisi «Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi»'ne dönüştü. Osmanlı Sarayı bir istikraz koparabilmek amacıyla maliye teşkilâtı üzerinde bir denetim kuruyor veya kurarmış gibi yapıyordu. Londra ve Paris'te, Bischoffsheim ve Goldschmidt Şirketi ve Crédit Mobilier müessesesiyle pek de umut verici olmayan görüşmeler yapılır. Elçilikler durumu kotarmak için bir çare bulmaya çabalarken, Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi'nin açılış töreni, elçilerin ve devlet ricalinin huzurunda, binbir tantanayla, tam bir göstermelik halinde yapılmaktadır (252). Fransa büyükelçisi De Lavalette Paris Antlaşmasında imzası bulunan devletlerin ortaklaşa kefilliğini teklif eder ama Lord Russell bu işe pek istekli görünmez. Hele Palmerston ondan da gönülsüzdür; «Padişah uğruna bir borcun kefaleti altına girmek» diye yazar Lord Russell'a «bizim için kesin olarak imkânsızdır. Böyle birşey parlamentodan kanun çıkarılmadıkca yapılamaz. Ve biz böyle bir kanun teklifini parlamentoya getirecek kadar çılgınlık etsek bile, parlamentonun bunu onaylamıyacak kadar aklı başındadır.» (253) Russell da 28 Temmuzda Bulwer'e «hiçbir surette herhangi bir teminat veremeyiz» (254) diye haber gönderir.

Bulwer o zaman başka çareler bulmayı deneyecektir. Ona göre yabancılara, yerli ahaliyle aynı vergilere tabi olmadan devlet emlakını satın almak veya kiralamak izni verilmeliydi. Bu emlakla ilgili işlemler Osmanlı devletinin

(252) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

(253) 26 Haziran 1860'da Palmerston'dan Russell'a. Zikreden TEMPERLEY, H. «British policy...»

(254) Zikreden TEMPERLEY, H. «British policy...»

kuracağı bir komisyona tevdi edilmeli ve bunların satışı ve kiralanmasıyla bu komisyon meşgul olmalıydı. Ayrıca vakıf mallarıyla ilgili düzen kökünden değiştirilmeli ve nihayet devlet maliyesinin idaresi için karma, daha doğrusu uluslararası bir denetim sistemi kurulmalıydı (255). Şartlar bu haliyle, hiçbir kabul edilme şansına sahip olamıyacak kadar ağırdı ve durumun uzun tartışmalara tahammülü yoktu. Onun için Osmanlı hükümeti, İngiliz büyükelçisinin tekliflerini incelemeye bile lüzum görmedi.

Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi dalgalı borçların onbeş milyon İngiliz lirasından daha fazlaya çıktığını tesbit eder ve Suriye'de olayların iyiden iyiye kızışmaya yüz tuttuğu bir sırada Saray, hanedan mallarını açık arttırmayla satışa çıkarmaya hazırlanır (256).

6 Temmuz günü eskiden Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu büyük elçisi, o sırada ise Dışişleri Bakanı olan Thouvenel Londra, Viyana, Saint Petersbourg ve Berlin'deki Fransız temsilcilerine bir genelge göndererek tam bir görüş birliği içinde olmalarını ister: «1842 yılında kabul edilen nizam, bu gün Dürzî'ler tarafından çiğnenmiş bulunmaktadır ve bu nizamın şartlarıyla sınırlarını Osmanlı hükümetiyle birlikte tesbit etmiş olan devletler, sırf bu yüzden bile gene Osmanlı hükümetiyle işbirliği ederek kabul edilen nizama bir tecavüz sayılmasında isabet olan sebepler kadar, bu nizamın yerine konulması gereken yeni hükümleri de tabiî ki incelemek zaruretindedirler.

«İşlenen fiiller ve durumun yarattığı zaruretler hakkında doğru bir fikir edinebilmek için takip edilecek yol, sanırım ki olayların akışıyla belirlenmiş gibidir. Şayet yerinde incelemeye girişilmez ve ortak bir soruşturma yapma yoluna gidilmezse büyük devletler hesaba katılması

(255) DU VELAY «Essai sur l'histoire financiére...»
(256) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

gereken güçlükler ve ihtiyaçlar hakkında yeteri kadar aydınlanmış olmıyacaklardır. Binaenaleyh padişah hazretlerinin hükümetleri, Osmanlı Sarayı ve büyük devletler delegelerinden kurulu bir komisyonun teşkilini faydalı görmelidirler.» (257) Ortak soruşturmanın İmparatorluk toprakları üzerinde Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu diğer eyaletlerde de uygulanmasını isteyen Gorçakov'un ayın 21'inde bu genelgeye «hem kısır hem de korkakça bir politika Şark Melselesi'ni boşuboşuna sadece Suriye'nin sınırları içinde tutmak istemektedir. Oysa bu meseleye sınırlar koyup bunu kabul ettirmek kimsenin elinde değildir» (258) diye cevap vereceğini bilmek için kâhin olmaya lüzum yoktur.

Osmanlı Sarayı böyle bir ihtimali önlemek için Lübnan'a, aynı zamanda aracı rolü oynayacak olan Fuat Paşa'nın yönetiminde askerî birlik göndermeye karar verir. Ama parasını tam ödemeden birlik göndermek ayaklanma hareketlerine bir de yağmayı katmak demek olurdu ve bu ödemeyi yapacak para da devlet kasasında yoktu. Şam'daki olayların haberi Avrupa'ya ulaştığında durum işte böyleydi. 11 Temmuz günü İngiltere'nin İzmir konsolosu, Lord Russell'a telgraf çekerek şu haberi verir: «Bu pazar, yani ayın 9'unda Şam'da Müslümanlar ayaklandı. 500 Hıristiyan öldürüldü. Kiliseler, manastırlar, konsolosluk binaları yakıldı. Amerikan konsolosu yaralandı, Hollanda konsolosu öldürüldü.» (259) Haber Avrupa gazetelerinde mümkün olan en ince teferruatına kadar verilip her yana yayılır ve haysiyetine düşkün her burjuva bu müthiş barbarlıktan dehşet ve tiksinti duyar; bu da borsada Osman-

(257) Zikreden TESTA, L «Recueil des traités...»

(258) Prens Gorçakof'un Kont Kisselef'e, Peterhof 21 Temmuz 1860 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(259) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

lı tahvillerinin bir ölçüde düşmesine sebep olur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı istikraz dolayısıyla para yatıran tasarruf sahiplerinin en büyük kesimini Fransa temsil ettiği için ve Napoleon III'ün denizaşırı seferlere duyduğu heves de gözönüne alınınca, barışı tesis etme işine girişmek İkinci İmparatorluğa düşmekteydi. Böylece Fransa bir askerî seferle Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgesinde itibarını ve nüfuzunu arttırma yollarını arıyordu.

İngiltere bu sefere karşı koyamazdı. İngiliz hükümeti, kamuoyunun da zorlamasıyla, ayın 18'inde ilke olarak bu sefere muvafakatini bildirirken, bunun Osmanlı Sarayının kesin talebi üzerine yapılmasında, zaman olarak sıkı sıkıya sınırlandırılmasında ve kefil devletlerin koyacağı çerçeve içinde yürütülmesinde israr ederek bu hareketin kapsamını daraltmaya çalışıyordu. Rusya daha sonrakilere emsal teşkil edecek böyle bir harekete tabiî ki dünden razıydı : «Şuna içtenlikle inanıyoruz ki, alınması gereken en mükemmel, belki de tek tedbir Hıristiyan ahaliyi, Avrupa'nın onun kaderini düzeltmekle ciddi olarak uğraştığına kesinlikle ikna ederek, sabırlı olmaya sevketmektir. Suriye'de verilecek olan bu ilk örnek böyle bir uygulamanın yolunu açmış olacaktır.» (260)

Olayların boyunu çoktan aştığı Osmanlı Sarayına gelince, İngiltere'nin muvafakatini bildirmesinin ertesinde ve Fuat Paşa'nın Beyrut'a hareketinden bir gün sonra, hiç vakit kaybetmeden, müdahaleye razı oldu (261). Osmanlı hükümeti bu şekilde hareket ederken, bu davranışının Avrupa sermayesinin vanalarının kendine açılacağını da umabilirdi. 5 Eylül günü kefil devletlerle Osmanlı Sarayı arasında bir protokol imzalanacaktır :

---

(260) Prens Gorçakof'un Londra'da Baron Brunnow'a, 2 ağustos 1860 Tarihli Yazısı, Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(261) TESTA, L. «Recueil des traités...»

Madde 1 — Mevcudu oniki bin kişiye varabilecek olan, Avrupalı birliklerden meydana gelen bir ordu sulh ve sükûnun yeniden tesisi için Suriye'ye gönderilecektir.

Madde 2 — Majeste Fransa İmparatoru bu ordunun yarı mevcudunu sağlamayı deruhte etmiştir.

Madde 5 — Taraflar, amaçladıkları sükûna kavuşturma çabalarının sonuca ulaşması için, altı ayın yeteceğinde ve böylece Avrupalı birliklerin Suriye'yi işgalinin de altı ay olarak tesbit edilmesinde anlaşmışlardır.

Madde 6 — Bab-ı Âli, bu seferi ordu kendi emrinde olduğu sürece, onun bakım ve donatımına yardımcı olmayı taahhüt eder (262).

Tam protokolun imzalandığı gün Ali Paşa İngiltere ve Fransa büyükelçilerine malî tedbirlerle ilgili bir mektup gönderiyordu : «(...) İngiliz ve Fransız hükümetlerinin seçtiği, tayin ve ödemeleri haşmetlü Osmanlı Sarayı tarafından yapılacak olan iki malî delege yeni kurulmuş olan Islâhat-ı Maliye Meclis-i Âlisi'ne yardımcı olacaklardır. Borç alınması ve bu borcun kullanılması adı geçen meclisin gözetimi atında olacaktır.

«Bu meclis aynı şekilde malî ıslahatın yapılması ve bu konuda tam bir denetim sisteminin kurulması hakkında hükümetle tartışacak ve teklif getirecektir. Meclis çeşitli idarî kesimlerin, hükümetin tesbit ettiği temel üzerinden hazırlanması gerekli bütçelerini inceleyecek, gerekirse her birinin kendi bütçeleriyle ilgili görülen konularda bilgi almak üzere bu idarî kesimlerin yöneticilerini meclis toplantılarına davet edecek; idarî harcamaları en aza indir-

(262) TESTA, L. «Recueil des traités...»

me yolunda gözlemlerini padişahlık hükümetine bildirecektir.

«(...) Yukarda söylenenlerin Avrupalı sermayedarların isteyebileceği en geniş teminatları kapsadığını sanırız.» (263)

Ama «sermayedarlar», her zaman olduğu gibi, bu konuda pek şevkli görünmüyorlardı ve Paris borsasında kendilerine başvurulan Rothschild, Pareire ve Laffitte firmaları red cevabı verdiler (264). Böylece Fuat Paşa'nın mektubundan iki gün sonra Bab-ı Âli, Islahat-ı Maliye Meclisi Âlisi'nin Avrupalı üyelerine, İstanbul'daki birliklerin tayınlarını bile vermekten aciz kalındığı için, büyük fedakârlıklar pahasına tedavülden çekilen 45 milyon kuruş tutarındaki kaimelerin yeniden piyasaya sürülmesi zaruretinin doğduğunu bildirmek zorunda kalıyordu (265).

Yabancı sermayenin taahhüt altına girmekte gösterdiği bu tereddüt, Osmanlı Devletini iç borçlanmaya sürüklüyordu. Bundan hoşnut olan ve refah imkânları sağlayan Galata bankerleriydi. Böylece 1860 yılında yabancı bankalar Osmanlı İmparatorluğu'na borç vermeyi reddederken İstanbul'da yeni bir banka kuruluyordu. Nisan ayında Mali İttihat adıyla teşkil edilen bu şirketin, her biri 5 bin İngiliz liralık 64 hisse senedinden meydana gelen 320 bin İngiliz liralık bir sermayesi vardı. Ama 1856 yılından sonraki bu ilk deneme uzun süre yaşayamadı (266).

1860 yılı sonbaharında Lübnan'ın gelecekteki statüsü hakkında görüşmeler başlar ve Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi Fuat Paşa tarafından açıklığa kavuşturulan görev taksimatına göre teşkilâtlandırılırken, hükümet görevlileri ye-

(263) MORAWITZ. C. «Les finances...»
(264) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(265) MORAWITZ. C. «Les finances...»
(266) MORAWITZ, C. «Les finances...»

ni bir istikraz sağlamak üzere hep Avrupa'da bulunmaktaydılar.

27 Ekim günü Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi'nin İngiliz ve Fransız üyeleri olan Marki de Ploeuc ve M. Falconnet hazırladıkları raporu sunuyorlardı :

«İdarenin bütün dallarında inceleme hakkını, idarî kesim yöneticilerini davet etme hakkını, vs. kendimizde saklı tutmamız iktiza eder. Öte yandan idareden, kanun olsun nizamname vs. olsun şu andaki durumu değiştirebilecek herhangi bir şeyi Meclisin fikrini almadan yapmamasını isterdik.

«Bütçeler teşkil edip kullanılmasını düzenlemek; bunların işleyişinden hesap sormak; üstlerinde idarî bir denetim kurmak; ister imparatorluktaki Âlî meclislerden birinde, ister mümkün olduğunca bağımsız unsurlardan meydana gelen bir başka teşekkülde olsun, bir çeşit yasal denetim imkânı aramak isterdik. Nihayet herşeyin denetim altına alınması yolunda, idarenin fiillerini mümkün olan en açık şekilde gözleyerek bunları dizginleyici bir rol de oynayabilirdi.

«Faaliyet alanı hergün biraz daha genişletilerek Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi maliye nezaretinin görevlerini kendinde massedebilir ve onun yerine geçebilirdi.» (267)

Böylece Meclis, maliye alanında nerdeyse mutlak yetkiler istemekteydi. Daha sonra ise o günkü durum ve muhtemel çareler gözönüne seriliyordu :

«Gene de buhran ciddileşmektedir; devlet görevlilerinin, daha çok da ordunun ve bahriyenin maaşları ödenememektedir. Devlet hergün gelecekteki gelirlerini şimdiden başkalarına devretmekte ve Meclis bu son gelirlerin hangi derecede taahhüt edildiği hakkında kesin bir bilgi sağlıyamadığı halde, gene de gelecek yılki gelirlerden bü-

(267) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

yük bir kısmının hazinenin hizmetinde olmadığını var sayabiliriz.

«Türkiye'nin dalgalı borcu 462 milyon frangı, genel borcu ise 846 milyon frangı geçmiyor olmalıdır. Fakat buhranın bütün sebebi, idari mekanizmanın sırları içinde tefecilik yoluyla sağlanan ödünç paraların sonucu olan, kısa vadeli dalgalı borçlardır.

«Gene de yayınlanacağını umduğumuz bütçelere göz atıldığında Türkiye'nin, kendi idaresince işletilen gelir kaynaklarından istifadeden uzak olduğu konusunda kim şüpheye düşebilir?

«Ormanlar için bütçede aşağı yukarı 150 bin franklık bir gelir gösterilmiştir. Özellikle, Yunanistan'ın, adamlarının ne maaşını ödeyebilen ne de onlar üstünde bir denetim kurabilen bir idarenin bütün sakıncalarına rağmen, 1860 yılı bütçesinde bu kaynaktan aşağı yukarı 270 bin frank gelir gösterdiği düşünülürse, Osmanlı devletinin bu alandan hiçbir yarar sağlamadığı açıkca anlaşılır.

«Maden ocakları hazineye aşağı yukarı 260 bin franklık bir gelir sağlamaktadır. Yunanistan'ın kendi madenlerinden kazandığı gelir ise 500 bin franktır ve gene de birçok kimse bu ülkede maden ocaklarının işletilmediğinden veya yeterince işletilmediğinden yakınmaktadır.

«Temettü resmî bütçeye geçirilmemiştir.

«Yunanistan'da 1.400 bin franga yakın gelir getiren damgalı kâğıtlar burda ise ancak 700 bin frank civarında gelir sağlamaktadır.» (268)

E — Mires İstikrazı

Ancak reformlara geçmeden önce derhal bir istikraz imkânı bulmak gerekiyordu. Büyük bankerlerin red cevabı

(268) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

vermesi Osmanlı devlet görevlilerini Caisse Générale des Chemins de Fer (Demiryolları Genel Sandığı) Müdürü M. Mirés gibi daha az tanınmış sermayedarlara yöneltir. Mirés şartlarını belirterek borç vermeyi kabul eder.

29 Ekim günü Osmanlı hükümeti yetkilisiyle Mirés arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Antlaşma şartlarına göre, istikrazın brüt bedeli 400 milyon frank, faizi % 6, itfa bedeli % 0,84 ve ihraç fiyatı % 53,75 olacaktı. Bu durumda Osmanlı hazinesine girecek olan gerçek meblağ 215 milyon franka düşmüş oluyordu (269).

1860 yılı sonunda her yerde sermayeler bollaşmakta, her yanda dev teşebbüsler boy vermekteydi. İstikraz sağlanmasında bundan daha uygun bir an düşünülemezdi. Ama bütün bu genel refahtan yararlanma imkânlarından yoksun olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ise kredisinin gitgide azaldığı ve düştüğü görülüyordu. Gerçekten de böylesine düşük bir ihraç fiatı bile, borç verenleri tatmin etmemişti ve Osmanlı devleti diğer bazı fedekârlıkları da kabul etmek zorunda kalmıştı. Böylece antlaşmada Mirés yararına istikrazın brüt bedeli üzerinden % 1,5'luk bir komisyon kabul edildi; bu da 6 milyon frank ediyordu. Ayrıca Mirés istikraz bedelini eşit taksitlerle onsekiz ayda öderken, bu ödemenin başladığı tarihten itibaren faiz ve itfa ücretini geri alacaktı. Öyleyse kâğıt üzerinde istikraz bedeli olarak görünen tutardan aşağıdaki meblağları düşmek gerekiyordu :

İlk altı ayın faiz ve itfa ücreti	13.816.000	Frank
Son on iki ayın faiz ve itfa ücreti	24.000.000	»
İtfa bedeli	3.360.000	»
Komisyon ücreti	6.000.000	»
	47.176.000	**Frank**

(269) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

Ayrıca Osmanlı hükümeti bütün ödeme süresi, yani 36 yıl boyunca Mirés'e yılda 273 bin franklık fazladan bir meblağı vermeyi taahhüt etti. Bu da toplam olarak 54 milyon franklık bir cereme teşkil ediyordu. Böylece Osmanlı hazinesine 215 milyon değil sadece 164 milyon frank girmiş olacaktı. Gerçekte istikrazın faizi % 13'ü geçiyordu.

Mirés aldığı tahvilleri nihayet 11 Aralık 1860'da halka satılığa çıkardı. Mirés'in basın organları olan Presse ve Constitutionnel alıcıları hazırlamıştı. Ayrıca Journal des Debats ile Londra'daki Morning Post da kampanyayı sürdürmekteydi. Piyasaya 312,50 franklık 250 bin tahvil sürüldü. Osmanlı hükümetiyle istikraz antlaşması % 53,75 ihraç bedeliyle yapılıp, halka ise tahviller % 62,5 ihraç fiyatıyla satıldığından bu işte de istikrazı veren müessese yararına 35 milyon franklık bir kazanç doğmuş oluyordu. Mirés tahvilleri 312,5 franktan satışa çıkarmakla büyük bir hata işlemişti. Aynı çağda «% 6 Türk» tahvilleri Stock Exchange'de % 58 veya % 56 ihraç fiyatıyla işlem görüyordu ve İstanbul'da esham-ı cedide adlı tahviller bu fiyatın da altında satın alınabiliyordu (270).

Üstelik Fransız hükümeti bu istikraza yardımcı olmak niyetinde de değildi. Askıda kalan işler, Lübnan'daki işgal durumunu devam ettirme arzusu ve hazırlanmakta olan yeni ticaret antlaşması yüzünden, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki ekonomik buhranın uzaması Fransa'nın son derece işine geliyordu. İstikraz bedelinin yatırılmasından birkaç gün önce Mirés çeşitli gazetelere yolladığı mektubunda, Marki de Ploeuc'ün de dahil olduğu bir murakabe heyetinin yeni istikraza teminat olarak ayrılan devlet gelirlerinin girdisini denetlemekle görevli olduğunu bildiriyordu. Oysa tahvillerin halka satışa çıkarıldığı gün, Fransa'daki Moniteur gazetesinde çıkan haberde

(270) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

Marki de Ploeuc'ün görevinin bu istikrazla hiçbir ilgisi olmadığı ve Fransa İmparatoru hükümetinin, Marki'nin, kendisine maledilmek istenen böyle bir görevi üstlenmesine izin vermediği bildiriliyordu. Journal de Constantinople'da çıkan bir başka haberde, Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi'nin öşür gelirlerinin hazineye girişini denetleme hakkına sahip olmadığı, bu yetkinin Osmanlı hükümetine ait olduğu açıklanıyordu.

27 Aralığa kadar tahvillerden ancak 102 bini yani 32 milyon franklıktan daha azı müşteri bulabilmişti (271). 15 Ocakta Revue des Deux Mondes'da Saint Maru Girardin şunları yazıyordu: «Bab-ı Âli Avrupa notasının kendisinden istediği şeyi gerçekleştirmeyi, yani Osmanlı devletinde malî reformu içten ve ciddî olarak yola koyabilecek olan gerçek bir otoriteyi yaratmayı biran olsun düşünmemişti.» (272) Mirés elindeki tahviller karşılığı Credit Mobilier'den bir avans koparmayı denedi, fakat talebi geri çevrildi. Daha Ocak ayı sonlarından itibaren Mirés'in yakında adlî kovuşturmaya uğrayacağı şayiaları dolaşmaya başladı. 18 Şubatta ise Mirés tutuklandı.

İstikraz başarılı olsaydı muhakkak ki ticaret borsası rahatlıyacak ve Avrupa üzerinden poliçe tedavülü azalacaktı. Ama istikraz başarısızlığa uğrayınca da buhran patlak verdi. Marsilya'da, Doğu Akdeniz'le ticarî ilişkileri olan büyük müesseseler bir biri ardı sıra iflâsa sürüklendi. Doğu (Levant) ticaret evleri vasıtasıyla Banque de France'ın elinde kalan senet tutarı 50 milyon franktan daha fazla tahmin edilmekteydi.

İstanbul'da ortalık daha da fazla karışmıştı. Galata

(271) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

(272) GIRARDIN, St. M. «La Mentalité des finances turques» (Türk Maliyesinde Zihniyet). Zikreden BLAISDELL D. «European financial control...»

banker ve tüccarları sahici bir paniğe kapılmıştı. Ocak ayında 129 kuruş olan sterlin Şubat ayı başlarında 143 kuruşa, sonlarında 155 kuruşa, 12 Martta 161 ve 9 Mayısta 200 kuruşa yükseliyordu. Yani bir İngiliz lirası, gerçek değeri olan 110 kuruşa oranla % 85'lik bir artma gösteriyordu (273).

1861 yılı başlarında siyasal durum işte bu hava içinde gelişme gösterir. Lübnan'da düzeni sağlıyacak bir nizamnamenin ortaya konulmasıyla ilgili toplantılar uzayıp giderken, Fransa işgalin devam ettirilmesi için ayak direr, ama İngiltere buna karşı çıkar. «Kraliçenin hükümetinin kanaati şudur ki, Fransız birliklerinin Suriye'de bulunması, bu ülkede barışı teminat altına almak yerine Dürzîlere saldırma yolunda Marunîleri yüreklendirmeye ve Dürzîlerin de buna aynen cevap vererek Marunîlerin kadınlarını, çoluk çocuklarını öldürmelerine yol açmaktadır.» (274) Öte yandan Suriye'deki Avrupa kolonisi mensupları işgalin sürdürülmesi için dilekçeler vermektedir: «Aşağıda imzası bulunan bizler, Beyrut'ta ve Lübnan'ın diğer yerlerinde oturan tüccar ve sanayiciler, Suriye'deki Avrupa işgalinin daha ne kadar süreceğini görüşmek amacıyla Paris'te toplanan kongrenin içine düştüğü tereddüdün yaratmış olduğu kötülüklerin önemini görüp üzülerek, Suriye yeni bir teşkilâta kavuşuncaya kadar işgalin kalkmamasının, uğraştığı sorunun çözüme ulaşması için zaruri olduğunu kongrenin dikkate almasını istemek üzere insanlık adına müracaatda bulunmanın gerekliliğine inanıyoruz.» (275)

---

(273) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

(274) Lord John Russell'in Büyük Britanya İmparatorluğu Paris Büyükelçisi Lord Cowley'e, 19 Şubat 1861 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(275) Beyrut ve Lübnan Tüccar ve Sanayicilerinin Paris Kongresi'ne Gönderdikleri Beyrut 30 Mart 1861 Tarihli Dilekçe. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

Sonunda Fransa uygun görülen süre içinde birliklerin geri çekilmesi konusunda teknik imkânsızlıkları bahane eder ve işgal 5 Hazirana kadar uzar. Konferansa gelince, başlangıçta Cebel-i Lübnan valisinin dinî konusuna dayanırken, bunun Hıristiyan dininden olması karara bağlandıktan sonra, ülkedeki yabancı koloni mensuplarına özel bir idari rejim uygulanıp uygulanmamasıyla ilgili hale geldi. Fransa böyle bir uygulamadan yanaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteklediği İngiltere ise buna karşıydı.

F — 1861 Ticaret Antlaşması

Siyasal ve ekonomik şartlar Osmanlı Sarayına yeni bir ticaret antlaşmasını kabul ettirme bakımından özellikle uygun gözükmekteydi ve bu işi İmparatorluk üzerinde daha çok nüfuz sahibi olan Fransa üstlendi. Antlaşma 29 Nisanda imzalandı.

Daha önceki ticaret antlaşması ithalât vergilerini düşürürken ihracat vergilerini %12 olarak muhafaza etmişti. İhraç edilen mallar üzerinde uygulanan bu vergilendirme rejimi hazineye yararlı olmakla birlikte ne hammadde üreticilerinin ne de Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı sattığından fazla olan ülkelerin işine geliyordu. Fransa'nın durumu da tam tamına böyleydi. Yeni ticaret antlaşmasıyla ise Fransa'nın istediği oluyor, yeni vergilendirme rejimi bu ülkenin çıkarına uygun düşüyordu. Tabiî diğer ülkeler de gümrük resimlerindeki bu indirmeden yararlanmıyor değillerdi.

«(...) Memalik-i devlet-i aliye mahsulât-ı araziye ve sanayiisinden (toprak ve sanayi ürünlerinden) olup Fransa tebası veyahut vekilleri tarafından iştira olunacak (satılacak) eşyadan gerek mahall-i mübayaasında ve gerek ihraç olunacağı mahalle naklinde hiçbir resim ve avaid mütalebe olunmayub (talep edilmeyip) yalnız ihraç oluna-

cağı mahallere iskeledeki kıymeti üzerine hesap olunmuş ve hin-i ihracında istifa olunur yüzde sekizi tecavüz itmez bir reftiye resimi (ihraç edilen mallardan alınan resim) alınacaktır. Ve bu resmi tediye itmiş olan her bir eşya yed-i ahere (başkasının eline) geçmiş olsa bile memalik-i devlet-i aliyenin hiçbir tarafında resm-i mezkûru tekrar tediye itmeyecektir. Şurası dahi mukarrerdir (kararlaştırılmıştır) ki zikr olunan % 8 resm-i gümrüğün beher sene % 1'er tenzil olunarak (düşürülerek) gümrük idare ve nezaretinin masarif-i umumiyesini tesviye etmek (düzeltmek) üzere eşyanın kıymeti üzerine hesap olunmuş % 1'er resm-i mukarrer (% 1 olarak kararlaştırılmış resim) yine bittedric (azar azar) tenzil kılınacaktır.» (276)

Buna karşılık antlaşma ithalât vergisini % 3'den % 8 e çıkarıyordu :

Madde 5 — «(...) Fransa ve ona tabi olan mahallerin mahsulat-ı araziye ve sanayiisinden olan her bir eşyanın hangi mahalden gelir ise gelsin memalik-i mahruseye ithalini men' (yasak) itmemekliği ve Fransa ve ona tabi olan mahallerden memalik-i mahruseye nakil ve ithal olunacak mahsulat-ı arazi ve sanayisinden alınacak rusumatın (resimlerin) eşyanın mikdarına göre % 8 yahud buna mukabil tarife mucibince muhassal olup (ayrılıp) ahz olunacak resim-i muayyeneyi tecavüz etmemesini taahhüd buyurur. İşbu resm-i muayyen eşyanın iskeledeki kıymeti üzerine hesab olunacak ve eşya-ı mezkûre (anılan) bahren (deniz yoluyla) gelmiş ise sefikeden (gemiden) karaya hin-i ihracında ve berren (karadan) gelmiş ise ilk gümrükde tediye olunacakdır.» (277)

---

(276) TESTA, L. «Recueil des traités...»

(277) 29 Nisan 1861'de İstanbul'da Fransa'yla İmzalanan Ticaret Antlaşması. Md. 4 Bkz. Mecmua-i Muhaedat, cilt I, s. 2821

Diğer bir önemli husus da transit vergilerinin azaltılmasıydı :

Madde 8 — «Karadan transit geçişler için de, tedrici imtiyazlar vasıtasıyla kolaylıklar sağlama arzusunda olan Bab-ı Âli, bir başka memalike naklolunmak üzere memalik-i devlet-i aliyeye sokulan mallardan bugüne kadar alınmakta olan % 3 rusumatı bugünden itibaren % 2'ye, bugünden itibaren 8 yıl sonra da % 1'lik sabit ve kesin bir resme düşürmeye karar vermiştir.» (278)

Aynı antlaşma aynı gün Büyük Britanya İmparatorluğuyla da imzalanmıştı.

Bu arada Osmanlı Sarayı o günkü dar boğazdan çıkabilmek için 14 Nisan günlü resmî ilânla 1.250.000.000 kuruşluk kaime basmaya karar veriyor ve ticaret antlaşmasından hemen sonra Fransa hükümetine bir muhtıra gönderiyordu :

«Bütün borçları içinde Osmanlı devletini en sıkboğaz edeni, Galata bankerlerinin tutarı 500 milyon İngiliz lirasına varan alacaklarıdır. Bu meblağ, daha prensipte bile Türkiye ile Avrupa arasında sürekli olarak yenilenen bir tedavülle, anında ister istemez kendini kabul ettiren işte böyle bir tedavülle sağlandığına göre, bu borcun gerçek alacaklıları, kesin olarak söyliyebiliriz ki borç tutarının 4-milyon frank kadarı için Banque de France ve geri kalan kısmı için ise Londra'daki çeşitli bankalardır.» (279) Osmanlı hükümeti bu yazısıyla genel olarak Avrupa'daki büyük devletleri özel olaraksa, Fransa hükümetini Osmanlı İmparatorluğu'nun alacaklısı olmayı üstlenmeye zorlamak istemekteydi. Borçların sorumlu olmayan bankerlerden ke-

(278) Zikreden NORADOUNGHIAN, G. «Recueil des actes internationaux de l'Empire Ottoman» **(Osmanlı İmparatorluğu'nun Yaptığı Uluslararası Antlaşmalarm Derlemesi)**, Paris 1897

(279) NORADOUNGHIAN, G. «Recueil des actes...»

fil büyük devletlere aktarılması, bu devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma sorumluluğuyla karşı karşıya getirecekti. Böyece Osmanlı Sarayı yıkımla yüzyüze geldiği zamanlar Avrupalı hükümetlerin düşebilecekleri tereddütleri bertaraf etmeye; bundan sonra yapılacak istikrazları teminat altına almaya ve Mirés meselesi gibi olaylardan korunmaya yarıyacak bir çeşit vesayeti büyük devletlere kabul ettirmeyi deniyordu.

Bu çağrı yankısız kalmadı. 23 Mayıs günü İstanbul'a iki İngiliz delegesi gelmekteydi: Lord Hobart ve M. Forster. Her ikisi de İngiltere Ticaret Bakanlığı yetkililerindendi ve İstanbul'la Londra'daki ticarî müesseseler arasında, askıda kalan münazalı işleri düzene sokmak için resmen görevlendirilmişlerdi. Aşağı yukarı onlarla aynı zamanda Bauque de France'ın müdür yardımcısı baron Doyen da İstanbul'a gelmekteydi (280) ve Saray o yıl içinde bir «bütçe» yayınlayacaktı. Bu bütçe 1860 - 1861 yılı gelirlerini 1.200.000.000 kuruş, bir sonraki malî yılın gelirlerini ise 1.221.000.000 kuruş olarak, aynı yıllar için giderleri de sırasıyla 1.311.000.000 kuruş ve 1.393.000.000 kuruş olarak tesbit ediyordu (281).

M. Forster ve Hobart yaptıkları birçok incelemeden sonra, verdikleri raporda durumda büyük çapta bir düzelmenin olabileceğini belirtiyorlardı (282). Gerçekte, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç idaresine karışmaksızın yabancı yatırımları özellikle de istikrazları düzene koyacak, Avrupa sermaye çevrelerinin denetimi altında bir malî vesayet organizmasını bulup gerçekleştirmek lâzımdı. Bu rol ise daha önce mevcut osmanlı Bankası'nın (Bank-ı Osmani) bir «devlet bankası» na (Devlet-i Âliyye Bankası) dönüş-

(280) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(281) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(282) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

mesiyle meydana gelecek olan Bank-i Osmanii Şahane'-ye düşecekti. Bu bankanın kuruluş tasarısı 1861 yılından itibaren şekillenmeye başlar. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde doğrudan doğruya malî bir denetimin bulunmaması, 1856 Hatt-ı Hümayununu takip eden yıllar boyunca, istikrazlar dışında da diğer bazı yabancı yatırımların gerçekleşmesine engel olmadı. Bunların ilki demiryollarıydı. 1856 yılında Osmanlı hükümeti bir İngiliz şirketiyle İzmir - Aydın demiryolu hattı için bir imtiyaz sözleşmesi imzalamaktaydı. Osmanlı hükümeti 72 bin Osmanlı lirasını geçmemek şartıyla inşaat sermayesi üzerinden % 6'lık bir faiz ödemeyi garanti ediyordu (283). Yani inşaatı yapmakla yükümlü şirket, faizi de Osmanlı hazinesi tarafından ödenen 1.200.000 Osmanlı liralık hisse senedi çıkarmak hakkına sahipti. Tabii ki hattın inşaası şirketi ilgilendiren en son hususdu. Şirket habire güçlüklerden şikâyet etmekteydi ve devlet ister hattın güzergâhını değiştirmek için, isterse taahhüt edilen sermayeyi arttırmak için olsun, müdahalede bulunmak zorunda kaldı. Bu sermaye önce 1.784.000 Osmanlı lirasına sonra da 1.866.000 Osmanlı lirasına yükseltildi. Sonuç olarak 130 kilometrelik hat 11 yılda tamamlandı. Bu da devlete aynı dönem içinde aşağı yukarı 1.100.000 Osmanlı lirasına, yani bu iş için ilk başta yatırılan sermayeye aşağı yukarı eşit bir meblağa maloldu.

1861 yılı Eylülünde Bulgaristan'da Rusçuk - Varna hattının yapılmasıyla ilgili olarak bir başka imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu sözleşmede faiz garantisi 2.000.000 İngiliz lirası üzerindendi ve ilk 33 yıl için yılda 140.000 İngiliz lirası, ikinci 33 yıllık dönem için yılda 120.000 İngiliz lirası ve üçüncü 33 yıllık dönem için ise 100.000 İngiliz lirasıydı. Bu da birinci dönem için % 7'lik, ikinci dönem için

(283) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

% 6'lık ve üçüncü dönem için de % 5'lik bir faiz demekti (284). Bu meblağlar kesinlikle garanti edilmişti; yani, işletme süresi içinde, gelirlerin faizi ödemeye yetmediği durumlarda da ödenecekti. Ne var ki, şirket her türlü zarara karşı böylece kendini teminat altına alınca, gelirleri arttırmaya pek aldırış etmeyecekti.

Başka alanda bir imtiyaz sözleşmesi daha 20 Ağustos 1860'da imzalandı. Bu sözleşme Osmanlı İmparatorluğu'na ait deniz fenerleriyle ilgiliydi. İmtiyaz sahipleri M. Collas Baudouy ve Michel Paşa'ydı ve bunların Devlete, gemilerin ödediği fener resimlerinden ibaret olan brüt gelirin % 22'sini ödemeleri gerekiyordu. Fakat yabancı gemilerden rüsum alma hakkı kapitülasyonlarla sınırlandırılmıştı ve bu konuda büyük devletlerin onayını istemek gerekiyordu. İngiltere buna ancak 1863 yılında razı oldu ve onayına karşılık bazı şartlar ileri sürdü :

1 — Bab-ı Âli'yle deniz fenerleri şirketi arasında yapılan sözleşmenin vade tarihinden önce, idarenin gelir ve gider hesaplarının ayrıntılı bir dökümü yabancı büyük devletlere verilecekti.

2 — Bab-ı Âli, yabancı devletlere rusum tarifesini inceleme ve şirketin kazancını işletmenin varlığını sürdürmesi için doğrudan doğruya zaruri olan düzeye getirmek amacıyla herhangi bir zamanda bu tarifeyi yeniden gözden geçirme talebinde bulunma fırsatını önceden tanımadıkça, deniz seyrüseferi için ödenecek hiçbir resmin geçerliliğini uzatamama zorunda olacaktır (285).

İşin daha başındaki bu üç örnek bize, yabancı sermayenin Türkiye'deki yatırımlarının özel durumları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini savunma çareleri üzerinde açık seçik bir fikir vermektedir.

---

(284) MORAWITZ, C. «Les finances...»
(285) MORAWITZ, C. «Les finances...»

1861 ilkbaharından sonra Lübnan işi kesinlikle çözüm safhasına girmişti ve gitgide gündem konusu olmaktan çıkarak yerini Balkanlar'a bırakmıştı. 1861 yılı 1 Mayısında Prens Couza verdiği muhtırayla Eflâk ve Boğdan meclisleriyle bakanlar kurullarının «istisnai» olarak birleşmesini ister. Bu talep 1859 yılında geçen olayların mantıki bir sonucudur. Bab-ı Âli buna karşı koyacak durumda değildir. Her zaman yaptığı gibi işi biraz sürüncemede bırakır ve sonunda 2 Aralık 1861 tarihli fermanla, «getirilen hükümlerin geçici olduğunu ve başta bulunan voyvodanın görevinin herhangi bir şekilde sona ermesi halinde 19 Ağustos tarihli konvansiyonun böylece geçici olarak değiştirilen hükümlerinin şimdilik askıya alınan geçerliklerini yeniden kazanacağını» (286) belirterek, meclisler ve bakanlar kurulları arasında talep edilen birleşmeyi ilân eder.

Ferman, büyük devletlerin temsilcilerinin onaylarını almak üzere elçilikten elçiliğe gezdirilir. Sir H. Bulwer şu cevabı verir: «Zat-ı şahanelerinizin düşünce ve duygularında sürekli olarak dile gelen sağduyu ve meslektaşlarımla birlikte zat-ı alilerinizden birçok kereler aldığım güvenle, majeste kraliçenin hükümetlerine özel olarak bildirdim ki, eğer voyvodalıkta bir münhal kalma durumu Eflak ve Boğdan beyliklerinin birliği meselesini yeniden su yüzüne çıkaracak olursa, Bab-ı Âli (...), iki ülke arasındaki bir ayrım halkın arzularına aykırı düştüğü ve şimdi geçici olarak kurulmuş olan birlik hoşnutluk verici sonuçlar yarattığı takdirde, idarî ve yasal yönden böyle bir ayrılmayı kuvvet zoruyla sağlıyacak durumda olmıyacaktır.» (287)

Rusya büyükelçisi Prens Lobanov «voyvodalık münhal kaldığında Eflak ve Boğdan beyliklerinde ortaya çıkacak durumun incelenmesinin Bab-ı Âli'yle kefil devlet tem-

(286) MORAWITZ, C. «Les finances...»
(287) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

silcileri arasında yapılacak bir ön anlaşmaya bağlı olacağını bildirdiğini» sanmaktadır (288).

Marki De Moustier, «hükümetiyle şu görüşü bölüşür ki, şayet fermanla ilân edilen değişiklikler, haşmetlu Osmanlı Sarayının, bu ülkeler halkları için duyduğu yüksek ve ali cenap şefkat içinde onlara sağlamayı arzuladığı mutlu sonuçları getirecekse, haşmetmeap padişahın hükümetleri kefil devletlerle bir olup, böyle bir durumdan çıkacak doğal sonuçları incelemekte acele edecektir.» (289)

M. Cerruti'ye gelince, «voyvodalığın münhal kalması halinde haşmetlu Osmanlı Sarayının ilk denemenin sonuçlarını değerlendirmeyi bileceğine ve o sonuçlar hoşnutluk vericiyse belki de, geçici bir birleşmeye rıza göstermesini sağlayan aynı mülahazaların ona, hem zamanın hem de ulusal alışkanlıkların onayından geçmiş böyle bir eseri yıkmamayı karar altına aldırtacak bir hükme varacağına inanmaktadır.» (290)

Büyük devletler Romanya'nın kaderi hakkında karara varmışlardı. Bundan sonrası, zaman ve uygun şartlar meselesiydi.

Aynı çağda Sırbistan sorunu da yeniden ortaya çıkıyordu. Sırbistan 19. yüzyıl başında ayaklanıp İmparatorluğa bağlı bir vasal beylik olarak teşkilâtlanan ilk Osmanlı ülkesiydi. 1830 tarihli bir ferman, bu ülkenin hem imtiyazlarını hem de, Osmanlı valisinin ikamet merkezi Belgrat kalesiyle diğer birkaç kalenin Osmanlılara ait olması kadar, sadece bu kalelerde (kale şehirlerinde) oturabilen ve doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı olan Türk - Müslüman ahalinin varlığıyla da somutlaşan bağımlılığını onaylıyordu.

---

(288) TESTA, L. «Recueil des traités...»
(289) TESTA, L. «Recueil des traités...»
(290) TESTA, L. «Recueil des traités...»

Sırbistan meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde ikinci dönemin başlangıcını ifade eder. Bu dönem sırasında millî bağımsızlık hareketleri etkisini yalnız Yunanistan, 1830'un Sırbistan'ı ve Tuna beylikleri gibi ahalinin büyük çoğunluğunun Müslüman ve Türk olmadığı bölgelerde değil, daha çok bir ırklar halitası olan ve dolayısıyla milliyetçi iddiaların, bazen ahalinin bir kısmının imhasına kadar varan kargaşalıklara yol açtığı sınır bölgelerinde de gösterir.

Sırbıstan'da girişilen teşebbüsler, meselenin iki veçhesini aydınlatan iki ayrı yönde şekillenir. İlki Türk unsurlar kadar Osmanlı iktidarının son kalıntılarının da tasfiyesi; ikincisiyse sınır komşusu bölgelere doğru yayılma. 1860 yılında, Lübnan buhranı doruğundayken Sırbistan Dışişleri Bakanı İstanbul'daki maslahatgüzarına şunları yazmaktaydı: «Yüzlerce tatar ailesinin, Sırbistan sınırına iki ilâ altı saat uzaklıktaki, Vidin'in paşalık yöresine göçtüğünü bilirsiniz. Bu aileler Bulgar köylerine yerleşmiş olup, Bulgar evlerinde oturmaktaydılar. Halen de azçok Bulgarlardan sağladıkları imkânlarla geçinerek hayatlarını sürdürmektedirler. (...) Olayların akışı başka bir şekil aldığında bu ahalinin gözlerini Sırbistan'a çevirmesinden ve bizim topraklarımız üzerinde kendilerine sığınacak bir yer aramalarından daha tabiî birşey olamaz. (...) Halkımızın, kökeninde kardeşleri olan sınır halklarına duyduğu yakınlık o kadar tabii ve o kadar candandır ki ülkemizdeki hiçbir hükümet onlara karşı olduğunu ilân etme sorumluluğunu yüklenme cüretini gösteremez.» (291) Ertesi yıldan itibaren de Sırp beyliği hükümeti, 1830 fermanına rağmen kale şehirleri dışında bulunup da Osmanlı mevzuatına tabi olan Müslümanlar meselesini ortaya atar. Bunun yanı-

(291) TESTA, L. «Recueil des traités...»

sıra Sırbistan'daki müslümanların bütününe karşı, onlara gözdağı vermeyi amaçlıyan bir kampanya açılır.

G — 1862 İstikrazı

1861 yılı da malî bir felaket havası içinde sona erer. Avrupalı uzmanların varlığına ve bunların güven verici raporlarına rağmen kaime değerinden kaybetmeye devam eder ve Aralık ayında 1 İngiliz lirası 300 kuruşa yükselir (292). Tedavüldeki kaime tutarı 1.100.000.000 kuruşu geçmektedir. Osmanlı hükümeti, gelecekteki Devlet-i Âliyye Bankasının kurulmasıyla ilgili fermanını Ottoman Bank'la bağdaştıracak kesin bir vaadde bulunup da, bu banka ve Londra'daki Devaux ve Ortakları müessesesi tarafından verilen bir istikrazı sağlamamış olsaydı, bu kâğıt para yığınını tedavülden çekmeyi umamazdı (293). Bu yeni istikrazın tutarı 8 milyon İngiliz lirası, ihraç fiyatı % 68, faizi % 6 ve itfa bedeli % 2 idi. Osmanlı devleti bu borca karşılık teminat olarak tütün, tuz, pul ve temettü resmî gelirlerini gösteriyordu.

Gelecekteki Devlet-i Âliye Bankasının temsil ettiği garanti, özellikle de büyük devletlerin dolaylı ya da dolaysız Türk maliyesiyle meşgul olacakları ve dolayısıyla Avrupalı küçük tasarruf sahiplerini himaye edecekleri duygusu, istikrazın müşteri bulmasına yardımcı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir çağ, sürekli istikrazlar çağı başlıyordu. O güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'na sağlanan istikrazlar konusunda son derece ihtiyatlı davranan Britanya İmparatorluğu parlamentosu, bir-

(292) Sırbistan Dışişleri Bakanı M. Christich'in. Prensliğin İstanbul Maslahatgüzarına Gönderdiği Belgrad 4 Kasım 1860 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(293) MORAWITZ, C. «Les finances...»

denbire Türk maliyesinin geleceğine güven duyar olmuştu. Britanya İmparatorluğu parlamentosunun, Hobart ve Forster'in vermiş oldukları raporun tartışıldığı 14 Mart 1862 günlü oturumunda, daha sonra İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu büyükelçiliğine getirilecek olan M. Layard şöyle demekteydi: «Bu raporda en sevindirici olan yan, belki de, Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumunda temelinden bozuk veya kötü hiçbir şeyin olmadığını, içine düşülen zorlukların kaynağında kötü idarenin ve tecrübe yetersizliğinin yattığını, azıcık iyi bir idare ve iyi niyetle bu zorlukların yenilip gelirlerle giderler arasında bir denge kurulabileceğini gösteren husustur.» (294) «Yeni yatırım sisteminin başlıca amacı, İngiltere'de sağlanabilecek olandan daha yüksek bir faiz oranıyla dışa borç para vermek» (295) olup da, Osmanlı devletinin yaptığı son istikraz % 10,13'lük bir kâr bırakınca, bu tür demeçler belli ki tasarruf sahiplerini daha çok harekete getiriyordu. «(...)Eski sistem içinde paralarını % 50 faiz haddiyle dış ülkelerde tehlikeye atmaktansa ülkede % 3'le yatırıma sokmayı tercih edecek olan binlerce kişi şimdi bu parayı % 5 faiz haddiyle İngiltere'de muhafaza etmek yerine % 15 faiz haddiyle başka yerlere yatırmaya hazırdır.» (296)

Bu istikraz nihayet, kaimenin kesin olarak tedavülden çekilmesine, imkân verecektir. Kaimenin tedavülden kaldırılması 1 Temmuz - 13 Eylül 1862 tarihleri arasında işleme konur. Hepsi 26 bin okka çeken, 33.500.000 banknot halinde 1.000.907.720 kuruşluk kaime tedavülden çekilerek karşılığı, % 40'ı madenî para ve % 60'ı da esham-ı cedide olarak tediye edilir (297).

(294) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(295) BLAISDELL, D. «European financial control...»
(296) «Edinburgh Review» şubat 1865.
(297) «Edinburgh Review» şubat 1865.

Osmanlı hükümeti kaimeyi tedavülden kaldırdıktan sonra parayla ilgili meselelerde ve fiyat alanında yeni bir düzen getirmeye çalışıyordu. 20 Ekim günü ilân edilen kararla, bin ayarlı bir dirhem altının değeri 48 kuruş olarak tesbit edilir, yani 1844 yılındaki düzeyine getirilir (298). Düzene sokulması gereken daha önemli birşey de, İngiliz lirasının kaimeye oranla gösterdiği artışı aynen izleyerek yükselen fiatları istikrara kavuşturmaktı. Ama Osmanlı devleti, yabancı devlet büyükelçilerine başvurmadıkça, bizzat kendi başkentinde bile fiyatları denetim altına almaktan acizdi: «Mösyö, geçen ayın 13'ünden beri kanunla konulmuş olan yeni para tabanı, besin maddeleriyle diğer bazı zaruri ihtiyaç maddelerinde de benzeri bir fiyat düşüşünün uygulanmasını gerektirdiğinden, yetkililer başkent ve çevresinde, genel olarak kamu çıkarlarının zararına meydana gelebilecek olan suistimalleri önlemekte uyanık davranmaktadırlar. Ne var ki bu gözetim altıncı bölgedeki (Pera ve Galata) dükkâncılar ve perakendeciler üzerinde etkili olarak işlerlik kazanamamaktadır. Bu dükkâncı ve perakendeciler tabiyetleri sayesinde bu gözetimden sıyrılmakta ve kendilerine gösterilen himayeye sığınarak konan tüzüklere aykırı hareket etmekte, kaimenin eski mübadele tabanını asıl alarak, tespit edilen fiyat tarifelerinin üstünde, fahiş kârla satış yapmaktadır.

«Kanuna aykırı bu davranışların, padişahlık hükümetinin kamu çıkarına sunduğu amacı başarısızlığa uğratacak mahiyette olduğu, bunun için de hoş görülebileceği cihetle, mösyö, sizden elçiliğiniz mensuplarına, fiyatları yükselten bütün dükkâncı ve perakendecilere, yerli mühtekirlerle fark gözetilmeksizin aynı cezaya çarptırılacaklarının bildirilmesi yolunda emir vermenizi önemle rica ede-

(298) TESTA, L. «Recueil des traités...»

rim.» (299) Yabancı elçilerin ta ihtiyaç maddelerinin fiyatlarına varıncaya kadar teferruatla uğraştığı, hükümetin yabancı elçiliklerin yardımı olmadıkça bakkallara bile söz geçiremediği bir İmparatorluk!

Paranın istikrar kazanması o yılın tek olayı değildi ve bunun yanısıra her zaman olduğu gibi Şark meselesiyle ilgili yeni olaylar da zuhur etti. Bu olaylara Balkanlar sahne olmuştu. 1858 yılındaki sınır düzenlenmesiyle yetinmeyen Karadağ'ın civar topraklar ve özellikle de deniz doğrultusundaki topraklar üzerinde güttüğü amaçlar komşu ülkeler arasında sürekli karışıklıklara ve bitmez tükenmez sınır kavgalarına sebep oluyordu. 1862 yılı ilkbaharında Hersek'te, Karadağ'ın desteğiyle çıkarılan ayaklanma meselenin dalbudak salması için yeni bir bahane oldu. Çarpışmalar bütün yaz boyunca devam etti ve kefil devletlerin müdahalesiyle 18 Eylül günü bir uzlaşma imzalandı. Uzlaşmanın öngördüğü hususlardan biri de şuydu: «Haşmetlû Osmanlı devleti Karadağlılara Antivari limanına gelip ticaret yapma iznini tanır. Karadağ'ın bu limandan yapacağı ithalât ve ihracat gümrük resminden bağışık tutulacaktır.» (300)

Ama asıl önemli olan Sırbistan meselesidir. Belgrat Müslümanları üzerinde yürütülen baskılar silâhlı çatışmaların patlak vermesine yol açar ve Sırp ahali Belgrat kalesini kuşatır. Osmanlı Valisi de buna karşılık olarak, birkaç saat boyunca şehri bombardıman eder. Bu da çelişik birçok iddia ve tanıklıkların birbirini kovalamasına ve «Türk barbarlığı» ile ilgili hikâyelerin doğmasına sebep

(299) Bab-ı Âli tarafından 20 ekim 1862 tarihinde yayınlanan ilân. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(300) Osmanlı Devleti Hariciye Nazırının, Yabancı Devlet Temsilcilerine 21 Ekim 1862 Tarihli Genelgesi. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

olur. Sırp diplomasisi ülkesini bu barbarlığın kurbanı gibi göstererek bütün hak iddialarını, alışıldığı üzere kefil devletler tarafından yönetilen konferansta görüşme konusu haline getirmeyi başarır. Olaylardan onbeş gün sonra yani 30 Haziranda Sırbistan büyük devletlere bir muhtıra göndermekte ve 8 Temmuzda ise Fransa'nın İstanbul büyükelçisi Marki De Moustier Âli Paşa'ya şunları yazmaktaydı: «Şu anda haşmetlû Osmanlı Sarayıyla Prens Mihail'in hükümeti arasında yapılmakta olan açık görüşmelerin sonucu ne olursa olsun, bu meselenin kesin olarak çözüme bağlanması ve Sırbistan'la metbu devlet (Osmanlı İmparatorluğu) arasında iyi ilişkilerin sürekli olarak yeniden kurulabilmesi için, gene de kefil devletler arasında bir işbirliği zaruridir. Temsil ettiğim hükümete öyle gelir ki herkesin canı gönülden gerçekleşmesini istediği amaca ulaşmanın en iyi yolu, kefil devlet temsilcileri ve Bab-ı Âli'den bir temsilcinin katılmasıyla İstanbul'da yapılacak bir toplantıdan geçer.» (301)

Osmanlı Sarayı 20 Temmuzda bu teklifi kabul eder ve İstanbul'da toplanan konferansta Fransa büyükelçisi hükümetinin tutumunu şöylece açıklar: «(...) Bütün bu çareler arasında en derde deva olanı Osmanlı İmparatorluğu'nun Belgrad kalesini terketmesi olurdu. Şimdiki askerî konumundan maddeten feragat etmekten duyabileceği bir ölçüdeki hoşnutsuzluk ve kırgınlığa rağmen, haşmetlû Osmanlı Sarayını kendi çıkarı açısından, böyle bir tedbiri bizzat almaya itebilecek çok güçlü sebepler mevcuttur.» (302)

Sonunda 8 Eylül günü bir protokol imzalandı. Bu protokola göre Osmanlı devleti Belgrad kalesini elinde tutu-

(301) Osmanlı Devletiyle Karadağ Arasında, İstanbul'da 18 Eylül 1862 Tarihli Düzenleme. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(302) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

yordu, ancak «Sırbistan beyliği sınırları içinde bundan böyle ne Müslüman ahali ve dolayısıyla ne de yargılamada Sırp mevzuatının dışında bir mevzuat bulunacaktır.» (303) Sözün gerisini getirmekse 6 Ekim tarihli demeciyle Prens Mihail'e düşüyordu: «Henüz tamamen yerine getirilmemiş dileklerimize gelince, Allah'ın inayeti ve bize yardımcı olan büyük devletlerin iyi niyeti sayesinde bunların daha ileri bir tarihte karşılandıklarını göreceğimizi ummaktayım.» (304)

H — Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu (Bank-ı Osmani-i Şahane)

Balkanlardaki siyasal işlerin büyük devletlerin isteğine göre çözümü, malî alandaki gelişmelere de yardımcı oluyordu. 15 Kasım 1862'de Osmanlı Bankası tasarısının gerçekleşmesi için bir sendika kuruldu. Fransız ve İngiliz bankacılığının en büyük isimleri bu sendikaya dahildir. Bunlar arasında sendikanın başkanlığına getirilen Isaac Pereire'i, Credit Mobilier'nin İspanya teşkilâtı yöneticisi Emile Pereire'i, Fould ve Ort.'nı, Hottinguer ve Ort.'nı, Mallet Kardeşler ve Ort.'nı, Pillet - Will ve Ort.'nı A. J. Stern ve Ort.'nı dük De Galliera'yı, Londra'da F. Darke'yi vs. sayabiliriz. Bank-ı Osmanii Şahane adıyla bir devlet bankasının (Devlet - Âliyye Bankası) kurulmasına izin veren padişahlık fermanı 4 Şubat 1863 günü yayınlandı (305).

(303) 10 Ağustos 1862 Tarihinde İstanbul'da yapılan Konferansta, Marki Moustier Tarafından Okunan Açıklama. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(304) Fransız Dışişleri Bakanı M. Thouven'in, Fransa'nın Londra, Berlin, Viyana ve Saint-Petersburg'daki Diplomatik Görevlilerine Yolladığı, 18 Eylül 1862 Tarihli Genelgesi. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(305) Prens Mihail'in, Belgrad 6 Ekim 1862 Tarihli İlânı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

Banka, ibrazında bedeli hamiline altın olarak ödenmek üzere kâğıt para çıkarma imtiyazını, bu hak sırf ona ait olmak üzere, elde ediyordu. Osmanlı hükümeti, 30 yıl olarak tespit edilen imtiyaz süresi boyunca, hiçbir kâğıt para çıkarmamayı ve bu tür bir imtiyazdan yararlanacak herhangi bir başka bankayı kurmamayı taahhüt ediyordu.

Şirketin sermayesi 67.500.000 frank olarak tespit edilmişti ve bu sermayeyi 500 franklık 135.000 bin hisse senedi temsil ediyordu. Bu hisse senetleri satışa çıkarıldı ve 80.000'i İngiliz bankerler gurubu tarafından, 50.000'i ise Fransız bankerler gurubu tarafından peşin teminatla satın alındı, 5.000 adedi de Türkiye'ye ayrıldı.

Banka İstanbul'da bir genel müdür, bir veya iki müdür ve üç üyeli bir yürütme kurulu tarafından yönetilecekti. Biri Fransızlardan diğeri İngilizlerden meydana gelen her biri onar kişilik iki yönetim kurulunun merkezleri Londra'da ve Paris'te bulunacaktı. Bir de kararları yürütmekle görevli, dördü İngilizlerden dördü de Fransızlardan meydana gelme bir alt komite vardı (306).

Asıl yetki Paris'teki ve Londra'daki iki yönetim kurulunun elindeydi. İmtiyaz akdinin 7. maddesi bunlara «giriştiği işlemlerde bankaya yol göstermek, bu işlemleri gözlemek ve denetlemek konusunda tam yetki» tanımaktaydı. Bu İstanbul'daki yürütme kurulunun elinden her türlü etkinliği, şu veya bu biçimde ortaya çıkabilecek olan her türlü baskı imkânını çekip almak demekti. Bir Osmanlı anonim şirketi ve devlet bankası olan Bank-ı Osmani-i Şahane ile ilgili bütün meselelerde son karar mercii, Avrupa'da bulunan, genel kurullardan yetki alan ve mutlak bir bağımsızlığa sahip, İngiliz ve Fransız'lardan oluşmuş bu iki kuruldu (307).

---

(306) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(307) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

İmtiyaz akdinin 13. maddesine göre İstanbul'da, hükümetin malî alandaki bütün işleriyle, yani hem Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanından hükümdarlık haznesine gelen gelirlerin muhasebesini yapmakla, hem de maliye nazırının emriyle hazineden yapılacak ödemeleri yerine getirmekle bu banka yükümlüydü. Özellikle de dış borçların faiz ve itfa bedellerini ödemekle görevliydi. Nihayet 15. madde bankayı «ülke içinde olduğu kadar ülke dışında da Osmanlı hükümetinin malî acentası» haline getiriyordu. Bu maddenin amaçladığını sandığımız özel işlev, dış borçların çözüme ulaşması için bankaya verilen aracılık rolüdür (308).

Böylece Osmanlı Bankası padişahlık maliyesini kendi eline geçiriyor ve dışarda, görünüşte büyük devletlerin itibarı zedelenmeksizin, Avrupa'nın Osmanlı ülkesinde yapacağı yatırımların teminatı olarak beliriyordu. Böylece Osmanlı Bankası Avrupa diplomasisi için olduğu kadar Osmanlı bürokrasisi için de en uygun çözüm yolu olarak görünüyordu.

Bankanın ilk görevi, İmparatorluğun malî durumunu ve paranın istikrara kavuşturulma işini tamamlamaktı. Para işiyle ilgili olarak, kaimelerin tedavülden çekilmesinden sonra geriye itibarî değerleri gerçek değerlerinin ancak % 50'si olan beşlikler kalıyordu. Maliye alanında ise sorun olarak hep, hazinenin Galata bankerlerine olan borçları vardı. 1863 yılı Mart ayında bu borçlar, Suriye'ye ödenecek tazminatlar dahil 250 milyon franka yaklaşmıştı. Bu «sicilli» dalgalı borcun en büyük kısmı hükümetin alacaklılara bıraktığı konsolide yıllık devlet gelirleriyle, ödemelerin zamanında yapılmaması halinde devlet tarafından paraya çevrilecek senetlerle teminat altına alınmıştı. Alacaklılar da bu senetleri Avrupa'da ilişkide bulundukları kuru-

(308) BILIOTTI A. «La Banque Impériale...»

luşlara gönderiyorlardı ve bu senetler Türkiye'deki poliçelerin çok büyük bir kısmının tedavülünde kesin teminat olarak işe yarıyordu. Bu tür bir işlemin uzun vadede bu konsolide geliri değer kaybına uğratmak gibi bir sakıncası oluyordu. Durum böyle olunca % 6 faizli senetler değerinin % 50'si üzerinden işlem görüyordu. Tahvil alıcıları paralarını bu yolla kendilerine sağlanan faiz haddinden çok daha yüksek bir kazançla yatırıma sokmak imkânına sahip olunca, bu değer düşmesi dış bir istikrazın yapılmasında güç şartlar yaratıyordu.

Bank-ı Osmani-i Şahane, bu sorunlara en kolay çözüm yolunu, başkanı, bankanın belli başlı kurucularından biri olan, Credit Mobilier'nin yardımıyla 200 milyon franklık yeni bir istikrazı kendi sağlamakta buldu. Bu istikrazın şartları 1862 istikrazınınkilerden biraz daha iyiydi. Kâr oranı bir önceki yıldaki % 10,13 yerine % 9,64'tü. Bu istikraz dalgalı borçların azaltılmasına ve beşliklerin tedavülden kaldırılmasına tahsis edilmişti. İstikraza teminat olarak da çeşitli öşürler gösterilmişti. Ama istikrazın miktarı ancak Galata bankerlerine olan borçların ödenmesine yetecek ve para reformunun gerçekleşmesi işi bir sonraki istikraza kalacaktı (309).

Aynı dönem içinde Fransız kapitalistleri, Süveyş kanalı imtiyaz sözleşmesinin iptali yoluyla iyi bir iş daha çevirmek fırsatını bulacaklardır.

1856 yılında Mısır hidiviyle bu konuda bir imtiyaz sözleşmesi ve kanal inşaatında çalıştırılacak işçilerle ilgili bir tüzük imzalanmıştı. İmtiyaz sözleşmesinin 10. maddesi «yaptığı bakım ve masraflar sayesinde sulanıp tarıma elverişli kılınacak bütün toprakların intifa hakkını» (310) kumpanyaya bırakmaktaydı ve tüzüğün 1. maddesi de as-

(309) BILIOTTI A. «La Banque Impériale...»
(310) DU VELAY, «Essai sur l'histoire financiére...»

lında angaryayı yeniden ihdas ediyordu. Mısır'ın metbu devleti durumunda bulunan Osmanlı İmparatorluğu hidiv İsmail Paşa'nın siyasal hedefleriyle çatışarak, Fransa'yla İngiltere arasındaki karşıtlığı da kullanıp, 1856 yılındaki düzenlemelere yedi yıl sonra karşı çıktı.

«Şimdilik tasarı gerekli teminatlardan hiçbirini sunmamaktadır. Hele iki öyle olay vardır ki, baştan beri en ciddî şekilde dikkatimizi çekmektedir. Bu olaylar şunlardır: Devlet-i Alî Osmaniyemizde angaryanın ilga edilmiş bulunmasına, hidivliğin son kararnamesi de aynı yasağı koymuş olmasına rağmen, hazırlık çalışmaları sırf angarya yoluyla yapılmaktadır. Mısır idaresi her ay yirmi bin kişiyi, kanalda çalışmaya gitmek üzere, işinden gücünden, evinden barkından ayrılmaya zorlamaktadır.

«Bu insanlar köylerine dönüş parasını kendi ceplerinden ödemek zorunda bırakılmaktadır ve içlerinden birçoğunun katedeceği mesafe son derece uzundur; tarımda, sanayide ve ticaret alanında çalışanların bu yolla işlerinden alakonması bir yana, insan kaybı yirmi bin kişiyle de sınırlı değildir: Yirmi bin işçi çalışırken, kırkbin kadarı da ya yollarda, ya da yol hazırlığı içindedir. Böylece atmış bin insan sürekli olarak işinden gücünden, evinden barkından edilmektedir.

«Israrla sözünü ettiğimiz ikinci olaysa, tatlısu kanallarıyla birlikte, bunların çevresindeki bütün arazinin de Kumpanya'nın imtiyazına bırakılmış olmasıdır. Sözleşme tasarısına göre, kanalların yapılacağı her yerde Kumpanya, bu kanalların kıyısındaki arazi üzerinde, tam mülkiyet iddiasında bulunmak hakkına sahiptir. Bu yolla Süveyş, Timsah ve Portsaid şehirleri gibi, bütün Suriye sınırları da, tabiatıyla ister istemez, büyük çapta yabancılardan kurulu, bir anonim şirketin eline geçecektir. Oysa bu yabancılardan herbiri kendi ülkelerinin mevzuatına ve resmi makamlarına tâbidir. Öyleyse, memaliki Osmaniyyenin önem-

li mevkilerinde, hemen hemen Devlet-i Aliyyeden bağımsız koloniler kurmak Kumpanyanın elinde olacaktır.» (311)

Bundan da imtiyaz sözleşmesinin 10, 11 ve 12. maddeleriyle halühazırdaki işçi sayısının tanınmadığı sonucu çıkar. Fransa hükümeti bu durumu kabul eder ve bir nota verir.

Bu notada önce : «Adı geçen arazinin iadesi sebebiyle istenilecek tazminat 30 milyon frank olarak tespit edilmiştir.» (312)

Fransa hükümetinin işçi sayısının azaltılmasıyla ilgili görüşü de şudur : «20 Temmuz 1856'daki nizamname özellikle de bu nizamnamenin 1. maddesindeki hususlar bir akit mahiyetinde ve hükmündedir; taahhütlerini tamamlamaktan kaçınan veya vazgeçen taraf, kendi iradesiyle kabul ettiği kanuna uymamasından doğan zararı tazmin etmek zorundadır. (...) Bu sebeplerden ötürü şuna karar vermiş bulunuyoruz ki, (...) 20 Temmuz 1856 tarihli nizamnamenin ilgasının sebebiyet verdiği tazminat 38 milyon frank olarak tesbit edilmiştir.» (313)

Nihayet, o bölgeyi besleyen tatlı su kanallarını Kumpanyaya bırakan imtiyaz sözleşmesinin iptaline gelince, bu konuda nota şu hususları içermekteydi : «tatlı su kanallarının iadesi aşağıdaki sınırlar ve teminatlar saklı kalmak suretiyle yapılmıştır :

«1 — Süveyş kanalı tamamen bitene kadar bu tatlı-su kanalından sadece Kumpanya yararlanabilecektir.

«2 — Mısır hükümeti kanalın beslenme şartlarını aynen koruyacaktır.

---

(311) Bkz. sayfa 733.

(312) Osmanlı İmparatorluğu Hariciye Nazırının, Paris ve Londra'daki Osmanlı Büyükelçilerine Gönderdiği 6 Nisan 1863 Tarihli Yazısı. Zikreden: TESTA, L. «Recueil des traités...»

(313) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

«4 — Süveyş kanalı için tanınan imtiyaz süresi olan 99 yıl boyunca Kumpanya, kanalı tam verimlilik içinde tutmakla yükümlü olacak, ama bakım masraflarını Mısır hükümeti karşılayacaktır. Bunun için Mısır hükümetinin Kumpanyaya yıllık 300.000 frank tutarında bir ödenek bağlaması gerekmektedir.

«5 — Kanalda su yüksekliği

Nil'de suyun yükselme mevsiminde	2,50 metre
Nil'de su yüksekliği ortalama düzeydeyken	2,00 metre
Nil'de su yüksekliği en düşük düzeyindeyken	1,00 metre

olarak muhafaza edilecektir.

«6 — Kumpanya kanala dolan günlük su hacminin 70 bin metrekübünü kullanabilecektir.

«10 — Mısır hükümeti bundan sonra tamamlanacak işler için Kumpanyaya 10 milyon franklık bir meblağ ödeyecektir.

«11 — Mısır hükümeti, yoksun bırakıldığı seyr-ü sefer hakları ve diğer ek gelirlerin karşılığı olarak Kumpanyaya 6 milyon franklık bir meblağ ödeyecektir.» (314)

Bütün hepsi 113.700.000 frank gibi hayli kabarık bir meblağ ediyordu. Üstelik bunun 84 milyon franklık bir meblağı derhal ödenecekti ve bütün bunlara bir de Kumpanyaya bırakılan yararlanma haklarından sağlanacak imkânları eklemek gerekirdi. Kumpanyanın istekleri konusunda bir fikir vermek için, işçilerle ilgili nizamnamenin iptal edilmesi karşılığında talep edilen tazminatla, inşaatta çalışan 20 bin işçinin yedi yıllık ücretlerinin ödenebileceğini söylememiz yeterlidir sanıyoruz. Böylece 1856 yılında ileri sürülen şartları reddetmekten aciz kalan, daha sonra da dış etkenlerin zorlamasıyla imtiyaz sözleşmesi hükümlerini iptal etmeye itilen Mısır hükümeti, karşılığın-

(314) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

da hiçbir çıkarı olmaksızın borçlandırılmış durumda bulunuyor ve böylece gelecekteki yıkımı hazırlanmış oluyordu.

Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulması Osmanlı maliyesine tam bir güven getirmişti. Bankanın kurulduğu yıl sonunda, Osmanlı maliye nazırı, 1863 - 1864 yıllarında uygulanmak üzere bir bütçe yayınlıyordu. Bu bütçede gelirler bir yıl öncesine oranla 275 milyon kuruşluk bir artma göstererek 1.500.000.000 kuruşa varıyor ve böylece giderleri haydi haydi aşıyordu (315). Bu bütçe, daha çok bir temenniler derlemesi gibi de olsa, iyimserliğin artmasına yardımcı oluyor ve Osmanlı İmparatorluğu nihayet yabancı sermaye için «tercihe şayan» bir ülke haline geliyordu. 1863 yılında İzmir - Kasaba arasına döşenecek demiryoluyla ilgili bir başka imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu sözleşmeye göre 80 bin Osmanlı liralık sermaye üzerinden % 5 faiz teminatı veriliyordu (316). Ertesi yıl, Osmanlı Bankasının ağır rekabetiyle karşı karşıya kalan Galata bankerleri sonunda Osmanlı İmparatorluğu Şirket-i Umumiyesi'ni kurarak kendilerini bankayla birleşme zorunda hissettiler. Şirketin sermayesi her biri 20 İngiliz liralık 100 bin hisse senedi halinde 2 milyon İngiliz lirasıydı. Hisse senetlerinin satışı çok başarılı olmuştu ve aynı yılın sonunda şirket, Osmanlı hükümetine 50 milyon franklık borç verecek hale gelmişti (317).

Gene aynı yıl içinde, «Ottoman Financial Association» adlı ve 1 milyon İngiliz liralık sermayeli bir İngiliz şirketi kuruluyordu. Şirketin amacı sadece ticariydi ve Türkiye'deki pamuk tarımının gelişmesiyle ilgili büyük umutlar besliyordu. Bunu Amerikan Ayrılık Savaşı'nın bir sonucu olarak düşünebiliriz. Nitekim savaş sona erdikten

(315) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»
(316) MORAWITZ, C. «Les finances...»
(317) DU VELAY, «Essai sur l'histoire financiére...»

sonra bu şirketin sözü artık edilmez olur. Bu da, 1881'den ve Düyun-u Umumiye idaresinin kurulmasından önceki dönemde yabancı sermayenin, ister istikrazlar aracılığıyla doğrudan doğruya, ister demiryolları teminatlarıyla dolaylı yoldan olsun, sömürdüğü tek şeyin Osmanlı Devlet Hazinesi olduğunun bir delilidir. O güne kadar borç para vermekte kendini naza çeken kapitalistler, elçiliklerin kapılarına yığılmakta ve her elçilik kendi müşteri çevresini ön plana aldırmak için yarışmaktaydı. Borç verme talepleri bol keseden komisyonlar dağıtılarak zorla kabul ettiriliyordu. Bu istikrazlardan tek yararlanan Osmanlı Devletinin alacaklıları ve bürokrasiydi. İmparatorluğun gelir kaynaklarına gelince, bunların her yıl daha büyük bir kısmı eski borçların ödenmesinde kullanılıyordu.

İşte böyle bir hava içinde, diplomatik kargaşalıklar ve güçlükler, ister Avrupa'nın beliren durumları sömürmekte artık bir çıkarı olmadığı, isterse Osmanlı Sarayının ayak direyecek gücü kalmadığı için olsun, daha kolay çözüme ulaşır. Karadağ yeni bir sınır düzenlemesi; Couza ise 1859 konvansiyonuna ek olarak, kendine seçim kanununu değiştirme, bundan giderek de Tuna beyliklerinin idaresiyle ilgili kanunları metbu devletin hiçbir müdahalesine yer vermiyecek şekilde değişikliğe uğratma imkânını sağlayan yeni bir antlaşma elde eder (318).

I — Mali Dolaplar

Maliyenin «istikrara kavuşturulması» nda bir başka aşama da iç borçların birleştirilmesiydi. Çoktan beri tasarlanan bu husus aynı zamanda, bizzat kendi içinde de verimli bir ticarî işlemdi. 1865 yılı başında Bank-ı Osma-

(318) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

ni-i Şahane hükümete aşağıdaki ilkeler üzerinden bir sözleşme öneriyordu :

1 — Tedavüldeki mevcut senetler belirlenen bir oranda yenileriyle değiştirilecek,

2 — Yeni senetlerin faizleri şimdikilerden daha düşük olacak,

3 — Bunların itfa bedeli devlet hazinesine her halükârda bugün olduğundan daha az yükümlülük getirecek,

4 — Faizlerdeki ve itfa bedellerindeki bu düşme, kuponların Avrupa'da ve ticaret borsalarının çoğunda ödenmesiyle telafi edilecek.

İç borçların birleştirilme işlemi bu temeller üzerinde gerçekleştirilmek istenirken, rakip bir sermaye grubu da işin içine karıştı. «İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisi Henry Bulwer'den destek görüp, esham ve tahvilat sahibi olarak Osmanlı Devletiyle iş ilişkisinde bulunanların Saray üzerindeki nüfuzlarını kendisi lehine kullandırabilen, cüretli bir banker olan M. Merton, hem davranışlarındaki incelik hem de değerini ispat eden deliller sayesinde, dünya malına mülküne pek de ilgisiz kalmamakla ün yapan Fuat Paşa'nın bir müttefiki haline gelmeyi becerir.» (319)

Bu yeni sermaye gurubunun meydana gelişi Osmanlı Devleti hazinesinin sırtından çıkarılan kolay kârların Avrupa'nın her yerinde uyandırdığı ilgi kadar, Osmanlı Bankasını kurarak altın yumurta yumurtlayan tavuğa el koyanlarla bu kuruluşun dışında kalmış olanlar arasındaki rekabeti de gösterir. Osmanlı Bankası'nın kuruluşu dışında kalan malî müesseselerin başlıcaları Le Credit Général Ottoman (Galata bankerlerine ait olup, gerçekte yabancı kapitalistlerle çok yakın ilişkileri bulunan bir kuruluş), Londra'daki Général Credit and Finance Corporation, Hollan-

(319) MORAWITZ, C. «Les finances...»

da'da Banque de Credit ve Amsterdam'daki kısa vadeli kredi bankaları, Paris'teki Societe Générale, Frankfurt'taki Erlanger müessesesi, Viyana'daki Credit - Anstalt müessesesi ve Cenevre'deki Banque de Credit'dir.

Belli ki bütün bu sermaye dünyası Osmanlı Devletiyle ilişkiye babalarının hayrına, sırf Osmanlı maliyesini düzeltmek için girmemişlerdi. Bunun ardında yatan, mümkün olan en iyi şartlarla bir istikrazı karardan geçirtebilmekti. 40 milyon İngiliz lirası tutarındaki bir istikrazla bu malî grup tahvil muamelesini üzerine alacaktı. Yeni istikrazın faizi % 5, itfa bedeli % 1 olacak, yıllık ödemeler iki taksitle, Paris, Londra, Amsterdam ve Frankfurt'ta Osmanlı Bankası tarafından tediye edilecek, esham-ı cedidenin 100 liralık tahviline, genel yeni tahvillerin 121 liralığı ve esham-ı mümtazenin 100 liralığına karşılık yeni tahvillerin 143 liralığı verilecek, sergi tahvilleri başabaş değiştirilecek, istikrazın ihraç fiyatı % 47.5 olacaktı. Bu istikrazın 7 milyon liralık miktarı için hükümet serbest kalacak, bunların tahvillerini o an değil istediği zaman çıkarmak hakkına sahip bulunacaktı. İstanbul, Londra, Paris, Amsterdam ve Frankfurt'ta satışa çıkartılan tahvillerin karşılığı, pek de az tutmayan masrafları çıkarıldıktan sonra hükümete verilecekti. Yapılan sözleşmeye taraf malî guruplar lehine komisyon olarak hükme bağlanan miktar 15 milyon franktan az değildi (320)

18 Mart 1865 günü Osmanlı maliye nazırı sadrazama raporunu veriyordu: «Devlet-i Aliyyenin, dahilî borçları karşılığı her biri kendi içinde, yalnız esas şartları itibariyle değil, mahiyet ve şekil olarak da farklılıklar gösteren üç çeşit tahvilât vardır. Bu durum, kamuya hiçbir yararı olmaksızın, devletin malî idaresinin çarklarını işlemez ha-

(320) MORAWITZ, C. «Les finances...» ve YENİAY, İ. H. «Yeni Osmanlı Borçları Tarihi», İstanbul 1964.

le getirmekte ve üzücü gayritabiilikler yaratmaktadır.

«(...) Bu sistemin getirdiği kötü sonuçlar herkesi rahatsız etmektedir; ama maalesef hükümet-i şahane, bu durumların kendine telkin ettiği ıslahat tasarılarını tehir zorunda kalmıştı. Zira, dahili borçlarının tevhidini ve tebdilini (birleştirme ve değiştirmesini) yapabilmek için hükümetin sırf kendi teşebbüsü kâfi değildi; böyle bir ıslahatın gerektireceği ve hükümetin hareket sahasının dışında kalan bütün mâli işlemleri yüklenebilecek olan sermayedarların da işbirliği gerekmekteydi.

«Bu durumda, şahsiyetleri ve ünleri kadar, maliye dünyasında işgal ettikleri yüksek mevkilerle de şayanı tavsiye olan yabancı sermayedarlar, Zat-ı şahanenize, hükümet-i şahanenin dileklerine katiyetle cevap veren tekliflerde bulunmuşlardı. (...) Prensip olarak bu tekliflere hüsnükabul gösteren zat-ı şahaneleriniz, umumi borçların tahviliyle ilgili meselelerin incelenmesi; bu önemli ıslahatı gerçekleştirmeyi hedef alan kanunların hazırlanması ve bu tasarının ilk teklifçileri olan sermayedarların hükümet-i şahaneye sundukları işbirliği şartları hakkında bir karara varmağa mahal bulunup bulunmadığı hususunda görüş beyan edilmesi görevini özel bir komisyona tevdi buyurmuşlardı.

«Böylece, benim başkanlığım altında teşkil olunan komisyon, görevini yerine getirerek (...) üç kanun tasarısı hazırlamıştır.

«Bu üç kanun tasarısının ilki, duyun-u umumiye defteri kebirinin ihdasıyla ilgilidir.

«İkinci kanun tasarısı, Devlet-i Osmaniyye'nin 40 milyon mecidiye altını tutarındaki umumi borçlarının defteri kebire işlenmesine amirdir.

«Üçüncü kanun tasarısı Devlet-i Aliyyenin umumi dahili borçlarının tebdiline tahsis edilmiştir.

«Görevinin bu ilk kısmını yerine getiren komisyon, her

üç kanun tasarısını, hem bizatihi kendileri hem de, hükümet-i şahaneye dahili borçlarının tevhidini gerçekleştirebilmesi için işbirliği teklifinde bulunmuş olan M. Laing'ın ve General Credit and Finance Company of London'un temsilcileri olarak, Sir Henry Drumod Wolff ve M. Louis Merton'a iletmiştir. Komisyon kendilerinden, bu kanun, tasarılarının, yapmış oldukları tekliflerle ve tebdil işlemiyle ilgili olarak Hükümet-i Şahane'ye açıkladıkları görüşlerle uygunluk içinde olup olmadığını sormuştur.

«Bu zatlardan gelen cevabın müsbet olması üzerine komisyon, kendileriyle işbirliği yaparak, M. Laing, Wolff ve Merton'un, yukarıda anılan sıfatlarıyla, tebdilin malî işlemlerini yüklenmek üzere ileri sürdükleri şartları kapsayan sözleşme tasarısını derhal kaleme alma işine girişmiştir.» (321)

Bundan üç yıl sonra, «tahvilleri değiştirme görüşmeleri sırasında çıkması muhtemel güçlükleri gidermek amacıyla» (322) sözleşmeyle ilgili görüşmelere katılanlara verilen yüklü meblağların nereye kullanıldığının hesabı kendilerinden istenince, mesele Londra'da açılan ve büyük yankılar yapan bir dâvânın konusu oldu. On gün sonra, yani 29 Martta da Düyun-u Umumiye Defter-i Kebiri'nin ihdasıyla ilgili kanun çıkarıldı. Kanunun 4. maddesinde şunlar belirtiliyordu :

«Esham-ı Umumiyenin birinci maddede beyan kılındığı üzre senevi yüzde beş hesabıyla muayyen olan faizi behresine (faiz paylarına) altı aydan altı aya Temmuz ve kânunusâni ibtidalarında Devlet-i Âliye Bankası marifetiyle gerek Dersaadet'e ve Memalik-i Osmaniye'nin tayin olunacak başlıca şehirlerinde ve gerek Londra ve Paris ve Amsterdam ve Frankfurt'da ifa olunacaktır. İşbu faiz Me-

(321) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»
(322) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

malik-i Devlet-i Aliye'de yalnız mecidiye altını ve Londra'da lira sterlin ve Paris ve Amsterdam ve Frankfurt'da dahi frank olarak verilecektir. Bu cihetle faize muhassas olan (ayrılan) mebaliğ hazine-i celileden (ulu hazineden) Devlet-i Âliye Bankasına bitteslim esham-ı umumiye idaresi tarafından verilecek evamir (emirler) üzerine oradan itâ veyahut iktiza eden mahallere isrâ edilecektir (gönderilecektir). Esham-ı umumiyenin faizleri bâlâda (yukarıda) mukarrer taksitlerin duhulünde kâmilen ifa olunabilmek içün mebaliğ-i muayyene vakt ve zamanında mahallerine teslim olunacaktır.» (323)

Böylece kuruluşunda gözetilen mahiyet dolayısıyla Osmanlı Bankası da işin içine karışıyordu. Ama bu uygulama bankaya yakın çevrelerde büyük bir ilgi görmeyecek ve Fransa hükümeti bu istikraza ayrılan teminatın yetersiz olduğunu bahane ederek bununla ilgili tahvilâtı Paris ticaret borsasının senet fiyat cetvellerine almayı reddedecekti.

Bütün dikkatini iç borçlarını yabancı bir istikraza çevirmeye toplamış olan Osmanlı Hükümeti, birdenbire devlet hazinesinin boşaldığını ve 1866 yılı birinci dönem faiz kuponlarını ödemek üzere Bank-ı Osmani-i Şahane'den avans olarak hiçbir meblağ sağlanamadığını farketti. İç borçların (Birinci Tertip Umumî borçlar) ödenmesi işinden sonra bankanın gönülsüz davranıyor olması muhtemeldir. Osmanlı Hükümeti yeni bir borç için gene Galata ticaret piyasasına başvurdu ve Osmanlı Bankasıyla ilişkide bulunan en tanınmış bankerlerden meydana gelen La Société Generale de l'Empire Ottoman'ı zorladı. Ama bu şirketin elinde bulunan sermayeye oranla verebileceği borç miktarı Bab-ı Âli'nin talebini karşılamaya yeterli değildi. O zaman hükümet, şirketin sermayesini 2 milyon sterling-

(323) Düstur, Cilt II, İstanbul 1289 (1873)

den 4 milyon sterlinge çıkarmasına izin verdi. Bu işlemden sonra şirketle, 500 bin İngiliz lirası üzerinden bir borç sözleşmesi imzaladı. 11 Aralık tarihli sözleşmenin şartları şunlardı: % 6 faiz, 21 yıllık ödeme süresi içinde % 2,44'lük bir itfa bedeli. 500 franklık her tahvil için ihraç fiyatı 330 franktı. Böylece tahvillerin yıllık gerçek geliri % 10,48 e varmış oluyordu. Hükümet teminat olarak Ergani - Maden'deki bakır madeni filizlerinden çıkarılıp Tokat'da depolanan ham bakır ve Anadolu'dan alınan ağnam resmini (koyun resmi) gösteriyordu (324).

Bu borçlanma, Osmanlı Devletinin eski borçlarını ödeyebilmek için yenilerine başvurduğu «acil istikrazlar» çağını başlatır. Ertesi yıl, birçok siyasal olayla birlikte, devlet bu eğilimi daha da arttıracaktır.

1866 yılı, Avusturya - Prusya savaşıyla birlikte Avrupa'daki denge siyasetinin resmen sonu demek olur. Dengenin bozulmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu içinde olaylar birbirini kovalamaya başlar. 23 Şubat günü Prens Couza voyvodalık görevinden ayrılmak zorunda bırakılır ve Tuna beylikleri işi yeniden alevlenir. İki beyliğin yeniden birleşmesi bir yana, Eflak - Boğdan ortak meclisi 1859 konvansiyonunu ihlal edip, eski niyetlerine uygun olarak, yabancı bir prensi voyvoda olarak seçer. Osmanlı İmparatorluğu buna karşı çıkar ve «beyliklerin başında yabancı bir prensi kabul edemiyeceğini, çünkü ülke kamuoyunda bunun, bu beyliklerin bağımsızlığını ilân etmesiyle aynı anlama geleceğini» (325) açıklar. Paris'te bir konferans toplanır ve Fransa Tuna beyliklerinin başına bir yabancı prens getirilmesinden yana çıkar; diğer devletler ise konferans çerçevesi içinde eski taahhütlerin meşruiyetini savunmayı, ama Osmanlı Devletine silâhlı müdaha-

(324) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(325) 19 Mart 1866. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

leyi yasaklıyarak Romenleri o an için istediklerini yapmakta serbest bırakmayı tercih ederler. Böylece konferans 6 Mayıs günü voyvodanın yabancılardan seçilemiyeceğini bildirir. Bu arada Romen meclisi istifa etmiş ve yeni bir meclis Hohenzollern - Sigmaringen hanedanından Prens Şarl'ı Romanya beylikleri voyvodalığına seçmiştir. 17 Mayıs günü konferans, bu seçimin geçerli sayılamıyacağını açıklarken, Prens Şarl da Bükreş'e geliyor ve törenle iş başına geçiriliyordu. Büyük devletler bütün bunlara masa başında karşı çıkmakla yetindiler ve 30 Haziranda Romen kurucu meclisi ilân edildi. Bab-ı Âli bu durumu tanımak için 19 Ekime kadar bekliyecektir. Zaten bu arada yeni bir sorun bütün dikkatleri üzerine çekecektir : Girit ayaklanması (326).

Sırbistan ve Karadağ gibi Yunanistan da, millî unsurun en büyük çoğunluk halinde bulunduğu çekirdek içinde bağımsızlığını kazandıktan sonra, kendine bir yayılma siyaseti hazırladı. Büyük bir Rum - Ortodoks çoğunluğunu barındıran Girit bu siyasetin ilk aşamasını teşkil ediyordu. Görünüşte hareket «Girit'teki Hıristiyan ahalinin 26 Mayıs 1866'da, 3 büyük devletin Kandiye'deki konsoloslarına vaki müracaatı» (327) üzerine, Bab-ı Âli'ye verilen ve vergilerde indirim talep eden bir lütûf talebi dilekçesiyle başladı. Bab-ı Âli bu talebi reddedecek, bu defa hareketin elebaşıları artık bir dilekçeyle değil, bir beyannameyle büyük devletlere baş vuracaklar ve 1866 yazında ayaklanma başlıyacaktır.

Osmanlı Hükümeti bir vergi indirimi talebiyle karşı karşıya bulunurken, iç borçların 13 Temmuz vadesi de yaklaşmaktaydı ve hiçbir ödeme imkânı gözükmüyordu. Avusturya savaşı her türlü istikraz imkânını ortadan kal-

(326) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»
(327) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

dırıyor, Bank-ı Osmani-i Şahane de pek gönülsüz davranıyordu. Bab-ı Âli 1 Temmuz günü son bir gayret gösterecektir: «Hükümet-i Şahane, geçen yıl Hazine'nin beklenmedik ve olağanüstü ihtiyaçlarını karşılamak üzere girdiği taahhütleri yerine getirmek ve bundan ötürü, bugünkü durum içinde, şartları itibariyle bir de büyük masraflara malolacak tedbirlere başvurma zaruretinden kaçınmak amacıyla, sözkonusu taahhütlerini karşılamak üzere, umumî borçlara tahsis edilmiş olan 3 milyon tahvilatın derhal satışa çıkarılmasını emretmiştir.» (328)

Ama tasarruf sahiplerinin paralarını, daha eskilerinin ödenip ödenmiyeceği belli değilken, bu yeni tahvillere yatırarak tehlikeye sokmaları için hem vakit çok kısa hem de çevrilen oyun fazlaca ayan beyandı. Birkaç gün sonra ise Osmanlı Devlet Hazinesi ilk defa olarak sırtına binen yüklerin ağırlığı altında iki büklüm oluyordu: «Fakat beyana hacet olmadığı vechile Avrupa'nın muamelet-ı hâliye-i maliyesi yekdiğere merbut olduğundan bir yerde birşey zuhur ettiği gibi anın her yerin sermayesine tesiri olduğu cihetle ahval-i hazıre hariçden akçe tedarik tedbirini külliyen tas'ib etmiş (zorlaştırmış), yani bazı malını fedakârlık ihtiyarı ile salifüzzikr (anılan) esham-ı umumiye faizlerini gününde ifa için muayyen olan vâridat gelinceye kadar muvakkaten bir istikraza müracaat olunmak lazım gelse bulunamıyacağı ve bulunduğu takdirde dahi fevkalgaye (son derecede) ağır ve pahalı olacağı tahakkuk eylemiş (anlaşılmış) olduğundan varidat-ı mahsusanın vürudı (gelmesi) ile faizlerin andan tesviyesine (ödenmesine) meydan olmak üzere temmuz-u rumînin birinde tediyesi lâzım gelen esham-ı umumiye kuponlarının gele-

(328) Düyunu Umumiye'ye Tahsis Edilen İkinci Tertip Tahvilâta Ait Olup Padişah Tarafından 1 Temmuz 1866 Günü Onaylanan Kanun. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

cek şehr-i teşrini evvel-i ruminin (Rumî yılın Ekim ayının) ibtidasında ifa olunmasına karar verilmiştir. Temmuzun 1'inden teşrini evvelin 1'ine değin güzerân edecek (geçecek) müddet için kupon sahiplerine senevî yüzde altı hesabıyla faiz itâ kılınacaktır.» (329)

Bu da itibarî değeri 500 frank olan, I. tertip umumî borçlara ait istikrazın (Esham-ı umumiye istikrazı) tahvillerinin 28 franka ve ondan önceki son iki istikrazın, yani 1862 ve 1863 istikrazlarının tahvillerinin de 205 franka düşmesine yetti. Üstelik bu felaketler tek başına gelmiyordu; Girit'teki ayaklanma hareketi sesini duyuruyor; Yunanistan, Rusya'nın da takdisi ile ayaklanmacılara açıktan açığa yardımda bulunuyor; Romenler Osmanlı Devletinin kendi ülkeleri üzerindeki hükümranlığını alaya alıyor; Sırbistan Osmanlı idaresinin son kalıntılarını yok etmeye hazırlanıyor; Karadağ'a gelince sınırlarını genişletmek üzere daima yeni hak iddialarında bulunuyordu. Ama o günlerde Avrupa'nın çıkarları, Osmanlı Devletinin yıkılmasından çok, arzulanır bir yapıya sahip olmasındaydı. Rusya'nın bu hareketleri teşvik edici tutumu bir yana bırakılırsa, diğer büyük devletler daha esnek ve ortalığı daha fazla yatıştırıcı çözümleri benimsetme yolunu tercih ediyorlardı. Ama Osmanlı İmparatorluğu sürekli savunma durumunda olduğundan ortalığı yatıştırmakta kullanılan bu tedbirler sadece hasımlarının isteklerini tatmin edecek nitelikteydi. Britanya İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Lord Stanley bu durumu şöylece değerlendiriyordu: «Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü durumuna bir göz attığımızda, padişahın İmparatorluk sınırları içindeki Hıristiyan ahaliye kendisine kaçınılmaz gibi görünen, alabildiğince sağlam, geniş imtiyazlar tanımak zorunda olduğunu anlarız.

(329) Bab-ı Âli Tarafından 11 Temmuz 1866 Günü Yayınlanan İlân. Ruzname-i Ceride-i Havadis, İstanbul 28 safer 1283.

(...) Öyleyse Tuna beyliklerinin ve Sırbistan'ın Türkiye'nin uyruklarından çok müttefikleri haline gelmeleri ve bunların özerkliğinin mümkün olduğu kadar genişletilmesi lâzımdır.» (330)

Öte yandan Avusturyalılar, Sadova yenilgisinin ertesinde gözlerini Doğuya dikeceklerdir: «Eflak - Boğdanlıların elde ettiği imtiyazların yankılar uyandırması ve prens Mihail'i, Sırbistan'ın yararlandığı özerkliği güçlendirecek bazı taleplerde bulunmaya itmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Sırplarla iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmekte, taleplerinin, Bab-ı Âli'nin haklarıyla çelişkiye düşmemek şartıyla karşılanmasına itiraz etmememizi gerektirecek kadar çıkarımız vardır. Ayrıca, Belgrat'da, Sırpların durumuna yakınlık göstermeye hazır tek hükümet olarak Rus hükümetinin tanınmasını da istemiyoruz.» (331)

Dolayısıyla askıda kalan sorunlara bu ilkelere göre bir çözüm yolu aranacaktı. 19 Ekimde Prens Şarl'ın Romanya voyvodalığı resmen tanındı; 26 Ekimde İstanbul'da Karadağ'la ilgili bir protokol imzalandı ve nihayet Osmanlı Devleti hayli bir tereddütten sonra, 10 Nisan 1867'de Belgrad kalesini boşalttı. Bab-ı Âli geçmişteki şanlı günlerin bu son nişanesini de elinden çıkarırken sadece kalenin burçlarında bundan böyle de Türk bayrağının dalgalanmasını şart koşmuştu, bu onun için son bir teselli olacaktı (332).

Osmanlı Hükümeti buna karşılık Girit meselesinde çok daha fazla ayak direyecekti. Ada nüfusunun aşağı yukarı 1/3'üne varan, hatırı sayılır oranda bir Müslüman

---

(330) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(331) Baron de Beust'un Avusturya'nın Paris Büyükelçisi Metternich'e, Viyana 10 Kasım 1866 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

(332) Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

ahalinin bulunması, özellikle başkentde ağırlığını duyurmaya başlayan Türk kamuoyunun tepkisi ve bir de batılı devletlerin kararsızlığı bu konuda etkili olacaktır. Bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca yaşanan deney, Balkanlar'da, Ruslar'ın siyasal baskıları sayesinde bağımsızlığına kavuşan Ortodoks halkların her zaman velinimetlerine bağlı kalmadıklarını, batının ekonomik gücünün etkisi altına girmek eğiliminde olduklarını göstermişti. Böylece Yunanistan'ın bağımsızlığından hemen sonra bu ülkede de Rus, İngiliz ve Fransız taraftarı siyasal kuruluşlar ortaya çıktı. İlkini büyük arazi sahipleri, ikincisini tutucu burjuvazi, üçüncüsünü ise liberal burjuvazi oluşturuyordu. Dış politikadaki dalgalanmalara ve yabancı etkilere göre memleketin kaderi bu üç güçten birinin elinde kalıyordu. Toprak talebi söz konusu olunca Rus taraflısı parti üstün geliyor ve arkasında destekci olarak bizzat kutsal Rusya'yı buluyordu. Böylece Girit meselesinin gerisinde Yunanistan yer alınca nüfuzunu arttırma yolunda eline iyi bir fırsat geçirmiş olan Rusya, sözle her türlü teşvikte bulunmaktan sakınmıyordu. Prens Gorçakov «eğer büyük devletler, ancak günlük zaruretlere cevap veren bugünün zorluklarını yarının sırtına yüklemekten başka bir işe yaramıyan geçici çarelerle yetinme yolunu terketmek niyetinde iseler, Girit'in Yunan krallığına ilhakından başka mümkün bir çıkış yolu göremiyoruz» (333) diyordu. Rusya'nın desteğiyle Yunanistan'ın giriştiği bu müdahale Türklerle Yunanlıların karşıkarşıya gelmesine yolaçabilir, ardından da Rusya'nın yeniden Balkanlara inmesi fırsatını doğurabilirdi. Bu da özellikle batılı büyük devletler için arzu edilir bir durum değildi. Batılı devletlerin, Giritli dullar ve ök-

(333) Prens Gorçakof'un Baron De Budberg'e, Saint-Petersburg 21 Kasım 1866 Tarihli Yazısı. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

süzler adına koparılan yürek paralayıcı çığlıklara rağmen, takındıkları ihtiyatlı tavır işte bu görüş farkından ileri geliyordu.

Ama Girit meselesinin diplomatik güçlükleri felaketli bir mahiyet taşımasa bile, bu yeni gider kaynağının yol açtığı masraflar hiç de ihmal edilecek cinsten değildi. Dolayısıyla yakın bir gelecekte ne Osmanlı maliyesinin düzelmesi ne de Türkiye'ye ait senetlere güven duyulması mümkün gözükmüyordu. Bu güveni yeniden kazanmak için Sarayın bir adım daha atmaktan başka çaresi yoktu. 6 Eylül 1866 tarihli bir irade-i şahane, çeşitli istikrazların karşılığı olarak ayrılan bütün gelirlerin yayınlanmasını emrediyor, bundan böyle, tahsilat durumunu her ay yayınlayacak ve çeşitli hizmetleri yerine getirmekte tek başına yükümlü bulunacak olan Bank-ı Osmani-i Şahane'ye, ödemeler için zaman zaman emir ve havale verme yetkisinin tanındığını ilân ediyordu (334).

1866 yılı sonunda hükümet bütçesinin itiraf edilen açığı hemen hemen 40 milyon franga (1.760.000 Osmanlı lirası) erişiyordu. İç borçların dış istikraza çevrilişinden (tebdilinden) sonra yapılan yeni dalgalı borçların tutarı 4.500.000 Osmanlı lirasına varmış, hükümet memur maaşlarının yarısını nakit yarısını ise % 10 faizli esham ile ödemek zorunda kalmıştır (335). Bu açmaz Mısır hidivinin ailevi problemleri sayesinde kısmen çözülebildi. Kardeşleriyle arası açık olan hidiv, hidivlik makamı üzerindeki ailevi veraset hakkını, babadan oğula geçen doğrudan doğruya veraset hakkına dönüştürmek istiyordu. Bab-ı Âli Mısır'ın ödediği yıllık verginin iki misline çıkarılması şartıyla buna razı oldu. Böylece Mısır vergisi yılda 300.000 Osmanlı lirasından 750.000 Osmanlı lirasına çıkarıldı. Hidivlik bünye-

(334) DU VELAY, «Essai sur l'histoire financiére...»
(335) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

sindeki aile kavgası, Osmanlı hazinesinin işine yaradıysa da, zaten daha önce kanal meselesiyle durumu kötüleşen Mısır'ın biraz daha borca gömülmesine yardımcı oldu.

Osmanlı maliyesinin rahat bir nefes alabilmesi ancak, Paris'te Société Generale de France ile anlaşmaya varılan 55 milyon franklık büyük bir istikraz sayesinde olacaktır. % 9 faizli bu istikraza aslında bir de mahallinde sağlanan ve faizleri bazan % 15'e kadar varan diğer çeşitli borçları da eklemek gerekir (336).

İ — Malî İstilânın Tamamlanması

1867 yılı hem Vilayetler Kanununun, yabancılara gayrimenkul mülkiyet hakkını tanıyan kanunun çıktığı, hem de Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisini yaptığı yıldır. Bu gezi bir Osmanlı hükümdarının yabancı ülkelere yaptığı ilk ve son gezi olacaktır. Bütün bunlar Avrupa kamuoyuyla arayı düzeltmenin, yeniden yakınlaşmanın belirtileridir. Eylül ayında Âli Paşa, bir önceki yıldan beri ayaklanma halinde olan Girit'e yeniden çekidüzen vermek amacıyla bizzat adaya gider. 10 Ocak 1868'de eyaletlerin idaresiyle ilgili köklü bir nizamname çıkarılır.

Paris Antlaşması'nda Girit'le ilgili özel bir bölüm bulunmaması kefil devletleri bir müdahale bahanesinden yoksun kılmaktaydı ve ayaklanma hareketini boyuna destekleyen Yunanistan'ın faaliyeti çatışmayı yeniden canlandırmaya yardımcı olmasaydı, mesele kapanıp gitmeye yüz tutmuştu.

1868 yılı Aralık ayında Yunanistan, soyu Giritli olanlardan bir birlik teşkil ederek adaya gönderir. Bab-ı Âli buna bir ültimatomla karşı çıkar ve aynı ayın 16'sında

(336) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

Yunanistan'la Osmanlı Devleti arasında diplomatik ilişkiler kesilir. Bunun ilk sonucu, İstanbul'da oturan Yunan uyruklulara, şehri terketmeleri için 15 gün mühlet verilmesi olur. Bu tehdit karşısında bu Yunan uyruklular, İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi M. Elliot'a durumlarını bildiren bir dilekçe gönderirler. «Ekselansları İstanbul'da olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde de iş tutan Yunanlılara ait ticaret evlerinin sayısının ne kadar kabarık olduğunu herhalde bilmez değildirler; aynı Rumların ellerinde bulunan işlerin çokluğu ve önemi dolayısıyla, bu ülkenin ticarî konumunda ve Avrupa'yla olan ilişkilerinde çok büyük bir etkiye sahip oldukları da kendilerinin malumudur.

«Sayın ekselansları, bunlar gibi, bütün dünyada Türkiye'yle ticaret yapmakta en çok çıkarı bulunan ülkenin büyük Britanya İmparatorluğu olduğunu, bu ticaretin ise büyük çapta Yunan uyrukluların elinde bulunduğunu, öyle ki, Türkiye'yle Büyük Britanya İmparatorluğu arasında ticaret yapan Yunan uyrukluların ticarî işlemlerle banka işlemlerinden doğan dalgalı borçlarının 4 milyon İngiliz lirasından daha az tutmadığını da bilmez değillerdir.

«Yunan uyrukluların sınır dışı edilmeleriyle ilgili olarak Bab-ı Âli tarafından birkaç zaman önce alınan karar eğer bu ayın 30'una kadar yürütmeye sokulursa, yalnız bu ülkenin ticarî hayatına değil Büyük Britanya İmparatorluğunun ticarî ve sınaî çıkarlarına da ölçülemiyecek kadar büyük zararlar getirecektir.» (337)

Bu sınır dışı etme tehdidinin gerçekleşmediğini, Paris'te toplanan bir konferansın 20 Ocak 1869 günü yayınlanan bir tüzükle Türk - Rum ayrımını ortadan kaldırdığını,

(337) İstanbul'daki Rum Tüccarların, İngiltere Büyükelçisi M. Elliot'a 26 Aralık 1866 Tarihli Dilekçesi. Zikreden TESTA, L. «Recueil des traités...»

dolayısıyla Girit meselesinin ilk safhasını sonuca bağladığını ayrıca eklemek gereksizdir sanıyoruz. Bu buhran tam Kırım savaşının ertesinde başlayan ve Şark meselesinin çeşitli kılıklara bürünmesi şeklinde devam eden bir dizinin sonuncu halkası olacaktı. Bundan sonraki yıllarda Avrupa'yı, Fransa - Prusya savaşı ve Almanya'nın yeni bir güç olarak ortaya çıkışı meşgul edecek, ancak ondan sonra bu altüst oluşların getirdiği sonuçlar Balkanlar'da da varlığını duyurup Şark meselesini yeniden alevlendirecektir. Böyece 1869'dan 1875 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu sadece malî meseleleriyle başbaşa kalır. Avrupa diplomasisi Osmanlı İmparatorluğu'nun kapılarını kendi yurttaşlarının sermayelerine açtırdıktan sonra, işlerin bundan sonrasıyla uğraşmayı bu yurttaşların kendilerine bırakır ve Avrupalı kapitalistler bütün güvenlerini, tam bir gönül ferahlığıyla, «hasta adam» ın yaşama direncine bağlarlar. Times «Türkler» diye yazar, «kendilerine has bir inatla yılmadan vergi toplama çarelerini bulmakta, düzeni ayakta tutmakta, eski borçlarını ödemek üzere yeni kaynaklardan para sağlamaktadır. "Hasta adam" ın sağlık durumundan endişe duyanlara bundan böyle verilecek cevap "hiç te kötüye gitmemektedir" olacaktır.» (338) Avrupa kapitalizminin bu en doruktaki yayın organı Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki tavrını insanı hayran bırakacak bir berraklıkla özetlemektedir: Türkiye parayı nerden ve nasıl bulursa bulsun pek önemi yok, ödemeye devam edecek; takati kesilip vadesi gelmiş bir borcu ödeyemez duruma düşünce de, uygar dünya adına Türklerin kötü davranışları ve barbarlıkları karşısında yaygara koparıp gözyaşı dökmek hakkı Avrupa'nın olacak... Üstelik tasarruf sahiplerini korkutmamak için de, hasta adamın

(338) 14 Ocak 1868 tarihli «The Times». Zikreden BLAISDELL, D. «European financial control...»

hep nekahet dönemini yaşadığı konusunda «Avrupa kamuoyu» ikna edilecek. Bütün bunların sonucu Osmanlı İmparatorluğu'na sağlanan istikrazlara ait tahvillerin gitgide daha çok müşteri bulması ve Avrupa'daki sermaye kuruluşlarının Bab-ı Âliye borç para vermek için birbiriyle yarışa girmesi olacaktır.

1865 yılında iç borçların tebdilinden sonra Osmanlı Bankasına rakip olan yeni bir grup ortaya çıkar. Bu muhalefetin kaynakları Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındadır. Londra'daki General Credit and Finance, Société Generale de France'ın da yardımıyla Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurucusu olan Pereire'lerin Credit Mobiliers'ine baş rakip olup çıkar. Böylece Société Generale de 1867 yılında Bab-ı Âliye borç para verecek; 1868 yılında Credit Mobilier'nin kendini daha fazla sağlama almasıyla ve Osmanlı Devlet Hazinesinin bütün büyük işlemlerine doğrudan doğruya katılacak olan bir kredi müessesesi kurarak Osmanlı İmparatorluğu'nun malî hayatındaki nüfuzunu pekiştirmesiyle sonuçlanan buhrandan, kendi payına o da yararlanacaktır. Crédit Generale Ottoman işte bu şartlar altında 5 Ocak 1869 tarihli bir fermanla kurulur. Şirketin sermayesi 50 milyon frank olup her biri 500 franklık 100 bin hisse senedine bölünmüştür. Alışıldığı üzere bu kuruluşun da hemen ardından 125 milyon franklık yeni bir istikraz geldi. İstikraz tahvilleri 2 bin franklıktı ve % 6 faizle, 1.600 franktan ihraç edilmişti (339).

J — Demiryolları

Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun refahıyla ilgilenen sadece bankalar değildir. Demiryolları şirketleri de uygarlığın nimetlerini ülkeye sokmaya hazırdır. 17 Nisan

(339) DU VELAY, «Essai sur l'histoire financiére...»

günü Avusturyalı Banker Baron Hirsch ile Osmanlı hükümeti arasında bir antlaşma imzalanır. Baron bu antlaşma gereğince 2.000 kilometrelik bir demiryolu şebekesinin imtiyaz sahibi haline gelir.

İmtiyaz antlaşması kilometre başına 22 bin franklık bir teminat tabanı üzerinden yapılmıştır. Osmanlı Hükümetinin kredisinin yani istikrazlarının normal yıllık itfa yüzdesi olan, ortalama % 11'le belirlendiğinde kilometre başına bu yıllık teminat, 200 bin franklık bir sermaye demektir ki, bu da her kilometre demiryolu inşaası için gerekli görülen meblağdır.

Demiryolunun her kilometresi başına garanti edilen bu yıllık 22 bin frankın, 14 bin frankının 99 yıllık imtiyaz süresi boyunca Osmanlı hükümeti tarafından karşılanması, geriye kalan 8 bin frankın ise gene aynı süre boyunca demiryolu şebekesinin işletilmesinden elde edilen gelirle imtiyaz sahibi tarafından sağlanması konusunda anlaşmaya varıldı. Böylece baron Hirsch, yalnız demiryolu inşaatının değil, inşaat bittikten sonra da, demiryolu şebekesinin işletilmesinin imtiyaz sahibi haline geliyordu.

Baron Hirsch'e kala kala kendi payına düşen kilometre başına 8 bin franklık meblağı sağlamak kalacaktır. Bunun için ise inşa edilecek bütün şebekenin işletme hakkını, kilometre başına bu meblağı ödemeyi taahhüt eden bir kumpanyaya bırakacaktı. Böylece bu kumpanya da, Baron Hirsch'in işletme haklarını devralarak, 99 yıl boyunca bu demiryolu şebekesinin işletme alanındaki imtiyaz sahibi haline gelecekti.

1870 yılı başlarından itibaren iki tane şirket kurulur. Birincisi 5 Ocakta Société Imperiale des Chemine de fer de la Turquie d'Europe (Osmanlı İmparatorluğu Rumeli Şimendifer Şirketi) adıyla ortaya çıkar. Şirketin sermayesi 50 milyon olup başkanı Baron Hirsch'dir. İkinci şirketin adı Compagnie Generale d'Exploitation des Chemine de

fer de la Turquie d'Europe'dur (Rumeli Şimendifer İşletmesi Genel Kumpanyası). Şirket 7 Ocak günü kurulur. Sermayesi 50 milyon franktır. Bu kumpanya, işletme alanında birinci şirketin yerini almakta, buna karşılık ona yılda kilometre başına 8 bin frank ödemeyi taahhüt etmektedir. Ama demiryolu inşaasının bitmesi gereken ilk on yıllık geçici dönem boyunca, bu meblağı kumpanya adına şirkete Osmanlı Hükümeti ödeyecektir. Ayrıca hükümet işletmenin kilometre başına yıllık gelirinin 8 bin franga ulaşmaması halinde, adı geçen faizin ödenmesine 2 bin frankı aşmamak şartıyla katkıda bulunmayı taahhüt eder. Hükümet tarafından şirketle ilgili başka taahhütlere de girilmiştir. Bunlara göre Osmanlı Devleti, demiryolu hattını beslemek amacıyla karayolları, limanlar yapmak zorundadır. Diğer hükümlerin yanı sıra hükümet, geçici dönem içinde kilometre başına 8 bin franklık ödemeleri teminat altına almak için 65 milyon franklık bir ihtiyat akçesi ayırmayı da vaat eder.

Demek ki demiryolu şebekesinin inşaası için birinci şirketin elinde kilometre başına yıllık 22 bin franklık bir gelir vardır. Bunun 14 bin frankı Osmanlı Hükümeti tarafından, 8 bin frankı ise ikinci şirket tarafından sağlanacaktır. Ama ilk on yıllık dönemde bunun tümünü sağlayacak olan Osmanlı Hükümetidir. Baron Hirsch için, çalışmalara başlamadan önce yapılacak ilk iş, bu 22 bin franklık ödeme garantisini sermaye haline dönüştürmek; yani hükümetin yıllık itfasını (faiziyle birlikte yıllık taksidinin ödenmesini) yüklendiği sermayeyi devşirmek amacıyla tahvil çıkarmaktır. Bu tahvillere müşteri bulmak için Baron Hirsch, ikramiyeli tahviller çıkararak küçük tasarruf sahiplerinin ilgisini uyandırmak yollarını arar. Bu amaçla itibarî değeri 400 frank olan ve yılda 12 frank faiz getiren 1.980.000 tahvil çıkarır. Tahvillerin altı ayda bir vergileri ödenecek ve her iki ayda bir olmak üzere yılda altı

kere kura çekilerek, en büyüğü 600.000 franka kadar varan ikramiyeler dağıtılacak ve ilk yıl 300'den başlamak üzere giderek adedi yükselen bir miktar da ayrıca başa baş amorti verilecektir.

Osmanlı Hükümetinin çıkardığı tahvillerin bütün sorumluluğunu, tanesini 128.50 franktan yani % 32 1/8 ihraç fiyatıyla olmak üzere, bunların tümünü satın alan imtiyaz sahibi yüklenmiştir. Baron Hirsch bunlardan 750 bin tanesini daha sonra tanesi 150 franktan bir bankalar sendikasına sattı. Baron tahvillerin Osmanlı Hükümetinden satın alınış fiyatıyla bunları sendikaya veriş fiyatı arasındaki fark dolayısıyla doğrudan elde ettiği kârdan başka, tahvilleri tanesi 180 franktan satışa çıkaracak olan sendikanın sağlayacağı kârdan da % 30 hisse alacaktı.

İş bununla bitmedi. 18 Mayıs 1872'de, Osmanlı İmparatorluğu Rumeli Şimendifer Şirketi imtiyazları gibi, Rumeli Şimendifer İşletmesi Genel Kumpanyası ile yaptığı akitten doğan kârları da, gerisin geriye Osmanlı Hükümetine devrediyordu. Devlet, imtiyazla Baron Hirsch'e devredilmiş olan demiryollarının yeniden sahibi haline geliyor, onun işletme kumpanyası üzerindeki bütün haklarını da devralmış oluyordu. İlerde, kilometre başına tespit edilen yılda 8 bin franklık teminatı kumpanyadan devlet alacaktı. «Osmanlı İmparatorluğu Rumeli Şimendifer Şirketi, imtiyazın feshi dolayısıyla, kilometre başına yıllık olarak işletme kumpanyasından alacağı 8 bin franklık gelirden vazgeçer. İnşa etmekle yükümlü olduğu demiryolu hatlarından sağlanacak olan bu gelirin yerini tutmak üzere şirket, Osmanlı Hükümetinden, bu hatların her kilometresi başına götürü olarak 72.707 franklık bir meblağ alacaktır.» (340) İnşa edilecek olan şebeke de 2 bin kilometreden 1.274 kilometreye indirilmişti.

(340) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...)

Böylece Baron Hirsch her şeyden önce, satışa çıkarılmış veya çıkarılacak tahvillerin hamilleri bakımından olduğu kadar, hükümet karşısında da, işletme kumpanyasınca ödenmesi gerekli kilometre başına yıllık 8 bin franklık gelirin tediyesiyle ilgili her türlü zincirleme kefaletten kendini kurtarmış oluyordu. Üstelik Osmanlı Hükümeti toplam meblağı, yani 31 milyon frankı kendisine derhal ödediğine göre Baron Hirsch, 8'er bin frankları paraya çevirme işini de gerçekleştirmiş oluyordu. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Osmanlı Hükümeti, imtiyaz sahibinin demiryolu hatlarının tamamlanmamış olan kısmını yapma yükümlülüğünü de kaldırıyordu. Aslında gerçekleştirilmesi düşünülen şebekenin en çok masraf gerektiren hatları bu bitmemiş olanlardı. Biten hatlar da Avusturya demiryolu şebekesine bağlanmamıştı.

Kısacası Osmanlı İmparatorluğu bu işin sonunda 1274 kilometrelik yeni demiryolu hattına sahip olsa bile, eskiden olduğu gibi gene Avrupa'dan kopuk durumda kalıyor ve üstelik, eline 250 milyon franktan daha az geçtiği halde dış borçlarını 800 milyon frank arttıran bir istikrazı karşılayabilmek için, bütçesi yılda 28 milyon frank gibi ağır bir yükün altına girmiş oluyordu.

Nihayet, bizzat demiryolu şebekesinin değeriyle ilgili olarak, Osmanlı Hükümeti tarafından kurulan bir komisyon, eksik bırakılan kısmın tamamlanabilmesi için, kilometre başına ortalama 27 bin franklık bir meblağın tahsis edilmesinin gerekli olduğunu açıklayacaktır. Sözün kısası, Baron Hirsch'in başarısının, Türkiye'yle çevrilen işlerin bir şaheseri olduğu su götürmezdi (341).

Baron Hirsch'in işini ilerlettiği sıralarda ve tam 1870 savaşından önce Avrupa'yla, özellikle de Fransa'yla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler aynı minval üzere

(341) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

devam etmekteydi. Abdülaziz'in Avrupa gezisiyle, İmparatoriçe Eugenie'nin İstanbul'u ziyareti arasında, Osmanlı Hükümeti ıslahat hareketleri alanındaki iyi niyet gösterilerini arttırır. Fransa'daki sistemden kaynaklanan ve eyaletler halkının özerklik istemesine karşı, idarede merkeziyetçiliği tercih eden Rusya'nın tam tersine, her idarî kademede halkın katıldığı meclisler kuran Fransa'nın anlayışına uygun olan Vilayetler Kanununun çıkarılmasından sonra, sıra Fransız kökenli bir başka kuruma, Devlet Şûrasına (Şûra-ı Devlete) gelmişti. Şûra-ı Devlet'in kurulması aslında 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye'nin, o zamandan sonra, yeni şartlara uyarak şekil değişikliklerine uğraması yoluyla olmuştu. 5 Mart 1868 tarihli irade-i şahaneyle eski meclis iki yeni kuruluşa, Şûra-ı Devlet'le gerçekte bir yargıtay (temyiz mahkemesi) niteliğinde olan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye ayrıldı.

Şûra-ı Devlet her çeşit kanun, tüzük (nizamname) tasarısını inceleyip müzakere etmekle, mülkî - idarî işleyişi gözetip eksiklerini bildirmekle, mülkî ve adlî makamlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda bir mahkeme gibi görev yapmakla, padişah ve nazırlar tarafından kendisine sorulacak her türlü mesele hakkında genel çizgileriyle kendi görüşünü beyan etmekle yükümlüydü. Ayrıca Şûra'nın, yılda bir defa eyaletlerden gelecek üçer dörder kişilik heyetlerle ve bu heyetler tarafından sunulan mazbataları gözden geçirmek üzere toplanması öngörülmüştü. Merkezî hükümet, bu yolla ve Şûra'nın 37 üyesinden sekizini belli başlı taşra vilayetlerinin eşrafı arasından atayarak, hem yasal meclis taraftarı muhalefet teşebbüslerini hem de taşra eşrafının baskılarını etkisiz kılma amacını güden bir tür millet meclisi (parlamento) çekirdeği yaratmak istedi. Ama merkezî bürokrasinin hep sırabaşı durumunda olan Âli Paşa'nın düşüncesinde bu Şûra, gelecekteki bir millet meclisinin (parlamentonun) çekirdeğinden çok, daha son-

ra, bu yolda atılması muhtemel daha ileri adımların önünü almayı hedef edinen bir çare olmalıydı. Aynı zamanda idarî mekanizmanın düzensizliklerini denetim altına alma amacını güden bir yüksek merciîn bulunması, Avrupa'nın Türkiye'ye yatırdığı sermayenin geleceğiyle ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ödeme gücüyle ilgili kuşku ve korkularını yatıştırmaya yarayacaktı. 10 Mayıs günü Abdülaziz hem Şûra-ı Devlet'i hem Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'yi resmen açıyor, olay övülerek ve bütün ayrıntılarıyla Avrupa basınına yansıyor, ardından borsada da Osmanlı tahvilatının değerinde bir yükselme meydana geliyordu (342).

Doğrudan veya dolayısıyla, Avrupalı büyük devletlerin isteklerini tatmin etmeye yönelen bütün bu «reformcu» tedbirler arasında, Âli Paşa hükümeti, İmparatorluğun maddi kaynaklarının soyulup soğana çevrilmesine elverişli olmayan tek kanunu, 19 Ocak 1869'da yayınlanan Tabiyet-i Osmaniye Kanununu geçirmeyi başardı. Bu kanun yurttaşlık haklarının kazanılmasında dinî esaslar yerine milliyet esasına dayanan uyrukluk (tabiyet) kavramını koyuyordu. Şüphesiz bu, laikleşme ve millî duygu bütünlüğü yolunda ileriye atılmış çok önemli bir adımdı; ama her şeyden önce kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu içinde yabancı uyruklu Hıristiyanlara sağladığı himayenin kötüye kullanılır bir şekilde yaygınlaşmasını önlüyordu. Kanun metninin getirdiği hükümlere göre, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde oturan her kişi, aksini ispat edemediği takdirde Osmanlı uyruğu sayılacaktı ve Osmanlı uyruklarından hiç biri, hakkında bu konuda irade-i seniye olmadıkça, uyruk (tabiyet) değiştirme hakkına sahip olamayacaktı (343). 1868 yılı Aralık ayında patlak veren Türk

(342) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»
(343) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

- Yunan buhranı sırasında Rum veya Rumluk iddiasında olan unsurun kazandığı önemin, bu kanunun çıkışını çabuklaştırmış olması muhtemeldir.

K — Hızlanan Borçlanma

Fransa'yla girişilen iyi ilişkiler Osmanlı Devlet Hazinesinin sürekli yoksulluğuyla birleşince yeni istikrazlara yol açar. İmparatoriçe Eugenie'nin İstanbul'u ziyareti hakkında yapılan yayın, Osmanlı İmparatorluğu tahvillerine müşteri bulunmasını sağlayan bir kamuoyu hazırlar. Bu durumda, Bab-ı Âli'nin maliye nazırına sadece, yapılan istikraz teklifleri arasında tercihte bulunmak zorluğu kalır. Comptoir d'Escompte'un yönetim kurulu başkanı M. Pinard İstanbul'a gelir ve 300 milyon franklık bir istikraz sözleşmesi imzalamayı başarır. Bu meblağı sağlamak üzere her biri 500 frank itibarî değerde 1.111.111 tahvil çıkarılacak, ama Osmanlı Hükümeti bunları 270 frank üzerinden sözleşmeye taraf kuruma satacaktır. Böylece Osmanlı Devleti kasasına 300 milyon frank girecek ama buna karşılık 555.555.550 franklık bir istikraz yapılmış olacaktır. Osmanlı Devleti için bu istikrazın faiz fiyatı % 11,11 olmaktadır. Tahvillere gelince bunlar 305 frank üzerinden satışa sunulacak, bu da Comptoir d'Escompte hesabına 38.888.885 franklık bir kâr meydana getirecektir. Bu istikraza teminat olarak Osmanlı Devleti çeşitli eyaletlerin öşürlerini gösterir (344).

Ertesi yıl, yani 1870 yılı, Baron Hirsch'ün ikramiyeli tahvillerinin satışa sunulma, aynı zamanda da, Fransa'da İkinci İmparatorluğun çöküşüyle malî merkezin Viyana'ya kayma yılı olacaktı.

1871 yılı Ocak ayında Osmanlı Devlet Hazinesi, dış

(344) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

borçların bu tarihte vadesi dolmuş faiz kuponlarının ödenme zorunluluğu yüzünden gene 12 milyon tutarında bir açıkla karşı karşıya kalır. 1862, 1863 ve 1865 yıllarına ait istikrazların faizlerinden doğan bütün takıntıların tasviyesi ancak 15 Mayısta, Londra'daki bazı kredi kurumlarını, % 15'den aşağı olmayan bir faiz fiyatıyla avans vermeye razı etmekle mümkün olur. Ama Haziran ayı gelip çatınca gene aynı durum doğar. Bu kere Frankfurt Barış Antlaşması'nın doğurduğu genel siyasî yumuşamanın ardından, Londra'daki Louis Coher and Sons ve Dent - Palmer ve Ort.'nın bağlı olduğu Crédit General Ottoman'la bir sözleşme imzalanır. Bu sözleşmeye göre yukarıda adı anılan kuruluşlar Osmanlı Hükümetine % 6 faiz, % 1 itfa bedeli ve % 73 ihraç fiyatıyla 5.700.000 İngiliz liralık bir meblağı borç olarak verme taahhütünde bulunurlar (345).

Ama artık Osmanlı para borsası üzerinde görünme sırası Viyana'ya gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu maliyesi hakkında eser vermiş Avusturyalı tarihçi Morawits bu dönem hakkında şöyle yazar: «İstanbul yeni bir California'dır. Her yerde konuşulan tek konu, Baron Hirsch'in demiryolu işleriyle küpünü ağzına kadar doldurması, çeşitli istikraz mukavelelerini yapanların, Avrupalı silâh tüccarlarının ve Galata bankerlerinin sağladığı hadsiz hesapsız kârlardır.» (346)

Bu imkânların çekiciliğiyle Viyana'daki Creditanstalt ve Bankverein 2 milyon İngiliz liralık sermayeli Avusturya - Osmanlı Şirketi'ni kurarlar. Bu şirketin 18 Ocak 1872 tarihinde Viyana borsasında 120 florin üzerinden satışa çıkarılan hisse senetleri kısa zamanda 145 florine yükselir. Bu, herkesi kendine çekecek kadar kolay yoldan elde edilen bir kâr demektir. İki ay sonra Avusturya - Türk Kre-

(345) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»
(346) MORAWITZ, C. «Les finances...»

di Şirketi adıyla yeni bir kuruluş daha doğar. Sermayesi, her birinin 80 florini peşin verilmek üzere, 200 florinlik 100.000 hisse senedinden meydana gelir. 1 Ocakta kurulmuş olan Avusturya - Osmanlı Şirketi'ne gelince, iki hafta sonra Osmanlı maliye nazırına 600 bin Osmanlı liralık, Mart ayında ise tekrar 300 bin Osmanlı liralık bir avans verir (347). Alınan bu borçlar eski dış borçlarla Umumî Borçlar'ın 1872 Ocak ayına ait faiz kuponlarını ödemekte kullanılır. Ama aradaki açık, başında Bank-ı Osmani-i Şahane'nin bulunduğu bir başka gruptan sağlanan avanslarla tamamlanmamış olsa, bunlar kupon borçlarını ödemeye yetmeyecekti.

Aynı yılın ortalarına doğru yeni bir istikraz konusunda Crédit Generale Ottoman'la Avusturya - Osmanlı Bankası anlaşmaya varacaklardır. İstikrazın itibarî tutarı 278.155.000 franka varır, faizi % 9'dur. Osmanlı Hükümeti bu istikraza teminat olarak Edirne, Selanik ve Tuna vilayetlerinin gelirlerini, ayrıca da Anadolu'dan ağnam resmini ayırır. İstikrazın tahvilleri 6 ve 7 Ağustos günlerinde Londra, Viyana, Berlin, Frankfurt, Amsterdam, Hamburg ve Paris'te satışa çıkarılır. İstikraz başarılı olsa bile, özellikle Bank-ı Osmani-i Şahane yüzünden bu işe girişen kuruluşların umduğu sonucu vermez. Çünkü Bank-ı Osmani-i Şahane Avusturya sermaye borsasının, kendi alanına vuku bulan bu yeni tecavüzüne şiddetle karşı koyup, İstanbul'da yatırımı bir hafta önce gerçekleşmiş olan, Fransızlara ait 3 milyar frank tutarındaki istikraz için müşteri toplamaya koyulur. Üstelik aynı sırada esham alıcıları Baron Hirsch'in ikramiyeli tahvillerinin ikinci tertibinin çıkmasını beklemektedir. Bir ay sonrası için vaat edilen bu tahviller alıcılar için çok daha çekicidir. Ama işlerin yürümesinde ortaya çıkan bu ufak tefek engeller, sermaye

(347) MORAWITZ, C. «Les finances...»

sahiplerinin cesaretini kırmıyor ve aynı yıl içinde, 10 Kasım günü Banque de Constantinople adıyla bir üçüncü banka daha kuruluyordu. Bu bankayı meydana getirenler aslında, Bank-ı Osmani-i Şahane'yle taraftarlarının destek olduğu Galata bankerleriydi. Bu bankanın ilk yönetim kurulu Société Generale de l'Empire Ottoman'ın eski müdürü Antoine Vlastos, André Syngros, Georges Coronios ve Stephane Scouloudis'den kuruluydu. Kuruluş sermayesi 1 milyon İngiliz lirasıydı; bu sermaye her biri 10 İngiliz liralık 100000 hisse senedinden meydana geliyordu. Hisse senetlerinin satışını İstanbul'da Bank-ı Osmani-i Şahane, Londra'da ise Bischoffsheim ve Goldshmidt üstlendi. Satış tam bir başarıyla sonuçlandı.

Bank-ı Osmani-i Şahane'ye hasım grubu temsil eden Le Credit Generale Ottoman, uzunca bir süre bekledikten sonra o yıl içinde kurulacak olan dördüncü bankaya destek olacaktı. Bu bankanın nüvesi de Galata bankerlerinden meydana geliyordu. M. Clado, Eust Eugenidis ve Alfred J. F. Barker bu yeni bankanın yönetim kurulunu meydana getiriyorlardı. Sermayesi 600.000 İngiliz lirasıydı. Bu sermaye 60.000 hisse senedine bölünmüştü. Credit Generale Ottoman bu hisse senetlerinin satışı için var gayretini gösteriyordu.

Fiilen kurulan bu bankaların yanı sıra sayısı düzineleri bulan diğer kuruluşlar için de tasarılar biçimlendirilmekteydi. 1872 ve 1873 yıllarında bankacılık alanında, Banque Russe, Banque Armenienne, Banque des Finances et des Travaux Publics, Banque Italoorientale, Comptoir de Constantinople, Crédit Industriel, Societé Commerciale Ottomane, Banque de Crédit et de Comission, Banque Ottomane de Travaux Publics, Banque Austro - Levantine, Banque Nationale de Turquie vs. vs. adıyla, olağanüstü bir faaliyet manzarası sunan, bir spekülasyona tanık oluruz. Bunun yanı sıra mevcut bankalar arasında

sadece hazineyle ilgili işlemler, istikrazlara katılma ve diğer sınaî işler çevresinde değil, bizzat İstanbul borsasında kızışan bir mücadele başlar. «Kredi müesseselerinin sınırlı kârları ve rizikoları yüzünden ticarî işleri hor gören, çok büyük aslan paylarını anında sağlamayı hedef edinen bir sermaye piyasasında, spekülasyon ister istemez doğmak zorundaydı. Bu spekülasyon dalgası, bütün senetlerde ister istemez bir fiyat artışı hareketi meydana getirecekti.» (348)

Bu coşkunluk İstanbul'a, 1867 ile 1873 tarihleri arasında Avusturya hükümetinin kuruluş izni verdiği, 4 milyar florinden fazla sermayeli anonim şirketlerin sayısının 1.005'den az olmadığı, Viyana'dan bulaşmaktaydı. «Ticaret piyasası aklın hayalin alamıyacağı sermayelerle dolup taşıyordu, paranın haddi hesabı yoktu.» (349)

Osmanlı maliye nazırı, bu esenliğe katkıda bulunmak için her yıl, gitgide artan gelirler gösteren bütçeler sunar. 1871 - 1872 mali yılı bütçesinde bu gelirler. 1.900 milyon kuruşa, ertesi yıl ise 2.150 milyon kuruşa ulaşıyordu. Gelirlerdeki bu artış öşürlere yapılan zamlarla sağlanıyordu. On yıl öncesi toplam gelirin % 34'ü tutan öşür gelirleri, bu yıllarda ağnam resmi dahil toplam gelirin % 44'ünü meydana getiriyordu (350). İstanbul'daki şirketlerin aslan payını kapabilmeleri amacıyla, ekicinin sırtına bindirilen yük 1872 yılı yazında, bütün ülkeyi, özellikle de Anadolu'yu kasıp kavuran kuraklık yüzünden daha da ağırlaşır. Osmanlı hükümeti verim düşüklüğünü telafi etmek ve açlık tehlikesini önlemek üzere Rusçuk'la Adana'dan yapılan tahıl ihracatını yasaklamak zorunda kalır (351).

---

(348) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

(349) MORAWITZ, C. «Les finances...»

(350) AKTAN, R. «Agricultural policy of Turkey» (**Türkiye'nin Tarım Siyaseti**). Zikreden ISSAWI, C. «The Economic history...»

(351) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

Belli ki yabancı sermaye uzun süre kendisinin de kabul ettiği gibi, ülkedeki zenginlikleri değerlendirmenin kolay yolunu arıyordu; bunların sömürülmesinden öylesine verimli sonuçlar umuyordu ki, 1873 yılı başlarında maliye nazırı, özel görevi Osmanlı Hükümetinin yararlılığına hükmettiği bütün işleri yürütmek olan büyük bir şirketin kurulduğunu görmek arzusunda olduğunu ifade etmişti. Bundan bir ay sonra Devlet-i Aliyye Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane), Credit General Ottoman ve Avusturya - Osmanlı Bankası'yla işbirliğine girerek bir bankalar sendikası kurar. Böylece yeni vaatler karşısında eski düşman kuruluşlar birbirleriyle uzlaşmaya girmiş olur. Sendika hükümetin yardımına koşmak ve ona, tasarı halindeki bir dizi büyük bayındırlık işlerine girişmek imkânını sağlamak amacıyla, 50 milyon Osmanlı liralık bir istikraz mukavelesi yapar. O sırada patlak veren uluslararası buhran, bu mukavelenin feshedilmesi sonucunu doğuracaktır. Aynı yılın ortalarına doğru, bu kere de Baron Haussmann, İstanbul'a yaptığı bir gezi sırasında, Credit Mobilier'nin yönetim kurulu başkanı sıfatıyla ileri gelen bazı malî kuruluşları çevresinde toplayarak 100 milyon franklık sermayeli Société des Finances et de Travaux Publics de l'Empire Ottoman'ı (Osmanlı İmparatorluğu Maliye ve Bayındırlık İşleri Şirketi) kuracaktır. Rakamlarla kuruluşun adının iddialılığı ve kurucusunun bu alandaki ünü sadece, kuruluşun kolayca tanınması sayesinde, o güne kadar sözleşmesi yapılan en büyük istikrazın sonuca bağlanmasına yarar. 694.444.500 franklık bu istikraz için 2 Eylül 1873'de bir padişahlık fermanı çıkar. İstikraza ait, itibarî değeri 500 frank olan 1.388.889 tahvil sözleşmeyi yapan malî kuruluşlara 270 franktan satılır. Onlar da bu tahvilleri 297,50 franktan borsaya sürerler. İstikraz tutarından devlet kasasına 374.777.830 frank girer. Buna karşılık devlet bütçesinin giderler sütununa faizleriyle birlikte yıllık taksidi 48.611.115

franka varan yeni bir kalem eklenir. Bankerlere gelince bu işlemden sağladıkları kâr 13.172.227 franktır.

Bu istikraza fermanla izin verilmesinden iki gün sonra yani 4 Eylülde, ilk defa 1865 yılında olduğu gibi, dalgalı borçların birleştirilmesi için bir kanun çıkar. İkinci tertip Umumî Borçlar adını alacak olan 22.250.400 Osmanlı liralık meblağ, Düyun-u Umumiye Defter-i Kebiri'ne geçirilir. Bu meblağ karşılığında çıkarılan «1873 İkinci Tertip Umumi Borçları» tahvilleri, 1872'de çıkarılan üç tertip hazine tahvilleriyle değiştirilerek, bu tahvillerin piyasadan çekilmesinde kullanılır.

L — Buhran

İlkbaharda Viyana'da patlak veren iflâs durumu bütün Avrupa'ya yayılır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun malî hayatına da yansır. Daha önce Avusturya sermayesiyle kurulmuş iki müessese, Avusturya - Türk bankasıyla Avusturya - Osmanlı bankası bu durumdan doğrudan doğruya etkilenir. Bu bankalardan ilki Temmuz ayından itibaren tasfiyeye girer, ikincisi de Türkiye'yle ilgili işleri elinden çıkarır. Bu banka daha sonra Bank-ı Osmani-i Şahane'yle kaynaşacaktır.

Sonunda buhran Londra'ya ulaşır, bu yolla da Galata ticaret piyasası en ciddi etkiyi görür. Bank of England'ın iskonto haddi % 9'a yükselir. Şimdiye kadar Osmanlı Hükümetine mahalli bankalar tarafından verilen sürekli avanslar Londra üzerinden çekilen poliçelerle beslenmekteydi. Buhran anında ise Londra'da, hükümet başkanının elinden hiç bir şey gelmeksizin, aşağı yukarı 100 milyon frank tutarında bir senet tedavülü vardı. İngiltere'de iskonto hadlerinin büyümesiyle ortaya çıkan para darlığı yeni senetlerin tedavüle girmesini güç, hatta imkânsız kılıyordu. Bu arada buhran, Osmanlı İmparatorluğu'nun yap-

tığı son istikraza ait tahvillerin satışından tatmin edici bir sonuç alınmasını engellemişti ve bu başarısızlık Osmanlı Hükümetini, dalgalı borçları tasfiye edecek, böylece de Galata ticaret piyasasının yükünü azaltacak meblağdan yaksun bırakarak daha da tehlikeli bir durum yaratıyordu. Hasatın üst üste kötü gittiği bir dönemden sonra, 1874'ün ilk aylarında bastıran, son yetmiş yıldır eşi görülmedik zorlu kış, bir de ilkbaharda feci su baskınlarına yol açınca, devlet hazinesi elindeki bütün ihtiyatları tüketmiş, çeşitli dış borçların vadesi gelen taksitleri gibi, İngiliz bankalarında tedavülde bulunan tahvilleri de ödeyemez hale düşmüştü. 1873 yılı sonlarında Galata bankerlerinden geçici bir avans sağlamak konusundaki teşebbüsler de başarısızlığa uğrayınca, 1874 yılı 17 Ocak günü Osmanlı maliye nazırı, bu işe belki orada bir çare bulurum umuduyla Viyana'ya gider. 22 Ocak günü, 1872 yılına ait ikramiyeli demiryolları tahvillerinin taksit ödemesi vadesi gelir ve Société Financiere de Paris ödemenin yapılmamasını protesto eder. Şubat ayı başında, ikramiyeli tahvillerin durumunda bir değişiklik olmaz ve Osmanlı Hükümeti hesabına Bank-ı Osmani-i Şahane'de bulunan bütün meblağlara haciz konur.

Maliye nazırı Sadık Paşa Viyana'dan eli boş döner ve Nisan ayında Paris'e gider. Orada Bank-ı Osmani-i Şahane'nin ve Comptoir d'Escompte'un muvafakat göstermesiyle, 1.600 bin İngiliz liralık yeni bir avans sözleşmesi imzalamayı başarır. Ama buhran sırasında batmamayı başarmış, üstelik hasımlarının kaybolup gitmesi veya kendisiyle birleşmesi sonunda gücü bir kat daha artmış, sermayesi 250 milyon franga yükselmiş olan Devlet-i Aliyye Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane) devlet hazinesine giren bütün meblağlar gibi, sadece bütçede ayrılan tahsisata göre yapılacak harcamaların denetimini de bir merkezde toplamak istiyordu. Üstelik bütçenin esasını da ulus-

lararası bir büyük banka sendikası yapacaktı. Sadık Paşa sözleşmeyi imzaladı. Ama Bab-ı Âli, hazinenin harcamalarını gözetim altında bulunduracak uluslararası bir denetim biçiminden duyduğu hoşnutsuzluk kadar, büyük devletlerin böyle bir sendikada bir arada yer almayı reddetmeleri yüzünden de bu sözleşmeyi onaylamaz. Ama Comptoir d'Escompte daha önce, 1873 yılındaki son istikrazın bir kısım tahvillerini rehin tutarak 40 milyon franklık bir avans vermiştir. Sözleşmeden vazgeçilince avansın geri ödenmesini ister. Bank-ı Osmani-i Şahane de, bütün alicenaplığıyla Comptoir d'Escompte'a ödeme yapmayı kabul edince, Temmuz vadesinde rehin işlemi yürütmeye konur. Bu emrivaki karşısında Bab-ı Âli, her zamanki gibi bir süre işi oyaladıktan sonra sözleşmeyi imzalayacaktır.

Önceden yapılan sözleşme gereğince bundan böyle Bank-ı Osmani-i Şahane artık, Osmanlı Hükümetinin maliye işlerini yürütmeyi üstlenmiş bir acenteden başka şey değildir. Banka artık, ödemelerle ilgili haznedarlık görevini kendi tekelinde bulunduracak ve bütçe komisyonunda temsil edilecektir. İlk sözleşme, Bankanın «Dersaadet» de (başkent İstanbul'da) devlet hazinesine giren bütün İmparatorluk gelirlerini kendi kasasında toplayacağı hükme bağlanırken, Osmanlı Hükümeti yeni bir imtiyaz sözleşmesiyle «hangi yolla, hangi sıfatla ve hangi şekil altında alınmış olursa olsun İmparatorluğun bütün gelirlerinin Devlet-i Aliyye Bankasının kasalarında toplanacağını» ve «bütçedeki gelir kaynakları ve tahsislerin sınırları içinde, hangi sıfatla ve hangi şekil altında olursa olsun yapılacak bütün kamu harcamalarının» ödeme yükümlülüğünün bu bankaya bırakılacağını taahhüt eder. Benzeri herhangi bir kuruluştan farklı olarak, Bank-ı Osmani-i Şahane hazine tahvilleriyle ilgili işlemleri yürütmekle görevlidir. Her türlü devlet tahvillerinin çıkarılmasında öncelik ve üstünlük hakkına sahip olacaktır. Bunlarla ilgili işlemlerin, bu banka-

nın tekeline bırakılması anlaşma hükmündedir. Banka ister nakit, ister gider akçesi olsun devlet kasasına giren bütün gelirler gibi, devlet hesabına yapacağı bütün ödemeler üzerinden de % 0,5'lik bir komisyon alacaktır. Eğer bu komisyon tutarı, bir yıl içinde 50 milyon Osmanlı lirasını aşmazsa, kuracağı ilk on şubenin her biri için bankaya 5 bin Osmanlı liralık bir ödenek çıkarılacaktır. Saygıdeğer Thomas Bruce, başkanı olduğu ve adı geçen sözleşmeyi onaylamak üzere toplantıya çağırdığı hissedarlar genel kurulunda : «Dünyadaki şirketlerin ve malî kurumların tarihinde, böyle bir sözleşmenin bir eşinin daha bulunmadığını» (352) söylerken hiç de abartmıyordu. Banka buhrandan yararlanarak duruma iyiden iyiye el koyarken, Osmanlı İmparatorluğu her ekonomik buhrandan sonra biraz daha yabancı sermayenin eline düşüyordu.

Bu sözleşme uyarınca kurulacak bir bütçe komisyonu tarafından incelenecek olan yıllık bütçelerin yapılmasıyla ilgili bir kanun çıkarıldı. Bu kanun idarî kesimlere, ne durumda olursa olsun kendilerine ayrılan ödeneklerin üzerinde harcamada bulunmayı kesinlikle yasaklıyordu.

Bu sırada Anadolu'yu kasıp kavuran açlık çok büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu konuda rakamlar her türlü tasvirden daha çok ifade gücüne sahip. Ankara vilayetinin Keskin kazasına bağlı köylerde 1873 ve 1875 yıllarında yapılan sayımlarda elde edilen rakamlar şunlardır (353) :

(352) MORAWITZ, C. «Les finances...»
(353) «Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış» Ankara 1938.

Köyler	Nüfus		Ölüm	Göçler	Koyun		Öküz (Çift)	
	1873	1875			1873	1875	1873	1875
Yahşihan	1350	780	400	170	5.000	600	150	32
Hasan Dede	420	230	130	60	6.000	—	75	5
Ağali	1100	540	400	160	6.000	—	80	4
Yuva	300	160	100	40	2.000	200	20	2
Çulluk	500	350	120	30	3.500	300	80	23
Pazarcık	650	300	250	100	4.000	40	102	32
Mehmetli Zir	450	300	80	70	3.000	—	65	26
Mehmetli Bâlâ	250	150	60	40	1.000	—	50	10
Ulaş	80	50	20	10	800	50	18	2
Karaçalı	800	400	300	100	3.000	—	75	15
Kırık	400	200	140	60	1.800	—	50	5
Mahmutlu	350	150	150	50	2.500	—	50	6
Goçili	800	390	350	60	2.000	20	80	25
Toplam	**16.900**	**9.261**	**4.797**	**2.643**	**81.240**	**3.312**	**2.206**	**427**

Bu iki yıl arasında ölüm oranı nüfusun ortalama 1/4 ünü geçer. Hayvanlara gelince bunlar hepten kırıma uğramıştır. Söz konusu kaza açlıktan daha fazla zarar görenlerden olsa bile, Anadolu'da bu yıllar içinde genel olarak hayvanların 9/10'u kırılmıştır (354).

Bu şartlar içinde olağanüstü bir komisyon 1874 - 1875 malî yılı bütçesini yayınlar. Bütçede, öşürlerin 1863 - 1864 malî yılına oranla iki katına çıkarılması ve 1872 - 1873 malî yılına oranla da 150 milyon kuruşluk bir artış öngörülmüştür. Sadece ağnam resmiyle (koyun vergisi) ilgili olarak 1874 - 1875 malî yılı bütçesinde kabul edilen rakam, 1863 - 1864 yılı bütçesindeki rakamın ikibuçuk katıdır ve 1872 - 1873 malî bütçesine oranla 18 milyon kuruşluk bir artış gösterir. Bunun dışında da, belli başlı gelir kaynaklarında, bütçede öngörülen rakamlar ve bunların 1863 -

(354) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

1864 malî yılı bütçesiyle oranlanması aşağıdaki şekilde belirir (355) :

	1863—1864 Malî Yılı Gelirleri	1874—1875 Malî Yılı Gelirleri
Vergi (Kazanç vergisi)	70.173.000 Frank	74.973.000 Frank
İstanbul'un gayrimenkul vergisi, temettü resmi ve diğer gelirleri	—	17.250.000 »
Askerlikten bağışıklık bedeli	13.934.000 »	19.156.000 »
Öşürler	94.891.000 »	201.250.000 »
Ağnam resmi	20.305.000 »	50.025.000 »
Domuz resmi	335.000 »	744.000 »
Gümrükler	57.500.000 »	47.725.000 »
Tütün	13.800.000 »	34.500.000 »
İpek vergisi	—	5.244.000 »
Alkollü içkilerden alınan resim	2.875.000 »	1.750.000 »
Tapu	2.875.000 »	17.250.000 »
Damgalı kâğıt	3.450.000 »	11.500.000 »
Sözleşme harçları	361.000 »	2.300.000 »
Mahkeme harçları	—	2.875.000 »
Diğer harç ve resimler	31.719.000 »	10.465.000 »
Çeşitli girdiler	—	—
Toplam	**346.198.000 Frank**	**570.566.560 Frank**

Niyet ve tahminlere dayanan, ama aslında, vergi yükümlülerinin sırtına sahici ve ağır yükler bindireceği açık olan, hem içteki hem dıştaki kapitalistleri hoşnut etmeye yönelmiş bu bütçe, 7.500.000 franklık bir açık göstermektedir. Bu da alışılagelene oranla çok küçük bir açık miktarıdır. Daha önce sözünü ettiğimiz öşürlerin artması bir yana, bütçede öngörülen tapu harcı 17 milyon frangı aşmakta, tütün resmi nerdeyse üç katına yükselmekte, ipek üzerinden alınan vergi ise 5 milyon franga ulaşmaktadır.

(355) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

Buna karşılık öngörülen gümrük vergisi onbir yıl öncesine oranla 10 milyon frank daha azdır.

Ama istenilen amaca ulaşılmıştır. Bank-ı Osmani-i Şahane güvenini belirtir ve hükümete ödemek zorunda olduğu, tüzükle saptanmış 500 bin Osmanlı liralık avansı 2.700.000 Osmanlı lirasına çıkarmayı taahhüt eder.

Bu arada Bank-ı Osmani-i Şahane, yetkilerinden yararlanarak, yeni bir Umumi Borçlar tahvilatı çıkartır. Bunlara Üçüncü Tertip Umumi Borçlar Tahvilleri denir. Bu yeni istikrazın itibari tutarı İngiliz parası olarak 40 milyon sterlin ya da Fransız parası olarak 1 milyar franktır. 40 milyon sterlinlik tahvilatın 15 milyonluğunu Bank-ı Osmani-i Şahane % 42 ihraç fiyatı ve % 2 komisyonla kendisi satın alır. Bunlar 18, 19, 20 ve 21 Eylül 1874 günlerinde İstanbul, Londra, Paris ve Avrupa'nın diğer belli başlı şehirlerinde satışa çıkartılır. Satışa çıkarılma ilânıyla birlikte, Paris ve Londra'daki ticaret gazeteleri kamuoyuna, Osmanlı senetlerine ait bütün gecikmiş faizlerin derhal ödeneceğini ve bu senetlerin hamillerinin yapacakları tek işin, hemen Bank-ı Osmani-i Şahane'nin gişelerine gitmek olduğunu haber verir. Bütün bu iyi haberler borsayı hissedilir şekilde etkiler ve tahvil satışının başarı sağlamasına yardımcı olur. Satış özellikle Londra borsasında çoktandır görülmeyen ve Osmanlı istikraz tahvillerinin alışık olmadığı bir rağbet görür. Bu olağanüstü başarı anında, Galata borsasının satış listelerinde kayıtlı bütün senetlere yansır, bunların kuru büyük oranda artar. Mali çevreler için buhran atlatılmış, Osmanlı maliyesi Bank-ı Osmani-i Şahane'nin gözetimi altında yeniden düzelmiştir. Köylerde felaket diz boyuymuş, hazine vadesi gelmiş eski bir borcun ödenmesi söz konusu olduğu her keresinde, fiilen yeniden bir istikraz yapmak zorundaymış, bütün bunları kimsenin umursadığı yoktur.

1875 yılı başında konsolide iç ve dış borçların bilânçosu şöyleydi: itibarî borç tutarı 5.297.676.500 frank, ödenecek olan senelik faiz ve itfa bedelleri tutarı 299.068.487 frank, istikrazların safi hasılası 3.018.884.714 frank. Demek oluyor ki devlet hazinesi 21 yılda 3 milyar frank borç almıştı ve bir yılda bu borcun 1/10'u kadar ödemede bulunmak zorundaydı.

Aynı şekilde bütçede sağlanacağı umulan 570.566.560 franklık gelirin 190 milyonunu düşmek gerektiği, çünkü bunun hiçbir yolla toplanamıyacağı hemen anlaşılmıştı. O zaman faiz ve itfa bedeli olarak ödenecek 300 milyon franktan sonra, bir yıl boyunca koca bir İmparatorluğu yönetmek için, Osmanlı hazinesinin elinde topu topu 80 milyon frank kalmış oluyordu. Aslına bakarsanız bu bile kalmıyordu, çünkü yapılan hesaba, 1874'de kurulmuş olan olağanüstü komisyonun 340 milyon frank olarak saptadığı, dalgalı borçlar katılmamıştı. Demek ki devlet 1875 yılında bunlara ait faizleri ödemeyi bir yana bırakmıştı. 1875 yılı yazında, Hersek'te patlak veren ayaklanma Bosna'ya yayılırken, Osmanlı hazinesi birbirini kovalayan felâketlerin büsbütün etkisi altında kalır. Gene de Osmanlı borçlarına ait alacak senetlerinin hamilleri umutlarını kaybetmezler. Haziran ayında Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane), Temmuz borç kuponları için 800 bin İngiliz liralık bir avans vermeye razı olur ve Ekim ayında ödenecek taksitlerin borç vadesinin dolmasından beş gün önce Galata bankaları Osmanlı hükümetine ayda % 1,5 faizle 2.784.000 Osmanlı liralık kısa vadeli bir borç verirler.

6 Ekim günlü gazeteler, Osmanlı Hükümetine ait tarihsiz bir «resmî ilân» ı yayınladıklarında durum yukarda anlattığımız gibidir.

İlân şunları yazar: «Bu sene neşrolunan Devlet-i Os-

maniye bütçesi açığı, herkesçe malum olmuştur. İşbu açık, 5.000.000 lirayı geçiyor. Yeni bir tetkik yapılsa işbu açığın mezkûr rakamı da aşacağını gizlemeğe lüzum yoktur. Bu vaziyet karşısında, istikraz kuponlarını zamanında ödeyebilmek için bankadan yeni bir istikrazda bulunmak ve bu suretle bir borcu tediye için başka bir borç yapmak usulüne müracaat, bütçe açığını günden güne fazlalaştırmak ve itimadı sarsmaktan başka bir şeye yaramaz.

«Takip olunan bu usul dolayısıyla itimat ortadan kalkmış ve Borsada eshamın hareketleri, tahvilâtımız hamillerinin sermayelerinden zarar ettiklerini tamamile göstermekte bulunmuştur.

«Babıali bu hususta bugün hakiki ve sağlam teminat bulmadığı takdirde, hamillerin bütün sermayelerini kaybedecekleri aşikârdır.

«Hükümeti Şahane, tekrar tam bir samimiyetle beyan eder ki, kendisinin âlicenabâne ve dürüst hissiyatı, sermaye sahiplerine ve sermayeleri Devlete hizmetler gören hâmillere vahim zarar gelmesine hiç bir zaman müsaade edemez.

«Teminata gelince, Babıali beyan eder ki, Bankanın hakları ve imtiyazları mahfuz kalmak şartı ile, Gümrük umumi hasılatını, tuz, tütün varidatını, Mısır vergisini ve bunlar yetmediği takdirde, ağnam resmi gelirini, tayin edilecek sendikaların emrine amâde bulunduracaktır.

«Bu kadar ciddi teminatın derhal tahsisinden husule gelecek emniyet, umumî itimatsızlığı bertaraf etmek icabettiğinden, Hükümet-i Şahane, bütçenin tam bir muvazenesi zımnında itimadı iade maksadı ile beş sene zarfında faizlerin yarısını nakten ve yarısını. % 5 faizli tahviller ile ödemek tasavvurunda bulunduğu cihetle, kuponları yarıya indirmek zarureti hakkında iyice düşündükten sonra, bu günden itibaren, her kuponun yalnız yarısını nak-

ten tediyeye karar verdiğini beyan eder.» (356)

İşte gene çelişkilerle dolu bir metin. Ama Bab-ı Ali'nin çelişkiye filan aldırdığı yoktur. Osmanlı Hükümeti bir yandan bütün iç ve dış borçlarının faiz ve itfa bedellerini, tek taraflı olarak, beş yıl için yarı yarıya indirip bütçesini denkleştirirken, öte yandan gelirlerinin büyük bir kısmını, Osmanlı borçlarına ait alacak senetlerinin hamilleri olan banka sendikalarına bırakmaya hazır olduğunu açıklar. Böylece de gelecekteki Düyun-u Umumiye idaresinin temellerini hazırlar. Ekonomik sömürgeleşmenin bu yeni aşamasında, Avrupa'nın yapması gerekli hiçbir şey olmayacak, Bab-ı Ali'nin çizdiği şemayı izleyip geliştirmesi yetecektir.

Osmanlı Bankası'nın müdürleri M. Foster ve Devaux bu ilâna verdikleri cevapta «Devlet-i Aliyye'nin bankası sıfatıyla, banka (Osmanlı Bankası) haberdar edilmeden, böyle bir tedbirin alınmış olmasından şaşkınlık duymalarının» doğal olduğunu bildirirler. 10 Ekim günü durumu aydınlatmak üzere gazetelerde resmî bir demeç yayınlanır:

«1 — Bugünden itibaren, Devlet-i Osmaniye, dahilî ve haricî borçlarının faiz ve itfaları beş sene için yarıya indirilmiştir.

«2 — Bu kuponların tediyesi şöyle olacaktır:

«Birinci yarım, tamamen nakit ile ve ikinci yarım % 5 faiz getiren yeni esham ile; işbu faizler birinci yarımın vadesinde keza nakten ödenecektir.» (357)

14 Ekim günü, hariciye nazırı Osmanlı Devletinin dış ülkelerdeki temsilcilerine şu telgrafı gönderir: «Maliye nazırı, sadrazamın emriyle, Bank-ı Osmani-i Şahane'ye bir mektup göndererek, Devlet-i Aliyye Bankası sıfatıyla onu,

(356) Zikreden YENİAY, İ.H. «Yeni Osmanlı Borçları...»
(357) Zikreden YENİAY, İ.H. «Yeni Osmanlı Borçları...»

Londra ve Paris'teki yönetim kurulları vasıtasıyla, kendi elbirliği ve gözetimi altında, Dersaadet'teki (İstanbul) sendikalarla ortak çalışmaya girecek olan ve tamamı nakit olarak ödenmesi gerekli faiz ve itfaların ilk yarısıyla, gene Bab-ı Ali tarafından alınmış ve bu ayın dokuzunda yayınlanmış olan karar uyarınca, aynı şekilde nakdî olarak ödenecek olan % 50'lere tahsis edilmiş gelirlerin kendilerine emanet edileceği sendikaların birlikte tesbit ve tayini için, Devlet-i Ali Osmaniye'nin dış istikraz mukavelesi yaptığı taraflarla görüşüp anlaşmaya varmak üzere görevlendirmiştir.

«Bu malumatın basın vasıtasıyla kamuoyuna duyurulması için gereği emrolunur.» (358)

Bu yazı, sonuç olarak pek de işe yaramayan, ciddi görüntüsüne rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun iflâsı anlamına geliyordu. Bab-ı Ali bir sonraki yılın Mart ayına kadar, 6 Ekim tarihli karara uygun olarak, girdiği taahhütleri yerine getirecek ama bu aydan sonra başlıyan siyasal kargaşalıklar arda kalanların askıya alınması sonucunu doğuracaktır. Ancak 1875 yılıyla birlikte siyaset ön plana geçme hakkını kazanır ve 1870 yıllarının başındaki kısa dönemli yatışmadan sonra, Şark meselesi yeniden gündeme girerek 1877 yılındaki büyük bozgunu yaratır. Ekonomik buhranla siyasal buhran arasındaki ilişkiler, her zaman olduğu gibi son derece karmaşıktır ve Bab-ı Ali'nin, o güne kadar, kendi maddi kaynaklarını kendi iradesiyle kullanma gücünden yoksun kaldığını; istediği gibi ve istediği an ne borçlanmayı ne de borçlanmamayı becerebildiğini; hatta yabancı müdahalesi ya da nüfuzu olmaksızın iflâsını bile ilân edemediğini sanmamızı gerektiren köklü sebepler vardır. Ama bu 1875 yılının siyasal havasını tanımlamaya girmeden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun

(358) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financière...»

içinde olduğu kadar, büyük devletler arasında da, Şark meselesi etrafında karşı karşıya gelen güçlerin öğrenilmesi gerekir.

İFLÂSTAN EKONOMİK VESAYETE

I — REJİME KARŞI MUHALEFET

İçteki en önemli olgu, bürokrasiyle bu sınıfın iktidardaki kanadına karşı bir muhalefetin doğmasıdır. Bu muhalefet başlangıçta ıslahatçı yüksek burjuvaziye karşı gelenekleşmiş tepkiye bağlı olarak, dağınık bir şekilde kendini açığa vurur. Ama olayların dürtüsüyle ön plana geçer ve mutlakiyetçiliğe karşı meşrutiyetçi düzenin övgüsünü, savunmasını yaparak rejim değişikliğine yönelen bir mücadele haline gelir.

A — Küçük Burjuvazi

İlk muhalefet akımı küçük burjuvaziden gelir. Bu sınıfın bir kanadı bürokrasinin alt kademeleriyle özdeşleşir. Küçük burjuvazinin bu kesimini yetiştirip geliştiren iki kurum medreselerle, Avrupa'dan örnek alınarak kurulan ve devlet bürokrasisine kadro yetiştirmek amacını güden yeni yüksek okullardır. Medrese öğrencileri, hem öğrenci hem de daha sonra devlet hiyerarşisinde şer'i hukukla ilgili görevliler olarak geleneksel bir muhalefet meydana getirirler. Bu muhalefet kendini nicelik olarak kabul ettirir ve kimi zaman, özellikle başkentteki nazik anlarda, belirleyici oluşuyla tehlikeli bir hal alır. Ama dinî bir tepki ve batıdan gelen her şeye karşı kayıtsız şartsız bir muhalefet meydana getirmekten ileriye gidemeyen bu unsur-

lar, sorunların bilincine eremezler ve tutarlı bir eylem ortaya koyamazlar.

Öte yandan yeni yüksek okullarda yetişen öğrenciler, ister dolaylı, ister Avrupa'da okuma imkânından ötürü doğrudan doğruya olsun, batı gerçeklerini kavrayabildikleri için daha bilinçli bir muhalefete geçerler. Bu gençler okuyup yetiştikten sonra, onları, büyük servetler elde etme fırsatı bulamadan, emperyalizmin ülkeye nüfuz ediş biçimleriyle ilişkiye sokan, görevlere gelirler. Gerçeklerle bu ilişki bu aydın kişilerin kafasında Avrupa'ya olduğu kadar, büyük devletlerin elçilikleriyle işbirliği halinde ülkeyi yöneten ve günden güne çoğalan malî dolaplardan tek başına yararlanan bürokrasiye karşı da bir tepki doğurur. Ama onların, batılı etkilerin izini taşıyan tepkileri, batıdan gelen her düşünceyi toptan reddetmeye yönelmez. Aksine bunlar batıdan, doğu toplumuna uygulanabilir bazı unsurları almanın yollarını ararlar. Küçük burjuvaziden gelmiş olmaları, bu sınıf kökenleri onları, özellikle büyük Fransız Devriminden çıkmış, bir kısım ilkelere duyarlı kılar. Bunlar arasında yurtseverlik duygusunu, ulus düşüncesini, kişi özgürlüklerini ve parlamenter rejimi sayabiliriz. Ama Türkiye'de mevcut toplumda bu ilkelerin kabulü bunların dışındaki iki büyük ilkenin de kabulünü gerektirir. Bunlardan ilki lâiklik ilkesidir. Kurumlaşmış bir dinsel örgütün (Katolik kilisesi gibi) bulunmadığı bir toplumda, dini devlet işlerinden ayırma düşüncesi hüsnü kabul göreceğe benzemez. İslâmiyet, insan hayatının diğer kişisel ve sosyal tezahürlerinden kopabilen bir ibadet ve dinî hükümler bütünü olarak belirmez. Aksine bütün bu tezahürleri kucaklayan bir düzen olarak ortaya çıkar. O zaman da lâiklik sorunu, dini devlet işlerinden ayırma sınırları içinde değil, islâmiyetin getirdiği düzenin, dolayısıyla da din duygusunun kesenkes tasviyesi şeklinde konabilirdi. Bu da, gördükleri eğitimin ve ortamlarının böyle bir kav-

ramı menettiği kişiler için, kabul edilemez olmaktan da öte, dinin batıdan gelen toplu saldırıya karşı tek bağımsızlık unsuru olması yüzünden, istenmeyecek de birşeydi. Bunlara göre, tarih boyunca biriken kötü tortulardan arınmış, kökenindeki aydınlığına yeniden kavuşmuş bir islâmiyetin, toplumun gelecekte kendini yenilemesinde, tek işletici güç olmasa bile, etkin bir unsur olarak yer alması gerekliydi.

Tartışmalı bir diğer mesele de milliyetçilik kavramından geliyordu. Bunca birbirinden kopuk unsurlardan meydana gelen bir İmparatorluk bünyesinde bu ilke Avrupa'dan alınıp da nasıl kullanılacaktı? İmparatorluğun, kendi bütünlüğü içinde varlığını sürdürmesi en kutsal ilkelerden biri olarak kalınca, milliyetçilik yerine yeni bir kavramı, İmparatorluğun yurttaşı olmayı ifade eden ve bu yurttaşa, batı Avrupa'daki herhangi bir millî devletin yurttaşına ait her türlü özelliği ve ideolojiyi sağlayan «Osmanlılık» kavramını yaratıp geliştirmek gerekiyordu. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik bu kavramın çerçevesi içinde benimsenip savunulacaktı. Nazariyenin ilk çelişkisi, daha doğrusu imkânsızlığı da bu noktada yatıyordu. Ulusal devletlere uygulansın diye ortaya atılmış ülküleri göklere çıkararak yarım yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüp parçalayan, bu parçalanmanın asıl temelini meydana getiren farklılıkların, şimdi gene aynı ülkülerle ortadan kaldırılması isteniyordu. Bu ikinci bir çelişkiyi de getiriyordu : eşitlik ilkelerinin, islâmiyetin üstünlük rolü ve niteliğiyle aykırılığı.

Bu hareketin nazari açmazı, sonunda hepsi aynı amaca yönelen ve asıl tek bir isteğe, savunulan ilkeleri teminat altına alan ve bu ilkelerin uygulanması yolunu açacak olan bir anayasayla sağlanacak parlamenter rejim isteğine bağlı, somut reform talepleriyle pratikte de kendini belli eder.

Bu muhalefet, 1860 - 1870 yılları arasında, önce Balkanlar'da sonra da Girit'teki olayların batılı büyük devletlere ve Bab-ı Âli'nin güttüğü siyasete karşı bir tepki yarattığı sıralarda şekillenir. Osmanlı kamuoyu bu iki eyaleti, onlarla ilgili tarihî anılar kadar, buralara iskân edilmiş Türk halkının çokluğu dolayısıyla da aşırı bağlılık duyduğu yurt toprakları saymaktaydı. Muhalefetin ilk çekirdeğinin nasıl oluştuğunu anlatan, hepimizin bildiği hikâye, kurucularının sosyal çevresini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. «1865 yılının Haziran ayında, bir cumartesi günü öğleden sonra, yarım düzine kadar genç aydın, boğaziçinde içlerinden birine ait bir yalıda toplanırlar. Ertesi gün ise, önceden gönderdikleri bir ahçıyla iki uşağın günü öğleden sonra, yarım düzine kadar genç aydın, boğaziçinde bir koruya çıkarlar. Bu kır gezisi sırasında, gizli bir cemiyet kurulması kararlaştırılır. Bu gizli cemiyetin amacı Osmanlı Devlet idaresinde bir değişime yol açmak, mutlakiyetçilikten kurtulmak ve devletin bir anayasayla yönetilmesini sağlamak olacaktır.» (359)

İlk çekirdeği meydana getiren bu grup daha sonra, rejime muhalefet eden ideologlar kadar, idareden hoşnutsuz olmaları için somut sebepler bulunan diğer kişileri de saflarına katarak büyük çapta gelişip genişler. Bu kişilerden biri Mısır hidivi İsmail Paşa'nın kardeşi ve eski nazırlardan Mustafa Fazıl Paşa'dır. Eskiden nazır olması, şimdiki devlet yönetimine muhalefet etmesi için yeter derecede bir sebeptir. Ama Fuat ve Âli Paşalara özel kızgınlığı asıl, onların başında bulunduğu hükümetin Mısır hidivliğinin doğrudan doğruya babadan oğula kalma hakkını hidiv İsmail Paşa'ya tanımasından, böylece de kendisini bu haktan yoksun bırakmasından ileri gelmektedir. Mustafa Fazıl Paşa zenginliğiyle muhaliflerin hamisi, si-

(359) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

yasal nüfuzuyla da muhalefet hareketinin dediklerine değer verilen bir sözcüsü haline gelecektir. Hükümete karşı açık muhalefeti sonunda onu Paris'te sürgün hayatı yaşamak zorunda bırakacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'na ait meselelerin bazı veçhelerini ilk olarak ortaya serebilen «haşmetlü padişaha açık mektup» unu bu şehirde Fransızca olarak yayınlayacaktır: «Hangi alanda olursa olsun, bütün uyrukların iki sınıfa bölünmüştür: hiçbir engelle karşılaşmadan baskıda bulunanlar ve acımasızca baskı görenler. Bütün bu kötülüklerin kökeni zamanında işe yaramış olan ama artık istibdat, cehalet, yoksulluk ve ahlâk bozukluğundan başka bir sonuç getiremeyen, çağı geçmiş bir siyasal düzende yatmaktadır.

«Haşmetmeap, bu düzeni değiştirerek İmparatorluğu kurtarınız. Bir anayasa armağan ederek İmparatorluğu kurtarınız. Bu anayasanın meyvası özgürlük ve kişisel teşebbüsün ihyası olacaktır. Kültürel ve ekonomik gelişme için gerekli ortamı yaratabilecek olan bu anayasadır. Üstelik bir anayasa yabancı müdahalesi için her türlü gerekçeyi ortadan kaldırarak İmparatorluğu daha güçlü kılacaktır. Avrupa kamuoyunu Osmanlı İmparatorluğu'ndan yana hale getirecektir.» (360) Bürokrasinin yukarı katlarına mensup olup da, serbest teşebbüs hakkını istemek amacıyla devrimcilerin saflarına katılan, ilk örneğini Mustafa Fazıl Paşa'nın temsil ettiği bu muhalif tipi, daha sonra Prens Sabahattin'in kişiliğinde yeniden ortaya çıkarak büyük burjuvazi içinde, İmparatorluk'taki zenginlik kaynaklarını kendi eline geçirmek isteyen liberal akımı oluşturacaktır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın yazdıklarına paralel olarak İstanbul'daki grup da, başkentteki basın aracılığıyla hükümete karşı yönetilen saldırılara katılır. Ama 1867 yılında

(360) Özet ve alıntılar DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

tekrar sadrazamlık görevine getirilen Âli Paşa sert yöntemler uygulamaya karar verir. Belgrad kalesinin terkedilmesinin yol açtığı siyasal buhran gazetelerin giriştiği saldırılarda sömürülmekte ve ulemayla aydınların, ciddi sonuçlar yaratabilecek ortak bir cephe kurmaları tehlikesini yaratmaktadır. Âli Paşa gazeteleri yasaklar ve sorumlularını sürgün eder. Sürgünler Paris'e giderek Mustafa Fazıl Paşa'nın himayesine girerler. Bunlar Avrupa'da, çok ün yapacak olan «Jöntürkler» adıyla tanınacaklardır. Ama Türk tarihinde adları daha çok «Genç Osmanlılar» olarak geçer. «Jöntürkler» adı II. Abdülhamit rejimi döneminde ortaya çıkacak olan ikinci muhalefet dalgası için kullanılır.

30 Ağustos 1867 günü Paris'te Genç Osmanlılar partisi kurulur. Amaçları şunlardır :

— Mustafa Fazıl Paşa'nın padişaha yazdığı mektubun içerdiği reformlar programını, dolayısıyla rejimi ve halihazırda Osmanlı İmparatorluğu üstünde baskı kurmuş olan kişilerin değiştirilme işini tamamlamak.

— Doğuda, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını tehlikeye sokan Rus propaganda ve nüfuzunu yıkmak.

Bu demeç, Mısır hidivinin çok zengin kardeşi Mustafa Fazıl Paşa, gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatında vali ve şair olarak yer alacak olan Ziya Paşa, grubun nazariyecisi, en ateşli yurtseveri ve şairi Namık Kemal, daha sonra 1871 Paris komününe katılacak olan Avusturyalı sosyalist Simon Deutsch ve 1830 yılından sonra sürgüne gönderilmiş Polonyalı bir devrimci olan Vladislav Plater tarafından imzalanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin, bütün bu kişiler için neyin ortak paydası olacağı sorulabilir. Herhalde Mustafa Fazıl Paşa, hareketin kesesi, Ziya Paşa ve Namık Kemal de kalemleri olmalıydı. Plater'le Deutsch da eski devrimci deneylerini bu hareket sunuyorlardı diyebiliriz. İlk eksilen kese oldu. 1867 son-

baharında Abdülaziz Paris'i ziyaret ettiğinde Fransız polisi Genç Osmanlılardan geçici olarak ülkeyi terketmeleri ricasında bulundu. Onlar da Jersey adasına çekildiler. Ama Mustafa Fazıl Paşa Paris'te kalıp hükümdarla görüştü. Abdülaziz kendisine İstanbul'a dönme iznini verdi. Bu Genç Osmanlılardaki çözülmenin başlangıcı olacaktı. Grubun geri kalan kısmı yavaş yavaş parasız kalacak, belli bir zaman için Paris'te, Londra'da ya da İsviçre'de gazeteler ve hicviyeler yayınlamaya devam edecek ama sonunda mali yardım alacak kaynak kalmayınca birer birer Türkiye'ye dönecektir. Âli Paşa ilk eli kazanmış, muhalefet kuruluşları dağılmıştı. Ama kurucular hep vardı ve düşüncelerine adam kazanıyorlardı. Âli Paşa 1871 yılının Eylül ayında ölür. Onun ölümüyle birlikte Mustafa Reşit Paşa'dan beri ülkeyi yönetmekte olan batı yanlısı «aydın» bürokrasi dönemi de sona erer. Ortadan çekilen bu yeni yönetici kategorisine karşı, kapıkullarının mirasçısı olan ve hep Saray çevresinde dolanıp duran eski yönetici kuşak iktidara gelir. 1871 ile 1876 yılları arasında kalan süre, önde Sultan Abdülaziz'in görüntüsünün bulunduğu, onun gerisinden ise sahnenin önüne çıkabilmek için habire fırsat kollayan düşük seviyeli çıkarların gizlendiği bir dönem, Sarayın keyfî yönetim dönemi olacaktır. Ama bu kere de, bu gerici tepki dönemi ayakta kalabilmek ve özellikle başkentte, siyasal bir nitelikle bezenen kitleleri denetim altında tutabilmek için ideolojik bir dayanağa ihtiyaç duyacaktır. Kamuoyunun duyarlılığına cevap verebilecek olan şey, batıcı - Hıristiyan akına karşı birleşik bir islâmcı cephenin gerekliliğini göstermektir. Bunlar pan-islâmizmin ilk adımlarını, henüz pek açık seçik ve bilinçli olmayan başlangıcını meydana getirecektir. Bu düşünce bütünüyle, 1778 yılından sonraki ikinci mutlakiyetçilik dalgası içinde gelişecektir.

1860'dan 1880 yıllarına varan zaman kuşağı içinde,

yeryüzünde bağımsız son islâm ülkeleri emperyalizmin saldırısına uğrar. Rusya Orta Asya'ya doğru ilerleyip Taşkent'i, Buhara'yı, Semerkant'ı ele geçirip, Hive ile Hokant'ı tehdit ederken, İngiltere de Hindistan'dan Afganistan'a doğru ilerlemektedir. Emperyalizmin kapanına kısılan bütün bu ülkeler, başları dara düştüğü zaman son Müslüman hükümdarlığını ve onun başında bulunan halife - padişahı hatırlayıp, Osmanlı İmparatorluğu'na haberler ve heyetler gönderirler. Bu heyetlerin İstanbul'a gelmesi ahalinin ilgisini uyandırır. Halk kendi ülkesinin de başına belâ kesilen düşmanlara, yani İngilizlere ve özellikle Ruslar'a karşı mücadele veren kardeş ülkelerin varlığını kavrar. Aynı zamanda da kendinde, yıkıma sürüklenen din kardeşlerinin koruyucusu olan ulu islâm milletini görür. Dolayısıyla padişah, nerdeyse kendine rağmen, halifelik itibarını yeniden kazanır. Abdülaziz ülke içinde olduğu kadar dışında da bu itibarı kullanmakta gecikmiyecektir (361).

Bu olaylar dini taassubun anti - emperyalist duygulara dönüşmesine yardımcı olur ve medrese öğrencileri bu dönüşmenin en önünde yer alırlar. Cemalettin El Afgani gibi kişiler de etkin, nerdeyse devrimci bir islâmcılığın övgüsünü yaparak, bu bilinçlenmeye katkıda bulunurlar. Cemalettin'in, Namık Kemal ve Mustafa Fazıl Paşa'yla muhtemelen temas ettiğine dair, insana hiç de şaşırtıcı gelmeyen bilgiler (362) eğer doğruysa, küçük burjuvazinin bağrından çıkan çeşitli muhalefet hareketlerinin, ilk Osmanlı

(361) Bkz. LEE, D. E. «The Origins of Pan-İslamism» **(Pan-İslâmcılığın Kökenleri)**, «American Historical Journal» ve DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

(362) AURIANT «Un emir Afghan, adversaire de l'Angleterre en Orient; Djemel el Dine, tenebreux agitateur» **(Doğu'da İngiltere'ye Hasım Bir Afgan Emiri; Meşum Eylemci Cemaleddin)**, Mercure de France 1938,

Anayasasını getirecek olan ideolojik ilişki ve bütünleşmelerini çok önceden yapmış olduğu düşünülebilir. Ama bu akım, iktidardaki bürokrasiye karşı geleneksel muhalefetin öbür kanadının, yani taşra eşrafının, özellikle de büyük arazi sahiplerinin fiilî yardımı olmadıkça, bir rejim değişikliğini gerçekleştirecek kadar güçlü değildi.

B — Eşraf

Bu kategorinin siyaset sahnesinden uzak oluşu, onlar hakkında sahip olunan bilgilerin yetersizliğini, dolayısıyla da çok kere onları unutup hesaba katmama eğilimini doğurur. O döneme ait iki olgu, 1858 tarihli Arazi Kanunu'yla 1864 tarihli Vilayetler Kanunu eşrafın gücünü arttırır ve sahip olduğumuz bilgiler, büyük malikânelerin yüzölçümü kadar kazançları açısından da gitgide çoğalan önemini gösterir.

Ama yurtdışındaki kapitalistlerle yurt içindeki tefecilerin, İstanbul'daki bürokratlarla giriştiği gizli antlaşma, taşradaki bütün gelir kaynaklarını düzenli olarak eşelemektedir. Taşra gelirleri vadesi gelen borçları ve istikrazları ödemeye yaramaktadır. Bu gelirler bir o kadar da, başkentte girişilen ticarî işlemlerde harcanmaktadır ve eşraf devre dışı kalmaktadır.

Vilayetlerin yeniden örgütlenmesi eşrafa ilk defa siyasal bir güç sağlar. Büyük devletler tarafından bazı eyaletlerin özerkliğine doğru bir adım olarak tasarlanan ve Bab-ı Âli'ye zorla kabul ettirilen merkezden kopmacılık Osmanlı Devleti tarafından, imtiyazlı konumlara elverebilecek özel durumları bertaraf etmeyi amaç edinen siyasal bir tedbir olarak, vilayetlerin bütününe uygulanmıştı. Böylece bu alanlardaki ıslahat hareketlerinin sonuçlarından yararlanan gerçekte, Müslüman - Türk taşra eşrafı oldu. Giderek vilayet meclislerine el koymaları bunlara, valileri

denetlemek, hiç değilse onları kendileriyle elbirliği etmeye zorlamak imkânını sağladı. Batı yanlısı bürokrasinin yerine Saraya bağlı bürokrasinin iktidara gelmesi, bu dönemin en çok göze batan sadrazamı Mahmut Paşa tarafından uygulanan bir merkeziyetçilik eğilimi doğurdu. Mahmut Nedim Paşa eyaletleri parçalamaya ve mahalli meclislerin karar yetkilerini kısıtlamaya koyuldu (363). Ama Paşa uzun süre görevinde tutunamadı ve yerine, kendini Saraya hemen hemen zorla kabul ettiren Mithat Paşa getirildi. Mithat Paşa günümüze kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yetiştirdiği en mükemmel yönetici olarak tanınır. Yönetimi her alanda başarılı oldu. Merkezden kopmacılığa baş çekenlerden biridir. 1864 yılında yeni Vilayetler Kanunu'nun denenmesinde örnek vilayet olarak seçilen, Tuna vilayetinin valiliğine getirilen o olmuştu. Anayasalı düzenden (meşrutiyetten) de yanaydı. 1868 yılında kurulan ve bir millet meclisine doğru ilk adım olarak sayılan Devlet Şura'sının başkanlığına ilk o getirilmişti. Bütün bu özellikler onu eşrafın güvenilir bir adamı olarak görmemize çoktan yeter. Sadece, bir vilayeti matlubuna uygun olarak idare edebilmesi bile, eşrafın onu desteklediğini varsaymamızı gerektirir. Oysa Mithat Paşa bütün bunların üstüne, bir de yalnız ilk Türk bankası değil, başkent dışında, çiftçilere kredi açmak amacıyla kurulmuş olmasıyla kırsal kesimdeki mülkiyet sahiplerinin de ilk bankası olan Ziraat Bankası'nın kurucusudur. Dolayısıyla Mithat Paşa'nın iktidara yükselişini bürokrasinin yeni merkeziyetçilik teşebbüsüne karşı taşradan gelen tepkinin bir sonucu sayabiliriz. Zaten kısa süren bu sadrazamlığı sırasında (30 Temmuz - 19 Ekim 1872 tarihleri arası) Mithat Paşa'nın kafasını meşgul eden başlıca iki mesele, bir anayasa çıkarma tasarısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun federatif bir

(363) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

temel üzerinde örgütlenmesine ait plan üzerindeki çalışmalarıydı. Belli ki, görevinin çok kısa sürmesinin sebebi de bu tür tasarılardı. Yerine ise, gitgide artan iflâs tehlikesi karşısında günü birlik bir siyaseti sürdüren Saray adamları getirilecekti. Ama Mithat Paşa bundan böyle planlarının gerçekleşmesi yolunda çalışmaktan geri durmayacak ve onun eylemi geleneksel muhalefetlerin, bir yanda küçük burjuvazinin gelenekçi kanadı olduğu kadar ilerici kanadının; öte yanda ise, bürokrasiyi denetim altına almanın ve ülkenin siyasal sahnesine girmenin yolunu meşrutiyet rejiminde gören eşrafın toplanma noktası olacaktır.

II — SİYASAL BOZGUN

A — Avrupa'daki Dengede Değişme

1875 yılında Şark meselesinin yeniden tarih sahnesine çıkmasının arefesinde Osmanlı İmparatorluğu içindeki güç ilişkileri işte böylece belirir. Bunun gibi, Kırım savaşının ertesinde uluslararası denge, dolayısıyla büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki konumu eskisiyle aynı olmaktan uzaktır.

Bu dönemin başlıca olayı Fransa - Prusya savaşı ve Almanya'nın doğuşuydu. Bu yeni devleti hesaba katarak yeni bir dengenin oluşması zorunluydu. Bu dengeyi kurma teşebbüsleri, birçok değişiklikler gösterdikten sonra Birinci Dünya savaşına kadar gelecektir. Merkezî bir devletin ortaya çıkmasıyla birlikte ağır basan eğilim, en uzak coğrafî uçların birbirine yaklaşması oldu. İngiltere'yle Fransa böylece Rusya'ya yaklaşmaya yönelirken, Rusya'dan duyduğu korkunun sonunda, Almanya'ya karşı beslediği öç duygusuna üstün gelmesiyle Avusturya, Avrupa'nın bu yeni büyük devletiyle ittifaka girer. Ama bu genel

şema dışında, geçici olmak şartıyla, bütün anlaşma yolları açıktır ve bunlar fiilen de gerçekleşir. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olarak bu durum, şöylece ifade edilebilirdi : İmparatorluğun muhafazasını sağlayan denge ilkesi artık yoktu ve belli bir hareketsizlik hâlâ devam ediyor olsa bile, bu uzun zaman süremezdi.

İngiltere Disraeli hükümeti sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olarak Avrupa ve Doğu (Şark) karşısında sessizliğini ve tecrit siyasetini korumaktaydı. İngiltere'nin müdahalesizlik ilkesi hep devam etmekteydi. Yıkılma tehlikesi içinde olan bir yapıya karşı alınacak en akıllıca tedbir ona hiç dokunmamaktı. «Türkleri kendi hallerine bırakalım, ne işleri varsa kendileri görsünler» görüşü ilke edinilmişti. Eskilerinin yerini alacak yeni ittifaklar ortaya çıkmadan uluslararası kargaşalıkların doğmasından ve bir de Osmanlıların, kendilerini borçlarını ödemekten bağışık görmelerine elverecek bir ortama varılmasından duyulan korku böyle bir ilkeyi benimsettiriyordu. İngiltere Rusya'nın Akdeniz'e inmesini gene de istemiyordu ama, olayların o günkü durumu içinde, bir Kırım savaşının tekrarı söz konusu olamazdı. Bütün bu sebeplerden ötürü, «Şark» meselesinde sessizliği; bu sessizliğin yanlış anlama geldiği hallerde de, müdahalesizlik ilkesini korumak gerekiyordu. İngiliz diplomasisinin Bab-ı Âli'ye duyduğu sanılan yakınlığa; Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini derleyip toparlayabileceğine, yönetimini islah edebileceğine olan, kimbilir kaç kere ifade edilmiş inanca gelince, bu konuda bir fikir edinmek için bazı İngiliz dışişleri bakanlarının söylediği sözleri buraya aktarmak yetecektir. «Bunları islah etmenin tek yolu yeryüzünü bunlardan islah etmektir.» İşte böyle diyordu Clarendon. Stanley'e gelince, haşmetmeapları «Türklere karşı ne bir yakınlık, ne de özel bir ilgi duyuyorlardı. Bunlar Avrupa haritasından silinip gitmezlerse

çok yazık olurdu. İşin asıl zor tarafı bunların yerine kimin konulması gerektiğini bilmekti.» (364)

Müdahalesizlik konusunda Fransa'nın tutumu da, çeşitli sebeplerden ötürü İngiltere'ninkinin aynıydı. Fransa Eski Rejim'den (*) beri, kendine ayrılmış bir alan olarak saydığı «Şark» a karşı daima bazı emeller beslemişti; ama 1870 yılından sonra itibarının düşmesi ve iç sorunları, bu alanda girişeceği müdahalelere elvermiyordu. Bu durumda, kendisinin faal olarak katılabileceği güne kadar, Şark meselesini dondurmak onun da işine geliyordu. Kendisi güçlü bir devlet olup da müdahale hakkı buluncaya kadar, Osmanlı Devletinin yerinin boş kalmasını istemeyen İtalya'nın tutumu da aynıydı.

Avusturya için durum değişikti. 1866 bozgunu, bundan sonra ne gibi yol tutabileceği hakkında onu tam bir ikilem içine itmişti. Hem İtalya'daki topraklarını, hem de Orta Avrupa'daki egemenliğini yitirmişti. Gözlerini doğuya ve Balkanlara çevirmenin zamanıydı. Almanya'ya karşı öç duygularıyla, durumun gerçekçi bir gözle kavranması arasında bir mücadelenin hüküm sürdüğü siyasal bir tereddüt ve oyalanma döneminden sonra, kont Andràssy'nin şansölyeliğe gelişi Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun yeni politikasını tayin etti. Zaten yüzyılın ikinci yarısında Orta Avrupa'ya yayılan sanayileşme hareketi yeni pazarların açılmasını, dolayısıyla da doğuya doğru bir yarma harekâtını gerektiriyordu. Orta Avrupa sanayiinde işçi ücretlerinin düşük tutulması sayesinde daha ucuz olan Avusturya malları için Selanik bir ihraç limanı haline gelecek ve bu mallar Doğuda, batı Avrupa mallarıyla rekabete girecekti.

Doğuya doğru bu ilerleyişi sırasında Avusturya'nın yo-

(364) Zikreden TEMPERLEY, H. «British policy...»

(*) 1789 Fransız Büyük Burjuva devriminden önceki rejim.

lunu ister doğrudan, ister Balkanlar'da, Rus himayesi altında yayılmacı bir siyaset güden Islav devletleri aracılığıyla olsun, hep Rusya kesecektir. Bu Avusturya için kaçınılmaz bir kaderdir. Avusturya'nın propaganda alanı dardır ve sadece Bosna'daki Katolik ahali üzerinde etki yapabilir. Oysa Balkan'ların geri kalan kısmı Rus'ların güttüğü Panislavist akımın güçlü nüfuzu altındadır. Avusturya şansölyesi hem Bankan'lardaki nüfuzunu arttırmak hem de Sırplarla Karadağlıların, kendisi için düşündüğü topraklar üzerinde yayılmalarını engellemek ister. Bu yüzden Avusturya da Bakanlardaki ani bir statüko değişikliğine fazla yatkın görünmez.

Bütün bunlara karşılık Rusya, böyle bir değişikliğe can atmakta ve onu hazırlamaktadır. Rusya için mesele, bu kere Avrupa'nın müdahalesine meydan vermeden 1853 deneyini tekrarlamaktır. Bu amaca ulaşmak içinse faaliyetlerini hem uluslararası büyük politika düzeyinde hem de Balkanlarda yoğun bir şekilde yürüttüğü propaganda düzeyinde sürdürür.

Paris Antlaşmasından sonra Rusya Avrupa meselelerinden elini eteğini çekip, kendini Orta Asya'daki yayılma siyasetine vermiş gözükür. «Rusya surat asmıyor, murakabeye dalıyor» (365) diyecektir Prens Gorçakov. Gerçekte, Balkanlara nüfuz etmek için ağır ağır ve metotlu olarak hazırlanmaktadır. Osmanlı egemenliği altındaki Hıristiyan ahali, özellikle de Bulgarlar, bir zamanlar Rusya'yla Balkanları birbirine bağlayan dini yakınlığın yerini alacak ve onu tamamlayacak olan panislavizm akımıyla eğitilmeye çalışılır; bu halka, ayrılıkçı hareketlerin doğması için gerekli milliyetçi ideoloji içinde bir bütünlük kazandırmanın yolları aranır.

---

(365) Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875-78. The first year» (**1875-78 Balkan Buhranlarının Diplomatik Tarihi. İlk Yıl**), Londra 1936.

İşe kültürel «kurtuluş savaşı» yla başlanır. Bulgar dili ve tarihi, geçmişin karanlıklarından çıkarılarak işlenir; Rus parasıyla Bulgaristan'da kurulan okullarda öğretilir. İkinci safha Bulgarların dini ayrılıkçılığı, yani Bulgar kilisesinin İstanbul'daki Rum - Ortodoks patrikliğinden kopması olur. Üçüncü safha ise İstanbul'daki Rus büyükelçisinin denetimi altında, Bulgaristan'daki Rus konsolosları tarafından yönetilen ayaklanma hazırlığıdır (366). Bütün bu gayretkeşliğin amacı bir Osmanlı - Rus savaşının şartlarını hazırlamaktır. Nitekim bu savaş 1877 - 1878 yıllarında patlak verecektir.

İstanbul'daki Rus büyükelçisi, Şark meselesindeki bu yeni safhanın baş oyuncularından biri olacaktır. İnanmış bir panislavist olan eski Çin büyükelçisi general Nicolas Pavloviç Ignatiev, 1864 yılından beri İstanbul'da büyükelçidir. Avrupa hariciyesinde «Father of lians» (yalan babası) olarak tanınan Ignatiev, Rus siyasetinin başka ülkelerin gözünde başarı kazanması yolunda hiçbir çaba esirgemez. Onun bütün derdi Osmanlı bürokrasi çevreleri üzerinde üstün bir nüfuz kazanmak, Osmanlı İmparatorluğu'nu diğer kefil devletlerden koparmak ve ona kendi isteklerini zorla benimsetmektir. Böyle bir siyaseti yürütmek için elindeki bütün çareleri kullanarak uzun ve güç bir programı uygulayacaktır.

Ignatiev'in politikasıyla Gorçakov'un politikası arasında, kullandıkları yollar bakımından bir ayrılık vardır. Rus Dışişleri Bakanı kongrelerdeki konuşmalarında ve yazışmalarında sergilediği ve kimsenin karşı duramıyacağına inandığı belagatiyle Avrupa'yı kazanmayı umarken; batılılara karşı köklü bir güvensizlik duygusu içinde olan büyükelçi, bütün toplu taahhütlere boş verip işlerini tam yet-

(366) Bk. ŞİMŞİR, B.N. «Rumeli'den Türk Göçleri» cilt II, Ankara 1970

kiyle ve herkesten bağımsız olarak Osmanlı Sarayıyla görmek istiyordu. Osmanlı Devletiyle dostça ilişkileri koruyarak, İmparatorluk üzerinde, onu Rusya'nın uydusu haline getirecek bir nüfuz kazanmayı hesap ediyordu. Büyükelçi boğazları denetimi altında tutacak, Osmanlı nazırlarını yönetecek ve Şark meselesini Rusya'yı ve bütün öteki İslavları hoşnut edecek kesin bir çözüme ulaştıracaktı (367).

Rusya 1870 yılında, Fransa - Prusya savaşı vesilesiyle «murakabe» den çıkacak ve Karadeniz'in askerden arındırılmasıyla ilgili olarak Paris Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini isteyecektir. Böyle bir talebi geri çevirecek zaman değildi ve İngiltere antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesine razı oldu; bundan böyle Rus savaş gemileri Karadeniz'de seyredebilecekti.

Bunu izleyen adım, Balkanlar'daki propagandanın yoğunlaştırılması olur; ama bu bölgede Rusya'nın karşısına dikilen başlıca engel yalnız Balkanlar üzerindeki emellerinin değil bizzat kendi topraklarının da tehlikeye düşmekte olduğunu gören Avusturya'dır. Panislavizm ülküsünü ilk ortaya atanlar Ulahlardı ve Prag bu akımın ilk merkezlerinden biriydi. Rusların güneye doğru ilerleyişinin Avusturya'yla bir çatışmaya yol açacağı kesindi. 1866 yılı Habsburglar İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünü göstermişti ve bu durum sonunda Almanya'yı endişeye düşürmüştü. Çünkü birbiriyle bağdaşık olmayan unsurlardan kurulu bu İmparatorluk, Almanya için Rusya'ya karşı bir korunma aracı teşkil ediyordu. Sonunda Rusya'yla Almanya arasında bir savaşın kaçınılmaz olduğu ve bu savaşta **Avusturya'nın** Almanya'nın yanında yer alacağı açıktı. Ama o sıralarda doğu cephesinde barışı korumak, Avrupa'nın bu yeni büyük devletinin çok işine gelmekteydi. Bu yüzden Bismarck'ın siyaseti, Avusturya'yla Rusya arasında, sorunların Al-

(367) HARRIS, D. «A diplomatic history...»

manya'nın hakemliğiyle çözümleneceği bir yakınlaşmayı sağlama siyasetiydi. Bu tasarı, üç İmparator arasında imzalanan ve Orta ve Doğu Avrupa'nın üç büyük devletini sallantıda bir denge içinde biraraya getiren ittifakla gerçekleşti.

1875 yılı ilkbaharında durum işte buydu. François Josef Dalmaçya'ya bütün Hersek sınırı boyunca süren bir propaganda ziyaretinde bulunmuştu. Bunu, Prens Nikolas tarafından kabul edildiği Çetine'ye yaptığı yolculukla tamamladı. Osmanlı eyaletlerine gelince, bunlar açlığın ve Hazine-i Şahane'nin acil ihtiyaçlarının hışmına uğramaktaydı. Sınırı geçip Karadağ'a sığınan Hersekli birkaç çete yüzünden Osmanlı İmparatorluğu'yla Karadağ arasında bir anlaşmazlık çıktı. Karadağ'ın çeteleri geri teslim edeceği vadi üzerine olay kapandı. Gerçekten de Karadağ onları geri yolladı, yolladı ama, daha Hersek sınırını geçer geçmez bir ayaklanmanın nüvesini oluşturmaya yetecek kadar bilgi ve galiba da teçhizatla besliyerek.

Osmanlı İmparatorluğu içinde Bosna ve Hersek eyaletlerinin özel bir durumu vardır. Sömürenlerle sömürülenler arasındaki hat aynı zamanda Müslümonlarla Hıristiyanları da ayıran hattır. Yönetici feodal sınıf, Osmanlı fethi sırasında kendi imtiyazlarını koruyabilmek amacıyla toptan Müslümanlığı kabul etmişti. Böylece milliyetçi ayaklanma aynı zamanda sosyal bir ayaklanma haline geliyor, bu da onun gücünü ve sertliğini bir kat daha arttırıyordu. Bab-ı Âli her zaman olduğu gibi, harekete geçme konusunda oyalanıp vakit kaybedecek, bu da ayaklanmanın yayılmasına ve Ağustos ayında Bosna'ya sıçramasına fırsat verecektir.

Bu yeni duruma ait haberler Avrupa'ya ulaşıp komuoyunun ilgisini çekerken, komşu iki beylik, yani Sırbistan'la Karadağ bir yandan tarafsızlıklarını ilân **ederken, öte** yandan ayaklanmaya yardım etme konusunda ellerinden

geleni artlarına koymuyorlardı. Onların bu çabalarına bir de Avusturya topraklarındaki Dalmaçyalı İslavların teşebbüsleri ekleniyordu. Bu gidiş, kendini ayaklanmacıların güttüğü davanın baş savunucusu göstermek isteyen Viyana'nın canını sıkıyordu. Çünkü ne Sırbistan'la Karadağ'ın bu durumdan yararlanmasına izin verebilir, ne de Rusya kadar diğer büyük devletlerin de şimşeklerini üzerine çekebilecek bir müdahaleye kalkışabilirdi. Kont Andrassy Dalmaçya Valisine «Türkler ayaklanmacılar tarafından kovulup atılmadıkları, ülkenin efendisi olarak kaldıkları ve ayaklanmacıların başarıları komşu beyliklerin açıkca harekete katılmalarına yol açmadığı müddetçe, majestelerinin hükümeti herhangi bir işgali düşünmek niyetinde değildir.

«Sırbistan'la Karadağ'ı ülke içlerinin efendisi haline getirecek bir çözüm yolu hoş görülemez. Bunun karşıtı olan bir çözüm yolu yani Avusturya işgali ise Rusya'yla olan ilişkilerimizi kötü bir handikapa sokar. Rusya'nın bu ülkelere müdahalesizlik ilkesiyle doruğuna ulaşmış olan bu ilişkilerin korunması, bütün Avrupa için olduğu kadar bizim doğudaki konumumuzla ilgili çıkarlarımız yönünden de bir zorunluluktur» (368) diye yazar.

Dolayısıyla Avusturya için olduğu kadar Rusya için de izlenecek siyaset, birbirlerinden gelecek tekli bir müdahaleye meydan vermezken, «Şark meselesinde doğrudan bir çıkarı bulunmayan, ama bütün dikkatini Avusturya - Rusya birliğinin bozulmamasına vermiş olan» (369) Almanya'nın himayesi altında ortak bir müdahalenin yollarını aramaktır.

Sonunda Andrassy ile Gorçakov ayaklanmacılarla görüşmek, büyük devletlerin iyi niyetlerini kendilerine iletmek

---

(368) Vali Baron von Rostich'e, 12 Ağustos 1876'da Verilen Talimat. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(369) Bismarck. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

ve Avrupa dengesi adına onlara sabır ve itidal tavsiyesinde bulunmak üzere olay yerine karşılıklı olarak konsoloslarını göndermeye karar verirler. Ama işte tam bu anda, diğer büyük devletler de Paris Antlaşması'yla kabul edilmiş olan Avrupa işbirliği adına duruma müdahale eder. Fransız Dışişleri Bakanı Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Bourgoing'a «herhangi bir devlet kadar Fransa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda barışın yeniden tesisi için yardımlarını sunmaya hazırdır» (370) diye yazar. Sonra da Fransa'nın, bu konuda girişilecek bir teşebbüse katılmaya çağrılmaması halinde, İngiltere'yle bir ittifakı gerçekleştirme yollarını arayacağını sözlerine ekler.

Rusya'nın uzun vadeli çıkarları, batılı büyük devletleri görmezden gelmesine imkân vermiyordu. Onun için de Aleksandr II, diğer iki müttefikine danışmadan, Hersek'e konsolos gönderme işine katılmaları için, öbür batılı devletlere çağrıda bulunur. Durumdan herşey olup bittikten sonra haberi olan Andrassy, buna boyun eğmek zorunda kalır. Ortak bir müdahaleye tamamen karşı olan Ignatiev'e gelince, bir emirle, konsoloslardan kurulu heyeti kabul etmesi için Osmanlı Padişahını ikna etmekle görevlendirilir : büyükelçinin bu iş için bizzat, hükümetin başında bulunan Mahmut Nedim Paşa'ya çıkması daha iyi olacaktır. Ertesi gün, halkın kendisine «Mahmudov» adını takacağı sadrazam heyeti kabul eder.

İngiltere'ye gelince, ilkelerine aykırı düşen bu müdahale konusunda baştan beri sessiz kalmaktadır. Hersek ayaklanmasının altında Avusturya veya Rus parmağının yattığına inanmışa benzeyen Büyük Britanya İmparatorluğu'nun İstanbul büyükelçisi Elliot, müdahaleci devletleri bir oldu bittiyle karşı karşıya bırakmak amacıyla, ayaklanmacılara karşı etkin tedbirler alması yolunda Bab-ı Âli'ye

(370) Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

baskı yapar. Doğrudan doğruya padişahın huzuruna çıkarak, ona, eğer İngiltere'nin ülkesine gösterdiği ilgi ve yakınlığın ayakta kalmasını arzuluyorsa, yeni ve ciddi bir ıslahat programına girişmesinin çok iyi olacağını söyler. İngiltere Dışişleri Bakanı Derby de Elliot'a, padişahın kendi özel güçlerine güvenmekle ve sorunu ülkenin sırf bir iç işi olarak ele almakla en doğrusunu yapacağını yazar.

Ama Bab-ı Âli Ignatiev'in de dürtüklemesiyle müdahaleyi kabul eder; yalnız İngiltere'nin de bu müdahaleye katılması ricasında bulunur. Böylece daha 1838'lerde Mustafa Reşit Paşa'nın koymuş olduğu ve İmparatorluğu yok olup gitmekten kurtarabilecek tek çare olarak görülen kutsal ilkeyi, büyük devletlerin ortak müdahalesi ilkesini uygular. Zaten müdahaleye karar verildiği andan itibaren İngiltere için de en uygun çözüm yolu, bu müdahaleye katılmaktır. «Majeste İmparatoriçelerinin hükümeti, yabancı konsolosların müdahalesinin zamanca uygunluğundan kuşkuda olduğu içindir ki, böyle bir adımın atılmasına istemeye istemeye razı olmaktadır. Bu gibi bir müdahale, Osmanlı Sarayının kendi öz toprakları üzerindeki hükümranlığıyla biraz zor bağdaşır; Osmanlı Hükümetine karşı yabancıların merhamet duygusuna seslenme vasıtası olmasıyla, ayaklanmalar için de tahrik unsuru olur ve büyük bir ihtimalle bundan sonra, İmparatorluğun içişlerine diplomatik yoldan müdahale yolunu açabilir.

«Bununla birlikte Bab-ı Âli'nin zatıalinizden çekimser kalmamanızı rica ettiği andan itibaren, majeste İmparatoriçelerinin hükümeti seçilecek bir başka yolun da kalmadığı düşüncesindedir. Aynı şekilde, Osmanlı Hükümetinin, majeste İmparatoriçelerinin hükümetinin böyle bir şeye sadece onun talebi üzerine rıza gösterdiğini ve aslında Bab-ı Âli'nin ayaklanmacılarla, hangi şekil altında olursa olsun hiçbir yabancı müdahale bulunmaksızın kendinin

meşgul olmasını tercihe şayan bulmakta olduğunu anlıyacağını umarız.» (371)

Hasılı konsoloslar heyetinin üstlendiği görev, kimsenin istemediği ama herkesin ötekileri gözetim altında bulundurabilmek için katıldığı bir uzlaşma haline gelmişti. Nitekim 27 Eylül günlü raporlarında konsoloslardan herbiri kendi büyükelçiliklerine, bir Avrupa müdahalesinin amacının, Ragusa'da toplanacak konferansın sonunda bir mütareke yapılması olduğu yolundaki görüşlerini bildirdiklerinde, hiç kimse buna istekli gözükmeyecek ve bu sayede de Bab-ı Âli teklifi reddedebilecektir.

Konsoloslar heyetinin başarısızlığa uğramasından sonra sorun aynı şekilde konmaya devam ediyor ve hasımlardan her biri, kendi çıkarlarına uygun bir çözüm yolu arıyordu. Andrassy, Rusya'yı kendi ülkesiyle ortak bir yol izlemekte taahhüt altına alabilmek amacıyla, altında çarlığın da imzası bulunacak bir nota hazırlarken, Ignatiev Rusya'nın tek taraflı müdahalesine imkân verecek bir alan aramaktaydı. Ignatiev için o anda zorunlu olan ilk şey, diplomatik eylem merkezini, kararsız Alman ve Avusturyalı meslektaşlarını kendi etkisi altına alabileceği ve kendisinin de Osmanlı Hükümeti üzerinde üstün bir etkinliğe sahip bulunduğu İstanbul'a kaydırmaktı. İstanbul'daki yabancı ülke temsilcilerinin başı sıfatıyla yarı resmî bir konferans düzenledi. Alman ve Avusturyalı uydularını konferansa çağırırken, Elliot'la Bourgoing'a da, bu konferansa katılmakta kötü niyetli davranmaları halinde, bunun, üç İmparatorun üzerinde anlaştıkları çözüm yolunun benimsenmesine yol açacağını ima etti. Ama Bourgoing bu konuda talimat almamıştı; Elliot ise Ignatiev'den gelen hiçbir teşebbüse güven duymamayı âdet haline getirmişti. Rus

(371) 24 Ağustos 1875'de Derby'den Elliot'a. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

büyükelçisi bu ilk başarısızlıktan sonra Bab-ı Âli'ye ve büyük nüfuz sahibi olduğu Saraya yönelip, padişahın bizzat kendi iradesinden çıkıp Rusya tarafından da onaylanacak bazı reformlarla yabancı müdahalesinin önünü alma yolunda telkinlerde bulundu. Elçi bunun yanısıra kanatları altına aldığı Mahmut Nedim Paşa'yı desteklemek için elinden geleni yapıyor; sadrazamın padişahın gözünde itibarı yükselsin diye, Alman meslektaşına onu siyah kartal nişanıyla taltif etmesini teklif ediyordu. Sonunda Ignatiev'in aracılığıyla Sultan Abdülaziz Rusya'yı en yakın dostu ve hamisi olarak görecek, elçiye Rus Çarıyla kişisel ilişkiler kurma arzusunda olduğunu bildirirken, Rusya'nın belirttiği bir dizi reformun gerçekleştirilmesine razı olacaktır. Yalnız bütün bunlara karşılık padişah, Rusya'nın diğer büyük devletlerle işbirliği halinde hiçbir harekete katılmamasını şart koşar.

Gerçekten de 2 Ekim günü devlet tarafından bazı tedbirlerin alındığı açıklandı. Ek öşürlerin, zaten toplanması mümkün olmayan 1/4'ü yürürlükten kaldırılarak, daha adil ölçüler içinde bir vergi sistemi vâdedildi. Bundan dört gün sonra, yani 6 Ekimde Osmanlı İmparatorluğu'nun iflâs ilânı yayınlanacaktı.

Bu olayı o günkü ekonomik durum kadar, işte bu siyasal çerçeve içinde de yerine koymak gerekir. İflâs ilânından hemen sonra Ignatiev Osmanlı Hükümetine böyle bir tutumu öğütlemiş olmakla suçlanmıştı. Alman büyükelçiliğinin resmî mensuplarından biri, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Fransız - İngiliz malî denetimini kırmak için, Ignatiev'in böyle bir şeyi zaten yıllardan beri telkin ettiğini onaylıyacaktı (372). Edinbourg Review de, Ignatiev'in sadrazamı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki

(372) HARRIS D. «A diplomatic history...»

itibarını yıkacak malî tedbirlere kışkırttığını yazar (373). Ama diplomatik yazışmalarda böyle bir suçlamayı haklı görmemizi gerektirecek hiç bir belirtiye raslanmaz ve daha sonraki tarihçiler bu durumu o çağın siyasal zıtlıklarına malederler. Ama bu, o çağdaki siyasal olayların bütünü içinde bakıldığında, bu davranışın kolayca açıklanamaz görünmesine engel değildir. İmparatorluğun korkunç bir ekonomik buhran içinde olduğu, son çare olarak hep istikrazlara başvurulduğu bu durumun uzun süre devam edemiyeceği bir gerçektir. Gene de izlenen süreç şaşırtıcıdır. Bab-ı Âli yeni bir istikraz talebinde bulunmak veya yardım istemek amacıyla Galata bankerlerine ya da Bank-ı Osmani-i Şahane'ye başvuracağı yerde devlet hazinesinin vasi kuruluşuna (Osmanlı Bankası) haber bile vermeksizin iflâsını ilân eder. Şark meselesiyle ilgili uluslararası durumun öylesine nazik bir anına raslayan bu karar, büyük çapta Osmanlı tahvilleri hamillerinden oluşan İngiliz ve Fransız kamuoyunu kesinlikle bulandırmaktan ve her küçük tasarruf sahibini Osmanlı İmparatorluğu'na düşman etmekten başka bir sonuç yaratamazdı. Ne olup bittiği besbellidir. Ignatiev için bundan büyük nimet olamazdı. Kurduğu plan tamamiyle gerçekleşmekteydi. Bu durumda onun böyle bir kararın alınmasından kesinlikle habersiz olduğunu düşünmek mümkün değildir. Zaten hem 6 Ekim hem de 10 Ekim tarihli ilânlardaki hava, karşısında boyun eğilen bir felaketten çok, batılı kapitalistlere ve burdan da onları temsil eden hükümetlere karşı meydan okuyarak, hazineyi kurtarma konusunda yeni bir isteği, yani iradeyi göstermektedir. Böyle bir meydan okuma ise karşılığında bir teminatı, baştan var sayılan bir teminatı gerektirir. Bu, Rusya'nın desteği konusunda Ignatiev'in verdiği

(373) Ocak 1875 tarihli «Edinburg Review». Zikreden BLAISDELL, D. «European financial control...»

ve genel sınırlarını bilemediğimiz teminat olmalıdır.

İşin aslı ne olursa olsun, yapabileceğimiz iki gözlem var. Birincisi iflâs ilânı en az ekonomik olduğu ölçüde siyasal bir içeriğe sahiptir diyebiliriz. İkincisi de, bu karar Avrupa kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu'na yüz çevirmesine imkân vermiştir. Bu yüz çevirmenin majeste kraliçelerinin hükümetine sirayet etmesi ve İngiltere'nin Osmanlı - Rus savaşı karşısında seyirci kalması için bir bahane yetecektir. Bu bahaneyi sağlayacak olan da Bulgaristan meselesidir. Ignatiev'in bu meseledeki sorumluluklarını ayrıca göstermeye gerek yok.

Bab-ı Âli'nin aldığı ekonomik kararlar, Avrupa'nın öfkesini kabartırken, reformlar konusunda yaptığı vaadler de Kont Andrassy'yi hoşnut etmekten uzaktı. Zaten Andrassy'nin istediği kendisini hoşnut edecek reformlar değil, müdahale bahaneleriydi. Şansölye böylece Gorçakof'la bir yakınlaşma alanı arıyarak notasını hazırlamaya devam ediyordu. Ignatiev'e gelince bu kere de Elliot'un yardımıyla Bab-ı Âli'yi daha önemli reformlara itmekteydi. Ne var ki, Rus büyükelçisinin reformları savunmak üzere Bab-ı Âli'ye yaptığı her ziyaret Avusturya büyükelçisinin bu reformların geri bırakılması için yaptığı bir başka ziyaretle üstüste düşüyordu. Andrassy Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyükelçisi Zichy'ye «tasarının Ignatiev'in kışkırtmalarından mı yoksa Bab-ı Âli'nin yabancı bir müdahaleyi önlemek yolunda giriştiği teşebbüslerden mi ileri geldiğini hiç işin içine karıştırmaksızın, sadrazamı, niyetlerinden vazgeçmesi için ikna etmeye çalışın» (374) diye yazar ve ayaklanmacıların çoğalıp etrafa yayılmaları halinde, sadece Bab-ı Âli'den verilecek tavizlerle bunların yola getirilemiyeceği yolunda göz dağı verir.

---

(374) 25 kasım 1875'de Andràssy'den Zichy'e. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

Ignatiev'in arka çıktığı Mahmut Nedim Paşa bu teklifi reddeder ve Zichy Andrassy'ye telgraf çekerek ona, reformlarla ilgili ferman çıkmadan önce notasını hazırlayıp sunmakta acele etmesini söyler. Ama Saint - Petersbourg' un muvaffakati beklenir. Sonunda bir reform (ıslahat) fermanı 12 Aralıkta çıkacak, ama nota da aynı ayın 24'ünde tamamlanarak onay için Saint - Petersbourg'a gönderilecektir. Rus Çarı 28 Aralık günü notayı onaylamasına onaylar, ama sonra onu bir de batılı devletlere gönderir.

Bütün diplomatik belgeler için olduğu gibi bu notanın da önemli olan yanı, dinî özgürlük, kanun önünde eşitlik ve vergi iltizamının ilgası gibi eski istekleri tekrarlıyan içeriği değil, sadece mevcut olmasıdır. Her şeyden önce kendisine danışılmış olmasıyla gururu okşanan Fransa, notayı kabul eder ama, ihtiyatlı olma gereğini de duyar. Nota Hersek eyaleti gelirlerinin gene aynı eyaletin harcamalarına ayrılması gerekliliğini ön görmektedir. Fransa bundan hoşlanmaz. Çünkü böyle bir hükmün genelleştirilmesi halinde Osmanlı esham ve tahvillerinde oluşan Fransız sermayesinin zarar göreceğini düşünür.

Notanın Paris'e gönderilmesi, böyle bir davranışı, üç İmparator arasındaki pakta bir tecavüz ve İngiltere'yle Fransa arasında bir yakınlaşma tehlikesi olarak gören Bismarck'ı korkutmaktan geri kalmaz. O zaman İngiltere'ye yönelir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi hakkında bir teklifte bulunur. «[Bismarck] Avusturya - Rusya ilişkileri karşısında kendi durumunu açıkca itiraf etmekteydi; iki devletin kendisinden habersiz çok sıkı ilişkiye giremiyeceğini bildiğini ve bunun gibi bu iki ülke arasında çıkacak bir çatışmanın Almanya için ciddî sonuçlar doğuracağını da çok iyi bildiğini söylüyordu. Şansölye arzu edilmeyen karışıklıkların çıkmaması için en büyük teminatın, Andrassy'nin Avusturya dışişlerinin başında kalmakta devam etmesi olduğu hakkındaki kanaatını

tekrarlayacaktı. Andrassy'nin hasımları ilhakçı bir politika güdülmesi yolunda François Joseph'e ağır baskı yaparlar. Günün birinde istediklerini sağlamaları da mümkündür. Bismarck'ın kafasında, Andrassy'nin, Bosna'yı ilhak ederek Alman düşmanı hasımlarını birbirine düşürebileceği düşüncesinin yattığı açıktır. Daha sonra işler Rusya'nın Beserabya'yı işgal etmesine imkân verecek şekilde ayarlanacak, buna karşılık olarak Mısır İngiltere'ye bırakılacaktı. Gözünü Doğu sınırından başka tarafa çevirmesi için Fransa'nın önüne de bir kemik atılacaktı.» (375) Avrupa siyaseti tasarılarının gerçekleşmesi için hiç bir zaman kaydı konmuyordu ve her zaman olduğu gibi bunun bedelini Osmanlı İmparatorluğu ödeyecekti.

Londra hükümeti Alman tekliflerini geri çevirdi. Çünkü bunların altında, Şark meselesinin Fransa'yla Almanya arasında yeni bir savaşa yol açmasının muhtemel olduğu bir durum içinde, İngiltere'nin yakınlığını kazanmayı amaç edinen bir dolabın yattığını düşünüyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarı da gitgide gerilemekteydi. Disraeli, Hersek'te «sönmek üzere olan mücadeleyi» kızıştıran «uğursuz olay», müttefiklerimizden birinin mali felaketi olmuştur» (376) derken herhalde gerçeğe parmak basıyordu. İngiliz gazetelerine gelince, hücumlarını gitgide arttırıyorlardı. «Tanrının sanki ibret almamızı istediği bu olay, Osmanlıların çoktandır aklımızdan çıkmış olan zalimliklerini, gaddarlıklarını ve insan yönetme yeteneğinden tamamıyle yoksun olduklarını bize bir kere daha öğretti. Bizden bıkıp ayrılana kadar Osmanlı Padişahının üzerine titredik. Ona borç para verip, hükümetinin doğal tepkisini

(375) HARRIS, D. «A diplomatic history...»
(376) 9 Kasım 1875 tarihli söylev. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

uyandırdık.» (377) Saturday Review de «İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve bağımsızlığı için mücadele verdiği günlerin geride kaldığı» (378) sonucuna varıyordu.

Sonunda İngiltere, konsoloslar heyetine katılmasını gerektiren aynı sebepler yüzünden ve «Türkiye'nin vakar ve bağımsızlığının ciddiye alınabileceği günlerin artık geçtiği; Osmanlı Padişahının, eğer borçlarını ödiyemiyor ve düzeni koruyamıyorsa, bunun sonuçlarına da katlanmak zorunda olduğu» (379) gerekçesiyle Avusturya'nın notasını kabul etti. Öte yandan Bab-ı Âli de notanın gelmekte olduğunu görünce, konsoloslar heyeti meselesinde ve her zaman olduğu gibi, İngiltere'den bu notayı kabul etmemesi ricasında bulundu.

Nota Bab-ı Ali'ye 31 Ocak günü sunuldu ve Şubat ayının ilk yarısı padişahın onaylamasını beklemekle geçti.

Avrupalı kapitalistler kadar elinde bulunan Osmanlı esham ve tahvilatının değerinin düşmesinden de korkan Abdülaziz, hazineden bunların hepsinin paraya çevrilmesini istemişti. Maliye nazırı bu teklifi reddedince, padişah kendi kendine «istediğin an altının bile olamıyorsa, bir imparatorluğun olmuş neye yarar» (380) diye soruyordu. Padişahın çok kere kişisel diyebileceğimiz nedenler yüzünden, kendi hükümetine dolayısıyla da yabancı büyükelçiliklere gösterdiği muhalefet, sonunda, içine düşülen durumun baş sorumlusu sayılmasına yol açacaktı. Yabancı büyükelçilikler için bertaraf edilmesi gereken bir engel haline gelecek; bu elçilikler ahalinin, İmparatorluğun kötü

(377) FRASER'S. Ocak 1876. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(378) Ocak 1876. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(379) Derby'den Disraeli'ye. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(380) Zikreden HARRİS, D «A diplomatic history»

kaderini padişahın istibdat yönetiminde somutlaşmış görmesi için, ellerinden geleni artlarına koymayacaklardı. 1871 yılından beri işleri denetimi altında bulunduran Saray oligarşisini kendinde sembolleştirmesi yüzünden, padişahın muhalefetin başlıca hedefi haline gelmesi pek de sebepsizdir denemez. Böylece padişahın varlığı, çeşitli muhalif kanatları, onu tahttan düşürmek gibi ortak bir amaç çevresinde toplayarak, muhalefetin kendi içinde birleşmesine yardımcı oluyordu. Bunun yanısıra 1875 yılının Ağustosla Kasım ayları arasındaki ilk buhran döneminde hükümete katılmış olan Mithat Paşa da, meşrutiyet tasarısı üzerinde çalışıyor ve Kuran'da «meşveret» (danışma) kavramının bulunduğunu öne sürerek, medreselerdeki eylemci yığınların da desteğini sağlamayı beceriyordu.

Parlemantarizmin öncüsü ve liberal burjuvazinin baş savunucusu olmasına rağmen İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruti bir rejim kurulmasına her zaman karşı çıkmıştı. Canning daha 1844 yılında «Osmanlı Padişahının iktidarının hiç bir parçasını uyruklarına aktarmak söz konusu olamaz» (*) diyordu. Bunun sebebi açıktır. Yalnız heyet-i vükelânın (bakanlar kurulunun) bildiği ve hele Sarayın çerçevesi içinde kalan bir karar istendiği zaman, usulüne uygun bir müdahaleyle değiştirilebilirdi; oysa böyle birşey bir parlemantonun aleniyet ilkesiyle mümkün değildi. Ama Elliot, Ignatiev'inkine tamamen karşıt sebepler yüzünden, sağlam, sürekli bir reformun garantilerini sağlamak, üstelik de Mahmut Nedim Paşa'dan kurtulmak istiyordu. Onun için, kendine bir hami arayan Mithat Paşa hazırladığı reform planlarını getirip kendisine sununca, Elliot pek fazla tereddüt etmeyecektir. Bazı yazarlar İngiliz

(*) RODKEY, F.S. «Ottoman concern...» ve İngiltere'nin bu sorun karşısındaki tutumu için, genel olarak bkz. TEMPERLEY, H. «British policy...»

büyükelçisinin 1876 Kanuni Esasi (Anayasa) tasarısını kaleme alanlardan biri olduğunu iddia edeceklerdir (381). Oysa bu konuda durum, 1839 Tanzimat Fermanı sorunuyla ilgili durumun aynıdır. Elliot'un yazışmaları, büyükelçinin Mithat Paşa'nın siyasal görüşleri hakkında genel bir fikir sahibi olmakla birlikte tasarı hakkında daha fazla birşey bilmediğini gösterir (382).

Bu arada padişah notayı kabul eder. Bu, Rusya'yla Avusturya'nın birbirlerini bir kere daha karşılıklı olarak tarafsızlaştırmaları demekti, hepsi o kadar. Ayaklanmacıların büyük devletlerden olduğu kadar, komşu beyliklerden de hem maddi hem de manevi olarak destek görüp yüz bulmaları ve coğrafi bakımdan güçlü durumları üstünkörü bütün tedbirleri boşa çıkarıyordu. Üstelik ayaklanma uzadıkça telâş ve çalkalanmalar, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olsun olmasın, bütün civar bölgelere de yayılıyordu.

Daha bir yıl öncesi Sırbistan'ı ayaklanmaya resmen katılmaktan son anda büyük devletler, biraz da kışın yaklaşıyor olması alakoymuştu. Şimdi ise Karadağ ayaklanmacılara açıktan açığa yardımda bulunuyordu. Olay yerindeki başkumandanın raporlarından tehlikenin büyüklüğünü kavrayan ve halkın gösterdiği sabırsızlığa bir çare bulmak isteyen Bab-ı Âli 20 Nisan günü Vladikalığa karşı savaş ilânı kararı aldı. İstanbul'daki yabancı devlet temsilcilerinin başı Ignatiev ve meslektaşları bunu öğrenir öğrenmez Bab-ı Âli'ye bir nota gönderirler. «Karadağ'a savaş açılacağı hakkında geçen cumartesi gününden beri İstanbul'da yayılmakta olan söylentiler ve Bab-ı Âli'nin emriyle girişilen savaş hazırlıkları karşısında, Padişah hazretlerine itimatnamelerini sunmuş olan Rus büyükelçisi ve meslektaş-

(381) CHERBULIEZ «L'Angleterre et la Russie en Orient» **(Doğu'da İngiltere ve Rusya)**, «Revue d'histoire Diplomatique» 1896.

(382) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

ları böyle bir durumda olaylara kayıtsız kalmalarının imkânsız olduğuna inanmışlardır.

«Bu haberlerin haşmetmeaplarının hükümeti üzerinde yarattığı izlenimi bilmeden ve heyet-i vukelânın kanaatleri gibi, izlemeyi uygun bulacakları yolu da mahfuz bulundurarak, yabancı ülkelerin temsilcileri Osmanlı Hükümetine, Karadağ'a saldırmakla Şark meselesini bütünüyle yeniden canlandırmak ve en kötü felâketleri Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine çekmek tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını belirtmek zorunda olduklarına inanmışlardır.» (383) Bu sırada Saint - Petersbourg'a ulaşan haber, Panislavistlerin de çabalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yeni bir düşmanlık krizinin doğmasına yol açmıştı. Osmanlı kumandanının verdiği rapor üzerine İngiliz büyükelçisi Karadağ'ın askerî harekâta katılma iddiası hakkında bir soruşturma yapılmasını teklif ettiğinde buna cevap veren Gorçakov olur. «Karadağ Rusya'nın sevgili evlâdıdır, ona kimse dokunamaz.» (384) Siyaset, tutkuları, artık mantığın işleyemiyeceği bir düzeye getirmişti. Öyle ki Andrassy ipin ucunun kendi elinden kaçtığını görerek ortak hareket konusunda yeni bir teklif getirmeyi denerken, Rusya kesin çözüme ulaşmak amacıyla işin içine sonuç alıcı unsuru yani Bulgar ayaklanmasını sokacaktır.

Rusya'nın bu ayaklanmanın hazırlanmasına katılması meselesi gibi Ignatiev'in bu işte oynadığı rol üzerinde de hiçbir kuşkuya kapılmaya yer yoktur. Rusya'nın İstanbul büyükelçisinin Filibe'deki konsolosuyla olan yazışmaları gibi, Bulgar tarihçilerinin yaptığı bir çok inceleme de bu konuyu gün gibi açık, ortaya serer (385).

---

(383) Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(384) Laguenau'dan Andràssy'ye. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(385) Bkz. ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

Kılı kırk yararcasına hazırlanan hareket 2 Mayıs günü patlak verdi. Ignatiev sadece Mahmut Nedim Paşa'yı Filibe sancağına garnizonlar kurmamaya ikna etmeyi başarmakla kalmamış, ayaklanmaya ait ilk haberler İstanbul'a ulaşmaya başladığında, demiryolu işçilerinin bir hareketinin söz konusu olduğunu söyleyerek, sadrazamı kandırmayı da becermişti (386). Çevrilen bu dolaplarla olay yerinde Osmanlılara ait düzenli askerî birliklerin bulunmaması sağlanınca, Müslüman ahali silâhlanmak ve çeteler kurmak zorunda kalacaktır. Bu da bastırma hareketinin ayaklanmadan çok daha sert olmasına yol açacaktır.

Ayaklanmacılar ilk günlerde elli kadar köyü ele geçirmeyi başardılar. Olağanüstü mahkemenin raporuna göre bu işgaller ve saldırılar sırasında Müslüman ahaliden, kadın ve çocuklar dahil, 530 kişi öldürüldü (387). İlk anda kapıldıkları korku ve telâşı üstlerinden atar atmaz Müslümanlar, gönüllü birlikleri halinde örgütlenip karşı saldırıya geçtiler. Bu birlikler Avrupa'da «başıbozuk» adıyla ün yapmıştır. Çatışmaların sertlik derecesi her karşı karşıya gelişteki özel bazı şartlara bağlı olacaktır. Ayaklanmacılar Türk köylerinde ne yapmışsa, Türk çeteleri de Bulgarlara, kadın, çoluk çocuk ayırmadan, aynını yapacaktır. Sonunda Bulgar ayaklanması bir başarısızlıkla ve değişik kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Bulgarların 3 bin ilâ 4 bin, Türklerinse 500 ilâ 600 ölü vermeleriyle kapandı (388). Bulgar hareketi kendi alanında, birinci yılını doldurmakta olan Bosna - Hersek ayaklanmasıyla oranlandığında, önemi son derece az bir olay olarak beliriyordu. Rusya yeni bir askerî çıban başı yaratmayı azbuçuk ba-

(386) 12 Eylül 1876'da Elliot'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»
(387) ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»
(388) ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

şarmıştı; şimdi onu siyasal bir sorun haline dönüştürmek ve böylece Şark meselesinde yeni bir kanat açıp, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı batı Avrupa'da çoktandır beliren düşmanlığı sonuna kadar körükleyerek zaferi iki alanda birden kazanmak gerekiyordu. Ama ayaklanma tahrikçisi siyasetini baskı siyasetine dönüştürmek için Rusya'ya, bu ayarlamayı yapabileceği belli bir zaman gerekecekti. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı gelişmeler olur.

Andrassy'nin daha sonraki çabaları sonunda üç imparator, isteklerinin nazarı itibara alınmaması halinde Osmanlı Devletine karşı bazı müeyyidelerin düşünüleceğini Bab-ı Âli'ye bildirecek olan yeni bir nota hazırlamak üzere bir araya gelirken, İmparatorluğun belli başlı şehirlerinde çıkan kargaşalıklar da büyümekteydi. 5 Mayıs günü Selânik'de din değiştirip islâmlığı kabul etmek isteyen bir kız sokak ortasında öldürüldü. Cinayet üstelik Alman ve Fransız konsoloslarının oturduğu sokakta işlenmişti. Bunun üzerine İstanbul halkı silâh satın almaya koyuldu; bütün şehirde tehlikeli bir şekilde katliam söylentileri dolaşmaya başladı; İngiliz büyükelçisi, böyle durumlarda âdet olduğu üzere, İngiliz donanmasının Çanakkale'ye gelmesi isteğinde bulundu. Aynı günlerde Bulgaristan'da da en sert çatışmalar olmaktaydı. Ama kimsenin buna aldırdığı yoktu; bütün gözler medrese öğrencilerinin bir yandan silâhlanmaya devam ederken, ayın 9'unda derslere de girmemeye başladıkları İstanbul'a çevrilmişti. 10 Mayıs günü bütün şehirde büyük bir nümayiş yapılır ve Mahmut Nedim Paşa'nın görevden çekilmesi istenir. Ertesi gün sadrazamın istifası kabul edilmiştir, ama kargaşalıklar durmaz; göstericiler bir kanun-i esasi (anayasa) isterler. Yabancı diplomatlar, artık Müslüman bağnazlığından doğan bir hareketin söz konusu olmadığını hemen anlarlar; yeni bir olayın hazırlandığı gün gibi ortadadır. Lord Derby gelişmeleri beklerken, üç İmparatorun hazırladığı yeni notaya katılma-

yı reddeder ve bu üç İmparatorun ülkelerindeki İngiliz büyükelçilerine, İngiltere, doğrudan doğruya Bab-ı Âli'nin talebi üzerine bundan önceki notaları onaylamış olsa bile, bunun yeni notayı imzalamak için bir gerekçe teşkil etmediğini bildirir. Öte yandan Elliot da bu notanın içeriğinden Bab-ı Âli'yi haberdar eder. 19 Mayıs günü halkın ve belki de İngiltere'nin baskısıyla Mithat Paşa hükümete girer. Ertesi gün ise heyet-i vükelâ, daha eline bile geçmemiş olan yeni notayı (Berlin muhtırası) reddetme kararı alır. Genç Osmanlılar'a ait düşüncelerin ağırlık kazandığı yurtsever akım hükümete kadar ulaşmıştır. Hükümet Berlin muhtırasının yanısıra, Mahmut Nedim Paşa tarafından imzalanmış olan, Düyun-u Umumiye'nin yeniden düzenlenmesiyle ilgili bir antlaşmayı da geri çevirir.

Hareket Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle doruk noktasına varır. Mithat Paşa bu tahttan indirilme işinin halkın yapacağı büyük bir nümayiş sonucu olmasını tercih ederdi; ama Abdülaziz hükümet darbesi geleneği içinde görevinden alınacaktır. Yeni padişah V. Murat daha tahta çıkmadan önce Kanun-i Esasi'yi ilân edeceğine söz vermişti. Tahta çıkar çıkmaz da Kanun-i Esasi'yi hazırlama çalışmaları başlar. Türk gazeteleri «Millet-i Osmaniye»den söz etmektedir. Mali durumun bozukluğuna rağmen Osmanlı senetleri yerli borsada % 50'lik bir sıçrama gösterir.

Bu değişikliğe İngiltere'nin bir zaferi gözüyle bakıldı. V. Murat ilk defa halk önüne çıktığında Osmanlı hükümdarlığı marşıyla birlikte «God Save the Queen» (*) de çalındı. Halk leydi Elliot'a alkış tuttu. İngiliz donanmasının Çanakkale açıklarına gelmiş olması yüzünden Kırım'la ilgili güçbirliğinin de yenileneceğinden söz ediliyordu (389). Bu durumdan güç alan İngiliz hükümeti Rusya'nın, Bosna

(*) «Tanrı kraliçeyi korusun» İngiliz Kraliyet Marşı (Ç.N.)

(389) DAVISON, R. «Reform in the Ottoman...»

- Hersek'e haraca bağlı özerklik, Karadağ'a bir liman ve Sırplara bir kısım toprak verilmesiyle ilgili tekliflerini reddediyordu (390). Görüldüğü gibi Bulgaristan meselesi, ayaklanmanın üzerinden birbuçuk ay geçtiği halde, henüz gündemde değildi. Ama ileri sürülen teklifleri İngiltere'nin geri çevirmesi, Rus diplomasi ve siyasetini, elindeki büyük kozları yeniden ortaya çıkarmaya itti.

Daha ilkbahar gelir gelmez, Sırbistan'da savaştan yana taşkınlıklar son haddine varmıştı. Mayıs ayında, panislavist olduğunu bütün herkesin bildiği, «Orta Asya kahramanı» general Çerniayev «özel görevle» Sırbistan'a geçiyor ve hemen Sırp ordusuna talim göstermekle görevlendiriliyordu. Hasılı bütün hazırlıklar tamamlanmıştı. 22 Haziran günü Prens Milan meseleyi dil cambazlıklarıyla yumuşatarak, «olayların bu durumuna bir son vermek için Bab-ı Âli'nin gösterdiği çabaya yardımcı olabilecek araçları incelemek» zorunda bulunduğunu mektupla İstanbul'a bildiriyordu. Mektup bu araçların «Sırp kuvvetlerini, İmparatorluğun ve beyliğin ortak çıkarları hizmetine sokmaktan ibaret olduğu» nu açıklayarak devam ediyordu (391). Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve esenliği adına, ayaklanan eyaletlerin işgali demekti. Aslında söz konusu olan bir savaş ilânıydı ve Karadağ aynı gün savaşa girecekti. Zaferinden kesinlikle emin olan Rusya'ya gelince, Avrupa'ya, mutlak müdahalesizlik ilkesinin ilânını teklif ediyordu. Teklif bütün Avrupalı devletler tarafından hemen benimsenecek ve mutlak müdahalesizlik kararı ilân edilecektir.

Sırp savaşının ilânının ertesi günü Londra'daki Daily

(390) Prens Gorçakof'un, Rusya'nın Londra Büyükelçisi Şuvolof'a, 17 Haziran 1876 Tarihli Yazısı. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

(391) Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

News gazetesi baş makalesini, Müslümanların Bulgaristan'da giriştikleri gaddarlıklara ayırıyordu. Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki bu kampanya, ayaklanmanın hemen ertesinde Rusya'da başlamıştı. Ama o güne kadar, henüz fiilen bu ülkenin dışına sıçramamıştı. Rusya'da konu ilk defa ırkçı delillere dayandırılarak ele alınmıştı ve Asyalı bir ırkın Avrupalı ırkları yok etme çabası olarak sunulmuştu. Geliştirilen bu görüşler, bu sefer fiilen Bulgaristan'daki Müslüman unsuru tasviyeye yönelecek olan İslav karşı hareketine zemin hazırlayacaktı. Bu propaganda belli bir düzeye gelince batı Avrupa'ya ve herşeyden önce de İngiltere'ye sıçratıldı; bunda özellikle güdülen amaç, İngiliz kamuoyunda köklü bir görüş değişikliğinin doğmasını sağlamak ve bu yolla onu kazanmaktı.

«Daily News» un baş makalesinde 18 bin ilâ 30 bin ölüden ve yakılıp yıkılmış yüz kadar köyden söz ediliyordu. Bu tür makaleler çığ gibi artarken Lordlar Kamarasında, bir sözlü soruyla hükümetten bu konuda bir tahkikat açması isteniyordu. 8 Temmuz günü esir pazarlarında satılan kadın ve çocuklardan, aynı ayın 13'ünde ise kesik başlarla ağzına kadar dolu yük arabalarından söz edilmekteydi (392). İngiliz hükümeti, Osmanlı İmparatorluğunda Hıristiyan davasının baş savunuculuğu rolünü Ruslara bırakmamak için duruma müdahale etmek zorunluluğunu duydu; hükümet üstelik muhalefetin Gladstone tarafından yönetilen hücumlarına da uğramaya başlamıştı. Olay yerine heyetler göndererek gerçeği tahkik etmek görevini Elliot yüklendi; ama öte taraftan muhalefet de Londra'dan Edinburgh'a kadar birçok büyük şehirde, onbeş kadar miting düzenlemeyi başarmıştı. Bu mitinglerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun borcunu ödemekten aciz durum-

(392) 8 temmuz ve 17 temmuz 1876'da Derby'den Elliot'a. Zikreden HARRIS, D. «A diplomatic history...»

da bulunduğundan tut da Bulgaristan'da yapılan barbarlıklara kadar, Türkler için denmedik lâf bırakılmıyordu. Tabiî bu arada İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin hiç de heyecan uyandırıcı olmayan raporlarına kimsenin aldırış ettiği yoktu.

Türkiye aleyhine bu kampanyanın başlamasından iki ay sonra Derby, o an için vardığı sonuçları Elliot'a bir telgrafla bildiriyordu: «Takınacağınız tutum konusunda, size bir fikir vermek için, Bulgaristan olayları dolayısıyla burada yaratılan havanın, Türkiye'ye karşı beslenen yakınlığı tamamen yok ettiğini belirtmek isterim. Bu soğuma o kadar yaygın ve güçlü ki, Rusya Bab-ı Âli'ye karşı savaş ilân etse bile, Majeste kraliçenin hükümetinin müdahale etmesi fiilen imkânsız olacaktır.» (393) Rusya istediği amaca fiilen ulaşmıştı; bundan sonrası sadece işi diplomatik cambazlıklar çerçevesi içinde düzenleme meselesiydi.

Bu arada İstanbul'da bürokrasinin uyuşukluğu ve Saray entrikaları yeniden yüze vurdukça, Haziran günlerindeki büyük heyecan siliniyordu. Tahttan indirilen padişahın, intihar mı yoksa cinayet mi olduğu bilinmeyen ölümü; bir gün heyet-i vükelâ toplantı halindeyken içeri dalan bir subayın (Çerkes Hasan) nazırlardan birkaçını temizlemesi; yeni padişahın bazı delilik belirtileri göstermeye başlaması bir kuşku ve güvensizlik havası doğurmaktaydı. Sultan V. Murat tahta çıkışından üç ay sonra aklî dengesinin iyiden iyiye bozulması yüzünden tahttan indirilerek yerine, hazırlanmakta olan Kanun-i Esasi konusunda aynı taahhütlere giren II. Abdülhamit geçirildi. Gerçi sadrazamlığa Mithat Paşa getirildi ama Saray adamları yavaş yavaş yeniden ön plana geçmeye başladılar.

8 Eylül günü Gladstone «Bulgaristan Horrors and the

(393) 29 ağustos 1876'da Derby'den Elliot'a. Zikreden HARRIS, D «A diplomatic history...»

Question of the East» (*) adlı broşürünü yayınlıyor ve böylece iyi bir politik yatırım yapmış oluyordu. 4 gün içinde 40 bin satış yapan broşürün Rusçaya çevrilmesi için yazarı Ruslarla temasa geçer. İç siyasetle olduğu kadar dış politikayla ilgili sorunlarda da, majeste kraliçelerinin hükümeti için, muhalefetle aşık atıp açık arttırmaya girmekten başka çare yoktu. Bu yüzden İngiliz hükümeti hüküm giyen ayaklanmacıların affını ve «ibret-i âlem» olsun diye Müslüman çetelerin cezalandırılmasını istedi (394).

Bu sırada savaş Sırpların aleyhine dönmeye başlamış, böylece de büyük devletlerin müdahalesizlik ilkesi anlamını yitirmişti. Bu sefer de herkes bir mütareke talebinde bulunmak konusunda görüş birliğine vardı. «6 Eylül 1876 günü İngiltere başbakanı Derby, İstanbul büyükelçisi Elliot'a şu talimatı gönderiyordu: «Mütareke teklifi reddedildiği takdirde, bunun Osmanlı İmparatorluğu'na getireceği yıkımı önlemek için majeste kraliçelerinin hükümetinin elinden hiçbir şey gelemiyeceğini Osmanlı nazırlarına bildiriniz.» (395) Ama bu mütarekeyi sağlamak için asıl İgnatiev'in kararlı hareket tarzı gerekliydi. «(...) Aşağıda imzası bulunan [Rusya büyükelçisi], bu notanın verilmesinden sonraki 48 saat içinde, bütün savaş birliklerini kapsayan, altı hafta ilâ iki aylık, kayıtsız şartsız ve fiili bir mütarekenin kabul edilmesi ve bütün askerî harekâtın derhal durdurulması hakkında kesin bir emrin askerî birliklerin başındaki kumandanlara iletilmemesi halinde, Rus Çarlığı büyükelçiliğinin bütün personeliyle birlikte İstanbul'u terkedeceğini, majeste Çar hazretleri adına Bab-ı Âli'ye bildirmekle görevlidir.» (396) Ertesi gün Bab-ı Âli bu

(*) Bulgaristan vahşeti ve Şark Meselesi. (Ç.N)

(394) ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(395) Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(396) 31 ekim 1876'da General Ingatiev'den Saffet Paşaya, Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

ültimatoma cevap olarak «(...) Saint - Petersbourg Çarlık hükümeti gibi diğer büyük devletler tarafından da izhar edilen dileklere gösterdiği saygının ve uzlaşmacı duygularının yeni bir delilini sunmak amacıyla (...)» (397) mütarekeyi kabul ettiğini bildiriyordu. Ama bu cevap Gorçakov'un birkaç gün sonra Avrupalı devletlere «(...) Majeste Çar hazretlerinin, ordusunun bir kısmı için seferberlik ilân etmeyi zorunlu gördüğünü» (398) bildirmesine engel değildi. Rusya öteki devletlerin tarafsızlığını sağlıyarak 1853'ün şartlarını yeniden yaratmıştı. Gorçakov'un sekreteri Baron Jomini «Elimize böyle bir fırsat hiçbir zaman geçmemişti» (399) diye yazacaktı.

Ama oyunun oynanacak bir sahnesi daha kalıyordu: Osmanlı Hükümetini kabul edilmesi imkânsız taleplerle karşı karşıya bırakmak ve böylece savaşın sorumluluklarını onun sırtına yüklemek. İstanbul Konferansı'nın amacı işte bu olacaktı.

Daha Eylül ayı başlarında Rusya İngiltere'den böyle bir konferansı resmen teklif etmesini istedi. Britanya İmparatorluğu hükümeti sorunları üç noktada tespit etti: «Sırbistan ve Karadağ için statükonun korunması; Bosna ve Hersek için mahalli özerklik; Bulgaristan'daki kötü idareye karşı da aynı tür taahhütler.» (400) Sonra da bu muhtırayı Saint - Petersbourg'a ve öteki başkentlere yolladı. 25 Eylül günü Elliot, Bab-ı Âli'ye bir konferans teklif eder-

---

(397) 1 kasım 1876'da Saffet Paşa'dan General Ignatiev'e. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(398) 13 kasım 1876'da Gorçakof'tan yabancı heyetlere. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(399) JELAVITCH B. ve C. «Russia in the East 1876-80» **(1876-1880 Yılları Arasında Doğu'da Rusya)**

(400) 11 eylül 1876'da Derby'den Elliot'a. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

ken, «bunların reddedilmesi halinde Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında muhtemelen bir savaşın çıkacağını, o takdirde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi kaderiyle başbaşa bırakmak zorunda kalacağını» (401) da sözlerine eklemeyi unutmadı. Osmanlı hariciye nazırı Saffet Paşa'ya bu teklifin yanısıra, Elliot'dan ayrıca «çok gizli» bir mektup geliyordu :

«Aziz nazırım,

«Geçen gün işlerinize fiilen müdahale etme konusunda bazı mahfillerde mevcut olan temayüllerden size ve Mithat Paşa'ya söz etmiştim; yeni aldığım bir telgraf da bu isteğin gitgide belirginleştiğini ve maddi bir baskı tehlikesinin artık an meselesi olduğu bir noktaya gelindiğini; bu tehlikeden ise sizi, majeste imparatoriçeleri hükümetinin teklif ettiği şartları toptan ve derhal kabul etmekten başka hiçbir şeyin kurtaramıyacağını göstermektedir.»(402)

İngiltere Rusya'yı durdurmanın tek yolunu bu şartların kabulünde görüyordu ve bundan böyle, Ruslar her halükârda kendi yararlarına gelişecek olan sonucu sakin sakin beklerken, Bab-ı Âli üzerinde baskıyı arttıran bu ülke oluyordu. Teklifin kapsamında bazı değişiklikler isteyen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra büyükelçisine verdiği cevapta Derby : «Bab-ı Âli'ye sunulan şartlar üzerinde altı devletin anlaşmaya vardığını, bunların artık tartışılamıyacağını onun için de bu konu üzerlnde konuşmanın yararsız olduğunu» (403) söylüyor ve Elliot'tan, teklife tatmin edici bir cevap almadığı takdirde İstanbul'u terketmesini

---

(401) 25 eylül 1876'da Elliot'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeliden Türk...»

(402) 27 eylül 1876'da Elliot'dan Saffet Paşa'ya Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(403) 2 ekim 1876'da Derby'den Elliot'a. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

istiyordu (404). Sonunda Bab-ı Âli, Rusya'daki kısmi seferberlikten birkaç gün sonra, 18 Kasımda şartları kabul etti.

Bu arada İngiltere konferanstaki temel tekliflere iki madde daha eklemişti : Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü; bir de kefil devletlerden hiçbirine tek taraflı imtiyazlar kazanmak imkânının tanınmaması. Bu maddelerin Rusya'yı hedef aldığı belliydi. Ama Rusya bunları geri çevirmeyi başardı. Bu yetmiyormuş gibi Rusya, savaş hazırlıklarını nasıl olsa tamamladığı için, konferansa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kabul edemiyeceği kararlar aldırtmaya çalışıyordu. «Tespit edilmiş hedefe, yani 1 Aralıkta Türkiye'ye girme hedefine doğru azimle yolumuza devam etmeliyiz. Bunun için şunu yapmak gerekir :

1 — Özerklikleri en geniş anlamda yorumlamak lâzım. Ne Türk memuru, ne Türk askeri bulunacaktır. Türkiye, intihar etmeksizin buna razı olamaz...

2 — Verilen ültimatom kabul edildiği takdirde, bu defa da özerkliklerin uygulanmasının teminatı olarak yine Türkiye'ye girilecektir.

3 — Nihayet batılılar telâşa kapılıp hükümet başkanları düzeyinde resmen bir konferans isterlerse, görüşmelere zarar vermeksizin, yine de tesbit edilen tarihte Türkiye'ye girilecektir. Avrupa iradesinin yürütücüleri olduğumuzu ve sonunda geri çekileceğimizi beyan edeceğiz.» (405)

---

(404) 5 ekim 1876'da Derby'den Elliot'a. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(405) Baron Jomini'nin mektubu. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

Böylece tam Bab-ı Âli'nin konferansı kabul ettiği gün, İgnatiev bir sürü yeni teklifle çıkageliyordu : Bosna - Hersek ve Bulgaristan Müslümanlarının silâhsızlandırılması; buralardan yerli Türk memurlarının çıkarılması; Hıristiyanların da katılacakları yerli milis ve polis teşkilâtı kurulması; başıbozuk kullanılmasının yasaklanması ve çerkezlerin Rumeli'den Anadolu vilâyetlerine sürülmesi; Türk askerlerinin yalnız kalelerde kalması; öşür usulünün lağvedilmesi; sözkonusu eyaletlere Hıristiyon valilerin atanması; bu eyaletlerde kabul edilecek yeni tedbirlerin yürütülmesinin doğrudan doğruya Avrupa devletleri tarafından kontrol edilmesi ve Hıristiyanların katliamına karışmış olan Müslümanların ibret-i âlem için cezalandırılmaları ve Hıristiyanların zararlarının Müslüman halka ödettirilmesi. Andrassy ile Elliot, Ignatiev'in tekliflerini ve bu arada özellikle, daha önce Ruslar tarafından Kırım'dan kovulmuş ve 1856 yılında Rumeli'de yerleşmiş olan Çerkezlerin Anadolu'ya sürülmesiyle ilgili olan teklifini pek ciddiye almazlar (406). Ama yine de kimse bunlara karşı çıkmayacak ve Rusya büyükelçisi şartlarını öteki büyükelçilere kabul ettirecektir. Bunun yanısıra Ignatiev, Büyük Bulgaristan tasarısıyla, bu bölgeye (Bulgaristan, Bosna - Hersek), düzenin korunması amacıyla yabancı (Avrupalı) askerî güç gönderilmesi ilkesini ortaya atacaktır. Böylece konferansta esas alınan İngiliz tasarısı giderek Rus tasarısına dönüşmüştü ve konferansın açılmasından üç gün önce, 20 Aralık günü İgnatiev, Çarın, Rusya'nın teklifleri kabul edilinceye kadar, eli kılıcının kabzasında, hazır bekliyeceğini bildiriyordu (407).

---

(406) İngiltere'nin Viyana Büyükelçisi Buchanan'nun Derby'ye 20 Kasım 1876 Tarihli ve Elliot'nun Derby'ye 18 Kasım 1876 Tarihli Yazısı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(407) 21 Aralık 1876'da Salisbury'den Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

23 Aralık günü başlayan konferansa büyük devletlerin çoğu olağanüstü elçiler göndermişlerdi. İngiltere'nin, kendine has alaycılığıyla gönderdiği olağanüstü elçi de sömürgeler bakanı marki de Salisbury'ydi. Konferansın 26 Aralık günü yapılan ikinci oturumunda gündem maddeleri konuşulurken dışarıdan müthiş top sesleri gelmeye başlar. Osmanlı temsilcileri hep birlikte ayağa kalkarlar. Hariciye nazırı Saffet Paşa yabancı delegelere dönerek: «Efendiler, Haliç'in öte tarafından atılan şu toplar halkın meşru isteklerine göre padişah tarafından Devlet-i Aliyye'de tatbik olunması gerekli görülen yeni idare usulünün ilânı olduğundan ve işbu meşrutiyet idaresi muhtelif Osmanlı kavimlerinin bütününün şahsî hürriyetlerini kefalet altına aldığından bu inkılâp karşısında toplantımız zait (gereksiz) kalır» (408) diyerek kısa bir söylev verir. Mithat Paşa böyle bir gösteri hazırlıyarak konferansın havasını etkilemeyi, değiştirmeyi istemiştir. Çocukca bir umut. Toplantıya ara verilmesinden canları sıkılan delegeler Saffet Paşa'nın söylevini soğuk yüzlerle dinledikten sonra hemen gündeme geçerler.

Önceden kararlaştırıldığı gibi konferans çabucak açmaza girdi. İlân edilen Kanun-i Esasi'de öngörülen Meclis-i Mebusan henüz kurulmadığından heyet-i vükelâ devlet ileri gelenlerinden oluşan bir «meclis-i umumi» topladı. Bu meclis 18 Ocak günü konferansa katılan yabancı devletlerin yaptığı teklifleri reddetti. Osmanlı Hükümetinin takındığı bu tavrı protesto etmek üzere bu devletlerin yetkili temsilcileriyle büyük elçileri, İstanbul'da sadece birer maslahatgüzar bırakarak şehri terkettiler.

Bu devletlerin son bir teşebbüsü 31 Mart günü imzalanan Londra protokolü oldu. Ama 29 Martta açılan Os-

(408) Zikreden KARAL, E. Z. «Osmanlı Tarihi» cilt 8.

manlı Meclis-i Mebusan-ı (millet meclisi) bu protokolü de aynı şekilde reddetti. Mayıs ayında ise savaş başladı.

B — 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı

Rusya bu savaşı çıkarırken, hangi sınırlara kadar vardıracağını da çok iyi biliyordu. Güttüğü amaçlardan ilki, doğrudan doğruya kendine toprak kazanmaktan çok, ilerde uydusu haline gelecek bir dizi İslav devletini kurmaktı. Bunlar arasından Akdeniz'e inebilecekti. Denize ulaşabilmesi için böyle bir yol tutması, yani İngiltere'nin karşı çıkması yüzünden aşılamaz hale gelen Boğazlar engelinin etrafından dolanması gerekiyordu. Daha önce kurulan prenslikler konusunda mesele daha basitti : bunların Bab-ı Âli karşısında tam bağımsızlıkları ve bazı toprak ilhakları, (özellikle Karadağ için Antivari limanı; ayaklanma savaşından yenik çıkan ve 1 Mayıs 1877 tarihinde, eski statükonun korunmasını temel alan ayrı bir barış yapmakla yetinen Sırbistan «Büyük Sırbistan» hayallerinden vazgeçmek zorundaydı). Geriye Bulgaristan kalıyordu. Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan büyük bir Bulgaristan Rus tasarılarının gerçekleşmesi için gerekliydi ve savaş asıl bu ülke üzerinde yoğunlaştırılacaktı. Ama bağımsız ve millî bir Bulgaristan devletinin kurulmasına iki önemli engel vardı : Bulgar halkının böyle bir duruma henüz tam hazır olmaması ve bu ülkede sayısı hayli kabarık bir Müslüman azınlığın bulunması.

Rusya'nın propaganda siyaseti bir kuşağın yetişmesini içine alacak bir süre boyunca yoktan bir halk varetmek için çalışmıştı. Bulgar dili geçmişin karanlıklarından çıkarılıp yeniden «inşa» edilmişti; dogmasının özdeşliği yüzünden Yunan ruhban sınıfının egemenliği altında bulunan Bulgar dini, bir mezhep ayrılığı sayesinde özerkliğini ka-

zanmıştı. Ne var ki Bulgar sosyal yapıları ayrılıkçı bir harekete hazır gözükmüyordu: bu, köylüler ve büyük arazi sahipleri ülkesinde, Sırbistan'ın, Karadağ'ın ve Yunanistan'ın «dağlıları» da yoktu. Bu ülkelerde ulusal hareketin iç mücadelesini işte bu dağlık bölgeler halkı yapmıştı. Ama her halükârda Bulgaristan'a ayaklanmayı «ihraç etmek» gerekmişti. Ne var ki Bosnalı, Hersekli ayaklanmacılar düzenli Osmanlı ordusuna karşı bir yıl boyunca savaş vererek ülkenin büyük bir kısmını denetimleri altında tutmayı başarırken, Bulgar hareketi Türk çeteleri tarafından 15 gün içinde kırılmıştı. Öyleyse Rusya için şimdi yapılacak iş, mümkün mertebe kısa bir askerî işgal süresi içinde, bir Bulgar prensliğini yönetmek için gerekli ve Rus orduları çekip gittikten sonra da kendi başına işleyebilecek güçte, bir idari cihazı yerine oturtabilmekti.

İkinci sorun çok daha önemliydi. Yeni «Bulgaristan» 1876 yılında bu ülkede mevcut din ve ırk ayrımları yüzünden ulusal bir devlet bütünlüğünü sağlamaktan uzak bulunacaktı. Fransa'nın Rusçuk viskonsolosunun verdiği rakamlara göre Tuna vilayetinde (Bulgaristan) 1.130.000'i Bulgar olan 1.233.500 gayri müslime karşılık 1.120 bin Müslüman bulunmaktaydı (409). Bab-ı Âli'nin verdiği rakamlar da hemen hemen aynıdır (410). Öyleyse Müslümanların nüfusu nerdeyse Bulgar ahalinin nüfusuna eşittir ve bu ikisinin dışında bir miktar da Rum ve Ulah vardır. Sancaklara göre yapılan incelemelerden elde edilen rakamlar da benzer sonuçlar vermekteydi ve Bulgarların çoğunlukta olduğu 4 sancakta bile Türkler % 30 ilâ 40 gibi yüksek oran-

(409) Auberet'in Fransa Dışişleri Bakanı Decazes'e, **6 Ekim 1876 Tarihli Yazısı.** Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(410) Saffet Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğunun Paris Büyükelçisi Arif Paşa'ya 2 Mayıs 1876 Tarihli Yazısı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

da bir azınlık oluşturuyorlardı (411). Bu şartlar içinde millî bir Bulgar devletinin kurulması epey güç görünüyordu.

Bütün bu sorunları, 1876'da Saint - Petersbourg'da Ruslar tarafından kurulup, Bulgaristan'daki idareyi ele geçirmek ve bu ülkenin kendine has meselelerini sonuçlandırmak amacıyla, Rus ordularıyla birlikte Bulgar topraklarına aktarılan «Bulgaristan Mülki İdare Teşkilâtı» çözecekti. Bu çözüm iki temel ilke halinde belirdi: «Nüfus devrimi» ve «toprak devrimi».

---

(411) «(...) Mayıs 1878'de, İstanbul Hükümeti tarafından, Rus yazarı Teplov'un incelemelerine dayanılarak yapılan uzun bir tabloda, Rumeli'deki nüfus dağılışı teferruatıyla gösterilmiştir. Teker teker bütün kaza ve sancaklardaki Bulgar ve Bulgar olmayan nüfusu tespit eden bu tablonun, sancaklara göre nüfus dağılışı şöyledir:

Sancaklar	Bulgar nüfusu	Bulgar olmayan nüfus	Toplam nüfus
Rusçuk	201.025	354.324	555.349
Vidin	263.000	131.600	378.100
Tırnova	188.500	112.000	299.500
Tulça	40.570	188.930	229.500
Varna	36.000	74.100	110.100
Sofya	297.500	189.000	485.500
Niş	283.500	148.100	430.600
Üsküp	99.850	206.850	306.700
İslimye	100.500	186.400	286.900
Filibe	382.500	564.600	946.600
Edirne	124.100	331.300	455.700
Manastır	167.350	297.550	454.900
Goriça	—	241.100	241.100
Serez	136.000	233.200	369.200
Selânik	152.600	275.000	427.600
Drama	26.500	91.100	117.600
Gelibolu	42.200	160.000	202.200
Tekirdağ	40.100	133.200	173.300
Toplam	**2.582.395**	**3.913.354**	**6.495.749»**

Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...

İki yıllık Rus işgali sırasında bu nüfus devrimi denen şeyin ne olduğu, nasıl gerçekleştirildiği çok iyi görülür. Bulgaristan Mülki İdari Teşkilâtı'nın başı Prens Çerkaski, Rusya harbiye bakanı Milyütin'e açıkça «Bu bir ırk yok etme savaşıdır» diye yazacaktır (412). Bu savaş için çizilen program 4 safhada gerçekleştirildi: 1 — Önce işgal edilen yerlerdeki Müslüman - Türk halk silâhtan arındırıldı; 2 — Buna karşılık buralardaki Bulgarlar silâhlandırıldı; 3 — Silâhsız kalan Türk halkının üzerine Don kazakları saldirtıldı ve 4 — Kullanılacak araçlar hakkında Çerkaski ve Panislavistlerle Rus hükümeti arasındaki görüş ayrılığı yüzünden çok seyrek de olsa, bizzat Rus işgal ordusu Türk halk kitlelerine saldırdı (413). İngiltere'nin İstanbul'daki yeni büyükelçisi Layard, 1 Ağustos 1877 tarihinde Derby'ye şunları yazıyordu: «Kazakların ve onlara katılan Hıristiyan Bulgarların Müslüman köylerini yakıp yıktıkları; köy sakinlerini sürdükleri ve çok kere kılıçtan geçirdikleri su götürmez .Bu gerçeğin delilleri gün gibi ortada. Tarafsız ve güvenilir görgü tanıklarının anlattığı şeylerin doğruluğundan hiçbir şekilde şüphe edilemez.

«Rus generallerini ve Rus hükümetini, Bulgaristan'daki Müslümanların yok edilmesi için bile bile kışkırtıcılık yaptıklarını veya imha hareketini görmezden geldiklerini söyleyerek suçlamak biraz güç; ancak korkarım ki, Bulgaristan'ı Ruslaştırmanın ve bu eyaleti tamamen Rusya'ya bağımlı kılmanın tek yolunu bütün Müslüman ahaliyi yok etmek veya ülkeden sürmekte gören nüfuzlu kimseler mevcut.» (414)

---

(412) ANUTCHIN, D. «V. A. Tcherkaskiy i Grajdanskoe upravlenie v Bolgarii 1877-78 gg» **(Prens Çerkaski'nin Yardımcılarmdan Birinin 1877-78 Yılları Bulgaristan Anıları)**

(413) ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...

(414) ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

Bu «nüfus devrimi» hakkında açık, rakamlara dayanan toplu bir fikir edinmemiz güç. Ama 1877 - 1879 yılları arasında Rumeli'den Türk göçleriyle ilgili resmî yazışmaları, raporları ve belgeleri biraraya toplayan 1500 sayfayı aşan iki ciltlik eser (415) girişilen kıyımın büyüklük derecesini gösterir.

«Bütün Türk ahali göçmekte. Türklerin boşalttıkları köylere az sonra Ruslar geliyor; Bulgarlar Müslüman evlerini yağmalayıp ateşe veriyor, yola çıkmakta geç kalanları kılıçtan geçiriyorlar.» (416) «Ziştoviden göçüp Hazargrad kazasının Çayırlı köyüne sığınan ikiyüz Müslüman, Ruslar ve Bulgarlar tarafından kılıçtan geçirildi. Arnavutlu'dan göçen on araba dolusu insan Karaçumak'ta kılıçtan geçirildi. Arnavutlu'da da onbir kadınla on çocuk aynı akibete uğradı. Uçdestin'de bütün halkın canına kıyıldı. Rusçuk'a dört saat mesafede bulunan Ostrica ve Kostova'da, otuzbeş çocuk dahil bütün halk öldürüldü. Kırnova kazasının Kestan ve Yelkan köylerinde gözü dönmüş Bulgarlar katliama giriştiler. Galva'nın ve Dubniça'nın Müslüman ahalisi Bulgarlar tarafından, Balkanlar'da Kayn yakınlarına götürülüp öldürüldü.» (417) «Düşman birliklerinin yaklaştığını öğrenince bir camiye sığınan Tırnova yakınlarındaki Tems köyü ahalisi tapınakla birlikte ateşe verilip diri diri yakıldı. Yolda köylerinden kaçan ailelerle dolu üçyüz arabaya raslayan düşman, onları topa tuttu; sonra da Rus birlikleri tarafından işgal edilmiş köy ve kasabalara kaçabilen, kadın olsun erkek olsun herkesi kılıçtan

(415) ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(416) Jacquot'un «Journal des Debats» gazetesine gönderdiği Choumla 11 Temmuz 1877 Tarihli Telgraf. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(417) Borthwick'in Londra'daki «Morning Post» Gazetesine Gönderdiği, Choumla 13 Temmuz 1877 Tarihli Telgrafı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...

geçirerek bu imha işini tamamladı.» (418) «Şumla, pazar akşamı: — Eskicuma ve Osmanpazarı'ndan buraya gelmekte olan, Müslüman kadın, çocuk ve ihtiyarlarla dolu beşyüz araba yolda imha edildi.» (419) «Bulbali köyünde Türk kadınları ve çocukları kıyıma uğradı; Eskicuma'ya sığınan beşbin muhacir bulunmakta.» (420) «Yüzlerce —galiba altı ya da yediyüz— Müslüman, karıları ve çocuklarıyla birlikte Tırnova'dan kaçmaktaydı. Bir grup kazak, yanlarındaki birkaç Bulgarla peşlerinden yetiştiler. Kaçanlar kendilerini savunmağa çalıştılar; ileri sürüldüğüne göre birkaç kazak öldürüldü. Ötekiler kafileye saldırıp kadın, erkek, çoluk çocuk kim varsa hepsini kılıçtan geçirdiler.» (421) «Aralarında birçok Yahudi ailesinin de bulunduğu otuzbin muhacir Eski Zağra'ya geldi. Bunlar erkekler ve çocuklardan ibaret; kadınlarla kızları Bulgarlar alıp götürmüşler, birçoğunu da öldürmüşler.» (422) «Edirne, pazartesi: — Hiç arası kesilmeden binlerce muhacir şehre doğru akmakta; burada beşbin Müslüman kadın ve çocuk sokak ortasında, aç açık kalmış durumda. Bunlar için yardım talep ediliyor.» (423) «Lennox [Büyük Britanya İm-

(418) Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın Paris'teki Osmanlı heyetine, İstanbul 16 Temmuz 1877 Tarihli Yazısı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. Rumeli'den Türk...»

(419) Gay'in «Daily Telegraph» Gazetesine Gönderdiği, Pera (İstanbul) 16 Temmuz 1877 Tarihli Telgraf. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. Rumeli'den Türk...»

(420) Hanly'nin «Morning Advertiser» Gazetesine Gönderdiği Pera (İstanbul) 20 Temmuz 1877 Tarihli Telgraf. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(421) Tarabya (İstanbul) 26 Temmuz 1877 Tarihinde Layard'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR ,B. N. «Rumeli'den Türk...»

(422) Schiver'in «Standart» Gazetesine Gönderdiği, Edirne 3 Ağustos 1877 Tarihli Telgraf. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk..»

(423) Gay'in «Daily Telegraph» Gazetesine Gönderdiği, Pera (İstanbul) 13 Ağustos 1877 Tarihli Telgraf. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

paratorluğu askerî ateşesi] telgrafla, sayısız Müslüman muhacirin Doğu Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde toplandığını bildiriyor. Sadece Eskicuma'da 15 bin aile var.» (424) «Civar köylere sığınanları saymazsak, sadece Edirne'nin içinde 10 binden fazla Türk, Tatar, Hıristiyan ve Musevi var. (...) İngiltere'de sakat insanlarla dolu hastahaneler, dünyamızın bu ilerleme çağında, artık yabansımadığımız bir durum... Ama kurşun, kama, kılıç yaralarıyla ıstırap çeken kadınlarla, genç kızlarla dolu bir hastahane!.. Doğrusu böylesini şimdiye kadar hiç görmemiştim...» (425) «Grandük Nikola, [Çar II. Alexandre'ın kardeşi ve Rus orduları başkomutanı] bir an düşündü ve sonra bana şunları söyledi: "Çar, Bela'ya geldiğinde, kasabanın çevresinde bir gezinti yapmak istedi. Kasabadan dört kilometre uzaklıkta bir ormanın yanına vardığında, kendisine bu ormanın hâlâ Türk aileleriyle dolu bulunduğu, bu yüzden oraya yaklaşmanın belki de tedbirsizlik olacağı belirtildi. O zaman Çar ormanın birliklerce çevrilmesini emretti; böylece bu ailelerin teslim olacağını düşünüyordu. Muhacirler teslim olacak yerde, tersine ihtiyarları ve kadınları öne çıkarıp, silâhlı olan bizim birlikler üzerine ateş etmeye başladı. Bunun üzerine Çar ateş emri verdi; ormanda bulunanların hemen hepsi ya öldü ya yaralandı.» (426) «Daily Telegraph'ın geçenlerde Plevne'ye giden işbilir muhabiri Mr. Gay'in bana bildirdiğine göre, Plevne ile Tatar - Pazarcık arasındaki bölgeyi dolduran Müslüman muhacirler

---

(424) Tarabya (İstanbul) 19 Ağustos 1877 Tarihinde Layard'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(425) Gay'in «Daily Telegraph» Gazetesine Gönderdiği, Pera (İstanbul) 19 Ağustos 1877 Tarihli Telgraf. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(426) Süvari Binbaşısı İzzet Bey'in Rus Başkumandanı Grandük Nikolas ile Görüşmesine Dair Rapor. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

korkunç bir yoksulluk ve sefalet içindeymiş. Gay bunların sayısının yüzelli bin olduğunu söylüyor. Herhalde kendi gözüyle görmüş olmalı.» (427) «Mr. Reade'in [Rusçuk'taki İngiliz konsolosu] yaptığı hesaplara göre, Şumla, Pravadi, Osman - Pazar ve civarda ikiyüz bin muhacir bulunmakta. Her yerin kalın bir kar tabakasıyla örtülü olduğu bu şiddetli kışta, bu insanlar korkunç bir yıkım içinde; ne yiyecekleri ne giyecekleri ne de barınakları var. Bütün bu durumların getirdiği insanın aklına durgunluk veren ölüm olaylarıyla hastalıkların korkunç sayısını zatialileri kolaylıkla tasavvur edebilirler.» (428) «Bütün Müslüman ahali Rusların önünden kaçıyor. Yüzbinlerce kadın, çoluk çocuk yol ortasında açlık ve soğuktan can vermek üzeredir. Bab-ı Âli, Majeste kraliçenin hükümetlerinden insanlık adına, Rusları, Müslümanların hayat ve şereflerinin korunmasında bağlayıcılığı olan bir tamim çıkarmak suretiyle teminat vermeye yöneltmesi talebinde bulunmaktadır.» (429)

Gorçakov bu talebe verdiği cevapta «Çarlık hükümetinin, şimdiye kadar hiç ayrılmadıkları ve bundan sonra da çiğnemeye kesinlikle niyetli olmadıkları insanlık ilkelerini kendilerine yeni baştan duyuracak olan bir tamimin Rus ordusu baş komutanlarına gönderilmesinin, teminat altına alınması söz konusu ahali acısından yeni bir şey getirmiyeceği inancında olduğunu» (430) belirtir. Böylece büyük göç devam eder.

---

(427) Tarabya (İstanbul) 26 Eylül 1877 Tarihinde Layard'dan Derb'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(428) İstanbul 9 Ocak 1878 Tarihinde Layard'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(429) İstanbul 19 Ocak 1878 Tarihinde Layard'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(430) Gorçakof'un İngiltere'nin Saint-Petersburg Büyükelçisi Loftus'a, 22 Ocak 1878 Tarihli Yazısı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

«İstanbul'daki muhacirlerin yıkımı korkunçtu; son on gün içinde İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinden seksen binin üstünde insan başkente sığınmıştı. Her gün de daha binlercesi gelmekte.» (431) «M. Tarin, Sirkeci'den trene binip Edirne'ye gelinceye kadar Rumeli'den kaçan insanları başkente taşıyan herbiri kırkar vagonlu onbeş tren saymış. Bütün yol boyunca, hiçbir taşıt araçları olmadığı için düşmandan yaya olarak kaçan insan yığınlarına raslanıyormuş. Çorlu'dan Kızanlık'a kadar, mübalağasız bütün yol boyu ceset doluymuş. Bunların çoğu da, Allah bilir açlıktan ve soğuktan kırılmış olan çocuk ve kadın cesetleriymiş. M. Tarin sefalet ve hastalıktan ölenlerin sayısını otuz bin olarak tahmin ediyor. Cesetlerin üstünü kar örttüğü için, bunların arasında, kıyım sırasında sakat bırakılmış olanların bulunup bulunmadığı bilinememekte.» (432) «Hükümetin yaptığı hesaplara göre İstanbul, Üsküdar ve Boğaz köylerinde yüzelli bin muhacir var, bunların onda dokuzu Müslüman.» (433)

30 Mayıs 1878 günü Osmanlı Devleti hariciye nazırı Saffet Paşa o güne kadar edinilen bilgilerden çıkan rakamları verir: «Büyük bir kısmı Edirne vilayetinden olmak üzere, Rus ve Bulgar işgalinin yerinden yurdundan ettiği Müslüman ahalinin sayısı hemen hemen beşyüz bine varmaktadır. Bunların 1/3 kadarı ateşli hummadan, çeşitli hastalıklardan ve büyük sefalet yüzünden telef olmuştur.» (434) Ancak İngiliz başkonsolosu Fawcett 28 ve 29

(431) İstanbul'daki Muhacirlere Yardım Uluslararası Komitesi'nin basın aracılığıyla uygar dünyaya çağrısı - İstanbul 24 Ocak 1878. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(432) 12 Şubat 1878'de, İngiltere Büyükelçisi Tercümanı Merinitch'den Layard'a. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(433) 28 Şubat 1878'de İstanbul'daki İngiliz Başkonsolosu Fawcett'den Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(434) Saffet Paşa'dan Osmanlı İmparatorluğunun Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'ya. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

Haziran günleri içinde, yani Berlin antlaşmasının imzalanmasından 15 gün sonra da, sadece Filibe kazası sınırları içinde oniki köyün yakıldığını ve bu köylerde oturan insanlardan çoğunun katledildiğini yazmaktadır.» (435) Bir de belki, Uluslararası Rodop Komisyonu'nda bulunan Fransız delegesinin raporundan bir sonuç çıkarabiliriz :

«(...) bu yüzden adı hemen vahşiye çıkarılan bir ulusun bağrında meydana gelmiş, aşırıya kaçan üzücü birkaç olayı cezalandırma görevini, güyâ bütün bir insanlık adına yüklenen bir halkın (Rus halkı) yaptığı bütün şey aslında, yok etmeyi önceden kurduğu milyonlarca insanın imhasına, kılı kıpırdamadan, elini kolunu sallaya sallaya rahatça girişebilmek için bir oyun düzmek olmuştu; uygarlaşmış Avrupa'nın, karşısında kendini duygulanmaktan alakoyamadığı bir oyun. Rus topçusunun mitralyöz ateşinden, kazakların kama darbelerinden ya da, ne kadın ne çoluk çocuk dinleyen bir askerin hunharlığından mucize kabilinden kurtulduktan sonra açlıktan can çekişen sayıları iki bin kadar çaresiz insanı [Rodop'ta] gördüğümüzü, olanlar hakkında bilgi edinmemiz için bizi oraya göndermiş olan Avrupa'dan nasıl saklıyalım?

«Avrupa'nın aynı tür olayların birini şöyle birini böyle değerlendirmeye; bir devlet adamının, olsa olsa taassuba kapılmış birkaç Müslümanın marifeti olan, nefret uyandırıcı zulüm ve katliamları parmağıyla göstererek, verdiği basit bir işaret üzerine kapıldığı infaali ve dört bir yandan yükselerek [1876 yılında] bütün Avrupa devletlerini bir haçlı seferi içinde birleştiren haykırışı unutmaya hakkı yoktur.

«Suçluları araştırmak için (...) bir komisyon görev-

(435) Layard'ın İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'ye, Tarabya (İstanbul) 8 Temmuz 1878 Tarihli Yazısı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

lendirildi ve olaylara kurban gidenlerin veya bunların yakınlarının verdiği ifadeler üzerine Avrupa, yalnız cinayet suçlularının değil, birkaç kendini bilmez densizin işlediği hatalardan sorumlu tuttuğu bütün bir ulusun ağır şekilde cezalandırılmasını istedi. İstanbul Konferansı; sonra da savaş; kendi gözümüzle gördüğümüz telâfisi imkânsız acılar, felâketler ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımı. Bütün bunlar yaşandı. (...) Hıristiyanların kurtuluşu adına Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu cezalandırmakla görevlendirildi. Bir cinayetin öcünü almak için, gene bir caninin kullanıldığını; kurbanının onun önüne atıldığını, yaptığımız inceleme ispat etmektedir.

«Gerçekte, "Şark" ın fethi tasarıları uğruna herşeyi hazırlayan ve hedeflerine ulaşmak için hiçbir vasıtayı kullanmaktan kaçınmayan Rusya değil midir? Bunca delil karşısında bu vasıtanın bir ırkın imhası olduğundan şüphe edebilir miyiz?» (436)

Bütün bu suçlama ve kınayışlar, Balkanlar'daki ilerlemesiyle Batılı devletlerin «Şark» hakkında güttüğü hedefleri tehlikeye sokan Rusya karşısında bir muhalefet yaratmaya yönelik siyasal yönü bir kenara bırakılırsa, bir merhamet duygusundan, ah vah etmekten öteye gitmeyecektir. Batı ülkelerinden toplanan ianelerle muhacirlere bir ölçüde maddi yardım sağlanacaktır ama, bu olayın Avrupa'nın siyaseti üzerinde ne 1876'nın «Bulgar katliamı» ve hatta ne de Girit veya Lübnan olaylarıyla ölçülebilecek bir etkisi olacaktır. Sadece Berlin Antlaşması muhacirler sorununu bilmezden gelmekle kalmıyacak, büyük devletler, muhacirlerin Osmanlı İmparatorluğuna ait diğer Rumeli eyaletlerine yerleştirilmesinin, bu eyaletlerdeki nüfus ağırlı-

(436) 1 Ekim 1878'de Uluslararası Rodop Komisyonunda Fransız Delegesi Challet'den Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Fournier'e. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

ğını Müslümanların lehine değiştirmemesi için var dikkatlerini harcıyacaklardır. Çünkü bu eyaletlerin nüfus dengesinde meydana gelecek böyle bir değişme, bu devletlerin gelecekte buralar hakkında ileri sürecekleri taleplerin dayanacağı bahaneleri ortadan kaldırırdı.

«Toprak devrimi» ne gelince, «nüfus devrimi» nin kaçınılmaz bir sonucuydu. İngiltere'nin yeni Osmanlı büyükelçisi Layard, Derby'ye gönderdiği 24 Temmuz 1877 tarihli yazısında «Müslüman mallarının daha önce başlayan müsaderesinin genelleşmesi yoluna gidilmesinin kararlaştırıldığını; Müslüman evlerinin yakılacağını topraklarının da Hıristiyanlar arasında bölüştürüleceğini» (437) belirtir. İki yıl sonra, Avrupa Doğu Rumeli Komisyonu'nda Fransız delegesi olarak bulunan De Ring şunları belirtir: «(...) Bu ülkede Rus ordularının zaferiyle gerçekleştirilmiş devrimin derinliğine indikçe, bu devrimin başarısını muhtemelen sürekli kılacak başlıca sebebin Müslümanların toplu halde göç etmesi olgusunda yattığına daha çok inandık. (...) Eğer tarım alanındaki şartlar, Türklerin bozgunundan sonra da aynı kalsaydı, Bulgar halkı bugün çabucak takındığı başına buyruk tutumda olamıyacaktı. (...) Eğer bu binlerce köylü Rusların kendilerine bol keseden dağıttığı silâhları büyük bir açgözlülükle kapışmış olmasalardı, çok muhtemeldir ki, General Ignatiev'in görüşlerinin mücadelesini vermekten çok, «kurtarıcıları» tarafından yarıyarıya kendilerine teslim edilmiş olan gayrimenkullerin sahipliğini kesin olarak sağlamayı düşünürlerdi.» (438)

Ama bu hareketi sosyal bir devrim olarak görmek yan-

---

(437) Tarabya (İstanbul) 24 Temmuz 1878 Tarihinde Layard'dan Derby'ye. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

(438) Baron De Ring'in Fransız Dışişleri Bakanı Waddington'a, Filibe 19 Temmuz 1878 Tarihli Yazısı. Zikreden ŞİMŞİR, B. N. «Rumeli'den Türk...»

lış olur; daha çok, Rusların, Bulgar köylüsünün büyük arazi sahibi Türkler'e karşı duyduğu sosyal kini ırkçı bir harekete dönüştürmekte kullandıkları söylenebilir. Bunun sonucu da ırkçı bir kitle katliamı oldu. Hareketin, öldürülen veya göçe zorlanan yüzbinlerce kurbanından pek azı büyük arazi sahibiydi. Üstelik bunların yerine de çok kere gene büyük arazi sahibi olan Bulgarlar geçecekti. Kurbanların çok büyük çoğunluğunu meydana getirenler ise, kitle katliamına uğrayan Türk köylüleriydi.

C — Barış ve Siyasal Vesayet

Böylece, eski Tuna vilayetinde, yeni sivil yönetimi sosyal tabanına oturtma işi ilerlerken, Ruslar da İstanbul'un şehir merkezinden 20 kilometre kadar uzaklıkta bir köy olan Ayastefanos'a (Yeşilköy) varırlar. 17 Mart 1878 günü burada barış için bir ön antlaşma (Ayastefanos Muahedesi) imzalanır. Antlaşma daha önceden tezgâhlanıp dökümü yapılmış bütün taleplere cevap verdiği gibi, bundan sonraki bir kırk yıl için Şark meselesini besleyebilecek olan yeni sorunlara da kapı açıyordu. Antlaşma metninde ele alınan konuların ilk kategorisi olarak; Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarıyla bunlardan son ikisine yeni topraklar verilmesiyle ilgili maddeleri sayabiliriz. Tabiî Bulgaristan da «(...) Devlet-i Âliye'ye vergi verir, idaresi Hıristiyan bir emaret-i mümtaze (seçkin amirler) heyetine vaz olunacak» (439) bir prenslik halinde kurulacaktır. Ülkede «(...) intizam ve emniyet ve asayiş-i mahalliyi muhafazaya kâfi olmak üzre mikdarı muahharen (sonradan) Devlet-i Âliye ve Rusya devleti beyninde (arasında) bilittifak (anlaşarak) tayin olunacak olan bir millet

(439) Ayastefanos Antlaşması Madde VI. Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...»

askerî, kâmilen teşkil» (440) olunacaktı. Osmanlı ordusuna gelince, bu ülkeyi kesinlikle terkedecekti. Bab-ı Âli bunun yanısıra, Bosna - Hersek'te, 1876 İstanbul Konferansı sırasında büyük devletler tarafından istenen reformları yapmayı taahhüt ediyordu.

İkinci kategoriye giren maddelerin amacı, geride kalan bütün Osmanlı eyaletleri üzerinde Rusya'ya fiilen bir kollama ve müdahale hakkı tanımaktı.

«Devlet-i Âliye Girid cezîresi ehalisi tarafından dermiyan olunan arzuyu nazarı ehemmiyete almakla beraber cezire-i mezkûrenin (adı geçen ülkenin) bin sekizyüz altmışsekiz senesi nizamname-i dahilisini müdekkikane (inceleyerek) icra itmekliği teahhüd ider; şu mukavelenamede kenduleriçün bir idare-i mahsusa tayin olunmayan Arnavudluk ve Tırhala ve Rumeli'nin sair yerleriçün dahi ana mümasil ve ihtiyacat-ı mahalliyeye muvafık (mahalli ihtiyaçlara uygun) bir nizamname-i dahili yapılacakdır; ekseri azası yerlü ehaliden mürekkeb olmak üzere teşkil olunacak mahsus-i komisyonlar (özel komisyonlar) her vilayetde yeni nizamnamenin teferruatını müzakere iderek neticesini Devlet-i Âliye'ye arz eyleyeceklerdir. Devlet-i Âliye dahi bunları mevki-i icraya vaz itmezden (yürütmeye koymazdan) evvel Rusya devletile bir kere istişare idecekdir.» (441)

Girit'le ilgili meselenin Osmanlı İmparatorluğu'na büyük bir zarara mal olmadan sonuçlanması, Paris Antlaşmasında bu adayla ilgili özel bir bölümün bulunmaması yüzündendi. Ayastefanos Antlaşması işte bu boşluğu dolduruyor ve Girit meselesini yeniden diriltiyordu. Bu mese-

(440) Ayastefanos Antlaşması Madde VIII. Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...»

(441) Ayastefanos Antlaşması Madde XV. Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...»

le 1912 yılına kadar sürecek ve ancak Balkan savaşı vesilesiyle bir düzene bağlanacaktır. Aynı konuyla ilgili diğer maddeler de, gelecek yıllarda Şark meselesinin en büyük konusunu oluşturacak olan Makedonya meselesinin temellerini atıyordu.

Geriye Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları kalıyordu. Rusya'nın 1877 - 1878 yıllarındaki ilerleyişi, batıdaki Rus müdahalesinin sınırlarını koyuyordu. Batılı büyük devletler Boğazların ve İstanbul'un işgaline izin vermiyeceğine göre, bu yakada yapılacak fazla bir şey kalmıyordu. Öyleyse gelecekteki nüfuz alanı, Kafkasya'dan başlayarak Mezopotamya'ya ve Basra Körfezine kadar, Doğu Anadolu olacaktı. Ayastefanos Antlaşması işte bu tasarıya taban hazırlamalıydı.

«(...) Devlet-i Âliye Ermenilerin mütemekkin olduğu (oturduğu) eyaletlerde menafi-i mahalliyenin (mahalli çıkarların) icab itdiği islâhat ve tensikatı (düzenlemeyi) bila ifate-i vakt (vakit kaybetmeden) icra itmekliği ve Ermenilerin Kürdlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal itmekliği teahhüd ider.» (442) Bu, ilerde Ermeni meselesinin çıkış noktası olacaktır.

Bütün bu şartları kabule zorlıyarak Rusya, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde gerçek bir himaye sistemi yaratıyor, ama bunun ekonomik kanadı eksik kalıyordu. Rus kapitalistleri Osmanlı İmparatorluğu içinde ekonomik bir önem kazanacak güçte olmadıklarına göre, fetih hakkı olarak zorla kabul ettirilecek bir meblağ ile bu eksiği kapamak Rus diplomasisine düşüyordu. Ayastefanos Muahedesinin ondokuzuncu maddesi, bu askerî seferin Rusya'ya kaça mal olduğunu hesaplıyarak şu tutarları bulur: «(...) evvelâ dokuzyüz milyon ruble ordunun idaresi, mü-

(442) Ayastefanos Antlaşması Madde XVI. Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...»

himmatın nakli ve edevat-ı harbiye (savaş araç ve gereçleri) sipariş gibi vukubulan muharebe mesarifine mahsusdır; saniyen dörtyüz milyon ruble memleketin sevahil-i cenubiyesine (güney kıyılarına) ve ihracat ticaretine ve sanayie ve demiryollara ika olunan hasarete (zarar ziyana) mahsusdır; salisen yüz milyon ruble bihasbelistilâ (istilâ yüzünden) Kafkasya'da idilan (edilen) zararlara mahsusdır; râbian on milyon ruble memalik-i Osmaniye'de bulunan Rusya tebeasının ve tesisatının uğradığı zarar ve ziyana mukabildir ki cümlesi bir milyar dörtyüz on milyon ruble ider. [Ama] Rusya İmparatoru Devlet-i Âliye'nin müşkilât-ı maliyesini (mali güçlüklerini) piş-i nazarı dikkate alarak (gözönüne alarak) ve arzu-yı cenab-ı padişahiye imtisal eyleyerek (padişah isteğine de uyarak) yukarıki fıkrada münderic mebaliğin (meblağların) kısm-ı azamını atide muharrer (aşağıda yazılı) arazinin terki suretile tesviyeye (kapatılmasına) muvafakat eyler:

[a] — Evvelâ Tulcu sancağı (...) terk olunacakdır; Rusya devleti bu ülkeyi (...) kendi memleketine ilhak arzusında bulunmadığı cihetle bunu Beserabya kıt'asının kendisinden bin sekizyüz ellialtı muahedesile ifraz idilen (ayrılan) [...] parçasile mübadele eylemek selâhiyetini muhafaza ider.

[b] — (...)saniyen Ardahan ve Kars ve Batum ve Bayezid ile Soğanlı'ya kadar olan yerler terk idilecekdir. (...)

[c] — salisen birinci ve ikinci fıkralarda zikrolunan mahaller Rusya'ya bir milyar yüz milyon ruble mukabilinde terkidilecekdir ve memalik-i Osmaniye'deki Rusya tebea ve tesisatına tahsis idilen on milyon ruble müstesna oldığı halde tazminatdan kusur artık kalan üçyüz milyon rublenin suret-i tediyesi ve gösterilecek teminatı Devlet-i Âliye ile Rusya devleti beyninde (arasında) bilittifak (an-

laşarak) tanzim olunacaktır.» (443)

Batılı devletler için böyle bir antlaşma açıkca, 1833 Hünkâr İskelesi antlaşmasının çok daha geniş tutulmuş bir tekrarıydı ve kabulü söz konusu olamazdı. Ama, aynını kendileri de istemek amacıyla, Bab-ı Âli'nin katlanabileceği taviz sınırlarını anlamak için beklemek işlerine geliyordu. Ayastefanos Antlaşması görüşmeleri sırasında, bu şartları hazırlayıp kabul ettirmek için sonuna kadar uğraşıp didinmiş ve sonunda antlaşmanın altına imzasını koymuş olan Ignatiev, aslında batılı devletlerin de hamallığını yüklenmiş oluyordu. Şimdi bu devletler, başta İngiltere olmak üzere, onun pişirdiği aşı bölüşmeye gelmekteydi.

Büyük devletlerin yetkili temsilcileri «Şark» taki yeni barış şartlarını görüşmek üzere Berlin'de toplandılar. Britanya İmparatorluğu dışişleri bakanı marki de Salisbury yeni durumu parlak bir şekilde özetler. Dediğine göre, büyük devletlerin temsilcileri Berlin'e «Görevlerinin, savaşın sonuçlarını tamamen yoketmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Paris Kongresinde tesbit edilen kaide üzerinde yeniden ayağa dikmek değil; sadece bu devlete, bekçiliğini sürdürmk zorunda olduğu stratejik, siyasal ve ticarî çıkarları etkili bir biçimde korumasına imkân verecek nisbî bir bağımsızlığı sağlamak olduğuna» (444) inandıkları için gelmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu daima tatlı kâr bırakan işlerin, hem de en mükemmel alanı olmaya devam ediyordu ve bu devletin borçlarını eninde sonunda ödiyeceğinden emin olunabilirdi. Oysa bu İmparatorluğun mirası üzerinde kurulacak yeni devletlerin güdeceği milliyetçilik, olmadık meseleler çıkarabilirdi.

---

(443) Ayastefanos Antlaşması Madde XIX. Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...»

(444) Marki Salisbury'den 17 Haziran 1878'deki Kongrenin Oturumuna. Zikreden BRUNSWIK, B. «Le Traité de Berlin Anneté et Commenté» **(Açıklamalı ve Yorumlu Berlin Antlaşması)** Paris 1878

İngiltere için önemli olan Rusya'nın Akdeniz'e ve Basra körfezine inmesinin önüne geçmekti. Bu yüzden, daha Berlin görüşmeleri başlamadan, 4 Haziranda, Bab-ı Âli'yle bir savunma ittifakı imzaladı. «Rusya Devleti Batum ve Ardahan ve Kars veyahut mevaki-i mezkûreden (adı geçen yerlerden) birini yed-i zabtında tutup da (kendi elinde tutup da) ileride her ne vakit olur ise olsun muahede-i katiye-i sulhiye ile (kesin barış anlaşmasıyla) tayin olunan Asya memalik-i şahanesinden (Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ülkelerinden) bir kısmını daha zapt ve istilaya tesaddi edecek (yeltenecek) olur ise, o halde İngiltere Devleti memalik-i mezkûreyi silâh ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere saltanat-ı seniye ile birleşmeği taahhüt eder ve buna mukabil zat-ı Hazret-i Padişahi dahi memalik-i mahrusada bulunan tebea-i Hıristiyaniye vesairenin hüsn-i idare (iyi idaresine) ve himayelerine müteallik ileride devleteyn beyninde (devletler arasında) kararlaştırılacak olan ıslahat-ı lâzimeyi (gerekli reformları) icra edeceğini İngiltere devletine vaadile beraber devlet-i meşarünileyhayı (adı bildirilen bu devleti) teahhüdat-ı vakıasının icrasınca (bulunduğu taahhütlerin yürütülmesi için) lâzım gelen vesait-i temin edebilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs ceziresini (adasını) tahsis ve asker ikamesile cezireyi idare etmesine muvafakat eyler (445). Böylece İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya yakasındaki azınlıklarının himayesinde, gözetim hakkını kendine saklıyor; Doğu Akdeniz'de, Orta - Doğu limanlarındaki kilit durumunu koruyordu.

İslavların Ege denizine inişleriyle ilgili mesele Berlin Antlaşmasının çerçevesi içinde çözümlenecekti. Ayaste-

(445) Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...» Ayrıca Bkz. HOLLAND, T. E. «The european concert in the eastern question, a collection of treaties and other public acts» (**Şark Meselesi Karşısında Avrupa'nın İttihatı, Antlaşmalar ve Diğer Belgeler Derlemesi**) Oxford 1885.

fanos muahedesinin kabul ettiği «Büyük Bulgaristan» üçe bölünür. Doğrudan doğruya, «Bulgaristan» adını alacak olan ülke kuzeydeki bölgede kurulacak; ortada Rumeli-i Şarkî adıyla imtiyazlı bir eyalet meydana getirilecek ve Ege denizine bakan güney kısım da, eskiden olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk bölüşülmesinde, Avusturya da Bosna ve Hersek'i işgal ederek kendi payını alacaktır. Berlin Antlaşması bölüşüm işini böylece düzenledikten sonra, geri kalan maddeleriyle de, Ayastefanos'ta konan temelleri, kapsamını bütün büyük devletleri içine alacak biçimde genişleterek aynen kabul edecektir. Böylece Paris Antlaşması'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformlara büyük devletlerin müdahalesizliği ilkesiyle ilgili, ünlü dokuzuncu maddesi ortadan kalkmış oldu ve onun yerine kısa bir hatt-ı hümayun çıkarıldı. Antlaşmada Girit, Avrupa yakası eyaletleri ve Ermenistan'la ilgili maddeler, reformlar uygulanacağı zaman, büyük devletlere danışılacağı konusunda açıklık getiriyordu (446). Nihayet tazminatlarla ilgili olarak Salisbury, hükümeti adına, «Ayastefanos Muahedesi gereğince alacaklı durumuna giren Rusya'nın, Osmanlı Devletinden alacağı olup da alacak belgelerinin tarihi Osmanlı - Rus savaşından önceye ait bulunan hiçbir alacaklıdan daha önde, tercihli bir sıraya girmesini kabul edemiyeceğini» (447) belirtti. Öteki devletler de israr edince Rusya bu ilkeyi kabul etmek zorunda kaldı.

III — EKONOMİK VESAYETİN YERLEŞMESİ

Aradaki fasıl artık bitmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi her zamankinden fazla batı kapitalizminin eli-

(446) Berlin Antlaşması. Zikreden BRUNSWIK, B. «Le Traité de Berlin...»

(447) 2 Temmuz Protokolü. Zikreden BRUNSWIK, B. «Le Traité de Berlin...»

ne geçmişti. Politik işleri bir kere yoluna koyunca, ekonomik sorunları da düzene sokmak; sonra da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde siyasal bir himaye sistemini oturtup. malını mülkünü rehin altına almak söz konusuydu.

A — Mutlakiyetin Kökleşmesi

1878 yılından sonra, bu işleri düzenlemek üzere İstanbul'a gelecek olan maliye uzmanları, Saray ve Saray adamları çevresinde dönen dolaplarla kişisel çıkarların malum havası içinde bulunacaklardır. Meşrutiyetçiliğin getirdiği soluk, arkasında bir kuşak boyu sürecek uzun, kişisel bir rejim bırakarak silinip gitmişti. İlk Türk anayasası ve millet meclisi ancak siyasal buhran devam ettiği sürece yaşayabilmişti.

Daha 1876 Eylül ayında II. Abdülhamit'in tahta çıkışı Saray adamlarının iş başına dönüşünü ifade ediyordu ve meşrutiyetin ilân edilişi dışa karşı kullanılan bir göstermelik mahiyetini taşıyordu. Zaten meşrutiyet İstanbul Konferansı'nın açılışı sırasında, konferansa katılan büyük devlet temsilcilerini müdahale tasarılarından caydırmak umuduyla ilân edilmişti. Bu umut çok çabuk söndü gitti. Ama kendinden o an beklenen sonuçların ötesinde, meşrutiyet ve Kanun-i Esasi uzun bir muhalefetin ürünüdür ve bu haliyle mevcut güçler arasındaki; özellikle de büyük arazi sahipleri ve eşrafın temsil ettiği merkezden kopmacı güçlerle, Sarayla somutlaşan ve padişahın şahsında sembolünü bulan merkezi bürokrasi arasındaki zıtlıkları yansıtır. Bu mücadele görünüşte, bu iki eğilimin temsilcileri olan Mithat Paşa ile II. Abdülhamit'in bir çatışması olarak belirecektir. Ama bu mücadele, padişahtan yana bir alanda, yani heyet-i vükalanın toplantılarında ve Saray entrikaları içinde cereyan etmeye başladığı andan itibaren, padişah sonuçtan emin olabilirdi. Üstelik ilân edilen

Kanun-i Esasi, daha baştan hükümdarın iradesiyle bünyesine sokulan bozgun filizlerini (bizzat) kendi içinde taşıyordu.

Meşrutiyetin ilânıyla millet meclisinin açılışı arasında Mithat Paşa görevinden alınarak sürgün edildi. Kurulan meclisin üyeleri kendilerini, daha çok da, onlara düşman bir heyet-i vükala'nın karşısında ve Osmanlı - Rus savaşının hazırlıkları içinde buldular. Ama buna rağmen, bu ilk «Meclis-i Mebusan», çok kere gösterilmek istendiği gibi «evet efendim» ciler topluluğu değildi. Tersine, bu meclisin merkezi bürokrasiye ve onun akıl hocaları olan yabancı büyükelçiliklere karşı bir muhalefet nüvesi oluşturmakta olduğu hemen ortaya çıktı. Genellikle vilayet meclislerine girmiş olan taşra eşrafı arasından seçilen mebuslar önce, Sarayı ve paşaları çevreleyen debdebeyi görüp de, onların hayatlarını kendilerinin çok daha mütevazi görünüşlü durumlarıyla oranlayınca büyük şaşkınlığa uğradılar (448). Kendi vilayetlerinden toplanan ağır vergilere rağmen, hazinenin niçin tam takır kaldığını kendi gözleriyle görünce, yaptıkları tek şey, daha kolaylıkla meclisteki muhalefetin yanında yer almak oluyordu. Zaten gerçek anlamda bir muhalefet grubu yoktu, meclisle hükümet (heyet-i vükela) arasında bir sürtüşme vardı.

Öte yandan millet meclisi (meclis-i mebusan), büyük devletler, özellikle de baş savunucusu olan İngiltere için varlık sebebini kaybetmekteydi. Berlin Antlaşmasıyla kurulan fiili himaye sisteminin sadece, doruktakilerin büyük elçilerin uyarmalarına boyun eğeceği hiyerarşik bir merkeziyetçiliğe ihtiyacı vardı ve meşrutiyet rejimi daha mahiyetiyle bu tür bir işleyişe zararlıydı. Berlin Antlaşmasının hazırlık toplantıları sırasında İngiltere'nin ikinci temsilcisi kont Beaconsfield şöyle diyecektir: «Bütün üyelerin ka-

(448) Bkz. BERARD, V. «La révolution turque»

naatı odur ki, barışın başlıca temellerinden biri padişahın, Avrupalı hükümdar olarak bağımsızlığıdır. Padişahın, hükümdarlık haklarına saygıyı sağlıyacak bir statüden yararlanması gerektiği yolunda, oy birliğiyle mutabakat doğmuştur.» (449) Bu ilkenin uygulamaya konulması II. Abdülhamit'in kişisel rejimi şeklinde olacaktır. Bu rejim Berlin Antlaşmasının hemen arkasından yürürlüğe girecek, meclis-i mebusan dağıtılacak ve Kanun-i Esasi otuz yıl boyunca askıya alınacaktır.

B — İlk Hazırlıklar

Osmanlı Devlet borçlarıyla (Düyun-u Umumiye) ilgili görüşmeler işte bu rejimle başladı. 6 Ekim 1875 tarihli ilânla Bab-ı Âli, yeni ödeme şekilleri üzerinde tartışmak amacıyla hamiller sendikalarının kurulmasını istemişti. Ama ilgililerin siyasal olaylar karşısında takındıkları «bekle ve gör» cü tavırlarının yanısıra, çeşitli hamil kategorileri arasındaki uyuşmazlıklar da görüşmeleri geciktirdi. Bu arada Bab-ı Âli istikrazların kesilmesi yüzünden beş parasız kalınca eskiden kullandığı çarelere başvurmak zorunluluğunu duydu. 13 Ağustos 1876'da, bir İngiliz lirasının kur fiatı 117 kuruş olmak üzere 2 milyon kaime bastı. Ama bu emisyonun sorumluluğunu Devlet-i Âliye Bankası sıfatıyla Osmanlı Bankası yüklendiği halde, tedavüle çıkarıldıkları ilk günden itibaren bu kâğıt paraların değeri ancak, altınla olan paritesinde % 30'luk bir düşme göstererek teessüs edebildi. Aynı yılın 11 Kasımında 1 İngiliz lirasının karşılığı 135 kuruş kur fiatı üzerinden bir emisyon daha yapıldı. Bunu 5 Ocakta 1 İngiliz lirasının karşılığı 150 kuruş kur fiatı üzerinden 7 milyonluk üçüncü bir emisyonla, 3 Ey-

(449) 22 ve 28 Haziran Protokolleri, Zikreden BRUNSWIK, B. «Le Traité de Berlin...»

lül 1877 günü 1 İngiliz lirasının karşılığı 185 kuruş kur fiyatı üzerinden 6 milyonluk dördüncü emisyon izledi. Ayın 17 sinden sonra ise Bab-ı Âli bir dış istikraz teşebbüsünde bulunacaktır. Mısır vergisinin teminat olarak gösterildiği 1854 ve 1871 istikrazlarının yeniden ödenmeye başlanması için, bu istikrazın kuponlarının hemen hepsine sahip olan İngiliz hamillerle, Osmanlı Devletinin gönderdiği bir delege arasında, Mayıs ayında Londra'da görüşmeler yapılmıştı. Bu görüşmelerde her iki istikraza ait hükümler yeniden düzenlendi ve Osmanlı Hükümetiyle hamiller arasında 17 Eylül 1877'de imzalanan sözleşmeye göre, 1854 istikrazının faizi % 6'dan % 5'e, itfası da % 1'den % 1/2'ye; 1871 istikrazının ise faizi % 6'dan % 4 1/4'e indirildi. Üstelik bu istikrazın resülmalın (ana parasının) ödenmesine, ilkinin tamamen tasfiyesinden sonra başlanacaktı. Bütün bu yeniden ayarlamalar Osmanlı Devlet hazinesine yılda 280 bin İngiliz liralık bir gider indirimi sağlıyordu. Osmanlı Hükümeti böylece Mısır vergisinden serbest kalan bu meblağı teminat göstermek suretiyle, «Muhafaza-i Hukuku Osmaniye» adıyla bilinen 5 milyon İngiliz liralık bir istikraz denemesine girişti. Doğrudan doğruya halka müracaat yoluyla gerçekleştirilmek istenen bu istikrazın Osmanlı Bankası ve Londra'da Glayn Mills Currie ve Ort.'ları tarafından satışa çıkarılan tahvilleri müşteri bulmadı. % 5 faizli bu tahvillerin tümünü daha sonra 9 Temmuz 1878'de Osmanlı Bankası % 52 ihraç fiyatıyla satın alacaktır.

Ayastefanos Muahedesinde Rusya tarafından talep edilen savaş tazminatı sonunda Osmanlı istikrazlarının hamilleri için tehlike çanlarının çalması demek olmuştu. Bunlar birlik olup Berlin'de toplantı halinde bulunan, büyük devlet temsilcilerine baş vurdular. Bu müracaatın bellibaşlı üç hedefi vardı: kendi alacaklarına Rusya'ya oranla öncelik hakkının sağlanması; Osmanlı borçlarından, İmparatorluktan kopmuş eyaletlere düşecek olan katılma

paylarının belirlenmesi ve üçüncü olarak da Osmanlı maliyesinin yeniden düzelmesine yardımcı olmak üzere alınacak tedbirlerin tesbiti. İlk iki husus Kongrede hükme bağlanacak ama üçüncüsü daima askıda kalacaktır.

Ertesi yıl kaimenin değerinin düşmesiyle bir Osmanlı altın lirası 400 kuruşa yükseldi. Devletin kendi bile, yaptığı tahsilâtta, % 20'nin üstünde kaime kabul etmiyordu. Büyük devletlerden herbirinin kendi atayacağı üyelerden meydana gelen uluslararası bir komisyona Bab-ı Âli'nin karşı çıkması bu işin bir düzene sokulmasını engelliyordu. Osmanlı Hükümetinin istediği, karşısında hep istikraz hamillerinin çıkarlarını temsil eden, gelir kaynaklarından bir kısmını şimdiki ve gelecekteki borçlarının ödeme teminatı olarak gösterebileceği özel bir kuruluş bulmaktı. Bu mümkün olmayınca, eskiden de yaptığı gibi, Galata bankerlerine başvurdu. 1879 yılı sonlarında Galata bankerleri, başlarında da Osmanlı Bankası bulunmak üzere hükümete bir teklif getirdiler. Teklif Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı gelir kaynaklarının, 1879 - 1880 yılındaki uygulamanın verimi üzerinden hesaplanan bir fiyatla kendilerine kiralanması hakkındaydı. Hükümet bu teklifi kabul etti ve 22 Kasım günü başkentin belli bir sermayedar grubuyla hükümet arasında bir sözleşme imzalandı. Kiracılar Bank-ı Osmani-i Şahane'nin müdürleri H. Forster, Emile Deveaux ve Von Haas'la Georges Zarifi, Salomon Fernandez, Bernard Tubini, Eustache Eugenidi, Theodore Mavrogordato, A. Vlasto, A. Barker, Paul Stefanovic - Schilizzi, Leonides Zarifi, Georges Coronio, Ulysse Negroponti ve Z. Stefanoviç'di.

Hükümet, her ikisinden de alınan gümrük resimleri dışta kalmak üzere pul vergisiyle ispirto vergisinin; İstanbul ve civarlarındaki balık avı (saydı mahi) resminin; gümrük resimleri dışta tutulmak üzere, İstanbul civarıyla, Edirne, Bursa ve Samsun'a ait ipek öşürlerinin gelirlerini on yıl süreyle bu kişilere kiralıyordu. Hükümet ayrıca tuz

ve tütün inhisarlarının (tekellerinin) idaresini de on yıllığına bu kişilere devrediyordu. Yalnız tütün öşürleri bunun dışında kalıyordu. Hükümetin devrettiği bu gelirlerin sayısı 6 olduğundan bunlar için kurulacak yeni idareye de «Rüsum-u Sitte (altı resim) İdaresi» denecektir.

Sözleşme sahipleri, 8.725.000 Osmanlı lirası tutmakta olan alacaklarının ana parasının ve faizlerinin ödenmesi karşılığı olarak her üç ayda bir bu gelirler üzerinden 275 bin Osmanlı lirasını kendilerine alacaklardır: Yılda 1.100 bin Osmanlı lirası tutarındaki bu meblâğ düştükten sonra geriye kalan kısım devletin diğer iç ve dış borçlarının ödenmesine ayrılacaktı.

Bu sözleşme 1881 yılında Avrupalı istikraz hamilleriyle yapılacak nihai sözleşmenin bir başlangıcıydı, ama içteki alacaklılara ve Bank-ı Osmani-i Şahane'ye bir öncelik hakkı sağlıyordu. Bab-ı Âli'ye gelince, bu yolla uluslararası bir denetim tehlikesini bertaraf etmeyi umuyordu.

Sözleşme imzalanır imzalanmaz bu karar diplomatik yolla büyük devletlere de bildirildi. Bu ona resmî bir biçim kazandırıyordu. Sözleşme Avrupa'da gözden kaçmayacak bir hoşnutsuzlukla karşılandı. Bu itibar kaybının ilk belirtisi, Londra ve Paris borsalarında, Osmanlı esham ve tahvilât değerlerinde yeni bir düşmeyle kendini gösterdi. Ama Avrupalı hamiller, bir yargıya varmak için, gene de bu denemenin işleyişini beklemeyi tercih edeceklerdi.

Yeni «Rüsum-u Sitte İdaresi» 1 Ocak 1880 (yeni takvim 13 Ocak 1880) günü hizmete girer ve altı ay sonra idarenin müdürü ilk raporunu açıklar. Bu raporda belirtildiğine göre, başlangıçta karşılaşılması kaçınılmaz güçlüklere ve intibaksızlıklara rağmen ilk üç ayın safi gelirleri şimdiden 465 bin Osmanlı lirasına ulaşmıştı. Bu gerçekten yankı yapacak türden parlak bir sonuçtu. Bu başarı yabancı alacaklılara, Bab-ı Âli'nin bırakmaya razı olduğu gelirlerin toplanması ve kullanılmasına hiç bir ulus-

lararası komisyon müdahale etmeden de, Osmanlı uyruklarının yönettiği bir idare sayesinde, arzuladıkları amaca ulaşabileceklerini ispatlıyordu. Kendisinde, hamillerin bu konudaki inatçılıklarından vazgeçebilecekleri umudunu doğuran bu başarıdan güç alarak, Osmanlı Hükümeti bir anlaşmaya varmak niyetiyle Osmanlı borçları tahvilleri hamillerini, aralarından yetkili delegeler tayin ederek, onları «mezkûr borçların faiz ve itfa bedellerinin tediyesine yeniden başlamak için adilane bir hal çaresi bulmak hususunda, büyük devletlerin hiçbir müdahalesi olmaksızın doğrudan doğruya kendisiyle [Osmanlı Hükümetiyle] görüşüp anlaşmaya varmak üzere İstanbul'a göndermeye» (450) davet etti.

23 Ekim günü Osmanlı Hükümeti kararını Bab-ı Âli'nin yabancı ülkelerdeki temsilcilerine bildirmekteydi. Anlaşmanın şartları şu esaslara dayanacaktı :

«1 — Hükümetle murahhaslar arasında, itilâfın husulü akabinde (anlaşmazlığın ortadan kalkmasından sonra), hamiller, rusum-u sitte idaresinin yerine kaim olmak üzere bir banka intihap edecekler ve bu banka, şimdiki mukaveleyi aktetmiş [22 Kasım 1879 mukavelesi] olanlarla, mukavelenin 13 maddesi mucibince, matlûplarını (alacaklarını) tamamen tesviye edecektir. Bu suretle hâmillerin tâyin edeceği banka rusum-u sitte'yi idare edecek ve bu gelirle İmparatorluk borçlarını tesviye (giderilmesi) şeklini tesbit eyleyecektir. Osmanlı Hükümetinin umumî kontrol hakkı mahfuz kalacaktır.

«2 — Şimdiki % 8 gümrük resminin yükseltilmesini temin edecek veçhile ticaret muahedeleri yapıldığı takdirde, bu gümrük zammı da İmparatorluk düyunu umumiyesinin faiz ve amortismanlarını tediyeye tahsis olunacaktır.

---

(450) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

«3 — Aşağıdaki gelir de bu tediyeye tahsis olunacaktır.

«a — Kazanç vergisinin çoğaltılması hakkındaki umumî kanunun tatbikinden husule gelecek gelir fazlası;

«b — Şarkî Rumeli'nin senelik vergisi;

«c — Kıbrıs adası geliri;

«d — Bulgaristan vergisi;

«e — Devletin şimdiki gelirinin tedricen çoğaltılmasından husule gelecek fazlalığın bir kısmı.

«Dalgalı borçlar ile Rus harb tazminatı meseleleri bu anlaşma münasebetiyle mütalâa olunacaktır.» (451)

Sonunda ikna olan hamiller 1881 yılı Eylül ayında delegelerini İstanbul'a göndermeye karar verdiler. Üç ay sonra da ünlü Muharrem Kararnamesi'yle Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi (Düyun-u Umumiyeyi Osmaniye-i Meclis-i İdaresi) kuruluyordu.

C — Muharrem Kararnamesi

Çıkış günü hicrî takvimle 1299 yılının 28 «Muharrem»ine (20 Aralık 1881) rasladığı için bu adı alan Muharrem Kararnamesi, Mısır vergisiyle teminat altına alınan ve 1877'de düzenlenen 1854 ve 1871 istikrazlarıyla, Fransa ve İngiltere tarafından garanti edilen ve diğer borçların askıya alındığı dönemde ödenmesine düzenli olarak devam edilmiş olan 1855 istikrazı, Rus savaş tazminatı ve dalgalı borçlar dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün iç ve dış borçlarıyla ilgiliydi. Böylece Muharrem Kararnamesi'ne girmeyen borçlar dışında, ödenecek 209.768.000 İngiliz liralık veya 219.938.559 Osmanlı liralık borçla, bunların 14.054.507 Osmanlı liralık mürettebatı (faiz vs. gibi diğer ödentiler) kalıyordu. Bu borçlar ortalama ihraç fi-

(451) YENİAY, İ. H. «Yeni Osmanlı Borçları...»

yatlarına indirildikten sonra 1875 ile 1881 yılları arasında uğranan ziyanı telâfi etmek amacıyla % 10 arttırıldı. Bu da 125.250.943 Osmanlı liralık bir borç resülmalıyle (ana para) 2.053.474 Osmanlı liralık bir mürettebat demek oluyordu.

Böylece indirime uğrayan Osmanlı borçları, herbirinin resülmalinden yapılacak itfaların sırasını tesbit amacıyla A, B, C, D olarak 4 tertibe ayrıldı. Yeni esham herbiri 500 franklık 4.611.289 tahvilden meydana gelmektedir. Bu tahvillerin her yılın 13 Mart ve 13 Eylül günü ödenecek kırkar kuponları vardır. Son kuponun vadesi 13 Eylül 1903 yılına raslamaktadır.

Osmanlı Hükümetiyle ilk anlaşmayı onlar imzaladığı için, Galata bankerlerine, ödemelerde öncelik hakkı tanınmıştır. Borçların ödenmesine ayrılan devlet gelirlerinden, yılda 590 bin Osmanlı lirası tutan bu ödeme yapıldıktan sonra, geride kalan safi hasılanın 4/5'ü faizlerin, 1/5 ise itfa bedellerinin ödenmesinde kullanılacaktı. Ancak bu 4/5'ler indirime uğramış resülmalın asgari % 1'i üzerinden hesaplanan faizlerin ödenmesine yetmediği takdirde, safi hasıladan ayrılacak pay 4/5'ün üzerine çıkarılacaktı. Öte yandan ödenecek faizler hiçbir zaman resülmalın % 4 ünü aşamayacaktı. Bu durumda, safi hasıla tutarı % 4'lük azami faiz ve % 1'lik itfa bedelini aştığı takdirde, fazla, hazineye devredilecekti.

Rusya'ya ödenecek savaş tazminatını ve dalgalı borçları dışta tutmak şartıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881 yılındaki borçlarını yandaki tabloda özetleyebiliriz (452) :

(452) SUVLA, R. S. «Tanzimat Devrinde Osmanlı Borçları» Tanzimat» İstanbul 1940

MUHARREM KARARNAMESİNDEN SONRA OSMANLI BORÇLARI

(Osmanlı lirası olarak)

			20/XII/1881'de henüz ödenmemiş resülmal (ana para)	Mürettebat (faiz vs.)	Muharrem kararnamesiyle kabul edilen resülmal	Muharrem kararnamesinden sonra mürettebat
(Muharrem kararnamesine giren borçlar)	SERİ A	1858	1.053.225	385.300	3.789.848	1.163.474
		1862	5.407.490	704.000	4.112.411	
	SERİ B	1860	1.808.730	152.000	1.148.621	
		1863/64	5.618.250	704.000	4.371.050	
		1872	5.302.220	477.199	5.745.382	
	SERİ C	1865	4.437.950	556.930	3.212.784	
		1869	1.711.110	14.174.160	22.715.000	
		1873	29.916.414	2.138.883	16.528.818	
	SERİ D	Eshamı Umumiye	95.917.096	4.795.854	48.365.255	
		İkramiyeli tahvilat	34.652.640	1.231.649	15.635.548	
	Ramazan tahvilatı		1.939.553	96.977	117.090.957	
	Tahvilatı mümtaze (1881) Galata Bankerleri Borcu		8.169.986	1.100.000	8.169.986	590.000
	TOPLAM		219.934.559	14.054.507	125.250.943	2.053.474
Muharrem kararnamesine girmeyen borçlar)	1854 İstikrazı		1.925.660	108.917	1.925.660	108.917
	1855 »		4.196.720	275.000	4.196.720	275.000
	1871 »		5.783.140	251.453	5.783.140	251.453
	1877 »		5.294.740	302.500	5.294.740	302.500
	TOPLAM		17.200.260	937.870	17.200.260	937.870
GENEL TOPLAM			237.128.819	14.992.377	142.451.203	2.991.344

Osmanlı Hükümeti Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesi gereğince bazı gelirlerini «mutlak ve değişemez» olarak 13 Ocak 1882 gününden itibaren, kararnamede anılan borçların ödenmesine ayırıyordu. Bu gelirler şunlardır:

1 — 22 Kasım 1879 tarihli sözleşmeye (22 Aralık 1881 tarihli Tahvilât-ı Mümtaze Sözleşmesiyle feshollunan Rusum-u Sitte Sözleşmesi) konu olan inhisar ve vasıtalı vergilerin gelirleri

a — Tömbekiyle (nargile tütünü) tütünün gümrük rüsumatı ve öşürü dışında, tütün ve tuz inhisarları;

b — İspirtonun gümrük rüsumatı dışında pul ve ispirto resimleri;

c — İstanbul ve civarının balık avı (saydi mahi) vergisi;

d — İpek öşürü.

2 — Ticaret muahedelerinin yenilenmesi halinde gümrük resminden husule gelecek gelir fazlası.

3 — Temettü (gelir vergisi) nizamnamesinin uygulama alanının genişletilmesinden elde edilecek gelir fazlası.

4 — Bulgaristan vergisi (daha sonra bu verginin yerine tütün öşürleri üzerinden 100 bin Osmanlı lirası teminat olarak gösterilecektir).

5 — Kıbrıs adası gelirlerinin fazlası (daha sonra bunun yerine gümrük resimleri üzerinden 130 bin Osmanlı liralık teminat gösterilecektir).

6 — Şarkî Rumeli vergisi.

7 — Tömbeki resmi hasılatından 50 bin lira.

8 — Düyun-u Umumiyeden Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın hisselerine isabet edip Osmanlı Hükümetine gelen paralar.

Muharrem Kararnamesinin 15. maddesi uyarınca Senedat «hâmillerine vekâlet ve menafilerini muhafaza (çı-

karlarını korumak) için bir meclis-i idare teşkil» (*) olunur. Resmi adı «Düyun-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclis-i İdaresi» olan bu meclis tahvilât hamillerinin temsilcilerinden oluşacaktır; merkezi İstanbul'dadır. İngiliz ve Hollandalı hamilleri bir üye temsil edecek, bu üye Londra'daki «Council of foreign bondholders» (**), o olmazsa Bank of England'ın müdürü tarafından seçilecektir. Fransız hamillerini, Fransız bankaları (Bank-ı Osmani-i Şahane, Banque de Paris et des Pays Bas, Comptoir National d'Escompte de Paris, Credit Lyonnais, Credit Mobilier Français, Société Générale de France, Societe Generale du Credit Industriel et Commercial) sendikasının tayin edeceği bir üye temsil edecektir. Alınan hamilleri temsilcisini Alman bankaları sendikası Avusturya hamillerinin delegesini de Avusturya bankaları sendikası (Berlin'deki Bleichröder ve Viyana'daki Credit Ansalt) seçecektir. İtalyan temsilcisini Roma Ticaret Odası tayin edecektir. Mecliste Osmanlı hamillerini temsil eden bir üye de bulunacak, bu üyeyi Şehremini'nin (belediye başkanı) çağrısı üzerine İstanbul'da toplanacak olan, Osmanlı Hamilleri Umumi Meclisi seçecektir. Meclis'te bir de, ödemelerde öncelik hakkına sahip hamilleri temsil etmek üzere, Osmanlı Bankasının bir delegesi bulunacaktır.

Bu üyeler beş yıllık bir süre için seçilirler. Yeniden seçilme hakları vardır. Fransız ve İngiliz hamillerinin sayıca üstünlükleri gözönünde tutularak meclis başkanlığına münavebe ile bu iki ülke temsilcilerinden biri getirilecektir.

Düyun-u Umumiye İdare Meclisi kararnamede sıralanan gelirleri ve diğer maddî kaynakları hamiller adına doğrudan doğruya toplamak, yönetmek ve muhafaza etmek yetkisine sahiptir. Meclis malî yıl başından iki ay ön-

(*) YENİAY, İ. H. «Yeni Osmanlı...»
(**) Yabancı tahvilat sahipleri meclisi (Ç.N.)

ce gelir ve giderleri gösteren bir bütçe hazırlamakla yükümlüdür. İlişkilerini maliye nazırıyla kurar; her ay toparladığı paralar ve yaptığı harcamalar hakkında ona hesap verir; altı ayda bir Avrupa'ya gönderdiği meblağları ve hamillere yaptığı ödemeleri bildirir. Her mali yıl çıktığında ise kesin ve genel bir bilânço yapıp gene maliye nazırına sunmakla yükümlüdür. Düyun-u Umumiye Meclisi kendisine bırakılan gelir kaynaklarının herhangi birini iltizama veya kiraya vermek hakkına sahiptir. Hükümet, kendi kamu hizmetlerine gösterdiği özen ve yardımı, görevlerini yerine getirebilmesi için Düyun-u Umumiye İdare Meclisinden de esirgememek zorundadır. Düyun-u Umumiye İdaresinin kendi tayin edip maaşlarını kendi ödediği memurlarına devlet memuru gözüyle bakılacaktır.

Devlet, hükümet tarafından tayin olunan ve istişari oya sahip olduğu Düyun-u Umumiye Meclisinde itibar sahibi, özel bir komiser aracılığıyla, Düyun-u Umumiye İdaresinin denetim hakkını kendinde saklı tutar (453).

14 Mayıs 1882 tarihinde Rusya'yla savaş tazminatını 802.500.000 frank olarak tesbit eden bir sözleşme imzalandı. Bu meblağ Osmanlı Devleti tarafından her yıl 350 bin Osmanlı liralık taksitler halinde ödenecekti: «Hükümeti seniye kararlaştırılan üçyüzelli bin liralık taksiti senevinin alelhusus âşar ve ağnam rüsumundan (öşürler ve koyun resimlerinden) istifade edileceğini beyan eder.» (454) Bu taksitler ödemenin yükümlülüğünü üstüne almış olan Osmanlı Bankasına yatırılacaktır.

1838 ile 1881 yılları arasında, yani elli yıldan daha kısa bir dönem içinde, daha yakın zamana kadar kendisinden korkulan, bağımsız bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu,

---

(453) DU VELAY. «Essai sur l'histoire financiére...»

(454) Sözleşmenin 2. maddesi. Zikreden ERİM, N. «Devletlerarası Hukuku...»

büyük devletlerin gölgesinde güçsüz bir varlık haline gelir. Ülkenin kaderine bundan böyle, Birinci Dünya Savaşı öncesi siyaset alanında sergilenen büyük oyun hükmedecektir. İmparatorluk önü alınamayan bir kargaşalık içinde çöküp gitmeden önce, çeşitli ittifakların tepkilerine, İngiliz ve Alman emperyalizminin saldırılarına uğrayacaktır.

10

Ekonomik Sömürgeleşme Dönemi: Rehin Altına Girişten İmparatorluğun Çöküşüne

GİRİŞ

Bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca Şark Meselesi birbirini tamamlayan iki veçhe içinde belirir. Emperyalist devletlerin, Osmanlı sosyo - ekonomik yapısının kapitalizmin her türlü gücüne karşı gösterebildiği en son dirençle mücadele ve aynı devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuz bölgelerini birbirinln elinden kapmak amacıyla kendi aralarında giriştikleri çatışmalar. Doğrudan doğruya çatışmalar şeklinde olduğu kadar, Osmanlı İmpara-

torluğu'nda mevcut azınlıkların araya sokulması yoluyla da kendini açığa vuran bu zıtlıklar, Şark Meselesine, Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekişmesini ölçüsüz şekilde uzatan istisnai boyutunu kazandırır.

İngiliz ve Rus emperyalizmleri arasında, Fransa ve Avusturya'nın güttüğü amaçlarla da pekişen karşıtlık, kendi içinde dayanıklı, hep gündemde kalan, ama öte yandan emperyalist egemenliğin mantıkî sonucuna yani Osmanlı İmparatorluğu'nun kesenkes sömürgeleşmesine varmayı engelleyen bir denge durumu oluşturur. Bu muğlak durum ülkenin geleceği üzerinde ağırlığını duyuracak olan özel sorunlar yaratacaktır.

Kapitalizm Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo - ekonomik yapılarını altüst eder ve onları kendi yararına işleyebilmeleri amacıyla biçimlendirir. Ama İmparatorluğa el koyma işinin hep yarım kalması yüzünden, bütün üretim ilişkilerini kendi kafasındaki görüntüye göre dönüşüme uğratmayı başaramaz. Bu üretim ilişkileri batı kapitalizminin benimsetmeye uğraştığı zorunluluklarla varlığını sürdüren eski üretim ilişkilerinin bir karışımı olarak kalır.

Avrupa emperyalizmi, Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi egemenliği için gerekli üst yapıları yaratmakla yetinir üretici güçlerle bu üst yapının unsurları arasındaki ilişkileri yönetmez. Dolayısıyla bu ilişkiler eski sosyo - ekonomik yapıların derin izlerini taşır durumda kalır. Emperyalizm, nerdeyse tamamı gayri müslim azınlıklardan kurulu bir aracı burjuvaziyi oluşturur ama dizginleri doğrudan doğruya kendi eline alamadığı için eski ilişkileri tepeden tırnağa yıkıp yeniden kurmayı beceremez. Osmanlı İmparatorluğu'nun ele geçirilmesinde ve ülkede dört başı mamur bir sömürü düzeninin kurulmasında kapitalizmin karşılaştığı engeller, kapitalist üretim tarzının Türkiye'de, özellikle de eski yapıların daha dirençli olduğu tarım alanında sağlam bir temele oturmasını önleyecektir.

1880 yıllarında Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç siyasetini, ekonomisini ve ticaretini fiilen yönetir durumdadır. Muharrem Kararnamesiyle batılı ülkeler İmparatorluk gelirlerinin önemli bir kısmını denetimleri altında bulundurmaktadırlar. Ama gene de Avrupa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretim üzerinde doğrudan doğruya bir etkinliğe sahip değildir. Dünya pazarında meydana gelen değişmelerin, kalın çizgileriyle bu üretime yön verdiği su götürmez, ama batılı kapitalistler şu ya da bu hammaddenin kendileri için en elverişli şartlar içinde üretilmesini sağlamak gücüne sahip değillerdir. Görünüşe bakılırsa, kapitalistler üretici alanlara yönelen yatırımlarla ilgilenmezler, millî hasılanın en büyük parçasını, faiz, komisyon ve kilometre teminatı adı altında cebe indirmeyi tercih ederler. Üretici alanlara gösterilen bu ilgisizlik, Osmanlı İmparatorluğu'na tam olarak el koyamamanın yol açtığı teminat yokluğunun bir sonucudur. Ancak artık ürünün doğrudan doğruya gaspı daha rahat ve daha kârlı görülse bile, bunun üretim hacmiyle belirlenen ve niceliği ancak mahalli yönetici sınıfların el koyamadığı artık ürün düzeyinde oluşan bir sınırı vardır. Bu açıdan bakınca sömürünün bütünleştirilememesine bağlı olarak hem tabiat hem de insan kaynaklarının boşa harcanması ve kapitalizm öncesi sosyo - ekonomik yapılar, batı emperyalizmi için önemli bir kayıp teşkil eder.

Dolayısıyla, üretime doğrudan bir emperyalist el koymanın yokluğu ekonomik bir seçim olarak değil, çeşitli emperyalizmler arasındaki zıtlıklardan doğan bir zorunluluk olarak görülmelidir. Bu zorunlu denge, yüzyılın sonlarına doğru kırılacaktır ve bunun ilk belirtileri daha 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı sırasında yeni bir büyük devletin yani Almanya'nın ortaya çıkışıyla görülür. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde doğrudan bir sömürüyü ve sömürgeleştirmeyi amaçlayan ilk devlet olacaktır. Bu

devletin müdahaleleri dengeyi yıkacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai tasfiyesini getirecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun rehin altına alınışını izleyen ilk yıllar, Alman nüfuzunun artmasının ve Osmanlı ülkesi üzerinde her emperyalist devletin kendi nüfuz bölgesinin ortaya çıkışının damgasını taşır. İmparatorluk içinde de bu evrimin akışını takip eden sınıflar yani Hıristiyan burjuvaziyle büyük arazi sahipleri birbirleriyle çatışarak gelişirler. Oysa yabancıların denetimi altına girmesiyle ve başka gruplar tarafından gaspedilmesiyle elindeki maddî kaynakların büyük bir kısmından yoksun kalan ve kendi safları içinde ise daha aşağı kademelerden gelen saldırılara uğrayan bürokrasi, son bir gayretle Sarayın çevresinde kümelenir ve Sultan II. Abdülhamid'in kişisel iktidarının kalkanı gerisinde kendini savunma yollarını arar.

ÜLKE İÇİNDE GÜÇ İLİŞKİLERİ

I — ANADOLU'DA DURUM

Geçen yüzyılın sonlarında yani 1890'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüz Türkiye'sinin Anadolu sınırları içinde kalan bölgesinin, İstanbul'un Anadolu yakası dahil nüfusu 12 milyon 500 bin kadardı (455). Sınırların ve idarî taksimatın sürekli değişmesi yüzünden, bu rakamla daha önce yapılan nüfus sayımları arasında bir karşılaştırma yapmak oldukça zordur. Ama şu kadarını söyliyebiliriz ki bu rakam, birbirinden ayrı üç nüfus hareketinin sonu-

(455) Bkz. CUINET, V. «La Turquie d'Asie geographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure» (**Anadolu; Küçük Asya'daki Her Vilâyetin Değerlendirmeli, ve Tanımlamalı, İstatistik İdarî Coğrafyası**), 4 cilt. Paris 1900

cudur : Balkanlar'dan ve Kırım'dan Türk - Müslüman unsurların göçü, Hıristiyan unsurun refahı, mahalli Türk - Müslüman nüfusun gücünün yıkıma uğraması.

Kırım'dan göç 1785 yılında Rusya'nın bu ülkeyi işgal etmesiyle başlar ve Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarla Kafkasya'da gerilediği sürece Birinci Dünya Savaşına kadar devam eder. Sadece 1856 ilâ 1864 yılları arasında Kırım savaşının sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'na aşağı yukarı 600 bin kişi göçer (456). 1877 yılından sonra ise Türkler, Tatarlar, Çerkesler, Rusların itelemesiyle, dalgalar halinde Karadeniz'in iki yanından Anadolu'ya akarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınırlar. Eskişehir bölgesinde bugün mevcut köylerin % 42'si muhacir köyleridir (457).

Hıristiyan unsurdaki artış, Ege denizindeki adalardan ve kıta Yunanistan'ından İstanbul bölgesine ve Küçük Asya'nın Ege kıyı şeritine yapılan belli bir göçü saymazsak, tabir yerindeyse, daha çok niteldir. Bu artış, önce şehir merkezlerindeki bir yoğunlaşmayla ortaya çıkar. Bütün Anadolu'da toplam nüfusun 1/5'ini meydana getiren gayri müslim ahali şehir nüfusunun 1/3'ünü oluşturur (458). Bu artış ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı her noktada da belirir.

Ama bu demografik katkıya rağmen, yüzyıl ortalarında ve sonlarında nüfus daha çok bir düşme gösterir. Bu da, yerli Müslüman - Türk unsurda önemli bir azalmanın olduğunu varsaymamızı gerektirir. O çağda Anadolu'yu dolaşan Avrupalı gezginler gibi ülkenin ekonomisini ve ticaretini inceleyen yazarlar da, Müslüman - Türk ahalinin bu perişan durumundan söz ederler. Köyler terkedilmiş,

---

(456) Meclis-i Âli'nin Sadrazama Haziran 1864 Tarihli Raporu. Zikreden TESTA. L. «Recueil des traités...»

(457) TUNÇDİLEK. N. «Eskişehir Bölgesinde Yerleşme...»

(458) CUİNET'in verdiği sayılara göre.

evler harabeye dönmüştür. Tarlalar ekilmeden bırakılmış. Türk köylüleri Anadolu'nun kıyı şeridindeki verimli toprakları azınlıklara bırakarak ülke içlerine çekilmişlerdir (459). Bu gerileyişin demografik olduğu kadar ekonomik sebepleri de kitabımızın bir önceki bölümünde incelediklerimizle aynıdır : askere gitme yükümlülüğünün alabildiğine kötüye kullanılması, ağır vergi yükleri ve hepsinden fazla da ekonomik yapılarda ortaya çıkan altüst oluş. Ama yüzyıl sonlarına doğru bütün bu kötü şartlar daha da ağırlaşarak devam eder. Asker sadece yerleşik Müslüman ahali arasından toplanır ve tam birer kıyım demek olan büyük savaşlar olmadığı anda bile Bosna'da ya da Yemen'de bastırılacak bir ayaklanma muhakkak vardır. 1891 yılının tam kış aylarında Doğu Anadolu'dan geçmekte olan Fransız gezgini De Cholet «Allahtan karın örtmediği dar bir patika boyunca, (...) sol elinde bir kılıç, sağında bir değnek, çoğunun sırtında bir tencere, elbise demeye insanın dili varmayan pılı pırtı veya korkunç derecede eskimiş askeri üniformalar içinde, binbir güçlükle dağ yoluna tırmanan ve kendilerinin geldikleri yöne doğru yol alan zavallı insanlara rastlar. Bunlar hükümetin terhis edip evlerine barklarına yolladığı askerlerdir.» (460)

A — Tarım Proletaryası

Osmanlı İmparatorluğu kişi başına düşen verginin en düşük olduğu ülkelerden biridir, ama bu Türk köylüsünün dünyada sırtına en fazla vergi yükü binen unsurlardan

(459) ROUGON. F. «Smyrne. Situation commerciale et economique des pays compris dansla circonscription du consolat général de France» **(İzmir Fransa Başkonsolosluğu Alanına Giren Ülkelerde Ticari ve Ekonomik Durum)**, Paris 1892

(460) CHOLET, (De). «Armenie, Kürdistan et Mesopotamie» **(Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya)**, Paris 1892

bırı olmasına engel değildir. Üstelik diğer faaliyet alanları yabancıların eline geçtikçe ve Osmanlı Devlet borçları ağırlaştıkça, öşürün hazinenin toplam gelirleri içindeki payı daha fazla artar. 1863 - 1864 malî yılında öşür gelirinin toplam gelirlere oranı % 34'ken, 1872 - 1873 yılında bu oran % 44'e ulaşır. Vilayet bütçelerinde ise bu oran çok daha yüksektir: 1897 yılında Diyarbakır'da % 71, 1872 yılında Erzurum'da % 78, 1907 yılında ise Sivas'ta % 79'dur. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun en kötü şartlar içinde bulunan % 70'i, toplam vergilerin % 77'sini öder (461).

Üstelik bu yüzdeler fiilen devlet kasasına giren meblağlar üzerinden hesaplanmıştır. Bu da köylülerin cebinden çıkan gerçek tutarları yansıtmaz. Osmanlı malî düzeninde vergiler daima iltizama verilir. Doğrudan doğruya eşrafa, büyük devlet memurları kesimine ya da Galata bankerlerine mensup olmadığı hallerde bile, bu gruplarla ortak çıkarları bulunan mültezimler, ihale yoluyla bu öşür (aşar) vergisini gerçek değerinin 1/4'üne veya 1/5'ine kapatırlar. Üstelik bununla yetinmeyip köylüden aşar bedelini de fazlasıyla alırlar. Meselâ Kudüs eşrafından biri, küçük bir aşiretin aşarını iltizam yoluyla yılda 200 Osmanlı lirasına devletten kiralamıştır. Oysa bu aşar vergisinin gerçek değeri 1.000 Osmanlı lirasıdır. Mültezim bunu 1.400 Osmanlı lirası olarak toplamayı becerir. Böylece bu tutar üzerinden 1.200 Osmanlı lirasını kendi cebine indirir (462).

Mültezimler ekiciden mümkün mertebe daha fazlasını sızdırabilmek için birçok usuller kullanırlar. Öşür tutarları eşrafın elinde bulunan vilayet meclislerince önceden tespit edilir. Mültezimler vergiyi aynî veya nakdî olarak top-

(461) AKTAN, R. «Agricultural Policy...» zikreden İSSAWİ, C. «The economic history...»

(462) Zikreden AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin Düzeni»

lamakta serbesttir; bu da onlara, fiyat değişiklikleri üzerinde oynamak imkânını sağlar (463). Buna bir de, kaimenin kur değerlerindeki, bu mültezimlerin çok işine yarayan istikrarsızlıkları da eklemek gerekir. Mültezimler aynı zamanda, köylülerin onlar gelip değer biçene kadar, mahsulü kaldırmayıp tarlalarında bırakmak zorunda oluşlarından da yararlanırlar. Bunlar, ürünü kanunen hasat mevsimi olan Mayıs veya Haziran aylarında almaları gerekirken bu işi Ağustos ayına kadar savsatırlar. Böylece çürümek tehlikesiyle karşı karşıya olan mahsulü çaresiz kalan köylünün elinden ucuz fiyata kapatırlar (464).

Kısacası bütün bu aynî ve nakdî vergi biçimlerinin, çeşit çeşit kötüye kullanmaların, yolsuzlukların amacı üreticinin elinden bütün artık ürünü, yoksulun yoksulu bir hayatı sürdürmesi için gerekli olanlardan başka, ne varsa hepsini sızdırmaktı. Köylü çok kere bir lokma ekmeğini sağlayabilmek için borçlanma zorunda kalıyordu. Bu borçlanma onu, çaresiz kalarak bütün malını mülkünü elden çıkarmaya ve sonunda da kendi işgücünü alacaklısı hesabına kullanmaya mecbur ediyordu. Böylece bu alacaklı onun üretiminin sahibi haline geliyordu.

O çağ Türkiye'sini inceleyen hemen hemen her eserde, tefecilikle ilgili bilgilere rastlanır. Cuinet, coğrafya kitabında: «kendi işleri için en uygun, ekici için ise en Allah'ın belâsı olan dönemde, yani Şubat ve Mart aylarında, kar yüzünden kurbanlarından uzak kalmamak için gelip köylere yerleşen Ermeni tefecilerden» (465) söz eder. O aylarda bu tefeciler yılda % 200 ilâ % 300 faizle borç verirler. Bir başka usul de hasatı kaldırılmadan veya mültezim gelmeden önce satın almaya dayanır. «Köylü ver-

(463) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»
(464) CEM, İ. «Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi» İstanbul 1970
(465) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...»

gilerini ödeyebilmek için, buğdayın kilesini (60 okka) 25 kuruştan satar, sonra kendi tüketimi için kilesi 60 kuruştan buğday satın alır.» (466)

Bütün bu olaylar, kişisel küçük tarım işletmelerini hızla yıkıma götürürken, büyük toprak mülklerinin hem sayıca, hem de yüzölçümü olarak artması sonucunu doğurur. 1913 yılında kabaca derlenen bilgilere göre, özel toprak mülklerinin dağılımı şöyledir (467) :

	Aile sayısı	Çiftçi ailelerinin yüzdesi	Toplam toprak miktarı (hektarı)	Topraklarm yüzdesi
Derebeyi	10.000	% 1	3.000.000	% 39
Toprak ağası	40.000	% 4	2.000.000	% 26
Orta ve az topraklı köylü	870.000	%87	2.700.000	% 35
Topraksız köylü	80.000	% 8	—	—

Buna göre tarım nüfusunun % 5'i ekili toprakların % 65'ini bölüşürken, bu nüfusun % 95'i de ekili toprakların geriye kalan % 35'iyle yetinmektedir. Warburg'a bakılırsa, köylülerin sahip olduğu topraklar, vilayetlere göre, ekilebilir arazinin % 15 ilâ % 50'si arasında değişmektedir. Geri kalanı da vakıflara, devlete veya büyük mülk sahiplerine aittir (468).

Topraksız köylülerle, kendilerini geçindirmeye yetmeyen toprakları yavaş yavaş mütegallibenin eline geçmekte olan küçük arazi sahipleri, toprak ağalarına ait tarım işletmelerinde çalışırlar. Bu çalışma, büyük malikânenin evrimine göre çeşitli biçimler alır. Toprağın tasarrufunun ve mülk sahibiyle emekçiler arasındaki ilişkilerin, 1858 Arazi

(466) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...»
(467) Bkz. AVCIOĞLU D. «Türkiye'nin...»
(468) WARBURG, O. «Die land wirtschaft des Türkei» **(Türkiye'de Tarım)**

Kanununun yarattığı durumdan çok, eski feodal yapıdan kaynaklandığı Doğu Anadolu'da, her şeyi yöneten insan insana ilişkilerdir. Büyük arazi sahibi, sadece bu niteliği ile belirmekle kalmaz, doğal bir sonuç olarak bu durumundan siyasal veya dinî bir üstünlük sağlamakta da yararlanır. O ya şeyhtir, ya da bir aşiret reisi. Bu iki niteliğin aynı kişide toplanması da eşine az rastlanır durumlardan değildir. Bu büyük mülk sahiplerinden herbirinin en az üç - dört köyü vardır. Bazılarında bu sayı kırka kadar yükselir. Bunlar yanlarında çalışan köylüler üzerinde mutlak bir ik tidara sahiptir. Bu büyük topraklarda çalışan tarım emekçilerine «maraba» denir. Maraba kelimesi, arapça «murabba» dan (çeyrek) gelir. Adlarından da anlaşılacağı üzere, kaldırılan ürünün 1/4'ü bunların hakkıdır (469).

Anadolu'nun geri kalan kısmında, «büyük tarım malikânesi» nin durumuna gelince, mekân içinde Batı Anadolu'ya, zaman içinde de ondokuzuncu yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında, ihraç hammaddelerinin yoğun üretimine doğru yol alındıkça, belli ölçüde bir toprak ağalığının sürüp gitmesine rağmen ekonomik - dışı sömürünün etkenleri azalır. Burada ağır basan aşiret veya mezhep bağları değildir; Arazi Kanununun zaten düzenleyemediği ya da düzenlemek istemediği hukukî bağlar da değildir. Bağımlılık ekonomiktir ve her köylünün, üzerinde çalıştığı toprağın sahibine olan borcuna dayanır. Bütün ilişkilerin temelinde, bu toprak sahibinin ısrarla sürdürüp koruduğu bu alacaklılık durumu yatar. Tapu kayıtları büyük malikâne sahiplerinin ve onların muhasebecisi durumundaki devlet memurlarının hesap defterleri haline gelmiştir. Ferağ ve rehin işlemleri artık her Allah'ın günü, hatta mülk sahibinin haberi olmaksızın yapılır ve tapuda bir arazinin şu ve-

(469) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

ya bu kişinin üzerinde görünmesi sadece vergi yükümlülerini belirlemeye yarar.

Bu topraklarda yaygın ve geçerli işletme biçimi ortakçılıktır. Ortakçıyla ailesi kol gücünü ortaya koyar, mülk sahibi ise tohumlukla çift hayvanlarını sağlar. Hasat zamanı gelince, mülk sahibiyle ortakçı kaldırılan ürünü, tohumluk çıktıktan sonra yarı yarıya bölüşürler (470). Ama bu usul, bütün yıla az çok eşit olarak yayılmış ve yoğun sömürme tarzına uymayan bir çalışmayı var saymamızı gerektirir. Bu yüzden, asıl işin belli ve kısa bir zamana rastlayan pamuk gibi sınaî ürünler ekiminin yapıldığı alanlarda bu iş gündelikçilere gördürülür. Bunlar gerçek tarım proletaryasını oluştururlar. Bu gündelikçiler esas, tarım nüfusunun % 8'ini meydana getiren topraksız köylüler arasından devşirilir. Çünkü insanın yeriyle yurduyla olan bütün bağlarını koparacak ve ona hareket serbestisi sağlayacak olan tek şey, onun her türlü mülkiyetten yoksun olmasıdır. Bu yüzyıl başlarında, pamuk kaldırma mevsiminde Adana ovasına inen gündelikçilerin sayısı aşağı yukarı yüz bindir. Bunlara, toplanan pamuğun okkası başına 15 para ödenir ve tecrübeli bir emekçi, günde 15 ilâ 16 saat çalışarak 25 kuruşu zor doğrultur (471). Bu, bir gündelikçinin kazanabileceği azami paradır ve bu da ancak ürün kaldırma mevsiminde mümkündür. Aynı çağda ve aynı bölgede tahıl işinde çalışan gündelikçiler Nisanla Eylül ayları arasında günde 7 ilâ 14 kuruş, Mart ayında ise 2 ilâ 3 kuruş kazanırlar. Bir de çalıştıkları süre boyunca yiyecekleri toprak sahibi tarafından karşılanır. Bu da aşağı yukarı günde iki kuruş tutar (472). Ücretler arasındaki

(470) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»

(471) TSAPALOS, G. — WALTER, P. «Rapport sur le domaine impérial de Tchoucour — Ova» **(Osmanlı İmparatorluğunun Çukurova Bölgesi Hakkında Rapor)** Paris 1911-1912

fark, hem görülen işin mahiyetinden hem de güneşin doğuşundan batışına kadar süren işgününün uzun veya kısa oluşundan doğar. Aynı dönemde buğdayın bir kilosu 1 kuruş, bir çift öküz ise 2.160 kuruş etmektedir (473) Aynı şekilde 1890 yılında İzmir vilayetinde gündelikler hasat mevsiminde 3 ilâ 10 kuruş, öteki aylarda ise 3 ilâ 5 kuruş arasında değişmektedir. Buna karşılık Konya vilayetinde, aynı dönemde gündelik ücretler hiç bir zaman 5 kuruşu geçmez. Bu bölgedeki büyük arazilerde ayrıca yıllık ücretle de insan çalıştırırlar. Bunlara yılda 500 ilâ 550 kuruş, bir de elbise verilir.

Ellerindeki toprakların yüzölçümü en fazla 5 hektar olan küçük ve orta çiftçilere gelince, bunlar hasat mevsiminde tuttukları birkaç gündelikçinin de yardımıyla kendi topraklarını kendileri ekerler; mültezimle, tefeciyle, yarışmak zorunda oldukları büyük mülk sahibiyle başları sürekli derttedir. Zaten, düzen çeşitli bahanelerle bütün artık ürünün gaspı üzerinde temellendirildiğinden, ekicilerin de işi gücü bu gaspı mümkün mertebe sınırlamaya çalışmaktır. Tecrübeleriyle bilirler ki, ne kadar az üretirlerse başları o kadar az belâya girer. Onun için de onları tehlikeli aracılarla ilişkiye sokacak olan ihraç hammaddeleri üretiminden kaçınarak, yalnız kendi geçimlerini sağlamaya yetecek kadarını üretmeye dayanan bir sisteme yönelirler. Küçük işletmelere uygun düşen haşhaş ve özellikle de tütün gibi sınaî bitkiler bunların dışında kalır. Ama bunda da ekiciler tekellerin (inhisarların) kurbanı olurlar. Bu inhisarların satın alma fiyatları günden güne düşer ve köylüler bu fiyatlara boyun eğmek zorundadır. Elâzığ bölgesinde afyonun okkası 1885 yılında 5 Osmanlı lirasıyken, 1890

(472) TSAPALOS, G. — WALTER, P. «Rapport sur le domaine...»
(473) TSAPALOS, G. — WALTER, P. «Rapport sur le domaine...»

yılında 80 kuruşa düşer (474). Tütün inhisarı Muharrem Kararnamesiyle Düyun-u Umumiye İdaresine bırakılmıştır. İdare de bunu Viyana'daki Credit Anstalt ile Berlin'deki S. Bleichröder müesseselerinin kurmuş olduğu, halk arasında «reji» diye bilinen «Müştereülmenfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye» adlı şirkete bırakmıştı (475). 1891 yılında Biga vilayetinde reji tarafından ekicilere teklif edilen fiyat kilogram başına ortalama 3 kuruştur; oysa reji kurulmadan önce, 1884 yılında, tütün bunun tam dört katı fiyatına gitmekteydi. Bu durum, aynı eyalette 1889 yılında 87 bin kilogram olan üretim hacminin 1891 yılında 54 bin kilograma düşmesine yetecektir. Biga'ya komşu Bursa vilayetinde ise reji, 2 kuruştan da daha düşük bir fiyatla 2.165 bin kilogram tütün satın alır ve «evsaf düşüklüğünün ya da tütün idaresinin depolarında meydana geldiği halde daima üreticinin sırtına yüklenen fireleri bahane ederek» (476) bunun 865 bin kilosunu yani 1/3'den daha fazlasını işe yaramaz sayar. Daha sonraları bu fiyatlar artacak ama, daima rejinin tespit ettiği satış fiyatlarının çok çok altında kalacaktır. 1912 - 1913 yıllarında reji tütünün kilosunu ortalama 10,3 kuruştan satın alacak ve bütün ülkede 35.03 kuruştan satacaktır (477).

Bu durum, tütün ekicilerini kaçakçılığa iter. Özellikle Trabzon vilayetiyle Rusya arasındaki kaçakçılık çok önemlidir. Ama reji gerekli tedbirleri alır. Kaçakçılıkla mücadele konusunda bir kanun tasarısı hazırlayarak bunu Osmanlı Hükümetine onaylatır. Reji bu kanuna göre özel bir jandarma teşkilâtı kuracak ve Rus kıyılarına doğru yola çıkan motorları muayeneden geçirmek amacıyla karakol gemileri satın alacaktır. Bu uygulamaya geçildikten sonra

(474) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...»
(475) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(476) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...»
(477) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

kaçakçılarla reji jandarmaları arasında çıkan çatışmalarda binlerce insan ölür. 1911 - 1912 yıllarında rejinin kaçakçılığı önleme bütçesi 254.000 altın Osmanlı lirasına ulaşır (478).

Zamanla Anadolu'nun gelir kaynağı olarak yalnız tarım sektörü kalır. Sonunda demiryolları ülkede mahalli sanayi olarak ne varsa hepsinin köküne kibrit suyu eker. Yüzyılın ortalarına kadar kıyı bölgeleriyle Batı Anadolu'yu etkileyen bu yıkım, ülke içlerine doğru ilerler. Yüzyıl başlarında 30 bin balya tiftik işlenen Ankara'da, 1888 yılında topu topu 3 tezgâh kalmıştı (479). Daha doğuda, Sivas'ta, Van'da ve Diyarbakır'da mahalli tüketim ihtiyacını karşılayan birkaç tezgâh varlığını henüz sürdürmektedir. Dericilik, bıçakçılık, eğercilik de orada burada yaşamaya devam eder, ama bu üretim kolları daha çok zanaat çerçevesi içindedir ve el emeği arzını emecek güçte değildir. Tarımda kullanılmayan emek için tek imkân madenlerle, yabancılar ve batı Anadolu'daki azınlıklar tarafından ulaşım yollarının yakınına kurulmuş olan bıçkı evleri, sabun imalâthaneleri, un fabrikaları gibi birkaç basit imalât sanayiidir. Buna bir de, halı imalâtını ekleyebiliriz; bu da giderek Hıristiyanların eline geçmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru Ege'de 2.500 kadar maden işçisi vardır. Bunların gündelikleri 6 ilâ 10 kuruş arasında değişir (480).

B — Büyük Arazi Sahipleri

Köylü yığınlarındaki bu yoksullaşma ve proleterleşmenin karşılığı «büyük tarım malikânesi» nin gelişmesi ve her halükârda köylülerden gaspedilen artık ürünle yaşayan,

(478) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(479) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...»
(480) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...» ve ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»

doğrudan veya dolaylı yoldan bu büyük mülklerle bağı olan egemen bir sınıfın oluşmasıdır.

a — «Pazar» İçin Üretim

Uluslararası duruma bağlı olan ve ifadesini ihraç mallarındaki fiyat düşüşünde bulan değişmelere rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracat hacmi artar. İmparatorluğun başlıca ihraç limanı olan İzmir'den yapılan ticaretin görünümü şudur :

Aşağıdaki Yıllara Göre Yıllık Ortalamalar		
1839-49	29.411.000 Frank	
1849-59	49.378.000 »	
1859-69	101.352.140 »	
1869-79	106.462.350 »	
1879-89	111.915.050 »	(481)

1898 yılında İzmir 249.500 ton mal ihraç eder. Bu rakam 1906 yılında 403.368 tona yükselir. Bu rakamlar birçok durum değişikliklerinin sonucudur :

● İhracata yönelik malların üretimindeki artma. 1884 yılında tütün üretimi yapılan toprakların tutarı aşağı yukarı 2 bin hektarken, bunlar 1911 yılında 8 bin hektara yükselir. Üzüm üretimi 1904 yılında 36 bin ton, 1913 yılında ise 69 bin tondur; aynı yıllar arasında incir üretimi de 18 bin tondan 32 bin tona yükselir. Adana bölgesinin pamuk üretimi 1896 yılında 400 tonken 1914 yılında 33.750 tona ulaşır.

● Eskiden ülkede işlenen hammaddelerin ihracatı. 1893 yılında tiftik ihracatı 35 milyon 500 bin kuruşken, 1895 yılında 73 milyon 500 bin kuruşa ulaşır.

● Ülkede üretilen tahılın gitgide daha büyük bir kısmı

(481) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»

ihracata ayrılır. Haydarpaşa - Ankara demiryolu hattında, açıldığı 1893 yılında 51.390 ton zahire taşınmışken, bu rakam 1911 yılında 262.146 tona ulaşır. 1912 yılında Anadolu'nun tahıl ambarı olan Konya vilayetinde bile zahire üretiminin buğday için % 26,4 arpa için ise % 25,5'i ancak ticarete sunulabilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde bu oran çok daha düşüktür. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda bu oran buğday için % 8, arpa için % 10'dur. Üstelik bu zaman aralığı içinde (1899 - 1913'e kadar) bu iki tahılın üretimine ayrılan topraklar hemen hemen aynı kalmış ve bunların üretiminde kullanılan tekniklerde fazlaca bir gelişme de olmamıştır. Adana bölgesinde ve özellikle Ege denizi kıyı şeridinde, tarım alanında kullanılmaya sokulan birkaç yeni makinenin tahıl üretimine yansıması ve etkisi son derece azdır. Demek ki tahıl ihracatı doğrudan doğruya Türkiye'deki tüketicilerin aleyhine olan bir artış kaydetmektedir (482). Zaten Haydarpaşa - Ankara demiryolu üzerinden taşınan tahıl miktarındaki değişmeler de, aşağıdaki tabloda sergilendiği gibi zamanla bir artışa rağmen, üretimdeki büyük istikrarsızlık eğilimini gösterir (483) :

1896	105.000 ton	1904	191.000 ton
1897	243.000 »	1905	217.000 »
1898	152.000 »	1906	190.000 »
1899	35.000 »	1907	146.000 »
1900	121.000 »	1908	55.000 »
1901	145.000 »	1909	59.000 »
1902	274.000 »	1910	153.000 »
1903	141.000 »		

(482) NOVİŞEN, A. P.«Oşerski Ekonomiki...» Bkz ISSAWI, C. «The Economic history...»

(483) CEM, İ. «Türkiye'de Geri...»

İhracat hacmindeki bu artma, büyük tarım malikânesinin çerçevesi içinde, **pazar için üretimin** gelişmesi sonucudur ve böyle bir sonuç Anadolu'daki büyük arazi sahiplerinin, eşrafın gücünü doğurur. Bu eşraf tipi olan «ağa» birbiriyle kesişen ve birbirini tamamlayan çeşitli yönlerde belirir. Avrupa kapitalizmiyle temasa bağlı ekonomik alt-üst oluşların ağırlık kazanmadığı bölgelerde eşraf eski dinî yapılara ve kabile yapılarına bağlıdır. Buna karşılık ekonomik değişimler hızlandıkça servetlerin oluşması da çabuklaşır ve bir kuşaklık zaman içinde yeni malikâneler kurulur.

b — Büyük Tarım Mülklerinin Oluşumu

Büyük arazi mülkiyetine giden yollar tefecilik ve köylünün elindeki toprağın gaspıdır. Bu işlemleri başarabilmek için gerekli şartları ise, ilkinde ticaret, ikincisinde de devlet görevi sağlar. Hem söz konusu olan öyle yüksek mevkiler de değildir. Kasabanın birinde ufak bir bakkal dükkânı veya silik bir devlet memuriyeti yeterlidir. Hele bu memuriyet zaptiye teşkilâtı içinde olursa. Birkaç torba şeker, beş on teneke gaz yağı, biraz çay, birkaç alet edavat ve giyim eşyasıyla küçük bir kasaba dükkânı köylünün dış dünyayla bütün temasını temsil eder. Köylünün, kendine yeterli kapalı ekonomisinin çerçevesi içinde üretemeyip de uygarlıktan nasiplendiği malların bütün hepsi işte bu küçük kasaba dükkânında bulunanlardan ibarettir. Yarattığı üretim fazlası, her zaman olduğu gibi çeşitli vergi ve resimlere gittiği için köylü asgari ihtiyacı olan bu malların bedelini bile ödemekten acizdir. O zaman bunları, ertesi yılın ürününü karşılık göstermek üzere, veresiye satın alır. Böylece bir sonraki yılın geliri önceden didiklendiği için köylü bir daha dengesini kuramıyacak ve kasaba bakkalı hiç acele etmeden, sabırla, parça parça

onun toprağına el koyacaktır. Bu işi kıvırabilmek için metotlu bir kafa ve küçük bir ticarî sermaye yetecektir.

Devlet memuriyetinden geçen öbür yola gelince, belki daha çabuk ve daha kesin sonuca varıcıdır ama aynı ölçüde güvenli değildir. Her devlet hizmetinin parayla görüldüğü, bütün hükümlerin, kararların açık artırmayla verildiği bir düzende, hangi türden olursa olsun, bir devlet memuriyeti, çeşitli çıkarları kullanmayı bildikten sonra ilgi çekici hale gelebilir. Bunun gibi mültezimlerin yürütme gücünü temsil eden bir jandarmanın da bu konumundan yararlanmaması pek seyrek rastlanır bir olaydır. Şu veya bu yolla belli bir sermaye edinilince, küçüklü büyüklü iltizamların ikinci elden ihalelerine girilebileceği gibi, tefecilik yolu da açıktır.

Burada şemalandırdığımız bu sürecin birçok örneklerine o çağın yazar ve gazetecilerinin kaleme aldıkları eser ve yazılarda rastlayabiliriz. Ülkede bugün de varlığını sürdüren büyük mülk sahibi ailelerin çoğu servetlerini işte bu dönemde yapmışlardır. Ama ekilen sahalara el konulmasından itibaren, yeni gelenlerin yükselmesinin gitgide güçleştiği de açıktır ve o güne kadar büyük servetleri edinmede birer merhale olarak kullanılan aracı devlet görevleri de bir dengeye kavuşur. Böylece bunların hepsi kendi aralarında bütünleşerek hiyerarşik bir yapıyı; eşraf, ağalar veya mütegallibe sınıfını oluşturur. Bu hiyerarşinin üst kademeleri, mültezimlerle az veya çok özdeşleşmesi gereken büyük arazi sahiplerinden meydana gelir. Devlet tarafından olsa bile, büyük arazi sahiplerinin etkisiyle atanan memur takımı tabiî ki onlara bağlı durumdadır. Büyük mülk sahibi olma fırsatını kaçıran ticaret erbabıyla dükkâncılar da bu hiyerarşinin alt kademelerinde yer alırlar. Kısacası bütün bu kişiler hem nüfuzuyla dolaylı olarak, hem de vilayet meclisleri üzerinde yürüttükleri denetim sayesinde doğrudan doğruya, mahal-

li iktidarı oluştururlar. «Mülki idarenin gereği gibi yürütülmesine mani olan bir amil de mülki amirlerin, tayin edildikleri yerlerde rastladıkları mahalli mukavemet idi. Bu mukavemet, evvela şehir ve kasabalar eşrafından gelmekte idi. Bu yerlerde servet esasına dayanan bir nevi derebeylik vardı. Herkes kendinden daha zengin bir ağanın bir dereceye kadar nüfuzuna zincirleme suretiyle bağlı idi. Böylece, şehirlerde ve kasabalarda nüfuzlu ağaların teşkil ettiği grup veya grupların sözü geçiyordu. Ağaların İstanbul'da, Sarayda veya Bab-ı Âli'de, menfaat sağlamak suretiyle elde ettikleri nüfuzlu hamileri de bulunmakta idi. Mülkî amirler, ağaların bu durumunu hesaba katarak çalışmak zorunda idiler.» (484)

Bütün bunların yanı sıra 1876 Kanun-i Esasisi de ademi merkeziyet (merkezden kopmacılık) ilkesini tanımaktaydı. Vilayet Meclis-i Umumileri (genel meclisleri), bulundukları vilayetin idaresine büyük ölçüde katılabiliyorlardı ve kendilerine, idarecilerin yetkilerini kötüye kullanmaları ve kanun dışına çıkmaları halinde, ilgili makamlara başvurma hakkının tanınması, mülkî amirleri fiilen bunların vesayeti altına sokuyordu (485). Merkezi bürokrasinin Kanun-i Esasiyi 1878 yılından itibaren rafa kaldırması boşunaydı. O fiilen hiçbir zaman yürürlükten kalkmamıştı. Elinde gücü olanlar, bu kanunun işlerine gelen hükümlerini uygulamaya devam ediyorlardı. Böylece İstanbul bürokrasisi, bir kere daha, mahalli güçlerin bir kurtuluş denemesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Bu seferki teşebbüs, uzun vadede sonuç alıcı olacağını gösteriyordu, çünkü ilk defa mahalli iktidar sağlam bir şekilde kendini toprağa oturtmuş durumdaydı.

---

(484) KARAL, E. Z. «Osmanlı Tarihi»
(485) KARAL, E. Z. «Osmanlı Tarihi»

C — Azınlıkların Doruğa Yükselmesi

Buraya kadar sunulan sosyo - ekonomik bütünün içine şimdi bir de etnik bir unsuru, Anadolu'nun gayri müslim unsurunu sokmak gerekir. Ama bu unsur, bütünün arasına sokulmak yerine, özel gruplar oluşturarak ona eklenir. Bu gruplar sistemin genel işleyişine bu halleriyle katılırlar.

Ondokuzuncu yüzyıldaki başlıca değişmelerden biri etnik ve dini özelliklerin açıkça çeşitli sosyo - ekonomik niteliklere dönüşmesidir. Eskiden bu özellikler farklı bir sosyo - ekonomik sistemin belirtileri değil, tersine sona ermiş sosyo - ekonomik oluşumların tortularıydı. Öyleyse bunlar bu halleriyle bir evrime yol açamazlardı. En fazla, bir dış unsurun gelip de kendileriyle ilgileneceği güne kadar bütünden kopuk bazı grupları ayakta tutarak hareketi başlatabilirlerdi. Bu dış unsur Avrupa kapitalizmi oldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan ahaliyi, Avrupa'nın simsarı olmaya; bu yolla da, başlıcasını Anadolu'nun Müslüman halkının temsil ettiği, hem ekonomik hem sosyal bakımdan toprağa, dolayısıyla prekapitalist sistemlere bağlı sınıflarla batı kapitalizmi arasında ara halka haline gelmeye iten süreci daha önce gördük.

Ondokuzuncu yüzyıldan sonraki bu farklılaşma, iki gelişme çizgisi halinde etkinliğini gösterir : içinde sömürenler kadar sömürülenlerin de aynı etnik zümreye mensup olduğu, yerleşik kurumlaşmaya paralel bir hiyerarşinin doğuşu ve sömürüde ayrım yapmayan, malî - ticarî bir egemen sınıfın oluşumu. Daha çok toprağa bağlı olan birinci hareket, muhtemelen her kilisenin kendi hiyerarşisi içinde doğan değişmeler dışta tutulursa, büyük çoğunluğu Müslüman unsurdan oluşan Anadolu'da gelişmez. Yüzyılın sonunda Anadolu'da Rum ve Ermenilerden büyük arazi sahibi olan çok az kişi vardır; ama ortakçılık yapan Rum ve

Ermenilerin sayısı da aynı ölçüde azdır. Azınlıklar, kademeleşmenin iki ucunu da ele geçirmek için mücadele ederek, Türk eşrafıyla Avrupalı büyük ithalât - ihracat firması arasında yer alan ekonomik ve sosyal alanı kaplıyacaklardır.

Bu gelişme, kapitalist ekonominin ve onun en önemli aracı olan demiryolunun Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etme yolunu izleyerek, batıdan doğuya ve kıyı şeridinden ülkenin içlerine doğru oluşur.

Hareket noktası ve işletici güç olan unsur, İstanbul ve İzmir'deki büyük Rum ve Ermeni kolonileridir. Demiryolu tasarıları oluştukça, bu şehirdeki Rum ve Ermeni sermayesi demiryolu hattının geçeceği şehirlerde arazi ve ev satın almakta kullanılır. Bölgede üretilen başlıca ürünlerin ticareti kısa zamanda bu sermayenin denetimi altına girer. Hatta azınlık sermayesi çoğu kere bu ürünlere doğrudan doğruya el koyar. İzmir ve Galata bankerleriyle ticaret evlerinin amaçlarına ulaşabilmek için, kendi yurttaşları arasından devşirilmiş çok sayıda aracıya ihtiyaçları vardı. Bunun için de, büyük irtibat yollarının ülke içine nüfuz edişi doğrultusunda büyük bir kampanyanın yürütülmesi gerekliydi. Kapitalistler, kültür ve edebiyatın bu büyük ve aydın hamileri, var güçlerini kullanarak İstanbul ve İzmir'deki liselerden, Anadolu'nun azçok her yerine serpilmiş ilk ve orta dereceli okullara varıncaya kadar, kültür yuvaları kuruyorlardı. Bu ilk ve orta öğretimden sonra öğrenciler, belli bir elemeden geçerek, kendilerine sağlanan burslarla, daha sonra Rum ve Ermeni teşebbüs ve işletmelerinin kadrolarını oluşturmak üzere yüksek okullara yollanıyordu. Elemeyi kazanamayıp, ilk ve orta öğrenim düzeyinde kalanlar ise, taşradaki aracılar haline geliyordu. Bu örgütlenmenin işlerlik kazanması için bütün köylere uzanan kollara ayrılarak sağlam bir biçimde yerine oturmuş bir ağadan ve yeterli bir otoriteden, kilisenin otoritesinden yarar-

lanılıyordu. Gene aynı kapitalistler tarafından kurulan ve yeterli maddî destek sağlanan, papaz okullarıyla o günün şartlarına uydurulan kilise hiyerarşisi, Hıristiyan azınlıklara ait banka ve ticaret evlerine personel yetiştirmeye koyuluyordu.

1890 yıllarına doğru İzmir vilayetinde, 300 bin Hıristiyana karşılık, aşağı yukarı 1.100.000 Müslüman vardı. Öyleyken aynı vilayet sınırları içinde, ilk öğretim gören 18.086 gayri müslime karşı 11.125 Müslüman; orta öğretim gören 7.335 gayri müslime karşı 3.521 Müslüman öğrenci vardır. Nüfus ağırlıkları hesaba katıldığında, orta öğretim gören gayri müslim öğrencilerin sayısı, Müslüman öğrencilerin aşağı yukarı sekiz katıdır. Erzurum vilayetinde 500 bin Müslüman nüfus içinde 1.343 öğrenci; 135 bin Ermeni nüfus içinde ise 3.415 öğrenci vardır. Yine Erzurum şehrinde 16 Müslüman okuluna karşılık 178 Ermeni okulu bulunmaktadır, Ankara'da 1.565 Rum için toptan 331 mevcudlu 4 okul vardır. Konya'da 40 bin Müslüman nüfusu içinde okuyan öğrenci sayısı 900 iken, 4 bin Rum ve Ermeni nüfusu içinde okuyan öğrenci sayısı 700'e varır (486).

Merkezî idare, ödenecek senetler, ordu giderleri ve padişahın sivil maiyetinin masrafları arasında, bütçesinde millî eğitim giderleri için pek fazla bir pay ayıramaz. Türk - Müslüman mahallî güçlere gelince, eğitime açıktan açığa karşı çıkarlar. Rum ve Ermeni kapitalisti için eğitim, nasıl kendi sisteminin mantığı içinde yer alırsa; sömürülenler için bu eğitimin sistemli olarak engellenmesi de, egemenliği ekonomi dışı unsurlara dayandığı sürece, büyük arazi sahibinin mantığı içinde öylece yer alır.

Bu örgütlenme gayri müslim ahalinin her tabakasını etkiler ve belli ki, bizzat Müslüman halk içinde de

(486) CUINET, V. «La Turquie d'Asie...» adlı esere göre.

tepkilere yol açar. Hıristiyan köyleri, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün reayasını etkisi altında tutan, ama şimdi sadece Müslümanlara has olan sefaletten yavaş yavaş kurtulurlar. Bu köyler nüfus fazlalarını, müstahdem olarak veya hafif ayak işlerinde çalışmak üzere kapitalist hemşerilerinin yanına gönderirler ve karşılığında bu gurbetçilerden kendilerine maddî yardım gelir. Üstelik Hristiyan köyleri devlet yetkililerinin ve mültezimlerin yolsuzluklarına karşı çok daha fazla himaye altındadır. Bir Hıristiyan köylü topluluğu tarafından yapılan şikâyet, kilise hiyerarşisi kanalıyla patrikhaneye veya İstanbul'daki üst makamlara, ordan da himayeci ülkenin büyükelçiliğine ulaşır. Hatta kimi zaman bu ulaştırma işi konsolosluk yoluyla olur ve sonuçta büyükelçiliğin Bab-ı Âli'ye yaptığı bir müracaatla işler yoluna girer. Türk köylüsüne gelince, habire derdini anlatacak adam arar (487).

Mahalli ticaret uluslararası ticarete bağlı kaldıkça, Rum ve Ermeni kolonileri Anadolu şehirlerinde yerleşip güçlenirler ve İstanbul'la İzmir'deki büyük ticaret evlerinin kılavuzluğunda, bulundukları bölgenin ticarî faaliyetlerini ele geçirirler. Ankara'da «bütün dükkânlar Hıristiyanların tekelindedir ve bu yüzden bu Müslüman şehirde pazar günü aradığın hiçbir şeyi bulmak mümkün değildir.» (488) Kayseri'de «Rumlar ve Ermeniler şehrin toplam nüfusunun aşağı yukarı yarısını teşkil ederler: dışarıyla ticaret ise fiilen onların elindedir. Müslüman parekendecilerin ve küçük dükkân sahiplerinin faaliyeti mahallî ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlıdır.» (489)

Ekonomik hayata bu el koyuş ticarî faaliyetlerle de

(487) Bkz. ELİÇİN, E. T. «Kemalist Devrim İdeolojisi» İstanbul 1970
(488) CHOLET (De) «Armenie. Kurdistan et...»
(489) PERCY, M. P. «Highlands of Asiatic Turkey» **(Anadolu'da Dağlık Kesim)** London 1901

sınırlanmaz; özel bir çıkar ifade ettiğinde, üretimin kendisini de denetim altına almaya kadar yaygınlaşır. Uşak'ta Müslümanların geleneksel faaliyet alanı olan halıcılık, Hıristiyanların eline geçer. Yüzyılın sonunda 2.500 Rum ve Ermeni ailesi bu işle uğraşmaktadır (490). Konya'da İngiliz Konsolos yardımcısı şahsen halı imalâtıyla meşguldür ve işinde sadece Rum ve Ermeni kızları çalıştırır (491). Batı Anadolu'daki maden işletmecileri de, aynı şekilde, hemen hemen tamamen Hıristiyanlardan oluşmaktadır. İster yerli ister yabancı olsun, bu Hıristiyanlar, işçi seçerken Van ve Muş taraflarından gelen Ermeni asıllıları tercih ederler (492). Hatta tarım alanında ihracata yönelik tarım ürünlerinin ağır bastığı Ege kıyı şeridindeki verimli topraklarda bile Hıristiyan unsur üstünlük kazanır. «Rum köylüleri yavaş yavaş içteki sancaklara doğru ilerlerler. Türkler bu tedrici yayılmaya direneceklerine, ilk anda göze batmaksızın ama sürekli bir biçimde yerlerini onlara bırakırlar. Daha birkaç yıl önce sırf Türklerden oluşan yerler silme Rum dolar. İzmir körfezinin çevresi, bu olgunun en göze çarpıcı delillerini gözönüne serer.» (493)

Böylece Hıristiyan unsur gitgide, ülkenin en üretken faaliyetlerini kendi tekeline alırken Müslüman unsuru en az verimli tarım faaliyetlerine ve küçük zanaatkârlığa iter. Hatta hancılık ve kervansaraycılık bile Rumlarla Ermenilerin elindedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım üretimiyle yabancı ülkelere yapılan ihracat arasındaki ekonomik alanı bütünüyle denetimi altına alamamaktn duyduğu hoşnutsuzlukla Hıristiyan unsur, Müslüman eşrafın sosyo - ekonomik mevkiine karşı da saldırıya geçer. Batıda

(490) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»
(491) PERCY, M. P. «Highlands of...»
(492) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»
(493) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»

Rum büyük arazi sahipleri çoğalır. Küçük Asya'da birçok Ermeni mültezime raslanır. Aynı şekilde, eşrafın temel ekonomik dayanaklarından biri olduğunu daha önce gördüğümüz kasaba bakkallığı da hergün biraz daha azınlıkların eline geçmektedir (494). Özel alanlarına girişilen bu saldırıya karşı kendilerini savunma zorunluluğunu duyan eşraf, şiddetle karşı harekete geçecek ve nüfusun ancak beşte birini meydana getiren, kendini ayakta tutabilmek için yabancı devletlerin sürekli müdahalesine gereklilik duyan Hıristiyan unsur, otuz yıllık bir mücadeleden ve 1890 la 1924 yılları arasındaki atılımdan sonra, imhaya uğrayacaktır.

Eşrafın bu karşı hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen ulusal savaş sırasında amacına ulaşacaktır. O güne kadar, azınlıklar ülkenin belli başlı gelir kaynaklarını denetimleri altında tutmağa devam edeceklerdir. 1914 yılına doğru Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yatırılan sermayelerin dağılımı şöylece belirir (495) ·

Milliyet	Yatırılan Toplam Sermayenin %'sl
Türk	15
Rum	50
Ermeni	20
Yahudi	5
Yabancı Uyruk	10

Rougon'un İzmir vilayetinin ekonomik ve ticarî durumuyla ilgili kitabında ek olarak verdiği işletmelere ait lis-

(494) Bkz. SUSNITZKI, A. J. «Zur Gliederung Wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitaten in Türkei» **(Türkiye'de Milllyetlere Göre İşbölümü)** Zikreden ISSAWI, C. «The Economic history...»

(495) YALMAN A. E. «The developpment of Modern Turkey as measured by its Press» **(Türk Basınına Göre Türklye'de Gelişme)** Bkz. ÇAVDAR T. «Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu» İstanbul 1970

tede bir tek Türk adına bile raslanmaz. Bu şehirde büyük dış ticaret yabancı uyrukluların elindedir. Büyük ihracat müesseseleriyle toprak sahipleri arasında aracılığı Rum işletmeleri yapar. Rum simsarlar büyük çiftçilere avanslar açarak kaldırılan ürünü rehin altına alırlar ve bu işlerde de Türk simsarları kullanırlardı (496). Osmanlı İmparatorluğu'nda uluslararası ticareti en iyi temsil eden İzmir'de ekonomik hiyerarşi en tipik biçimiyle belirir.

İstanbul'da uluslararası ticaretle uğraşan Türklerin oranı % 4'dür; komisyonculuk işlerinde bu oran % 3'e, liman işleriyle ilgili işletmelerde ise sıfıra düşer. Esham ve kambiyo borsasında alıcı ve simsarların % 95'i gayri müslimdir. Bankalar ve sigorta şirketleri ya yabancı uyruklulara, ya da azınlıklara aittir. Toptancı tüccarlar arasında Türklerin oranı % 15'tir; perakendeciler arasında bu oran % 25'e yükselir. Yalnız firma sayısı asıl alınarak elde edilen bu yüzdeler, bir de iş hacmi gözönünde tutulursa % 10 un bile altına düşecektir (497).

II — BÜYÜK ŞEHİRLERDE DURUM VE BAŞKENT

Yukardaki rakamlar, büyük şehirlerdeki ve özellikle yabancı uyruklularla azınlıkların egemen bulunduğu başkentteki sosyo - ekonomik şartlar hakkında bize bir fikir verir. Bu unsurların yanısıra, Türk - Müslüman halkın çeşitli kategorileri de evrime uğrar.

A — Şehir Proletaryası

Kırlardaki nüfus fazlasının bir kısmı büyük şehirlere ve başkente doğru göçer. Ama en belirgin özelliği asalak-

(496) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(497) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

lık olan bu şehirler yeterli iş imkânları yaratmaz. Bu da bir yandan göçü sınırlar; öte yandan da asıl kaynağını şehir dışından gelenlerden alan bir lumpen proletarya yaratır. Şehrin dış mahallelerinde yaşayan bu lumpen proletarya bazı işlerde özelleşmiştir. Bu işler, üyelerinin çok kere, gelinen memlekete göre camiaya kabul edildiği, çeşitli lonca kuruluşları meydana getirir. Gemi hamalları, kayıkçılar v.b., başkanları ve özel tarifeleri olan loncalar halinde biraraya gelirler. İstanbul'un bir semtinden ötekine kayıkla insan taşıyanlar aynı köyden, işkembe satan seyyar satıcılar da aynı bölgedendir. Her loncanın üyeleri kendi aralarında yardımlaşırlar ve işten ayrılacakları zaman yerlerini kendi hemşerilerine bırakırlar. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar bu işlerde Müslümanlar gibi, Rumlar ve Ermeniler de çalışıyordu. Ne var ki, bu loncaların mevcudu çok kere sınırlı kalır ve kırlardan göçenlerin çoğu büyük şehirlere geçici olarak gelirler.

Kelimenin asıl anlamıyla, şehir proletaryasına gelince, başvurulan kaynaklarda bu konudaki değerlendirmeler birbirini tutmamaktadır. 1915 yılında, sanayi ve Ticaret Odaları tarafından yapılan bir sayımda, ülkenin bütünündeki 264 sınaî işletmede çalışan işçi sayısı 14.060'tır (498). Bir diğer yazar 1908 yılında ülkenin başlıca üç büyük şehrinde yani İstanbul, Selanik ve İzmir'de çalışan işçi sayısını 100 bin olarak değerlendirmektedir (499). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını kaybetmesi ve 1914 seferberliği işçi sayısında bir düşüklük meydana getirmiş olsa gerektir; ama gene de bu iki değerlendirmenin aynı tabandan kalkınmadıkları apaçıktır. Bir üçüncü değerlendirmede de, gene 1908 yılında İstanbul'daki işçi sayısı 50 bin, bütün ülkedeki işçi sayısı ise 1 milyon civarında

(498) Zikreden AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(499) SÜLKER, K. «100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri» İstanbul 1968

olarak gösterilmektedir (500). Yazar bu rakamın içine tarım, imalât ve hizmet kesimlerindeki bütün emekçileri sokmuş olsa gerek.

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde vasıfsız bir işçi günde 2 ilâ 3 kuruş; vasıflı bir inşaat işçisi günde 3 ilâ 4 kuruş; çoğunluğu Rum ve Ermeni olan ustalar ise günde 6 kuruş kazanmaktaydı (501). 1908 yılından önce, 16 saate kadar varan bir işgünü karşılığı ücretler, altı - yedi kuruşu pek aşmaz (502). Aynı dönemde birinci derecede zaruri maddelerin fiyatları şöyledir (503) :

Bir okka ekmek	1 Kuruş
Bir okka tereyağ	14 Kuruş
Bir okka peynir	4 Kuruş
Bir okka et	2 Kuruş
Bir okka süt	1 Kuruş 20 para
Gaz yağının okkası	10 Kuruş
Bir okka pirinç	4-5 Kuruş
Sabunun okkası	6 Kuruş
Şekerin okkası	7 Kuruş
Bir at yükü odun	3-5 Kuruş

Babanın günde 6 kuruş kazanabildiği, beş kişilik ortalama bir aile için bu rakamlar şunu ifade eder: günde bir ekmek, ayda birer okka et, tereyağ, pirinç, süt, peynirle, gerekli sebzeler, gazyağı, ısınmak ve ocakta yakmak için odun. Satın alma gücündeki düşüşü daha iyi kavrayabilmek için bu fiyat ve ücretlerl aynı şekilde onaltıncı yüzyıldaki fiyat ve ücretlerle (504) karşılaştırabiliriz. Bu iş-

(500) SENCER, O. «Türkiye'de İşçi Sınıfı» İstanbul 1969
(501) ÇAVDAR, T. «Osmanlıların Yarı...»
(502) ERİŞÇİ, L. «Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi» İstanbul 1951
(503) ÇAVDAR, T. «Osmanlıların Yarı...»
(504) Fiyatlar için Bkz. cilt I sayfa 277 Ücretler İçin Bkz. Cilt I sayfa 286-287

çilerin mesken durumuna gelince, gecekondularda tıkış tıkış bir halde yaşarlar. Bunlara ödedikleri kira ise çok kere aldıkları ücretin en büyük kısmını yiyip yutar (505).

Bu durum hep tevekkülle karşılanmaz ve tepkiler hayli erkenden doğar. İlk defa 1871 yılında bir işçi yardımlaşma cemiyetinden sözedilir. Ertesi yıl ise üç ay boyunca boşuboşuna ücretlerinin ödenmesini bekleyen gemi inşaatı işçileri greve giderler. Bu hareketin elebaşılarının aynı inşaatta çalışan yabancı işçiler olması muhtemeldir. Ama gene de aynı yıl içinde iki demiryolu hattının işçileriyle, en eski devlet işletmelerinden biri olan Beykoz deri fabrikasının işçileri de aynı yoldan yürürler. Bu hareketler 1876'nın kargaşa döneminde ve Osmanlı - Rus savaşından hemen sonra, bir çıkış yapar : 1876'da üç, 1878'de üç, 1879 da dört, 1880'de üç grev (506). Sonra, II. Abdülhamid rejimi gelir. Bu dönem içinde, 1895 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kışkırtmasıyla bir Osmanlı Amele Cemiyeti kurulup bir yıl sonra da kapatıldı. Bu dönemin tek önemli hareketi 1906 yılındaki Reji Tütün İşçileri grevidir. Grev, hükümet güçleri tarafından kırıldı ve elebaşıları tutuklandı.

Ancak Genç Türklerin iktidara gelmesiyledir ki, işçi hareketleri yeniden başlayacak ve aynı zamanda anti - emperyalist bir niteliğe bürünecektir. Bütün büyük kuruluşlar ve bayındırlık hizmetleri yabancıların elinde olduğuna göre, bu kaçınılmaz bir sonuçtu. 1908 yılında meşrutiyetin ihyasıyla 1909 yılındaki karşı - devrim denemesi arasında tespit edilen grev sayısı 27'den az değildir. Bunların çoğu demiryolu ve tramvay işletmelerinde çıkmıştır. Ama kimisi de fabrikalarda ve ticarî kuruluşlardaki me-

(505) ERİŞÇİ, L. «Türkiye'de İşçi...»
(506) FİŞEK, K. «Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı» Ankara 1969

murlar arasında patlak vermiş çeşitli sonuçlar yaratmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1909 yılında iktidarını pekiştirince, yeni Meclis-i Mebusan yoluyla grevi yasaklayan bir kanun çıkartır ama hareketler devam eder. 1910 yılında yedi, 1911 yılında ise dokuz grev olayı görülür. 1910 yılında Osmanlı Sosyalist Fırkası adlı bir parti oluşmaya yönelir ama gene aynı yıl içinde dağılır. Nihayet 1913 yılındaki hükümet darbesi, ertesi yıl da genel seferberlik bütün hareketleri durdururken, savaşlar ve Jön Türklerin güttüğü siyaset yüzünden, durum işçiler için daha beter hale gelir. Kadın emeğinin kullanılması gözle görülür derecede artar ve ücretler düşer. Kadın işçi oranı iplik sanayiinde % 95, dokuma sanayiinde ve tütün rejisinde % 50'dir. Oriental Carpet Manifacture'de çalışan 15 bin kadın ve çocuk günde ortalama bir buçuk kuruş kazanmaktadır (507).

Dıştan gelme ekonomik eylemin ürünü olan bu işçi sınıfı, içte oluşan bir burjuvaziye karşı tavır almaz. Bu sınıfın gelişmesi gibi eylemi de, kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuzunun özel biçimine sıkı sıkıya bağlı kalır.

B — Küçük Burjuvazi

Proletarya gibi küçük burjuvazinin de varoluşu Avrupalı teşebbüslere ve sermayeye bağlıdır. Ama bu durum proletaryayı emperyalizme karşı mücadeleye yöneltirken, Osmanlı küçük burjuvazisini onunla kaynaşmaya götürür. Küçük ticaret erbabı, yabancıların ve onların simsarları olan Rumlarla Ermenilerin yönettiği uluslararası büyük ticaret sayesinde ekmeğini çıkartır hale geldikçe emperyalizmin düzeni ve çıkarlarıyla aynı çizgiye gelmek zorun-

(507) FİŞEK, K. «Türkiye'de Kapitalizmin...»

dadır. Abdülhamid dönemi, panislamizm ve Arap - Müslüman faziletlerinin göklere çıkarılması ve göstermelikleri ardında, asıl Avrupa burjuva uygarlığını şehir küçük burjuvazisine aşılayıp benimsetme çağıdır. Küçük zanaat ve ticaret erbabının Avrupa'ya karşı görüşleri, çıkarları Avrupa'nın varlığına bağlı hale geldikçe keskinliğini yitirir.

Aşırı yasaklarına ve gülünç sansürüne rağmen II. Abdülhamid rejimi dönemi, şehir zengin ve orta sınıflarının Avrupa kültürünün bütün ürünlerini sindirdiği çağdır. Abdülhamid düzenlediği gece toplantılarında Şerlok Holmes'in maceralarını okutturur (508). Pierre Loti bize «Rue de la Paix» den giyinen, Baudelaire okuyan ve piyanoda César Frank çalan paşa kızlarını tasvir ederken (509), çarşıda tefrika romanlar ve resimli dergiler görülmeğe başlar (510). İstanbul yarı şarklı, yarı Avrupai, ne idüğü belirsiz şehir ifadesini, Batıya açılmak amacıyla kendi ülkesine sırtını dönen şehir ifadesini işte bu dönemde edinir. İş muhiti olan Galata semtinde, ondokuzuncu yüzyıl İtalyan gotiğiyle, yeni - islâmi üslupta binalar yanyanadır. Karagöz'ün yanısıra operetler de «temaşa» konusu haline gelir. Ramazan geceleri, eğlence yerlerinde kanto okunmağa başlarken burjuva evlerine de konsol, büfe, Louis XV stili koltuklar girer.

Avrupa uygarlığına karşı çıkma, bu uygarlığı reddetme giderek —belli bir yarışma anlayışıyla— başı kıçı belli olmayan bir biçimde ona özenmeye veya onu taklit etmeye dönüşür. Bir «millî burjuvazi» yaratma isteği ise bu küçük burjuvazi sınıfında ama onun özel bir kategorisi

---

(508) HASLIP, J. «The Sultan. The Life of Abdülhamit II» **(Bir Sultan. II. Abdülhamidin Hayatı)** London 1958

(509) LOTI P. «Les désenchantées» **(Kırgınlar)** Paris 1904

(510) Bkz. BERKES N. «The developpement of secularism in Turkey» **(Türkiye'de Laikliğin Gelişmesi)** Montreal 1964

içinde doğar : bu kategori Osmanlı bürokrasisinin tabanını, özellikle de orduyu oluşturan kategoridir.

Küçük burjuvazi, her zaman olduğu gibi bürokrasinin aşağı kademelerine eleman sağlamaya devam eder : İstanbul'daki nezaretlere (bakanlıklara) memur, orduya subay... Ama gerçekleştirilen reformlar, bu unsurların artık ne medrese öğrencileri, ne de alaylı askerler arasından devşirilmesine imkân verir. İstanbul'da açılan, öğretmenlerinin çoğu yabancı ve genellikle Fransızca öğrenim yapan her türden okul, Osmanlı küçük ve orta burjuvazisinden gelmiş olanlara batılı temeller üzerinden eğitim görme, sonra da devlet idaresinde veya orduda kendine bir iş bulma imkânını sağlar. Bu kişilerin hayat şartları, eğitimleri ve daha sonraki yıllarda ülke gerçekleriyle temasa gelmeleri milliyetçi, sonunda da devrimci aydın bir burjuva kategorisi yaratır. Bu kategori, bu anlamda, temsil ettiği sosyal sınıf içinde ülkenin hayatına egemen olma isteği duyar. Gerçi bu hareketler kimi zaman sembolist şiirler veya Macbeth'den, Hernani'den, Peer Gynt'den esinlenerek kaleme alınmış tragedyalar yaratır ama, öte yandan Türk tarihinin ilk siyasal burjuva partisi olan Jön Türkleri de kendi bağrından çıkarır.

C -- Bürokrasi

Abdülhamit diktatörlüğü Osmanlı bürokrasisinin son dönemini teşkil eder. 1878 yılında ilk Meclis-i Mebusan'ın dağılmasıyla birlikte Sarayın etrafına çöreklenmiş olan çevreler iktidarlarını sürdürebilmek için son bir gayret gösterirler. Bu çaba, Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamenter (meclisli) bir çözüme ilke olarak karşı; doğrudan doğruya müdahalelerin daha etkili olacağı bir rejimin yardımına koşmağa her an hazır büyük devletlerin desteği sayesinde tam otuz yıl sürecektir. Osmanlı Bankası ve Osmanlı

Düyun-u Umumiye İdaresi yoluyla doğrudan bir malî denetimin uygulanması, bürokratları gelirlerinden ve Batı emperyalizmi hesabına yüklendikleri Osmanlı ülkesindeki artık ürünün tahsildarlığı görevinden büyük çapta yoksun eder. Düyun-u Umumiye İdaresi yoluyla batılı kapitalistler, üreticilerle doğrudan doğruya temas kurar; istikrazların tahsis yolları ise çok kere Osmanlı Bankası'nın denetiminden geçer. Aynı zamanda taşra eşrafı —toprağa el koyma olgusu arttıkça— başkentten daha bağımsız hale gelir.

Bürokratlar üzerinde her yandan ağırlığını duyuran tehlikeler, onları, kesinlikle varlıklarının tek sebebi olan yabancı kapitalizmin kucağına düşürür. Bunlar, emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sömürü düzenini yürütürken kullandığı iki aletten biri haline gelirler. Öteki alet de gayri müslim burjuvazidir. Ülkenin ve ülke zenginliklerinin yöneticisi olarak bu bürokratlar, Avrupalı iş adamlarını kendi yararlarına ihalelere sokarak, onlara iş imkânları sağlamaya çalışırlar. Yukarı kademe doğrudan doğruya yabancı büyük elçiliklere bağlıdır. Bu da o günün uluslararası şartlarına göre, bir sadrazamın koltuğundan olup yerine yenisinin gelmesine; bu tür değişmelerin birbirini kovalamasına yol açar. Bu tür devlet adamları, büyükelçiliklerden birine olan «sadakat» larını yeterince ispat ettikten sonra hükümetin tam onların kapılandığı devletle bir işi olduğu sırada, nüfuzlarının söz konusu ülke üzerinde sökeceğini ileri sürerek siyaset sahnesinde gözükürler. Oysa yabancı büyükelçilik, iktidarda kendi çıkarını koruyacak birine ihtiyacı olduğu sürece oyununu oynar; sonra sıra bir başka büyükelçilikte, bir başka paşadadır.

Nazırlar ve devlet kademelerindeki yüksek mevki sahipleri büyük şirketlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şubelerinin idare meclislerine dahil olmadıkları zaman bile, bu şirketlerin simsarları durumundadır. Meselâ Harbiye Nazırı M. Rıza Paşa servetini Krupp'la olan ilişkilerine borç-

ludur (511); hariciye nazırı Noradungyan Efendi, Osmanlı Bankasına bağlı Genel Sigorta şirketinin idare meclisi başkanıdır. Padişahın şahsî kâtiplerinden Nuri bey tütün rejisinin idare meclisi üyesidir (512). Sadrazamlık mevkiini işgal etmiş bir Sait Paşa Beyazıt - Şişli arasındaki tünel inşaatının imtiyazını bir Alman şirketine vermek için, Deutsche Bank'tan 15 bin Osmanlı altını rüşvet istemektedir (513). Padişahın bütün yakınları ve Saraya girmiş kişiler de, aynı şekilde ülkede faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerde şu ya da bu ölçüde, yüksek mevkiler işgal ederler.

Bu bürokrasinin tepesinde, padişahın bizzat kendisi, kişisel gelirlerini arttırmanın yollarını arar. Abdülhamid geleneksel Osmanlı mülkiyet rejiminde mirî araziyle hükümdarın özel mülkiyetinin birbirine karışmış olmasından yararlanarak iltizama verilen mirî toprakların gelirini kendi adına toplatır ve gene, Mezopotamya'daki petrol yataklarının bulunduğu araziyi kendi üzerine geçirir. Kurnazlığı kadar, çabuk da kanan bir mizaca sahip olmasıyla da tanınan Abdülhamid, nazırları hem dehşete salar; hem de «kişisel rejim» dediğimiz iktidar biçimlerinde kural olduğu üzere, bürokratları tek tek felâkete uğratsa bile toplu halde onların kolayca dümen suyuna girer. Maiyetindekiler işi sürüncemede bırakıp «bahşiş» koparmak amacıyla her yeni yabancı yatırıma karşı, padişahta ilk önce bir kuşku uyandırırlar; kendi gönülleri olduktan sonra ise, onu ikna etmenin bir yoluna bakarlardı. Buna karşılık padişah, onların çıkarlarına dokunaklı bir karar almasın, onu bu kararından caydırmak için sonuna kadar direnirlerdi. Başkentte telefon şebekesi kurulması işinde olduğu gibi. Bu

(511) ULUBELEN, E «İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye» İstanbul 1967
(512) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(513) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

«şeytan icadı sümme haşa» reddedilmişti. Çünkü zat-ı şahanelerinin kılı kırk yararcasına titizliği gibi uykusuzluk illeti de pek meşhurdu. Heyet-i Vükela böyle bir aleti başına bela edip, korku ve tedirginlik içinde, her an tetikte durmaktan hiç de yana değildi (514).

Hasılı bu bürokrasi, kendi gelir kaynaklarını sürdürebilmek amacıyla millî bir burjuvazinin yaratılmasına bilinçli ve nesnel olarak karşı çıkacaktır. «En yüksek gelişmesini II. Abdülhamid zamanında bulan bu sınıf ekonomik çıkarları yüzünden endüstri sermayeciliğine, büyük teşebbüslere girmek isteyen yerli burjuvazinin uyanış hareketlerine, ekonomik çıkarları dolayısıyla engel oluyordu. Anonim şirketlerin kuruluşunu bile "padişaha karşı bir toplantı yeri olan bir dernek" diye göstererek yasaklıyordu. Devletin siyasal kudretinden faydalanan bu zümre için istibdadın devamından daha elverişli bir durum olamazdı.»(515) İmparatorluğun siyasal ve ekonomik sahnesi içinde bürokrasinin bu durumu, ulusal (millî) bir hareketin filizlenmesine özgürlük tanıyacak olan bir burjuva devrimini gerekli kılacaktır.

EMPERYALİZMİN NÜFUZ EDİŞİ

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal sınıfların evrimi ve ilişkileri, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında ülkeyi fiili bir sömürgeye dönüştüren emperyalizmin nüfuzu hesaba katılmadıkça gözden geçirilemez. Her sosyal sınıf tanımını, hem kendi yapıları, hem de giderek ekonomik ağların bütününü denetimi altına alan emperyalizmin karşısında yüklendiği rol içinde bulur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1878

(514) Bkz. HASLIP, J. «The Sultan...»
(515) ŞANDA, H. A. «Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri»

yılında askerî, 1881 yılında da ekonomik olarak teslim bayrağını çekişi, sadece uluslararası zorunluluklar tarafından yönetilen, nüfuz ve aşırı sömürü önündeki son engelleri de kaldırır. Bundan böyle Bab-ı Âli'yi batılı çıkarlara itaate zorlamak için diplomatik meseleler yaratmak söz konusu değildir; çünkü Bab-ı Âli sonunda, Avrupa başkentlerinde işlenip alınan kararların kayıt kalemi haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki son safhanın temellerini dünyanın çeşitli emperyalizmler arasında paylaşılmasında; Birinci Dünya Savaşı'ndan önce tarih sahnesine çıkan ve bu savaşa yol açan paylaşmada aramamız gerekir.

Bu dönemin niteliğini çizen bir başka olgu da, emperyalizmin ülkenin ta içine kadar nüfuz edişidir. Böylece olayların ağırlık merkezi İmparatorluk başkentinden, bir yandan Avrupa başkentlerine, öte yandan da ülkedeki üretim merkezlerine doğru kayar. Anadolu'nun kasaba çarşısından İngiliz, ya da Alman büyük sanayi şehrine kadar bir sömürü ağı doğar. Bu ağ, bütün mahallî zümrelerden yararlanarak bağımsız hale gelmeye yönelir; ülke zenginliklerine el koyuşunu sağlama almak için emperyalizmin her türlü siyasal, ekonomik, kültürel ve dinî imkân alanlarından yararlanır. Nüfuz bölgelerinin bölüşümü de işte bu unsurlar arasında hükmünü yürütür.

I — DİPLOMATİK AĞ

Nüfuzun resmî ağını konsolosluklar meydana getiriyordu. Ondokuzuncu yüzyıla kadar bu konsolosluklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük limanlarıyla belli başlı ticaret şehirlerinde yerleşmiş tüccarlardan oluşan «millet» lerle sıkı bağlar içindeydi. Konsolosa hem temsilcisi olduğu hükümet, hem de Bab-ı Âli tarafından, bulunduğu mahalle yerleşmiş yurttaşlarının başkanı ve sorumlusu gözüyle bakılırdı. Ondokuzuncu yüzyıldaki evrimleşmeyle bir-

likte bu konsolosluklar giderek emperyalist nüfuz bölgelerini yerine oturtma işinin öncü müfrezeleri, mahalli gayri müslim ahalinin koruyucuları ve başları en sonunda da, o mahallin yarı resmî ama gerçek karar mercii haline gelir. İstanbul'daki büyükelçiliklere, ticaret ve sanayinin mahalli durumu hakkında gönderdikleri raporlar bir yana, ilgi çekici maden yataklarının yerini belirtmek veya stratejik bilgiler edinip onlara yollamak amacıyla, arazi üzerinde maden araştırmaları yapmaya, haritacılıkla ilgili verileri toplamaya girişirler. Yabancılara tanınan imtiyazları ellerinde tutmakla, yerli ahaliye özellikle de Hıristiyanlara pasaportlar, patentler satıp zenginleşirler (516) ve çoğu zaman mahalli sanayi dallarına yatırım yapıp bir süre sonra bunları da denetimleri altına alırlar. Büyük elçiliklere verdikleri raporlarla görev yaptıkları yerde bulunan bütün devlet memurlarının kaderini kendi ellerinde tutarlar. Bir valinin yerinden edilmesi için, İstanbul'da büyükelçilik tercümanına gönderilen bir mektup yeterlidir. Bu yüzden bir mahalde görevde bulunan bütün devlet memurları, herşeyden önce, mevkilerini kaybetmek korkusuyla, konsoloslukların «emrine âmade» durumda bulunurlar (517).

İşte bütün bunlardan ötürü, Anadolu'nun en uzak vilayetlerinde bile konsolosluklar açılmıştır. Çeşitli büyük devletler arasındaki rekabet kızıştıkça, bir vilayette açılan bir konsolosluğu derhal birkaç konsolosluğun daha açılması izler. Hepsi de o bölgedeki Osmanlı uyruğu Hıristiyanları, mahalli gelir kaynaklarını ve idareyi kendi etkileri altına alma kavgasına tutuşurlar. Bu kavgaya en son katılan Amerikalıların kurduğu konsolosluklar kısa zamanda büyük önem kazanır. 1831 yılında İzmir'de açılan ilk konsolosluktan sonraki seksen yıl içinde, Amerikalıların

(516) ELİÇİN, E. T. «Kemalist...»
(517) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklarının sayısı kırkbeşe varır (518).

II — KÜLTÜREL AĞ

Diplomatik ağ, misyonerlerin ve papaz okullarının çabasıyla yayılan kültürel ağla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kuruluşlar, emperyalizmin nüfuz edişinde üstün bir rol oynar ve bu olgu o günün yayınlarında açıkça görülür. Buna bir örnek olarak 1902 Şubat ayında Bulletin du Comite'de l'Asie Française'de (*), Fransız hükümetinin Doğu'daki dinî okullara yapacağı yeni yardımları haber veren makaleyi gösterebiliriz :

«Dışişleri bütçesi üzerine yapılan tartışmalar dikkatleri yeniden Doğu'da, maddî kaynaklarını Fransa'nın sağladığı kuruluşlara çekti. Sayın bakan bütçe tasarısının IX. bölümünde "Doğu'daki Fransız kuruluşlarına, okullara paraca yardımda bulunma ve çeşitli dinî kuruluşların giderlerini karşılama amacıyla", 850 bin franklık bir ödenek konmasını teklif etmişti; bu meblağın büyük bir kısmı ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetimize tahsis edilecekti. (...)

«Bu konudaki kararın, zaten kimsenin asla şüphe duymadığı önemi, Suriye'de, Filistin'de ve bütün Küçük Asya'da nüfuz üstünlüğümüzün timsali olan kuruluşların sayısı ve niteliği bilinince, daha belirgin hale gelir.

«Bölüm IX'da kaydedilen ödenek, aynı zamanda Eglises Unies Catholiques'e (Birleşik Katolik Kiliseleri) bağlı, Fransızca öğrenim yapan Rum okullarına para yardımı yapmakta da kullanılmaktadır. İlk ve orta öğretim yapan bu Katolik - Ermeni, Katolik - Süryanî, Katolik - Rum, Ma-

(518) CEM, İ. «Türkiye'de Geri...»

(*) Fransız Asya'sı Komitesi Bülteni (Ç. N.)

runî ve Koptî okullarının sayısı hayli kabarıktır. Bu okullar Ankara, Erzurum, Halep, Şam ve Beyrut'ta da bulunmaktadır. Çocuklarını buralara yollayan çevreler bakımından, bu okullar bizim için çok yararlıdır.

«Böylece bütün bu şehirlerde bulunan sosyal sınıflara hitap eden, katolik inancının bütün tarikatlarını özümseyen, hatta bu yolla çeşitli milliyetlerin ihtiyaçlarına kendini uyduran, ama bizim uyruklarımızın varlığıyla veya sadece bizim dilimizin okutulmasıyla Fransız nüfuzunun kabul ettirilmesi demek olan ortak bir çizgiye sahip, her türden teşekkül bizim dinî himayemiz altında biraraya toplanmıştır.

«(...) Reformcuların anlayışına göre, himayenin ortadan kaldırılmasından çok, dönüşüme uğraması sözkonusudur. Onlar bizim Doğu Akdeniz'deki (Levant'daki) faaliyetimizi laikleştirmek isterler.

«Himayenin daha etkili olabilmesi ulusu ulus yapan, bir başka deyişle, onunla kaynaşmış durumda olan dinî inanca uygun olması gerekli değil midir? Doğu'daki Fransız nüfuzunun bütün tarihi gibi, sırrı da işte bu noktada saklıdır: onun gücü, ister lâtin ister Rum geleneğine bağlı olsun, bu kalabalık Katolik çevreye dayanır. Her yana yayılmış olan bu çevreye dahil topluluklar Fransa'nın kişiliğinde, kendi kiliselerinin, inançlarının, milliyetlerinin koruyucusunu görürler; kiliselerini savunan, inançlarını öğreten odur.» (519)

Kökleri çağımızın ta ilk yüzyıllarına kadar uzayan, Anadolu'nun ve Suriye'nin kapalı bölgelerinde tortulaşıp kalmış bütün tarikat ayrılıklarını, emperyalist devletler her mahalde kendilerine adam çekme aracı haline getirirler.

---

(519) IMBART DE LA TOUR. «La France du Levant devant la chambre» **(Meclis Önünde Levant Fransası)** Bkz. Bulletin du comité de l'Asie Francaise» Şubat 1902

Hıristiyanlar arasındaki mezhep ayrılıkları marûnilik, nasturîlik, koptîlik, süryanilik v.b. Fransa'nın yararına, 1870 yılından sonra da aynı zamanda İtalya'nın hesabına katolik kilisesinin yürüttüğü propagandanın etkisi altına sokulurken; Müslüman tarikatları özellikle de Yezidilik ve Dürzîlik gibi hangi dine bağlı olduğu belli olmayan mezhepleri, protestan İngiliz ve Amerikan misyonerleri kendilerine çekmeğe çalışırlar. Çok sağlam bir kilise hiyerarşisine sahip olmaksızın, tamamen özel bir ekonomik çıkar alanı meydana getiren Ermeniler ise bir yandan Katoliklerin, öte yandan da Protestanların hücumuna uğrar ve ondokuzuncu yüzyıl sonlarında hem Katolik Ermenilerden hem de Protestan Ermenilerden önemli bir nüve oluşur.

Bu kültürel propaganda birbirini tamamlayan üç yolla yapılır : dinî misyon örgütleri, okul ve eğitim kuruluşları, hayır kurumları. Bu kuruluşların mahallileştirilmesine gelince, «dönmesi» istenen etnik unsurun nüfus yoğunluğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kesinlikle paylaşılması hedef edinilen topraklarına bağlıdır. Böylece İngilizler herşeyden önce İzmir'e, Filistin'e ve Mezopotamya'ya yerleşirler. Tevfik Çavdar, yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren İngiliz kuruluşlarını şöylece sıralamaktadır (520) :

A — Dinî misyon örgütleri

1) The Church Missionary Society. Bu misyoner örgütü 14 rahip ve 25 rahibe ile yakın doğuda, özellikle Mezopotamya bölgesinde çalışıyordu.
2) The British - Syrian Mission. Suriye'de örgütlenmişti.
3) Anglican Bishop's Blyth Mission veya Bishop's

(520) ÇAVDAR, T. «Osmanlıların Yarı...»

Gobat Fund for Missions. Bu derneğin Suriye, Mısır, Filistin ve Kıbrıs'ta etkili örgütleri vardı.

4) The Babtist Missionary Society.
5) English Presbyterian Mission to the Jews. Halep'te örgütlenmişti.
6) The Church of Scottland Jewish Mission. Beyrut ve İzmir'de faaliyetlerini yürütmekte.
7) The Free Church of Scottland Jewis Mission.
8) The Christian Alliance.
9) The Friends of Foreign Mission.
10) Irish Presbyterian Mission.
11) Jerusalem Christ Union Mission to the Jews.
12) London Soclety for promotion Christianity among the Jews.
13) London Religious Tract's Society.
14) The British and Bible Society.
15) Smyrna Rest.
16) Saint George's train home for Moslem Girls.
17) Society for the Promotion of Female Education in the East.

B — Okul kuruluşları : O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda 30 kadar İngiliz okulu vardır. Bunlarda 131 İngiliz öğretmen ders verir. Birinci Dünya Savaşından önceki bir tahmine göre bunlara giden öğrenci sayısı 2.996 dır.

C — Hayır kurumları : İngiliz hayır kurumlarının en yaygın biçimi hastanelerdir. Dinî misyonlara bağlı olan bu hastanelerin başlıcaları Filistin ve çevresindedir.

Ama ülkede asıl egemen olan Fransızlara ait kuruluşlardır. Fransızlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanındaki büyük şehirlere özellikle de Suriye ve Lübnan'a yerleşmişlerdir. Okul ve eğitim kuruluşları doğrudan doğruya çeşitli dinî misyon örgütlerine bağlıdır :

1 — Kapuçin'ler. Bu dinî kuruluşun okulları Osmanlı İmparatorluğu içerisinde şöyle dağılmıştı:

Yer Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı (Yaklaşık)
Beyrut	2	150
Kadıköy	1	30
Diyarbakır	1	140
Harput	3	100
Matalya	2	60
Mardin	2	60
Mersin	1	45
Urfa	1	50
Toplam	**13**	**635**

2 — Dominikenler. Dominikenler özellikle yukarı Mezopotamya yörelerinde çalışıyorlardı. Musul ve Kerkük taraflarında yedi ile on rahip, oniki rahibe ve beş yüz kadar öğrencileri vardı.

3 — Fransiskenler. Suriye ve Filistin'de toplam öğrenci sayısı bini aşan onaltı okulları vardı.

4 — Frères de la doctrine chrétienne. Bu dinî örgütün etkisi dört merkezde yoğunlaşmıştı. Trabzon, Erzurum, İzmir ve İstanbul. Trabzon'daki okulda 200; Erzurum'daki okulda 250 öğrenci bulunuyordu. Bu öğrencilerin büyük çoğunluğu Ermeni katoliklerinden meydana gelmekteydi. Örgütün İzmir'de beş okulu vardı. Öğretmen sayısı kırk ve öğrenci sayısı 763'tü. İstanbul'da ise ünlü Saint-Joseph Koleji (Le Collège Saint-Joseph des Frères) bunlara aitti; okulun devamlı olarak o yıllarda 350-500 arasında değişen öğrencisi vardı.

5 — Cizvitler. Başlıca kuruluşları Beyrut'taki Saint-Joseph Üniversitesiyle bütün Anadolu ve Suriye'ye serpilmiş durumda olan, toplam 6.500 öğrencili 37 okuldu.

6 — Fransisken «Soeur» leri (Rahibeleri). Anadolu'-

da toplam 700'den fazla öğrencili 7 okulları vardı. Öğrencilerin tamamı kızdı.

7 — Soeurs Saint - Vincent de Paul ou de la Chàrité. Trabzon, İzmir, İstanbul, Suriye ve Filistin'de toplam 1.834 öğrencili 7 okulları vardı.

8 — Bu okullara bir de Trappistes, Carmelittes'lerin, Charisses'lerin, Les Péres Lazaristes'lerin, Petits Frères de Marie'lerin, Dames de Nazareth'lerin, Souers de la Présentatuon'ların v.b. v.b. açtığı aynı tür kuruluşları eklemek gerekir.

Sonuç olarak 1912 yılında yapılan bir istatistik (521), bu okullara giden öğrenci sayısını bize, başkente 8.425, Anadolu'da ise 14 bin civarında olarak verir. Bunların yanısıra Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nda açtığı bir de hastaneler, dispanserler, yetimhaneler, bir de son derece önemli yayın faaliyetleri vardı; İzmir ve İstanbul'da Fransızca olarak 11 gazete, dergi ve bülten yayınlanmaktaydı.

Kervana en son, ama önemli amaçlarla katılan Almanlarla Amerikalılar da Osmanlı İmparatorluğu toprakları üstünde misyon örgütleri ağlarını kurmuşlardı. Alman misyonlarının hemen hemen tamamı Filistin'de bulunuyordu; bunlar bu ülkede ayrıca 1866 ve 1879 yıllarında iki Alman tarım kolonisi kurmuşlardı. Almanların bunun dışında, Beyrut'ta 7, Kudüs'te 4 okulu, İstanbul'da ise bir liseleri vardı.

Amerikalıların giriştikleri faaliyetin temelinde «American Board of Mission» vardı. 1895 yılında bu örgütün so-

---

(521) PERNOT, M. «Comité de defense des intérêts Français en Orient. Rapport sur un voyage d'études à Constantinople, en Egypte et en Turquie d'Asie» **(Doğuda Fransız Çıkarlarını Koruma Komitesi. İstanbul, Mısır ve Anadolu'da İnceleme Gezisi Üstüne Rapor)** Paris 1914

rumlularından biri olan Mr. H. O. Dwight yaptığı bir açıklamada şunları söylüyordu: «Ticarî ilişkiler yönünden misyonlar bu bölgede uygun bir ortam yaratmışlardır. Bu ortam misyonların iki yönlü çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir: geniş bir eğitim düzeni; geniş bir basın ve yayın örgütü. Biz bu bölge halkını yalnız bizim sattıklarımızı almaları için değil, gelecekte kurulacak tesisleri geliştirip yaşatabilecek bir düzeye gelmeleri için de eğitiyoruz. Bu yoldan Amerikan yatırımlarına yeni alanlar açmak umudundayız. Örgütün devamlı olarak yaşayabilmesi için yapılan harcamalar yıllık altı milyon dolar civarındadır. Amerikalılar Asya Türkiye'sinde daha şimdiden kârlılığa geçen bir iş kurmuşlardır. Bu durum bütün bölge halkının bir gün bizim müşterimiz olacağına dair umudumuzu gerçekleştirmektedir. Şu anda Asya Türkiye'sinin değişik bölgelerinde 435 okulumuz ve bunlarda eğitim gören 19.795 öğrencimiz mevcuttur.» (522)

Bu örgütlenmenin sonucu, ülkenin ekonomik ve siyasal hayatında hemen kendini gösterir. Emperyalist okullar yalnız Rum, Ermeni, Yahudi burjuvazisini değil, yeni ulusal Türk Devletinin kaderini eline geçirmek isteyecek olan Türk «millî» burjuvazisini de eğitecektir. Birinci Dünya Savaşından önce, İstanbul'daki Fransız okullarında okuyan bin kadar Müslüman öğrenci de vardır (523) ve büyük Galatasaray Sultani'si (bugünkü Galatasaray Lisesi) Fransız eğitim sistemine göre çalışmaktadır. Cumhuriyetin yeni yönetici sınıfı sanayicisi, okumuş bürokratı ve özellikle aydını, öğrenimini emperyalizmin simsarlarına ayrılmış okullarda yapacaktır.

---

(522) EARLE, E. M. «American Mission in the Near East» (**Yakın Doğuda Amerikan Misyonları**) Foreign Office cilt 7 No. 3

(523) PERNOT, M. «Comité de defense...»

III — EKONOMİK AĞ

Bütün bu ağlar bir bakıma Osmanlı İmparatorluğunda emperyalist egemenliğin altyapılarını teşkil ederler. Batının ticarî, ekonomik ve siyasal yayılması işte bunların üzerine oturur.

Birinci Dünya Savaşından önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı yatırımların dağılımı şöyledir:

	Yatırım (Os. Lirası)	Yıllık Safi Gelir (Os. Lirası)	
Demiryollar (km teminatı hariç)	53310 000	1040 000	
km. Teminatı	—	420 000	
Elektrik, tramvay, su vs.	5700 000	170 000	
Liman ve rıhtım	4710 000	160 000	
Sanayi (Reji dahil)	6500 000	560 000	
Ticaret	2660 000	—	
Madenler	3580 000	230 000	
Banka ve Sigorta	8200 000	890 000	(524)
Düyun-u Umumiye (Devletin Genel Dış Borçları)	149480 000	13 000 000	(525)
TOPLAM	234 140 000	16 370 000	

Gelirleri gösteren rakama 1913 - 1914 malî yılındaki ticaret açığı olan 8.190 Osmanlı lirasını (526) da eklersek:

16.370.000
8.190.000

24.560.000 Osmanlı lirası veya 540.760 bin Fransız

(524) 1911-1912 yıllarıyla ilgili rakamlar için bkz. ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik» Ankara 1970

(525) 1914 Ağustos ayındaki durum için bkz. POULGY, G. «Les emprunts de l'Etat Ottoman» (Osmanlı Devlet Borçları) Paris 1915

(526) İstatistiklerde belirtilen rakamlar 20 400 000 Osmanlı lirasıdır. Eldem, gerçek fiyatlarla gümrükte beyan edilen düşük fiyatlar arasında farkla ilgili düzeltmeleri yapmıştır.

frangına eşit bir tutar buluruz; bu da her yıl Türkiye'den yabancı ülkelere akan meblâğ demektir. Ayrıca rakamlar da takribîdir; çünkü yatırılan sermaye her zaman gerçek bir rakamı ifade etmez. Özellikle Düyun-u Umumiye için durum böyledir. Bu kalemde görünen 149.480 bin Osmanlı lirası alacaklıların cebinden çıkan gerçek meblâğı değil, borcun itibarî değerini ifade eder. Ayrıca özel şirketler gibi Düyun-u Umumiye'ye de ait hisse senetleri ve tahvillerin bir kısmına Osmanlı yurttaşları sahiptir. Ama gene de yukardaki rakamlar durum hakkında gerçeğe hayli yakın bir fikir vermektedir.

Bu rakamlar, kapitalist ülkelerin, yatırılan sermayeye oranla olduğu kadar mutlak değer olarak da kârlarının en büyük kısmını Osmanlı hükümetine verilen borçlardan çıkardığını gösterir. Bu da Kırım savaşının ertesinden itibaren ortaya çıkan eğilimi doğrular. İkinci kâr kaynağı ticarettir ve Osmanlı İmparatorluğu pazarını ele geçirmenin emperyalizmin bellibaşlı hedeflerinden biri olduğu açıktır.

A — Ticaret

Osmanlı Devleti ticaretinin dünya ticareti içindeki payı, İmparatorluğun son yıllarında şöyle bir evrim gösterir (527) :

	Resmî istatistiklere göre İmparatorluğun dış ticareti (İthalât + İhracat) Milyon dolar	Dünya ticareti Milyon Dolar	İmparatorluğun dünya ticaretinde hissesi
1880	115.9	15.603	% .074
1890	157.3	16.944	% 0.92
1900	170.5	19.728	% 0.86
1910	284.5	31.536	% 0.90
1911	307.8	33.360	% 0.92
1913	279.1	38.395	% 0.73

(527) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

Eğer ticaret hacmindeki düşmenin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını kaybetmesi yüzünden meydana geldiği son kalemi saymazsak, Osmanlı Devleti ticareti dünya ticareti içindeki payı itibariyle hafif bir artma gösterir ama dünyadaki ticarî işlemlerin bütününe oranla hep çok zayıf kalır.

a — İthalât

Osmanlı İmparatorluğu'nda ithalâtın evrimi şöylece belirir (528) :

	1905-06		1909-10		1911-12		1913-14	
	Milyon Krş.	%	Milyon Krş.	%	Milyon Krş.	%	Milyon Krş.	%
Gıda	1004	32.1	1282	37.1	1413	33.6	1452	34.7
Giyim	1123	35.9	1102	31.7	1432	31.7	1302	31.1
Yakacak	130	4.1	120	3.5	181	4.0	209	5.0
Sair	573	18.2	655	18.7	908	20.2	819	19.6
Yatırım	307	9.7	315	9.0	472	10.5	402	9.6
Toplam	3137	100.0	3474	100.0	4506	100.0	4184	100.0

Ülkenin tarımsal niteliğine rağmen toptan ithalâtın üçte birini besin maddeleri teşkil etmektedir. 1914 yılında sadece tahıl ithalâtı toplam ithalâtın dörtte birine varmaktadır (529). Mahalli tekstil sanayinin yıkımı, ithalâtta giyim malları içindeki büyük payını açıklar. Bunların yanısıra Orta Doğudaki petrol yataklarının en büyük kısmına sahip olan ülke, yakacağını sağlamak konusunda dış ülkelere bağımlıdır. İthalât hacmi bütünüyle ele alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bağımlılığının kaçınılmaz kıldığı tüketim maddelerine yönelik bir ithalât söz ko-

(528) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(529) ÇAVDAR, T. «Osmanlıların Yarı...»

nusudur. 1914 yılında yapılan ithalâtın % 60'ının işlenmiş madde olmasına karşılık sadece % 7'si hammaddedir(530).

b — İhracat

İhracat konusuna gelince, sanayide kullanılan on kadar tarım ürünü toplam ihracatın % 60'ını meydana getirmektedir. Bu tarım ürünleri büyük devletlerin doğrudan doğruya denetimi kadar, dünya pazarında çok kere üretici ülkelerin aleyhine olarak meydana gelen dalgalanmalara da tabidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ürünü olan tütün, Düyun-u Umumiye İdaresinin bir eseri olan Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin yani Tütün Rejisi'nin elinde oyuncak olur. 1886 ilâ 1912 yılları arasında ihraç edilen tütün miktarı 11.900 tondan 38.500 tona yükselir. Ama aynı yıllar arasında ülke içinde tütün satış fiyatlarındaki artış % 20 iken, ihraç fiyatları sadece % 6 artar (531). Üstelik bu üründen sağlanan gelirlerin hemen hepsi Reji'nin elindedir.

Ülkenin ikinci önemli ürünü olan üzüm, İspanya'nın rekabetine ve Fransa'nın himayeci gümrük tedbirlerine maruz kalır. 1885 ilâ 1890 yılları arasında İzmir'den ihraç edilen üzüm miktarı 33 bin tondan 48.600 tona yükselir ama aynı süre içinde bu ürünün kentalinin ihraç fiatı 100 franktan 45 franka düşer (532). Aynı dönemde Fransız parlamentosu Fransız bağcılarının şikâyeti üzerine, kuru üzümden yapılmış şarapların ispirto derecesi % 10'a kadar olanlarından litre başına 0.40 frank, ispirto derecesi 10 ilâ 15'e kadar olanlarından ise 0.60 frank gümrük res-

(530) ÇAVDAR, T. «Osmanlıların Yarı...»

(531) Yüzdeler kaynak olarak alınan ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...» kitabından çıkarılmıştır.

(532) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»

mi alınmasına karar verir (533) Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun üzüm ihracatı 1895 - 1896 mâli yılında 84 bin tonla doruk noktasına varmışken, 1911 - 1912 mâli yılında 41 bin tona iner (534).

Üretimi Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresinin denetiminde bulunan ham ipek her yıl artan miktarlarda ihraç edilir, ama sonunda Japonya'nın rekabetine uğrar. Aynı şekilde dünya ölçüsündeki rekabet yüzünden pamuğun da, üretimi arttığı halde, fiyatı düşer.

Hububata, özellikle de buğdaya gelince, durum daha karmaşıktır. Osmanlı İmparatorluğu hem buğday ihracatçısı, hem de buğday ve un ithalâtçısı durumundadır. Çok kere de kendi ihraç ettiği buğdayı un olarak gene kendi ithal eder. Ama 1914 yılına doğru buğday ithalâtı artarken ihracatı hızla düşer :

		İthalât (1000 ton)		İhracat
		Buğday	Un	Buğday
1881-90	Yıllık ortalaması	52	40	78
1891-1900	» »	31	79	35
1905-08	» »	70	105	31
1909-10	» »	137	141	7
1910-11	» »	121	209	15
1911-12	» »	64	175	56
1913-14	» »	98	195	14 (535)

Tarım ürünleri bir yana bırakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği hammaddelerin başlıcası madenlerdir. Bunlar ihraç edilen maddeler arasında değer olarak tütün, üzüm, ham ipek, fındık ve pamuktan sonra altıncı sırayı tutarlar (536). 1905 ilâ 1910 yılları arasında maden

(533) ROUGON, F. «Smyrne. Situation commerciale...»
(534) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(535) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(536) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

ihracatı Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan bütün üretimin % 70'i kadardır (537). Krom gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmayan ya da çok az kullanılan madenlerin aşağı yukarı tamamı ihraç edilir. Bakır gibi diğer bazı madenler ham olarak ihraç edilip tabaka halinde yeniden ithal edilir. Madenler üzerinde tasarrufun da aynı şekilde, hemen hemen tümüyle yabancıların elinde bulunması, ithalât ve ihracat rejimlerinde anormallikler yaratır. Meselâ 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun kömür ithalâtı 203 bin ton, ihracatı 329 bin tondur; buna karşılık 1911 yılında 257 bin ton kömür ihraç ederken, 422 bin ton kömür ithal etmiştir (538).

Nihayet işlenmiş madde olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği tek mal, ihraç maddeleri arasında değer olarak oniklnci sırayı alan halıdır. 1885 yılında 13 milyon kuruş olan halı ihracatı, 1913 - 1914 mali yılında 82 milyon kuruşa yükselir (539).

İhraç fiyatlarının genel görünümü, bunların genel bir düşme eğilimi içinde olduklarını ortaya koyar. Bu eğilim,

(kg/krş. olarak)

	1907-08	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1913-14
Buğday	.68	.68	.66	.53	.72	.69
Arpa	.36	.27	.41	.54	.59	.52
Pamuk	5.02	4.68	4.96	5.98	5.47	5.13
Afyon	157.0	124.0	139.0	180.0	249.0	116.0
Yapağı	6.33	5.63	4.57	6.25	6.12	6.24
İpek	152.0	146.0	122.0	119.0	126.0	125.0
Kuru üzüm	3.06	2.23	2.78	3.57	4.70	3.25
Tütün	9.0	8.6	9.0	9.0	8.1	11.2

(537) SOLAKIAN (Solakyan) «Les richesses naturelles et economiques de l'Asie Mineure» **(Küçük Asya'nın Doğal ve Ekonomik Zenginlikleri)** İstanbul 1923

(538) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

(539) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

tarım ürünleri ihraç fiyatlarında daha da çok belirginleşir (540).

Bunun yanısıra, bu maddelerin üretim fiyatları gittikçe artar ve sonunda, tütün dışında, ihraç fiyatlarını geçer (541).

(kg/krş. olarak)

	1897-98 (6)	1907-08	1913-14	1914-15
Buğday	.66	.69	.68	.79
Arpa	.46	.52	.54	.64
Pamuk	3.2	5.01	5.1	5.5
Afyon		116.03	140.0	155.0
Yapağı	4.1	6.20	6.0	6.3
Tütün	5.25	5.59	6.0	6.03

İhraç edilen tarım ürünlerinin fiyatlarındaki bu düşmeye karşılık, aynı ürünlerin ithal fiyatlarında bir artış veya en azından ihraç fiyatlarının üstünde bir fiyat teşekkülü belirir (542) :

		1907-08	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1913-14
Buğday	kg/krş.	1.01	1.12	.98	.81	.81	.86
Un	»	1.16	1.33	1.27	1.06	1.06	1.32
Arpa	»	.61	.79	.90	.51	.62	.67
Pirinç	»	1.47	1.68	1.25	1.11	1.16	1.33
Kahve	»	4.77	4.52	4.82	5.47	7.50	6.83

c — Ticaret Dengesi

Ticarî ilişkilerin bu yapısının sonucu, Birinci Dünya Savaşına doğru yaklaştıkça, gitgide ağırlaşan müzmin bir ticaret açığı olmuştur (543) :

(540) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(541) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(542) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(543) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

(Milyon krş. olarak)	İthalât	İhracat	Tütün, tuz, vs. İhracatı	Açık
1878-79	2001	839	.	1161
1879-80	1942	876	.	1066
1880-81	1785	850	.	935
1881-82	1949	1129	.	819
1882-83	2019	1096	.	923
1883-84	1976	1239	.	737
1884-85	2064	1280	71	713
1885-86	2000	1208	95	698
1886-87	2070	1271	96	704
1887-88	2011	1129	85	797
1888-89	1946	1355	66	525
1889-90	2104	1517	84	503
1890-91	2291	1284	88	920
1891-92	2455	1536	83	836
1892-93	2447	1557	101	788
1893-94	2411	1326	115	970
1894-95	2408	1375	101	931
1895-96	2058	1554	91	413
1896-97	2136	1543	116	477
1897-98	2343	1474	127	742
1898-99	2662	1343	199	1121
1899-1900	2450	1559	155	736
1900-01	2384	1491	149	745
1901-02	2457	1539	158	760
1902-03	2303	1556	171	576
1903-04	2439	1754	178	507
1904-05	2790	1701	242	847
1905-06	3137	1967	155	1014
1906-07	3229	1950	214	1065
1907-08	3476	1921	222	1333
1908-09	3143	1644	235	1964
1909-10	3474	1843	294	1336
1910-11	4256	2208	230	1818
1911-12	4506	2491	319	1696
1912-13	4355	2392	270	1693
1913-14	4184	2160	265	1759

Bu tabloya göre, Tütün Rejisi'nin ve Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresinin yaptığı ve dış ticaret dengesini ilgi-

lendirmeyen ihracatı saymazsak, Birinci Dünya Savaşından önceki son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı ihracat, ithalâtının yarısını zor geçmektedir. Ama öyle görülüyor ki, dış ticaret açığı gerçekte o kadar büyük değildir. İhraç fiyatları istatistiklere çok daha düşük olarak geçerken, ithalât fiyatları navlun ve sigorta masraflarıyla ağırlaşmaktadır. Vedat Eldem bu hususları gözönünde tutarak yaptığı düzeltmelerden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek dış ticaret açığını 1907 - 1908 mâli yılında 607 milyon kuruş, 1909 - 1910 mâli yılında 664 milyon kuruş, 1913 - 1914 mâli yılında ise 819 milyon kuruş olarak hesaplamıştır (544). Böyle de olsa, ithalât hacim ve fiyatlarındaki artmayla, ihracat hacim ve fiyatlarındaki düşme eğilimi sürer ve dış ticaret açığının başlangıçta ağır ağır, 1905 yılından sonra ise ani bir hızla arttığı görülür. 1914 yılına doğru bu açık iki katına çıkar. Bu açık asıl ithalâttaki çok büyük artmayla meydana gelir.

d — Müşteri Çevresinin Evrimi

İthalâttaki bu evrim beraberinde Osmanlı İmparatorluğu'na ihracat yapan ülkelerin sırasında da bir değişme meydana getirir (545) :

	1884-85	1897-98	1907-08	1911-12	1913-14
İngiltere	45.5	42.1	33.4	22.1	19.4
Avust. Mac.	20.8	19.6	19.9	15.2	14.7
Fransa	12.9	10.3	9.1	8.2	8.6
Almanya	3	1.4	4.9	11.5	11.2
İtalya	3.0	4.2	8.0	5.5	8.7
Rusya	6.6	7.1	6.1	6.7	8.4
A.B.D.	1.5	2	3	2.7	2.6
Sair	9.4	15.1	18.3	27.6	26.4
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

(544) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(545) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

Bu dönemdeki başlıca değişme Osmanlı İmparatorluğu'na mal satan geleneksel ülkelerden yapılan ithalâttaki gerilemeye karşılık, Almanya'nın Türkiye'ye ihracatındaki artmadır. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı gerçek ihracatı çıkarabilmek için, bu ülkeyle Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun tabloda ayrı ayrı gösterilen rakamlarını toplarsak, elde ettiğimiz tutarın 1907 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı toplam ithalâtın dörtte birine vardığını görürüz. Bir diğer dörtte biri de «sair ülkeler» sütunu teşkil etmektedir. Bu da ilk bakışta, ticarî ilişkilerde bir çeşitlenmeyi ifade ediyor gibi gözükse de, aslında bu sütunda söz konusu olan ülkeler, bağımsızlığını kazanmış eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu mallarının müşteri çevresinde de buna paralel bir evrimleşme başgösterir (546) :

	1884-85	1897-98	1907-08	1911-12	1913-14
İngiltere	34.6	40.2	29.7	24.0	21.6
Fransa	36.1	29.4	19.1	18.9	19.9
Avusturya - Mac.	9.8	9.3	12.0	13.9	10.4
Almanya	0	3.1	7.1	6.1	5.7
İtalya	3.1	3.3	4.0	2.2	4.3
Rusya	3.2	2.9	3.1	3.8	3.9
A.B.D.	6	2.2	3.8	6.1	6.4
Sair	12.6	9.6	21.2	25.0	27.0
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Osmanlı İmparatorluğu'ndan mal satın alan ülkelerin evrimi de aynı eğilimi doğrular. Şu farkla ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Cermen ülkeleriyle ticarî ilişkilerinde dış ticaret dengesi, Türkiye'nin geleneksel müşteri çevresini oluşturan Fransa ve İngiltere'yle olduğundan daha çok

(546) ELDEM, V. Osmanlı İmparatorluğunun...»

açık verir. Bu da Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na el koyuşunu belirgin kılmakta yardımcı olacaktır.

Osmanlı ticaretini bağımlı kılan son bir unsur da, İmparatorluk limanlarındaki deniz ticareti hareketidir. Sınırlı bir dönemi gösteren aşağıdaki tablo, toplam Osmanlı deniz ticaretinde yabancı taşıtların tonalito olarak yüzde sayısı hakkında bir fikir vermeğe yeterlidir (547) :

	1897	1898	1899	1900
	%	%	%	%
İngiltere	33.4	34.1	28.2	24.6
Osm. İmp.	17.4	14.0	16.6	19.3
Avus.-Mac. İmp.	13.4	15.7	16.7	16.7
Yunanistan	9.8	4.3	9.3	10.5
Rusya	6.8	8.1	7.5	8.5
Fransa	7.4	8.7	8.2	8.1
İtalya	4.6	6.0	5.6	6.0
Almanya	1.69	1.58	1.83	2.18

B — Yatırımlar

Birincil (madenler), ikincil (imalât sanayi, şehir donatımı ve demiryolları dışında ulaşım) ve üçüncül (hizmetler) kesimlerdeki (sektörlerdeki) yatırımlar 20 milyon Osmanlı lirasından biraz daha fazladır (548). Ama burada da toplam sermaye sözkonusudur. Oysa 1914 yılında esham ve tahvilâta yatırılan sermaye, bu meblağın yarısından biraz fazlasına ulaşmaktadır. Aşağıdaki tablo, yerli şirketlerle karşılaştırılarak yabancı şirketlerin kuruluş evrimini ve bunlar içinde en önemlilerin yatırılmış sermaye tutarlarını göstermektedir (549) :

(547) MORAWITZ, V. «Les Finances...»
(548) Bkz. s. 949
(549) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

	Milli sermaye ile kurulanlar		Yabancı sermaye ile kurulanlar		Başlıca Kuruluşlar ve Sermayeleri	
	Sayı	Milyon krş.	Sayı	Milyon krş.		(Milyon krş.)
1881'de	4	7.0	3	33.7	İzmir Havagazı Şirketi	(11.0)
1882			1	88.0	İstanbul Su Şirketi	
1884			1	242.0	Tütün Rejisi	
1886	7	5.1	1	5.0		
1887			1	23.3	Beyrut Havagazı Şirketi	
1888			1	12.1		
1889				— 44.0	Rejinin sermaye tenkisi	
1890			1	15.3	Üsküdar Kadıköy Su Şirketi	
1891			3	75.7	(Üsküdar Kadıköy Havagazı	(31.7)
					(Tömbeki Şirketi	(22.0)
					(Selânik Su Şirketi	(22.0)
1892			1	41.8	Balya Karaaydın Maden Şirketi	
1893			1	13.2	Kesendere Maden Şirketi	
1894						
1895			1	55.7	(İzmir Su Şirketi	(16.5)
					(İst. Su Ş. nin tahvil ihr	39.2
1896			1	77.0	(Ereğli Maden Şirketi	(39.2)
					(Tombeki Ş. sermaye tezyidi	
1897				— 11.0	(Tombeki Ş. tahvillerinin te	
					diyülden kaldırılması	
1898				30.9	Balya Karaaydın sermaye tezyidi	
1899	1	3.0	1	5.5		
1900			1	11.0	Karasu Maden Şirketi	
	2	2.5	(1	4.4		
1901			(1	14.5	Usk. Kadıköy Gaz Ş. s. tenkisi	
1902	1	9	—	—		
1903	2	11.6	1	2.2		
1904	1	.8	1	3.5	(İzmir Selânik Elek.	(21.0)
1905	3	4.8	3	37.4	(Bomonti Bira Şirketi	(8.8)
1906	2	1.0	3	27.5	İst. Su Ş. tahvil ihracı	(19.8)
1907	3	2.9	3	57.2	Şark Halı Şirketi (37.5). Beyrut	
					Gaz Ş. Sermaye tezyidi 1.8	
1908	2	7.6	2	51.1	(İst. Su tahvil ihracı 8.8, Nek	
					tar Bira Ş. 6.6; Beyrut Gaz Ş.	
					sermaye tezyidi 3.5	
1909	4	24.6	2	47.3	(Üsküdar Kadıköy Gaz Serm.	
				— 7.8	tezyidi	(11.8)
					(Ü. Kadıköy Su serm. tenkisi	
1910	8	20.3	4	78.1	Beyrut Su Şirketi	(35.2)
					İstanbul Elektrik Şirketi	(55.0)
					(Muhtelif şirketlerin sermaye	
					tezyidi dahildir.	
1911	3	11.9	3	54.4	İstinye tamir dokları	(26.4)
1912	4	4.8	2	40.7		
1913	8	17.6	1	1.2		
1914	3	4.2	—	—		
TOPLAM	52	130.6	44	1062.4		

Ulusal şirketlerin sayılarının çokluğuna ve 1909 yılında Jön Türklerin iktidara gelmesinden sonra, bu sayının **iyice artmasına rağmen, yatırılan** toplam sermaye içindeki payları topu topu % 11 kadardır. Yabancı şirketlere gelince, **hiç değilse içlerinden en** önemlileri şehir donatımına, **beslenme sanayiine ve** maden istihracına yönelirler.

a — Madenler

Yabancı sermayenin madencilikteki dağılımı aşağıda gösterilmiştir (550).

1914 Yılında Maden Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımları

	Kuruluş tarihi	Madenin nevi	Esham tahvil ve sermayesi	Yatırım milyon kuruş
Fransız Sermayesi				
Balya-Karaaydın Ş.	1892	Simli kurşun	29.0	49.2
Kesendere madenleri	1893	Manganez vs.	19.8	25.0
Ereğli Maden Ş.		Maden kömürü	138.6	186.0
Seniçer Madeni (Yanya)	1891	Zift	3.5	5.0
Karasu Madeni	1900	Kurşun, çinko	22.0	25.0
İngiliz sermayesi			**212.9**	**290.2**
Boraks Ş.	1887	Borasit	27.5	39.5
Paterson ve Ortakları	1885	Krom	.	10.0
Alman sermayesi				**49.5**
Sarıca Ocakları (1900)	1913	Maden kömürü	10.0	13.5
Krupp, Rochling vs.	1911	Krom	.	7.5
İtalyan ve Yunan Ser.				**21.0**
Kozlu Kömür M.	1913	Maden kömürü	3.0	6.0
Rus sermayesi				
Maadin Osmanlı A.Ş.	1910	Maden kömürü	6.0	4.0
			259.4	370.7

(550) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında, önce Fransız mevzuatı örnek alınarak hazırlanmış, ardından yabancıların verdiği talimata göre değiştirilmiş olan maden tüzükleri (nizamnameleri) çıkartıldıktan sonra, ilk şekliyle devlete ait olan madenler yabancı şirketlere devrolundu. Bu iki durum arasındaki geçici dönemde, sözü edilen madenlerden çoğunun denetimi Galata bankerlerinin omuz verdiği Rum ve Ermeni mültezimlere bırakılmıştı. Osmanlı mâli borsasına yabancıların el koyuşu madenlerin de el değiştirmesine katkıda bulunur. Fransız sermayeli «Ereğli Şirket-i Osmaniyesi» kurulmadan önce bu havzadaki 124 kömür ocağından 79 tanesi gayrimüslim Osmanlı uyruklarının elindeydi.

Elimizde bulunan kaynaklardan edindiğimiz bilgiler bu kuruluşların emperyalist niteliği hakkında iyi bir kanıttır. Bunları şöylece özetleyebiliriz :

● İşletme izinleri elde edebilmek için, yatırımda kullanılan sermayelerin kaynağı olan devletlerin büyükelçilikleri aracılığıyla sürdükleri siyasal ve malî baskılar.

● En kısa sürede mümkün olan en büyük kârı elde etmek için maden çıkarırken rezervlerin geri kalan kısımlarını heba eden aceleci ve yüzeysel üretim ve piyasa fiyatlarına egemen olabilmek için bile bile üretimi düşüren işletmecilik anlayışı.

● İşçilere verilen ücretler ve onlara reva görülen kötü muameleler.

b — Ulaşım

Ulaşım alanındaki yatırımlar iki ayrı hedefe cevap verdikleri için özel bir niteliğe sahiptir. Bizzat üretime ve ülkedeki üretici güçlere el koyup onları kendi çıkarları doğ-

rultusunda gütmekte zorluk çeken emperyalist mihraklar, üretimi daha kolayca çeki - düzen verilmeye ve sırası gelince de nüfuz altına alınmaya elverişli kılan bir ulaşım altyapıcı yaratmayı denerler. Urquhart Ondokuzuncu yüzyıl başında Türkiye'den iki şey ister : tarım üretimi ve iyi yollar... Gerisi kapitalist ülkelerin işidir (551). Her işte olduğu gibi bu alanda da, yatırımları körükleyen ve bu yatırımlara yol gösteren Osmanlı Hükümetidir. «Eğer Osmanlı Hükümeti, kamu yararına teşebbüslere imkân sağlama hususunda gösterdiği ilginin sonucu olan manevi eşbirliği dışında da, kara ve demiryolları inşaatına harcanan gerçek masrafları karşılamaya yetecek bir tarife üzerinden vergi toplama hakkının yanısıra, yabancıların Osmanlı topraklarında mülkiyet edinmesiyle ilgili kanun hükümlerine göre inşaatının çevresinde bulunup da kurutulacak bütün bataklıklar üzerinde tasarruf ve işletme hakkı gibi, temel inşaatın çevresindeki kıyı şeridinde liman ve rıhtımlar inşa etme ve bu liman rıhtımlardaki gümrük rüsumatını toplama ve sonuç olarak, iş için gerekli bütün malzemeyi gümrük resminden bağışık olarak ihaleye sokma hakkı gibi; irade-i seniyye ile onaylanan vergi kütük defterine uygun olarak, konuyla ilgili nizamnamelere göre, yapılacak karar veya demiryolu güzergâhında bulunan madenleri işletme ve orman nizamnamelerine uymak şartıyla temel inşaatın bütün ağaç ihtiyacını, devlet ormanlarından ücretsiz olarak sağlama hakkı gibi bazı kolaylıkları ihsan etseydi, besbelli ki, sözü edilen bu işlerin yapılmasını üstlenecek ciddî ve nüfuz sahibi sermayedarlar ortaya çıkardı.» (552) «Ciddî ve nüfuz sahibi sermayedarlar» ın nazırın isteklerini gerçekleştirmek için biran önce

(551) Bkz. cilt I s. 547

(552) Nafia Nazırının Kasım 1880 Tarihli Raporu. Zikreden DUTEMPLE, E. «La Turquie d'Asie» **(Anadolu)** Paris 1883

davranıp imtiyaz üstüne imtiyaz koparacakları açıktı. Bu imtiyazların en ünlüsü Bağdat Demiryolu imtiyazı oldu.

1889 ilâ 1911 yılları arasında, bütün ülkede toplanan âşâr % 63 oranında bir artış gösterir. Demiryolu hatlarının geçtiği bölgelerde ise bu oran % 114'dür (553). Bu da açıkca, tahsildarın trenle ülkeyi daha kolay dolaşabiliyor oluşu kadar demiryolu alt yapısının, ekonomiyi dış pazara yönelmeye teşvik edişini ve emperyalizmin üretim üzerinde dolaylı ama gerçek bir denetim sağlayışını da ifade eder.

Yabancı sermayenin ulaşım yollarıyla ilgili yatırımlarının nisbî önemini açıklayan ikinci gerekçe de, bunların ekonomik ve stratejik değerleri bir yana, ilgi çekici birer yatırım alanı olmalarıdır.

Ulaşım alanına yönelik yabancı sermayenin onda birinden azı liman donatımında, geri kalan kısmı ise demiryollarında kullanılmaktadır (554). Yabancı sermaye karayollarına pek iltifat etmemişe benzemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liman inşaatlarında ağır basan Fransız sermayesidir. İzmir liman ve rıhtım inşaatı birçok değişikliklerden sonra Duissaud kardeşlere bırakıldı. Bunlar 7.500.000 Fransız frangı sermayeli bir işletme şirketi kurdular. Osmanlı Devleti Selanik liman inşaatını 20 Temmuz 1896 günlü sözleşmeyle, Fransız milletvekili Eduard Partissal'a verdi (555). İstanbul'da liman ve rıhtım inşaat imtiyazını alan gene bir Fransız şirketi olacaktır ve M. Lorando'yla Tubini'nin Bab-ı Âli'den alacaklarını koparabilmeleri için Fransız donanması Midilli gümrüklerini işgal edecektir.

Ama liman donatımına ayrılan yatırımlar 47.100 Os-

(553) Bkz. ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(554) Bkz. Sayfa 949
(555) MORAWITZ, C. «Les Finances...»

manlı lirasıyla ulaşım alanına yapılan toplam yatırımın % 8'ine ancak varır. Bu yatırımların geri kalanı ise demiryollarına yönelmiştir.

Demiryolu inşaatına ve işletilmesine yatırılan sermayenin dağılımı şöyledir (556) :

	Milyon kuruş
Fransız Sermayesi	2369
Belçika, İsviçre, Avusturya Sermayesi	110
Alman sermayesi	2273
İngiliz »	754
Milli Sermaye	428
TOPLAM milyon kuruş	**5934**

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru, bir yandan Alman ve Avusturya, öte yandan da İngiliz ve Fransız mâli grupları arasında verilen mücadele, demiryolu alanında su yüzüne çıkar. Almanlar yeni imtiyazlar sağlayıp eskilerini de ihaleyle yeniden elde etmenin yollarını ararlar. Onun için çeşitli şirketleri, bu zıtlık üzerinde temellendirerek, gözden geçirmek ilgi çekici olur :

Almanlara ait olmayan hatlar :

— Gümülcine üzerinden Selânik'i İstanbul'a bağlayacak olan hat. Uzunluğu 510 kilometre olan bu demiryolunun imtiyazı 1892 yılında, Fransa'nın İstanbul büyükelçiliği bankeri olan Baudouy adlı bir Fransıza doksandokuz yıl süreyle verilmiştir. Bu hat için kilometre teminatı (asgari gelir teminatı) 15.500 frank veya 710 Osmanlı lirasıdır. Gelirler bu asgariyi aşarsa, fazla Osmanlı Devletiyle hattın imtiyaz sahibi arasında bölüşülecektir. Gerçekte ise 1894 yılında işletmeye açılan hattın geliri, denizyolu rekabeti yüzünden düşük olmuş, kilometre başına 15.500 frank-

(556) Bkz. ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

lık teminatı tamamlayabilmek için devlet imtiyaz sahibine her yıl açıktan ödeme yapmak zorunda kalmıştır :

Yıl	İşletme Gelirleri	Kilometre Başına Teminat
1898	1.485.832 frank	6.428.299 frank
1899	1.567.707 »	6.344.575 »
1900	1.825.633 »	6.086.652 »
1901	1.829.647 »	6.082.637 »
1909	3.155.279 »	4.758.851 »

Osmanlı Devleti bu kilometre teminatına karşılık olarak, toplanması Osmanlı Düyun-u Umumiyesi İdaresine bırakılan Selânik ve Drama sancaklarının âşarını göstermiştir (557).

— Mudanya - Bursa hattı. 1871 yılında yapımına başlanan 41 kilometrelik bu demiryolunun imtiyazı, 1891 yılında Fransız sermayesinin temsilcilerinden birine bırakıldı ve hattın inşaatı ertesi yıl tamamlandı.

— İzmir - Aydın hattı ve eklentileri. İmtiyazı 1856 yılında bir İngiliz sermaye grubuna verilen bu hat, 1914 yılında 610 kilometreye varmıştı.

— Yafa - Kudüs hattı. 87 kilometrelik bu hat, kilometre teminatıyla bir Fransız şirketine bırakılmıştı.

— Şam - Hama hattı ve eklentileri. 12.500 franklık kilometre teminatı ve 99 yıl süreyle bir Fransız şirketine bırakılmıştır. 1909 yılında hattan kilometre başına elde edilen ortalama gelir 6.899.398 franktı ve 2.218.737 franklık teminat açığını devlet karşılamak zorundaydı.

— Trablusşam - Humus hattı. Bu hattın imtiyazı da gene bir Fransız şirketine verilmişti.

— Müslüman halktan toplanan yardımla ve asker çalıştırılmak suretiyle yapılan Hicaz demiryolu.

---

(557) DU VELAY, A. «Essai sur l'histoire financiére...»

Almanlara ait olan hatlar:

— Selânik - Manastır hattı. Bu demiryolunun imtiyazı 28 Ekim 1890 günü, 14.300 frank kilometre teminatıyla Württembergiche Vereinsbank'ın müdürü Alfred Kaulla'ya ihale olunmuştur. Sözleşmeye göre hattın gayrisafi geliri 15 bin frankı geçince, fazlanın % 25'i Osmanlı Hükümetine verilecekti. Ama bu işte de, gelir nisbeten fazla olduğu halde, devlet açıktan yardımda bulunmak zorunda kalacaktır.

Yıllar	Gelirler	Devlet Yardımı
1900	1.517.490 frank	1.610.133 frank
1909	2.951.795 »	177.989 »

— Anadolu Demiryolları (Haydarpaşa - Ankara hattı ve uzantıları). Bu demiryolu hattının Haydarpaşa - İzmit arasındaki 92 kilometrelik ilk kesimini 1871 ilâ 1873 yılları arasında hükümetin kendi inşa ettirmiştir. Daha sonra ise işletmeyi 1880 yılında ihaleyle L. Seefelder, Hanson ve Zafiropulo'dan meydana gelen bir gruba devretmiştir. Böylece bu grup yeni hattı 20 yıl süreyle kiralamıştır. 1888 yılında iki irade-i seniyye Haydarpaşa - İzmit hattının önce işletme imtiyazını, sonra da İzmit-i Ankara'ya bağlıyacak olan 485 kilometrelik yeni demiryolu hattının inşaat imtiyazını 99 yıl süreyle Alfred Kaulla'ya bıraktı. Haydarpaşa - İzmit arası için 10.300 franklık bir kilometre teminatı sağlanmıştı. Ankara'ya kadar yapılacak demiryolu için bu teminat kilometre başına 15 bin franga çıkarıldı. Bu şartlar son derece elverişliydi; çünkü Osmanlı Hükümeti, işletmenin verimi ne olursa olsun, işletmeye açılan hattın her kilometresi başına belirtilen teminatı tamamlamayı taahhüt ediyordu (558).

(558) CHERADEME, A. «La Question d'Orient, la Macédoine, le chemin de fer de Bağdad» **(Şark Meselesi, Makedonya, Bağdat Demiryolu)** Paris 1903

Alfred Kaulla, Berlin'deki Deutsche Bank'la, Stuttgard'daki Württembergische Vereinsbank'ın vekili olarak işlemde bulunuyordu. Bu iki mâli kuruluş birkaç ay sonra, 16 Mart 1889'da, Anadolu Şimendifer Osmanlı Anonim Şirketini kurdular. 1893 tarihli bir irade-i seniyye, Eskişehir'den ayrılıp Konya'ya varacak olan bir ek hattın imtiyazını 13.892 franklık kilometre teminatıyla bu şirkete bıraktı. Bu hat 1896 yılında tamamlandı.

1909 yılında Haydarpaşa - İzmit hattının gelirleri 5.640.595 franktı; Osmanlı Hükümeti kilometre teminatı açığını kapatmak üzere buna 2.553.943 frank eklemişti. Gene aynı yıl, Eskişehir - Konya hattının gelirleri 2.079.635 frank, Osmanlı Devletinin katkısı da 2.999.748 franktı. Aynı şirket 1899 yılında da, Haydarpaşa liman inşaatı imtiyazını elde etti. Bu imtiyazı daha sonra Haydarpaşa Limanı İnşaatı Şirketi adlı bir Alman kuruluşuna devretti.

— 1914 yılında 1037 kilometreye varmış olan Bağdat demiryolu. Siyasal öneminden dolayı bu demiryolunu daha sonra ayrı bir bölüm olarak gözden geçireceğiz.

Alman nüfuzu altındaki hatlar :

— Şark (Doğu Rumeli) demiryolları. Yani Baron Hirsch'in çevirdiği dillere destan iş. Daha sonra Baron imtiyazını Wiener Bankverein ve grubuna devretmişti. Halefleri de Baronun kurucu olarak sahip olduğu ikramiyeli tahvilleri kendi ellerinden çıkarmak isteyince, bunları, bu işe Deutsche Bank'ın vekili olarak giren Banque de Zürich'e sattılar. Böylece Avusturya - Alman sermayesi, o güne kadar Fransa'nın egemen olduğu durumu kendi lehlerine çeviriyorlardı.

Bu demiryolu hatları, Osmanlı Hükümetine hadsiz hesapsız masraflara mal olmasına rağmen, 1909 yılında, Oslık bir gelir sağlıyordu.

manlı İmparatorluğu sınırları içinde kalabilmiş olan 995 kilometrelik kısmıyla, Bab-ı Âli'ye sadece 2.589.506 frank-

— Mersin - Adana hattı. Hattın imtiyazını alan Fransız - İngiliz kökenli şirketi, daha sonra Almanlar satın almıştı.

—- İzmir - Kasaba (Turgutlu) hattı ve uzantısı. 93 kilometrelik bu demiryolunun imtiyazı, başlangıçta bir İngiliz şirketine verilmiştir. 1893 yılında Osmanlı Hükümeti, mukavelede baştan saklı tuttuğu satın alma hakkını kullanarak daha önce inşaatı tamamlanan hattın imtiyazını bir Fransız şirketine devretti; şirket hattı Afyonkarahisar'a kadar uzatacaktı. Osmanlı Hükümeti kumpanyaya 226 kilometrelik eski şebeke üzerinden, götürü olarak yılda asgari 2.310.000 frankla; yeni hattın beher kilometresi başına, gayri safi hasıla olarak yılda 19 bin franklık (830 Osmanlı lirası) bir teminat verdi. «İzmir - Kasaba (Turgutlu) hattı Afyonkarahisar'a vardığı zaman, Konya'ya kadar inşa edilmiş olan Anadolu hattı da cynı şekilde, bu şehirden geçiyordu. Bu durumda yapılacak ilk iş, herhalde iki hattı birleştirmek olmalıydı. Öyleyken, Bab-ı Âli, Alman telkinlerine uymaktaki uysallığının bir yeni örneğini vererek iki hat arasında zorunlu hale gelen birleştirmeyi şiddetle reddeder. O zaman da şu garip görünüm ortaya çıkar: Afyonkarahisar'a giden Fransız hattı ray döşenmemiş, kısacık bir balastla Alman hattından ayrı kalır. Bu durumda Konya'dan gelen mallar, tek Alman kumpanyası en büyük kârı sağlasın diye, büyük bir kavis çizmeye zorlanarak, kuzeye doğru yoluna devam edecektir.» (559)

Kısacası, Bağdat demiryolu imtiyazı imzalandıktan sonra Deutsche Bank gözünü İzmir - Kasaba Hattı Şirketi'ne diker. Arada yapılan bir anlaşma gereğince, İzmir -

(559) CHERADEME, A. «La Question d'Orient...»

Kasaba Hattı Kumpanyası idare meclisine iki Alman katılırken Anadolu Demiryolları Şirketi idare meclisine de iki Fransız üye girer. Bunlar olurken Deutsche Bank, İzmir - Kasaba hattı şirketi tahvillerinin bir kısmını satın almıştır. Böyle olunca da Bab-ı Âli iki hattın fiilen birleştirilmesine izin vermiş olur.

Yan sayfadaki tablo, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünü içinde, 1914 yılından önce inşa edilen demiryollarının bir özetini vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları inşaatı ve işletme alanlarına yatırılan sermaye için asıl çekici gelen şey, hiç şüphesiz kilometre teminatıdır. Her yıl devlet bütçesine on milyonlarca kuruşa mal olan bu ek borç, demiryolları şebekelerinin inşaat ve işletmesinde bir dizi saçmalıklar doğurur. İmtiyaz sahibi firma, güzergâhı uzatmak, dolayısıyla da kilometre teminatını arttırmak amacıyla demiryolu hattına habire gereksiz kavisler çizdirir.

Şebeke inşaatı bir kere sona erince de, onu az verimle çalıştırmak imtiyaz sahibinin işine gelir. Geliş gidişin sıfıra indiği bir hattın işletme masrafları da asgariye düşer. Bu da devletin sırtına binen kilometre teminatının azamiye çıkması demektir. İmtiyaz sahibi şirket için en kârlı durum budur. Çünkü kilometre teminatı olarak belli bir gayri safi hasıla sağlayınca, artık kilometre başına bu teminata eşit veya onu aşan bir gayri safi geliri gerçekleştirmek imkânsız olur. Zaten 1914 yılından hemen önce, teminat almayıp da tersine devlete bir kısım gelir sağlayan sadece Şark demiryollarıdır.

Devlet kasasından kilometre teminatı olarak ödenen meblâğların yıllara göre dağılımı şöyledir (560) :

(560) MORAWITZ, C. «Les Finances...» deki ve ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

1914 YILINA KADAR OSMANLI DEMİRYOLLARI	Hattın uzunluğu km	İmtiyaz tarihi	İnşa tarihi	Tesis sermayesi mily. krş.	Sermayenin menşei
Köstence-Çernavoda (Boğazköy)	66	1856	1859 - 60	32	İngiltere
Rusçuk Varna	224	1861	1863 - 68	135	»
Şark demiryolları :					
İstanbul - Edirne	318	1868/69	1869 - 70	214	Fransa, Belçika, İsviçre, Avusturya (Banque de Parts et de Pays - Bas)
Şarki Rumeli	386	»	1872 - 88	218	
Selânik - Mitroviçe	363	»	1872 - 74	206	
Edirne - Dedeağaç	149	»	1870 - 72	92	
Bosna kısmı	102	»	1870 - 72	65	
Babaeski - Kırkkilise	46	1910	1911 - 13		
	1364			792	
Üsküp - Sırp hududu vs.	131	1884	1885 - 88	82	Osmanlı Bk.
Selânik - Manastır	219	1890	1891 - 94	220	Deutsche Bk.
Dedeağaç - Selânik	508	1892	1892 - 96	488	Osmanlı Bk.
Aydın Hatları :					
İzmir - Aydın	130	1856	1856 - 67	147	İngiltere
Aydın Dinar Eğridir	342	1879/1911	1879 - 1912	308	»
Tire - Ödemiş - Çivril v.s.	137	1882/1911	1883 - 1911	124	»
	609			579	
İzmir - Kasaba ve temdidi					
İzmir - Kasaba (Turgutlu)	93	1863	1863 - 66		
Kasaba - Alaşehir	76	1872	1885 - 86	249	Fransız sermayesile İngilizlerden satın alınmıştır.
Manisa - Soma	92	1888	1888 - 90		
Alaşehir - Afyon	252	1884	1894 - 96		
Soma - Bandırma	184	1888	1888 - 90	464	
İzmir - Bornova	5		1865		
	702			713	
Mudanya - Bursa	41	1871	1872 - 92	18	Fransa
Mersin - Adana	67	1883	1884 - 86	45	İngiltere, bilahare Alm
Anadolu Hatları					
Haydarpaşa - İzmit	93		1872 - 73	26	
İzmit - Ankara	486	1888	1888 - 90	475	(Doyçe Bank'a satılmıştır.
Arifiye - Adapazarı	9	1898	1898 - 99		
Eskişehir - Konya	445	1893	1893 - 96	445	Deutsche Bk.
	1033			946	
Bağdat Hattı					
Konya - Ulukışla - Karap.	291	1898	1904 - 12		Deutsche Bk.
Durak - Mamure	115	»	»	550	»
Toprakkale - İskenderun	59	»	»		»
İslahiye - Resulayn	453	»	1911 - 14	400	»
Bağdat - Samarra	119	»	1912 - 14	50	»
	1037			1000	
Suriye Hatları					
Beyrut - Şam - Müzeyrib	258	1890	1892 - 94	444	Fransa, Belçika
Riyak - Halep	332	1893 - 98	1900 - 06		Fransa
Trablusşarm - Humus	102		1909 - 11	88	»
Yafa - Kudüs	87	1888	1889 - 92	65	»
	779			597	
Hicaz Demiryolu	1564		1901 - 08	428	Milli

Yıl	Ödenen Teminatlar (Osmanlı Lirası)
1889 - 90	7.981
1890 - 91	33.190
1891 - 92	69.231
1892 - 93	133.012
1893 - 94	222.390
1894 - 95	297.870
1895 - 96	487.992
1896 - 97	650.563
1897 - 98	348.926
1898 - 99	758.609
1899 - 1900	900.081
1900 - 01	859.000
1901 - 02	729.000
1902 - 03	710.000
1903 - 04	920.000
1904 - 05	786.000
1905 - 06	691.000
1906 - 07	691.000
1907 - 08	699.000
1908 - 09	825.000
1909 - 10	850.000
1910 - 11	529.000
1911 - 12	420.000
TOPLAM	**1.261.900 Milyon Osmanlı Lirası**

C — Düyun-u Umumiye

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı yatırımların en önemlisi, Düyun-u Umumiye adıyla bilinen, devlet dış genel borçlarıdır (561). Öyle ki, ötekiler bunun yanında âdeta devede kulak kalır. Emperyalist egemenlik işte bu borçlar yoluyla ve Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası) ile Düyun-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclisi İdaresi'ni (Os-

(561) Bkz. Sayfa 949 deki tablo

manlı Düyun-u Umumiye İdaresi) kullanarak ülkeye yerleşti.

Düyun-u Umumiye'nin 1881 yılından sonraki, 1914 yılına varan evrimini, 1881 yılından önceki dış olaylar çizmiştir. Osmanlı Devlet hazinesinin, eskilerini ödemek için habire yeniden yapmak zorunda olduğu yeni istikrazlarla beslenen malî bağımlılığı; resmen, Paris'te ve Londra'da bulunan iki idare meclisi eliyle yönetilen Bank-ı Osmani-i Şahane'nin, Devlet-i Aliyye Bankası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genel veznedarı sıfatıyla para borsası üzerinde kurduğu denetim ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun dış alacaklıları yararına, peşpeşe Osmanlı Düyun-u Umumiye-i İdaresi'nin eline geçen devlet gelirleri... Bütün bu unsurlar birbir ortaya çıkar. İşte bütün bunlar 1854-1881 döneminin sonuçlarıdır. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yıllarında filizlenmiş, meyvelerini 1914 yılına kadar uzanan bu dönemde vermişlerdir.

Osmanlı dış borçlarını üç kategoride toplanayabiliriz:

A — 1881 Tarihli Muharrem Kararnamesi'nde Yer Almayan Borçlar:

1 — İngiltere ve Fransa hükümetlerinin kefaletinde bulunan ve kısmen Mısır vergisiyle ödenmiş olup kısmen de, daha sonra göreceğimiz gibi, Kıbrıs adası geliriyle ödenecek olan % 4 faizli, 5.500 bin Osmanlı liralık 1855 istikrazı.

2 — Mısır vergisiyle teminat altına alınan 1854 ve 1871 istikrazları. Mart 1891 tarihinde Osmanlı hükümetiyle Rothschild müessesesi ve Bank-ı Osmani-i Şahane arasında yapılan sözleşme, daha sonra göreceğimiz gibi bu kuruluşlara 1877 istikrazını (Muhafazai hukuku Osmaniye istikrazı) tahvil etme iznini verdiği gibi, Mısır vergisiyle teminat altına alınmış diğer istikrazların tahvilinde de onlara öncelik hakkı tanır. Bu imtiyaz sözleşmesine taraf

olan kuruluşlar bu hakkı kullanarak 1894 yılı Mayıs ayında, 1854 ve 1871 yılı istikrazlarının tahvil işlemini yaparlar. 1894 yılında her iki istikraza ait henüz ifa edilmemiş olan % 5 faizli 1.724.525 Osmanlı liralık ve % 4.25 faizli 5.916.570 Osmanlı liralık resülmallar, resülmalı 9.033.574 Osmanlı lirası, faizi % 3.5 olan yeni bir istikraza tahvil olunur (562).

3 — 1875 yılında Osmanlı Devlet borçlarının tediyesinin askıya alınmasından sonra, 1877 yılında, 1854 ve 1871 istikrazlarının tediyesinin yeniden başlaması için Osmanlı Hükümetinin bir murahhasıyla İngiliz hamilleri arasında Londra'da bir sözleşme yapılmıştı. Anılan istikrazların faiz ve itfa bedellerinde, bu sözleşme gereğince yapılan indirimlerle bunlara teminat olarak gösterilen Mısır vergisinden 280.622 İngiliz liralık bir meblağın serbest kalması sağlanmıştı. Osmanlı Hükümeti bu meblağı teminat olarak gösterip 1877 yılı «Muhafazai Hukuku Osmaniye istikrazı» yapmıştı. Bab-ı Âli 2 Mart 1891 günlü irade-i seniyyeye göre, bu istikrazın tahvili için Osmanlı Bankası ve Rothschild müessesesiyle 5 Mart 1891 tarihinde bir mukavele imzaladı. 1877 istikrazının ifa edilmemiş resülmalinin 4.714 bin Osmanlı lirası itibarî değer üzerinden işlem gördüğü istikrazın sâfi bedeli 6.948 bin Osmanlı lirasıdır (563). Sözleşmeye taraf olan müesseseler bu tutar karşılığı çıkarılan tahvillerin tümünü % 90 ihraç fiyatıyla satın aldılar (564).

4 — 1882 yılındaki anlaşmaya göre Rusya'ya ödenmesi gereken savaş tazminatı (565). Rusya 1898 yılında, 550 bin Osmanlı lirası savaş tutsaklarının bakımına ait olmak üzere, tazminattan geri kalan 1 milyon Osmanlı lira-

(562) BILIOTTİ, A. «La Bonque Impériale...»
(563) DELAYGUE, L. «Essai sur les finances...»
(564) BILIOTTI, A. «La Banque Impériale...»

sını ister. Bab-ı Âli, Rusya'nın İstanbul büyükelçisinin ısrarı üzerine, Düyun-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclisi İdaresi'nden teminat istedi. Düyun-u Umumiye İdaresi bu elbirliği talebini reddetti. Osmanlı Hükümeti o zaman Osmanlı Bankasına başvurdu. Banka 27 Ağustos 1898 günü yapılan mukaveleyle, tazminat bakiyesi tutarını yıllık taksitler halinde, altı yılda ödemeyi üstlendi. Rus hükümeti, bu tazminata teminat olarak gösterilen ağnam vergisinin, gelecekte doğrudan doğruya Bank-ı Osmani-i Şahane tarafından toplanmasını istedi. 1899 yılı Nisan ayında, Rus hükümeti, Bab-ı Âli ve Osmanlı Bankası arasında bu konuda bir mukavele imzalandı (566).

B — 1881 Tarihli Muharrem Kararnamesi'nde Yer Alan Borçlar :

Bu borçların, kendilerine tahsis edilmiş olan devlet gelirlerine göre yönetilmesi işi Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresine bırakılmıştır (567). Borçlara ayrılan bu gelirlerin geçirdikleri evrim şöyledir :

1 — Tespit edilen Tahsisler :

a. Kıbrıs Geliri.

4 Haziran 1878 tarihli sözleşmeyle Kıbrıs adası İngiltere'ye bırakılmıştı. Sözleşme hükümlerine göre, bu devlet, adanın idare masrafı çıktıktan sonra, her yıl bütün gelir fazlasını Bab-ı Âli'ye ödemeyi kabul etmişti. Bu fazla, son beş yıllık gelir ortalamalarına göre hesaplanıp belirlenecekti. Adanın yıllık ortalama geliri 114.680 Osmanlı lirası olarak hesaplanmış, yıllık ortalama gelir fazlası da 87.686 Osmanlı lirası olarak tesbit edilmiştir. Ama İngil-

(565) Bkz. Sayfa 902
(566) BILIOTTI, A. «La Banque Impériale...»
(567) Bkz. Sayfa 902

tere, Osmanlı Hükümetinin istikraz kuponlarını ödemeyi 1875 yılı Ekim ayında kısmen, altı ay sonra da kesinlikle askıya almasını bahane ederek, 1855 istikrazının kefili olarak, Kıbrıs geliri fazlasıyla bu istikrazın ödenmesini sağladığını ileri sürdü. Bu istikrazdan 1876 yılına kadar önceden ödenmiş kısım düştükten sonra, teminat altına alınmamış itfa payı olarak, kefil devletler tarafından ödenecek 169.127 Osmanlı liralık bir yıllık taksit tespit edilir. Dolayısıyla İngiltere Kıbrıs adasının gelir fazlasını Bab-ı Âli'ye hiçbir zaman ödemedi ve Mısır üzerinden denetimini sağladıktan sonra da bu 1855 istikrazının ödenmesini kendi üzerine aldı.

Ama 1881 Muharrem Kararnamesi'nde bu ihtimal tahmin edilmiş ve Kıbrıs adası gelir fazlasının kendi hizmetine bırakılmaması gibi bir durumda, Osmanlı Hükümetinin bunun yerine yıllık 130 bin Osmanlı liralık bir ödenek ayıracağı hükme bağlanmıştı. Bu tutarı sağlamak için de, maliye nazırı gümrük resimlerinden buna eşdeğerde bir kesimi ayırmayı taahhüt ediyordu (568). Yedi yıllık, yani 1889 - 1890 mâli yılına kadar süren bir uygulama sırasında bu meblâğ düzenli olarak ödendi. Osmanlı Hükümeti ancak ondan sonra, bu meblağın Kıbrıs adası gelir fazlasını aştığını anladı ve onu 102.596 Osmanlı lirasına indirmek istedi. Ama Düyun-u Umumiye İdaresi bu indirimi ve aradaki farkı, keyfi bir tasarrufla, tütün âşarından artakalan nakitle kapattı (569). Böylece bu meblağ 130.000 Osmanlı lirası olarak kaldı.

b — Tömbeki rüsumatından alınan 50.000 Osmanlı lirası.

Nargilede kullanılan ve halk tarafından tüketilen bu

---

(568) DU VELAY, A. «Essai sur l'histoire financiére...»
(569) DELAYGUE, L. «Essai sur les finances...»

tütün cinsi genellikle İran'dan ithal ediliyordu. Bu tütünün Avrupa ülkelerinde ithalât resmi % 8 iken, Osmanlı İmparatorluğu'nda % 75'ti. Bab-ı Âli, 1892 yılında, yaptığı yeni istikraz için teminat göstermek amacıyla bunu % 100'e çıkardı (570).

c — Şarki Rumeli Geliri.

17 Mayıs 1879'da, Berlin Antlaşması hükümleri gereğince 240 bin Osmanlı lirası olarak tesbit edilen bu gelir, 1880 yılında 180 bin Osmanlı lirasına indirilmiş ve Bulgaristan'ın bu vilâyeti ilhakından sonra da düzenli bir şekilde ödenme olmuştu. Şarkî Rumeli geliri 1887 yılında gene indirime uğrayarak 130 bin Osmanlı lirası oldu. 1897 yılında ise Bulgar hükümeti, kendi satın aldığı Varna - Rusçuk Şimendifer Kumpanyası'na Bab-ı Âli'nin borçlu olduğunu ileri sürerek ödemeyi durdurdu. Nihayet yapılan görüşmeler sonunda, yılda 114.020 Osmanlı liralık bir taban üzerinden yeniden ödemeler başladı (571).

d — Bulgaristan Vergisi.

Berlin antlaşmasının 9. maddesine göre 400 bin Osmanlı lirası civarında tesbit edilen bu vergi hiçbir zaman ödenmedi. Bab-ı Âli bu vergiye karşılık tütün âşarından yılda 100 bin lira vermeyi taahhüt etti (572). Böylece hem Kıbrıs adası gelir fazlasının, hem de Bulgaristan vergisinin boşa çıkmasıyla tütün âşarının tamamı Düyun-u Umumiye idaresinin eline geçmiş oldu (573).

e — Berlin Antlaşmasının Hükümlerine Göre Kara-

(570) DU VELAY, A. «Essai sur l'histoire financiére...»
(571) DU VELAY, A. «Essai sur l'histoire financiére...»
(572) DU VELAY, A. «Essai sur l'histoire financiére...»
(573) ROUMANİ, A. «Essai historique et technique sur le Dette Publique Ottomane» **(Osmanlı Düyun-u Umumiyesi Üzerine Tarihi ve Teknik Bir Deneme)** Paris 1927

dağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'a Yükletilen Paylar.

Berlin Antlaşmasının 9, 10, 33 ve 42. maddeleri gereğince eski Osmanlı borçlarının bir kısmı, 1877 - 1878 Osmanlı Rus savaşıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılar veya toprak ilhak eden öteki ülkelere yükletilmişti. Bulgaristan için yılda 208.650 Osmanlı lirası, Yunanistan için yılda 44.931 Osmanlı lirası, Sırbistan için yılda 44.538 Osmanlı lirası ve Karadağ için yılda 2.085 Osmanlı lirası olarak tesbit edilen bu meblağlar da hiçbir zaman ödenmedi.

f — Ticaret antlaşmalarının yenilenmesi halinde, giriş resimlerindeki her türlü artmanın sonucu olarak gümrük gelirlerinde meydana gelen fazlayı Düyun-u Umumiye İdaresinin alması gerekiyordu.

Böylece, 1861 yılında yeniden gözden geçirilen 1838 Ticaret Antlaşmasından yararlanmakta olan ülkelerin ödedikleri gümrük resimlerindeki her artış, Düyun-u Umumiye aracılığıyla gene kendilerine dönüyordu. Yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı Hükümeti, büyük devletlerin Makedonya'da yapılmasını istediği reformları gerçekleştirmenin kendisi için maddî bakımdan imkânsız olduğunu açıklar ve bu amaçla gümrük resimlerinde bir artış talebinde bulunur. Büyük devletler % 3'lük bir artışa razı olurlar. Böylece ithalât üzerinden alınan vergi % 8'den % 11'e çıkarılır. Ne var ki, bu artıştan doğan gelir, Avrupalı devlet temsilcilerinden kurulu bir komisyonun denetiminde sadece Makedonya için kullanılacaktır. Bu artışın hukuken eline geçtiği Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi, 13 Temmuz 1907 tarihinden itibaren bu vergi fazlasının % 25'inden daha çoğuna dokunmamayı kabul eder. İlk üç mâli yıl içinde Düyun-u Umumiye'nin gelirden aldığı pay aşağıda gösterilmiştir (574).

(574) DELAYGUE, L. «Essai sur les finances...»

Mali Yıl	Gelir (Osmanlı Lirası)	D. Umumiye İdaresine Ayrılan Pay
1907 - 08	544.938	136.247
1908 - 09	918.438	229.609
1909 - 10	1.042.993	260.248

g — Temettü (kazanç) Vergisi.

Mevcut bir kanun tasarısı, uzun zamandan beri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüccar ve sanayicileri temettü vergisine bağlamak hedefini güdüyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin istediği ise, bu kanun tasarısına gösterilen muhalefet günün birinde kırıldığında, bundan doğacak gelirleri kendine sağlamaktı. Ama böyle birşey olmadı ve Muharrem Kararnamesi'nin temettü vergisiyle ilgili hükmü geçersiz kaldı.

II — İdaresi doğrudan doğruya Osmanlı Düyun-u Umumiyesine Bırakılan Gelirler :

a — Tuz Resmi.

1874 - 1875 mali yılı bütçesinde tuz inhisarının (tekelinin) geliri 825 bin Osmanlı lirası olarak belirtilmişti. Düyun-u Umumiye İdaresi bu meblağa ancak 1900 yılında ulaşabilecektir. Osmanlı Devleti bütçelerindeki değerlendirmelerin büyük ölçüde iyimser olduğu bir gerçektir, ama tüketicilerin Düyun-u Umumiye hükümlerine gösterdiği muhalefetle kaçakçılığın, ilk başlarda bu kurumun gelirlerini düşürdüğü de aynı şekilde bir gerçektir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin gelirlerinin artması ancak Osmanlı Hükümeti, kaçakçılıkla olan mücadelesinde bu kuruma yardımcı olmaya karar verince ve ihracatın artmasıyla mümkün olmuştur (575).

(575) BLAISDELL. D. «European financial...»

Mali Yıl	Safi Hasıla	
1882/83	618.029	O. Lirası
1884/85	653.066	»
1889/1900	823.826	»
1904/05	949.892	»
1909/10	1.147.237	»
1911/12	1.271.703	»
1913/14	1.103.023	(576)

Satışlara gelince, şöyle bir dağılım gösterir :

1909-1910 Mali Yılı

Osmanlı İmparatorluğu İçindeki Satışlar	239.382.106 kg	1.046.854	Osmanlı lirası
İhracat Yoluyla Satışlar	116.072.587 »	90.528	»
Sisam ve Girit Adalarına Satışlar	3.436.060 »	9.856	»
	358.0890.753 kg	1.147.238	Osmanlı lirası (577)

b — Damga (pul) Resmi.

Başlangıçta damga resmi gelirleri de çok yüksek olamadı. Çünkü İstanbul'daki diplomatik çevreler, yabancılarla yapılan akit ve işlemlerde damga resmiyle ilgili kanunun uygulanmasını reddetmişlerdi. Ancak 1905 yılından sonra, Osmanlı uyrukları gibi, yabancı uyrukların taraf olduğu akit ve işlemler de damga resmine bağlandı. Damga resminden sağlanan gayri safi gelirler, 1882 - 1883 malî yılında 146.761 Osmanlı lirası; 1889 - 1900 mali yılında 235.168 Osmanlı lirası; 1904 - 1905 mali yılında 359.791 Os-

(576) ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»
(577) DELAYGUE, L. «Essai sur les finances...»

manlı lirası iken, 1911 - 1912 mali yılında 506.164 Osmanlı lirasına ulaşmıştır (578).

c — Müskirat (İspirtolu İçkiler) Resmi.

Bunlar rakı, şarap ve biradan alınan resimdir. Bu içkilerin imali için, Düyun-u Umumiye idaresine % 15'lik bir resim ödenirdi. Böylece içki imalâtçıları şu vergileri ödemek zorundaydılar :

% 15 Düyun-u Umumiye İdaresinin aldığı resim
% 12 Öşür
% 2 Millî müdafaa vergisi

Toplam % 29

Oysa şarap ithalâtçısı getirdiği malın değeri üzerinden 1907 yılına kadar % 8, bu yıldan sonra ise % 11 gümrük vergisi ödemekteydl (579). Üstelik Osmanlı müskirat imalâtçısına vergisini aynî olarak ödeme izni de verilmemişti (580).

İçki satıcılarından ise, dükkân kirasının % 25'i tutarında sabit bir resim alınırdı. 1882 - 1883 mali yılında bu yolda elde edilen gelirin gayri safi tutarı 178.861 Osmanlı lirasıdır. Bu gelir 1911 - 1912 mali yılında 357.146 Osmanlı lirasına yükselecek, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarının elden çıkışından sonra 1913 - 1914 mali yılında 240.478 Osmanlı lirasına düşecektir (581).

d — İpek Âşarı.

Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi, ipek böceği türlerini geliştirici yeni usulleri ülkeye getirerek ve okullar

(578) ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»
(579) ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»
(580) DU VELAY, A. «Essai sur l'histoire financiére...»
(581) ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»

açarak, ipekçiliği geliştirmek konusunda büyük çabalar harcadı. Bunun semereslni de gördü : bu alandan elde ettiği gelir 1882 - 1883 yılında 18.951 Osmanlı lirasıyken, 1909 - 1910 mali yılında 128.945 Osmanlı lirasına yükseldi.

e — Saydı Mahî (balık avı) Resmi.

İstanbul ve çevresinde yapılan balık satışlarından % 20'lik bir resimle, buna ek olarak % 3 masraf söz konusudur. Ama Düyun-u Umumiye Meclisi Osmanlı Hükümeti hesabına bütün İmparatorlukta balıkçılığı idare eder ve bunun için % 5 komisyon alır. Bu teşkilâtın kurulmasından sonra, balıkçılık alanındaki gelirler yavaş yavaş artar. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bu yolla sağladığı gelir 1889 - 1890 mali yılında 42.725 Osmanlı lirası, 1904 - 1905 mali yılında 48.587 Osmanlı lirasıyken, 1913 - 1914 mali yılında 77.426 Osmanlı lirasına ulaşır.

III — Kiralama Yoluyla İşletilen Gelirler

Bu sınıfa, Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhanı Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye ya da kısa adıyla Tütün Rejisi'ne kiralanan tütün gelirleri girer. Bu kurumun Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'ne 750.000 Osmanlı lirası yıllık kira ödemesi gerekliydi. Bu kira bedeli verildikten sonra şirketin sâfi kârı, kâr tutarına göre değişen oranlarda Osmanlı Hükümeti, Düyun-u Umumiye İdaresi ve Reji arasında bölüşülmekteydi. Bu bölüşme tarzı, uygulamada şu sonuçları verir :

Mali Yıl	Reji Kurucularına	D. Umumiye İdaresine	Hükümete
1888 - 89	2.016 O. Lirası	10.214 O. Lirası	10.215 O. Lirası
1894 - 95	10.560 »	53.506 »	53.506 »
1900 - 01	6.848 »	40.935 »	35.087 »

Bütün bu gelirlerden Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'ne tahsis edilen paylar, 1882 ile 1914 yılları arasında iki kat artar :

YIL	SAFİ HASILA (Osmanlı Lirası)
1882 - 83	2.125.098
1883 - 84	1.874.476
1884 - 85	1.934.945
1885 - 86	1.850.354
1886 - 87	1.727.888
1887 - 88	1.750.593
1888 - 89	1.908.253
1889 - 1890	1.942.562
1890 - 91	1.988.647
1891 - 92	2.066.571
1892 - 93	2.184.545
1893 - 94	2.189.405
1894 - 95	2.196.319
1895 - 96	2.138.357
1896 - 97	2.069.216
1897 - 98	2.104.530
1898 - 99	2.131.082
1899 - 1900	2.154.530
1900 - 01	2.067.909
1901 - 02	2.126.591
1902 - 03	2.459.438
1903 - 04	2.491.096
1904 - 05	2.493.477
1905 - 06	2.657.558
1906 - 07	2.653.210
1907 - 08	3.308.465
1908 - 09	3.558.461
1909 - 10	3.906.299
1910 - 11	4.066.311
1911 - 12	4.126.598
1912 - 13	3.243.334
1913 - 14	4.385.914 (582)

Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi sömürge ağını kurarken başlangıçta güçlüklerle karşılaşır. Gelirlerin 1881 yılından önceki düzeyine ulaşması için bir on yıl; bu dü-

(582) ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»

zeyi aşması için ise bir ikinci on yılın geçmesi gerekir. Kurumun gerçek bir işlerlik kazanması ise 1907 yılından sonradır. Bu, Jön Türk devriminin emperyalist sömürüyü azaltacağı yerde hızlandırdığını gösteren işaretlerden biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarının elden çıkışının Düyun-u Umumiye gelirlerinde sebep olduğu düşmeye gelince, rakamlar, kurumun bu yolla meydana gelen kaybı, Anadolu toprakları üzerindeki işletmeciliğiyle fazlasıyla kapattığını gösterir; çünkü İdare en fazla kârı 1913 - 1914 mali yılında sağlamıştır.

Bu kazançlar, 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi hükümlerine göre tahvil edilen istikrazların taksit ve faizlerini ödemekte kullanılır (583). 1 Eylül 1903 tarihinde bu istikrazların ödenme durumu şöylece belirir (584) :

Grup	Kayıtlı Resülmal	İtfa Edilen Resülmal	Oran	Bakiye
Seri A	7.831.869 O. Lirası	7.831.869 O. Lirası	% 100	.....
Seri B	11.049.307	6.691.284	% 62.37	4.158.023 O. Lirası
Seri C	33.604.176	6.249.706	% 18.59	27.354.470
Seri D	48.017.161	3.611.365	% 7.52	44.405.526
TOPLAM	100.502.515 O. Lirası	24.584.495 O. Lirası		75.918.019 O. Lirası
İkramiyeli Demiryolu İstikrazı	15.632.547	2.183.751	% 13.96	13.448.796
GENEL TOPLAM	116.135.062 O. Lirası	26.768.246 O. Lirası	% 23.04	89.366.816 O. Lirası

Galata bankerlerinin imtiyazlı alacakları (tahvilâtı mümtaze) 1890 tarihinde tahvil edilmişti. Bunun için Bank-ı Osmani-i Şahane, Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Hükümeti arasında yapılan sözleşmeye göre % 5 faizli bu borçlar «Osmaniye İstikrazı» adıyla anılan resül-

(583) Bkz. Sayfa 898

(584) Zikreden ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»

malı 4.999.500 Osmanlı lirası olan % 4 faizli bir istikraza tahvil edildi (585).

O dönemde Bab-ı Âli'yi ve Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresini meşgul eden iki mesele vardı. Gerçekte Düyun-u Umumiye tahvilleri esham ve tahvil borsasında, dört tertibi için kayıtlı itibarî değeri olan 100 milyon Osmanlı lirasının çok altında işlem görüyordu. Oysa bunların faiz ve itfa bedelleri hep bu taban üzerinden ödenmekteydi. Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi de, gelirlerini arttırma teşebbüslerine karşı Osmanlı Hükümetinin muhalefet etmesinden, bunu yapamadığı nadir zamanlarda ise bunlara kayıtsız kalmasından yakınmaktaydı. Devlet hazinesini, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kârlarına bir ölçüde ortak etmek suretiyle, hükümetin faal yardımı sağlanabilirdi. 1903 yılında Osmanlı Devlet borçlarında yapılan yeni tahvil ve birleştirmenin amacı işte buydu.

1 Eylül 1903 tarihine kadar itfası tamamlanmamış borçlar şu şekilde tahvil edildi.

SERİ	Eski Resülmal	Tahvil Haddi	Tahvilden sonraki Resülmal
B	4.158.023 L.T.	% 70	2.910.616 L.T.
C	27.354.470	% 42	11.488.877
D	44.405.527	% 37,5	16.652.072
	75.918.020 L.T.		31.051.565 L.T.
			1.687.207
	Tahvil Edilmiş Borç Tutarı		32.738.772 L.T.

Bu meblâğın, 1881 Muharrem Kararnamesi uyarınca, gelirlere göre değişen faiz ve itfa bedelleri yeniden tespit edildi; faizlerin oranı % 4'lük azamiye çıkarılırken, itfa bedeli de % 45'e indirildi. Bunun gibi, ikramiyeli Osmanlı Demiryolları tahvillerinin yıllık mürettebatlarına da, hamillere

(585) BILIOTTI, A. «La Banque Impériale...»

verilecek toplam meblâğın önceden tespit edileceği bir biçimde, açıklık getirildi.

1.	Faiz fiyatı % 4 olarak değiştirilen ve yeni tahvilin dışında bırakılan Tahvilatı Mümtaze'nin (İmtiyazlı tahviller) yıllık mürettebatı:	430.500	Osmanlı lirası
2.	Yeni tahvillerin % 4 faizi	1.309.551	» »
3.	Birleştirilmiş istikrazın normal itfa bedeli	147.324	» »
4.	İkramiyeli Osmanlı tahvillerinin yıllık mürettebatı	270.000	» »
	Toplam	2.157.375	Osmanlı Lirası

Bu yıllık ödemeye teminat olarak Osmanlı Hükümeti, 15 bin Osmanlı liralık 10 taksit hallnde 150 bin Osmanlı lirası verir.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin safi gelirlerinden bu 2.157.375 Osmanlı liralık tutar düşürüldükten sonra, geriye kalan fazla, Osmanlı Hükümeti ile idare arasında % 75'i hükümetin, % 25'i de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin olmak üzere bölüşülecektir.

Mali Yıl	Gelir Fazlası (Os. Lirası)	D. U. İdaresinin % 25 payı	Hükümet Payı	Yıllık Teminat	Safi Bakiye (Osmanlı Lirası)
1903 - 04	518	129.50 O.L.	387.50 O.L.	15.000 O. L.	14.612.50
1904 - 05	336.101	84.025.25	332.075.75	15.000	317.075.75
1905 - 06	500.182	125.045.50	375.126.50	15.000	360.126.50
1906 - 07	495.835	123.958.75	371.876.25	15.000	356.876.25
1907 - 08	1.151.090	287.772.50	863.317.50	15.000	848.317.50
1908 09	1.401.086	350.271.50	1.050.814.50	15.000	1.035.814.50
1909 - 10	1.748.922	437.230.50	1.311.691.50	15.000	1.296.691.50
1910 11	1.908.936	477.234.00	1.431.702.00	15.000	1.416.702.50
1911 12	1.969.223	492.305.75	1.476.917.25	15.000	1.451.917.25
1912 - 13	1.085.959	271.489.75	814.469.25	15.000	799.469.25
1913 - 14	2.228.539	557.134.75	1.671.404.25	—	1.671.404.25
TOPLAM	12.826.391	3.206.597.75	9.619.793.25	150.000	9.469.793.25

Ama sonunda, 1903 ilâ 1914 yılları arasında Osmanlı Hükümetinin kasasına giren gerçek meblâğ 3.331.597 Os-

manlı lirası oldu. Bu da sağlanan gelirin aşağı yukarı üçte biri kadardı (586); geri kalan kısmı ödentilere ve komisyonlara gitmiş olsa gerektir. Düyun-u Umumiye İdaresi'ne gelince, kendisine dönen meblağın % 60'ını olağanüstü itfalarda, % 40'ını ise ikramiyeli Osmanlı tahvillerinde kullandı.

1906 yılında imtiyazlı tahvillerle ilgili yeni bir değiştirme ve birleştirme işlemi sonunda, birleşik borç resülmalı 32.738.772 Osmanlı lirasından 42.275.772 Osmanlı lirasına ulaşır. 1910 yılında bu meblağın 2.345.046 Osmanlı lirası itfa edilmiş ve geriye 39.930.726 Osmanlı lirası kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise itfa edilmemiş tutar 36.799.840 Osmanlı lirasıydı.

1903 değiştirme ve birleştirme işlemi, faizleri arttırıp itfa bedellerini düşürerek, hem istikrazların tediyesini hem de Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yaşamasını devam ettirdi. Öte yandan üçte ikisi iç edildikten sonra Osmanlı Hükümetine verilen meblağlar, yürütülmesi gene Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan yeni istikrazlar için teminat olarak aösterilmeye yaradı.

Osmanlı Bankası'yla birlikte, emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu içinde iki temel direğinden biri haline gelen Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin ilk baştaki yetkilerini aşıp, denetimini Avrupa ülkelerinin diğer alacaklarını da kapsayacak biçimde yaygınlaştırması olağandır. 1914 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin elinde 1881 Muharrem Kararnamesi'yle kendine bırakılan gelirlerin dışında, Osmanlı Hükümeti tarafından çeşitli gerekçelerle bu kuruluşa devredilen çeşitli gelirler vardı.

(586) ROUMANI, A. «Essai historique et technique...»

I — Kilometre teminatları Düyun-u Umumiye'ye devredilen hatlar :

1894'den	itibaren	Selanik - Istanbul
1892'den	itibaren	Selanik - Manastır
1894'den	itibaren	İzmir - Kasaba
1888'den	itibaren	Haydarpaşa - Ankara
1894'den	itibaren	Eskişehir - Konya
1903'den	itibaren	Bağdad I
1908'den	itibaren	Bağdad II ve III
1897'den	itibaren	Şam - Hama (587)

1898 yılında Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından, kilometre teminatı olarak toplanan meblağ 760 bin Osmanlı lirasına ulaşır.

II — Aşağıdaki istikrazlar hesabına yönetilen gelir'er :

Yıl	İstikraz	İtibari Tutar (Os. Lirası)	Yıllık Mürettebat (Os. Lirası)	İhraç Bankası
1888 (1903)	Saydı mahi(Balık Avı) % 5 (1903) % 4	2.640.000 (1903)	115.000	Deutsche Bank
1890	Osmaniye % 4	4.999.500	311.000	Osmanlı Bankası
1896	% 5	3.272.720	180.000	Osmanlı Bankası
1903	Bağdat I. seri % 4	2.376.000	106.000	Deutsche Bank
1901 05	% 4	5.306.664	239.000	Osmanlı Bankası
1905	Teçhizat ı Askeriye % 4	2.640.000	119.000	Deutsche Bank
1908	% 4	4.711.124	191.000	Osmanlı Bankası
1908 (1910)	Bağdat 2. seri % 4	4.752.000	194.000	Deutsche Bank
1908 (1912)	Bağdat 3. seri % 4	5.236.000	221.000	Deutsche Bank
1913	% 5.5	1.485.000	189.000	Reji Avansı
1914	% 5	22.000.000	1.213.000	Osmanlı Bankası
TOPLAM		59.419.008	2.978.000	

III — Osmanlı hazinesi hesabına yönetilen gelirler :

- Tahıl, tütün ve ipek âşârı üzerinden alınarı % 1.5 luk ek resim.

(587) BLAISDELL, D. «European financial...»

- Hububattan alınan esas âşârı demiryollarına teminat olarak gösterilmiş olan vilayetlerin meşe palamutu, haşhaş, tutkal v.s. öşürleri.

- Bazı bölgelerin saydı mahî (balık avı) ve ipek âşârı (588).

1881 Muharrem Kararnamesi hükümleri dışında, yönetimi Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan gelirlerin bütününün evrimi şöyledir :

1888 - 89	45.352 O. Lirası
1889 - 90	255.637
1894 - 95	802.692
1899 - 1900	1.736.404 (589)
1911 - 12	3.196.957
1912 - 13	2.504.312
1913 - 14	3.600.078 (590)

Dolayısıyla, 1914 yılına doğru, Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönettiği toplam gelirler, 1881 Muharrem Kararnameslyle bu kuruluşa bırakılan gelirlerin iki katına erişmektedir. Böylece Düyun-u Umumiye İdaresi, kendini Osmanlı Hükümeti ile yabancı sermaye arasında, daha doğrusu Osmanlı ülkesinin gelirleriyle emperyalizm arasında aracı olarak kabul ettirir. «Düyun-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclis-i İdaresi» nin başkanları, hemen hemen istisnasız demiryolu kumpanyalarının da başkanlarıdır. Avrupa ülkelerine ait çeşitli sermayeler arasındaki denge, daha kuruluş esaslarıyla çok - uluslu olan, Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bağrında oluşur.

---

(588) ROUMANI. A. «Essai historique et technique...»
(589) MORAWITZ. C. «Les finances...»
(590) ROUMANI. A, «Essai historique ef technique...»

Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin gayri safi gelirleri 1882 - 1883 malî yılında 2 milyon 540 bin Osmanlı lirasına, 1911 - 1912 malî yılında ise 8 milyon 160 bin Osmanlı lirasına ulaşır ve İmparatorluğun toplam gelirlerinin üçte birine ulaşır :

	Toplam Gelirler (O. Lirası)	Borç Gelirleri (O. Lirası)	%
Vasıtasız Vergiler	16.236.000	3.728.000	22,9
Pul Rûsumu	1.451.000	574.000	39,4
Vasıtalı Vergiler	5.512.000	1.714.000	31,0
İnhisarlar	2.697.000	2.146.000	79,5
	25.896.000	**8.162.000**	**31,5(591)**

C — 1881 Yılından Sonraki İstikrazlar :

1914 yılında bu istikrazların tutarı 104 milyon 212 bin Osmanlı lirasıydı (592). Bunun yarısından çoğu Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimindeydi. Osmanlı Devlet borçlarının bütününe gelince, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada, yan sayfadaki tabloda görüldüğü şekilde belirmektedir (593) :

Bu borçların yıllık mürettebat toplamı kabaca 13 milyon Osmanlı lirası olarak hesap edilmiştir. Osmanlı Devlet bütçesi 30 milyon Osmanlı lirası civarında oynadığına göre ülke, gelirlerinin % 43'ünü borçlarına yatırmak zorundaydı.

Osmanlı Devletinin alacaklılarına gelince, şöyle bir dağılım gösterir (594) :

(591) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(592) Bkz. ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(593) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...» POULGY «Les emprunts...»
(594) Bkz. ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

BORÇLAR	Mukavele Tarihi	Faiz	İtibari Sermaye (O. Lirası)	1914 Yılına kadar İtfa edilmeyen Resülmal (O. Lirası)	Yıllık Mürettebat (O. Lirası)	İhraç Bankası (O. Lirası)
1 — Muharrem Kararnamesinden önce olup da, adı geçen kararnamede bulunmayan, Mısır Vergisiyle, Kıbrıs adası gelirleri fazlasıyla teminat altına alınmış borçlar:						
TOPLAM	1855– 1894		21.482.186	18.868.000		
2 — 1881 ve 1903 yıllarında tahvil edilip, birleştirilmiş ve Muharrem Kararnamesi gereğince Osmanlı İmparatorluğu Düyunu Umumiye İdaresine ayrılan gelirlerle temin at altına alınmış borçlar:						
BİRLEŞTİRİLMİŞ BORÇ	1903 1905	% 4	42.275.772	36.800.000	1.687.000	
İKR. DEMİRYOLLARI İSTİKRAZI	1870		15.632.548	10.667.000	270.000	
3 — Ödenmesi Osmanlı İmparatorluğu Düyunu Umumiye İdaresine bırakılan Borçlar:						
TOPLAM			59.419.008	55.928.000	2.978.000	
4 — Ödenmesi Çeşitli Mali Kuruluşlara Bırakılan Borçlar:						
TÖMBEKİ	1893	% 4	1.000.000	665.000	50.000	Osmanlı B.
ŞARK DEMİRYOLLARI	1894	% 4	1.760.000	1.567.000	77.000	Deutsche B.
	1904	% 4	2.750.000	2.594.000	124.000	Osmanlı B.
5 — Doğrudan doğruya Devlet tarafından toplanan gelirlerle teminat altına alınan ve kuponları bankalar tarafından ödenen borçlar:						
GÜMRÜKLER	1886 -1902	% 4	8.600.020	7.923.000	388.000	Osmanlı B.
1909 % 4	1909	% 4	7.000.000	6.551.000	351.000	Osmanlı B.
SOMA-BANDIRMA DEMİRYOLU	1910	% 4	1.712.301	1.701.000	72.000	Osmanlı B.
HÜDEYDA - SANA DEMİRYOLU	1911	% 4	1.000.000	1.000.000	41.000	—
GÜMRÜKLER	1911	% 4	7.040.000	6.700.000	352.000	Deutsche B.
KONYA SULAMA	1913		819.000	819.000	50.000	—
6 — Avanslar ve Hazine Tahvilleri:						
TÜTÜN REJİSİNİN AVANSI	1913	% 5	1.700.000	890.000	110.000	Türkiye
HAZİNE TAHVİLATI	1911	% 5	1.780.060	931.000	186.000	Milli Bankası
» »	1912	% 6	3.000.000	1.064.000	1.000.000	Osmanlı B.
» »	1913	% 5	4.400.000	3.300.000	1.100.000	Périer ve Ort.
7 — Devlet Kefaletini haiz borçlar:						
İSTANBUL BELEDİYESİ	1909	% 5	1.100.000	1.073.000	61.000	Osmanlı B.
» »	1913	% 5	1.100.000	1.073.000	61.000	Türkiye M.B.
BAĞDAT BELEDİYESİ	1912	% 6	33.000	30.000	6.000	Türkiye M.B.
GENEL TOPLAM			**183.603.186**	**160.165.000**	**9.126.000**	
8 — Dalgalı Borçlar:						
1909'a KADAR				19.532.089		
1909 — 1914 ARASI				18.303.615		
TOPLAM				**198.000.704** (O. Lirası)		

	1881 %	1893 %	1913 %
Fransa	40.0	44.9	49.5
İngiltere	29.0	10.9	6.9
Almanya	4.7	12.2	20.1
Belçika	7.2	17.9	11.0
Hollanda	7.6	4.5	3.0
İtalya	2.6	1.3	1.0
Avusturya-Mac.	1.0	1.9	1.3
Türkiye	7.9	6.4	7.2
	100	100	100

Bu dağılım, toplam borç tablosunun 2, 3, 4 ve 5'inci bölümlerine dayanmaktadır. Borçların bütünüyle ilgili olarak, çeşitli kaynakların verdiği oranlar değişiktir :

Fransa	% 60,31	(595)	% 61,69	(596)	
Almanya	% 21,31		% 28,02		
İngiltere	% 14,36		% 4,09		
Diğer Ülkeler	% 4,02		% 5,93		

Bütünü içinde ele alındığında, Alman sermayesindeki artışın ağır bastığı görülür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermaye yatırımlarının dörtte birine varan bu artış, İngiliz sermayesi kadar diğer ülkeler sermayelerinin de aleyhine bir gelişme gösterir. Yalnızca, Türkiye'ye yatırılan yabancı sermaye tutarının üçte ikisini her zaman için elinde tutarak birinci sırada yer alan Fransız sermayesi bunun dışındadır. Bu dağılımın evriminin bir başka önemli sonucu da, devlet borçlarının bütünü içinde Türklere ait payın azalmasıdır. 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'yle, istikrazların değiştirilmesi ve birleştirilmesi vesilesiyle tutulan kayıtlarda, Osmanlı borçlarına ait tahvillerin sadece

(595) Düyun-u Umumiye İstatistikleri. Zikreden ÇAVDAR, T. «Osmanlıların Yarı...»

(596) POULGY, G. «Les emprunts...»

% 7.93'ünün Türklerin elinde olduğu görüldü. Onyedi yıl sonra bu oran % 6.41'e inmişti. Nihayet 1909 yılında yapılan değiştirme (tahvil) işleminde Osmanlı hamillerinin, istikraz tahvilâtının topu topu % 3'üne sahip oldukları anlaşılmıştı. 1914 yılında ise bu oran % 1'e bile varmıyordu (597).

1914 yılında Osmanlı Devleti yurttaşları için kişi başına 216 Osmanlı lirası düşen bu devlet borçları, aynı çağda, Avrupa'nın diğer ülkelerinin durumuyla karşılaştırıldığında olağanüstü bir görünüm sunmaz :

Ülke				
Fransa	kişi	başına	833	F.F.
İtalya	»	»	416	»
İngiltere	»	»	400	»
Almanya	»	»	393	»
Yunanistan	»	»	351	»
Bulgaristan	»	»	339	»
Romanya	»	»	249	»
Osmanlı İmparatorluğu	»	»	216	»
Sırbistan	»	»	215	»
Rusya	»	»	141	» (598)

Ama, gene aynı yıl için, Osmanlı İmparatorluğu'nda kişi başına düşen ulusal gelir sadece 10.72 Osmanlı lirası veya 244 Fransız frangıdır (599).

D — Osmanlı Bankası

Emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu içindeki ikinci temel direği Bank-ı Osmani-i Şahane'dir. Bu banka «Devlet-i Aliye Bankası» sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün malî siyasetini denetimi altında bulundurur. Öte yan-

(597) POULGY, G. «Les emprunts...»
(598) POULGY, G. «Les emprunts...»
(599) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

dan devletin genel veznedarı sıfatıyla da, doğrudan veya dolaylı yoldan, devlet gelirlerinin büyük bir kısmını kendi kasasına toplamakta, böylece de Devlet Hazinesi'yle Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi arasında doğal aracı durumuna girmektedir. Banka, Osmanlı para borsasının da hakimi durumundadır ve kurları o belirler. Çeşitli paralar üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda cereyan eden işlemler Osmanlı Bankası'na büyük kârlar bırakır. Bankanın yerli para ihracıyla ilgili işlemlerden sağladığı kârlar da gitgide artar.

1901	13.456	O. Lirası
1902	14.612	
1903	13.052	
1904	18.509	(600)

Osmanlı Bankası, doğrudan veya dolaylı yoldan demiryolu işlerine de katılmaktaydı; Şam - Hama, İzmir - Kasaba (Turgutlu), Selanik - İstanbul hatları onun denetimi altındaydı. Bankanın Beyrut ve İstanbul liman inşaat ve işletmelerinde de iştirakleri vardı; Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhan-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin kurucularından biriydi (601). Ama Bank-ı Osmani-i Şahane'nin en büyük faaliyeti, Devlet Hazinesi'yle olan doğrudan doğruya ilişkilerinde; öncelik hakkına sahip olduğu istikraz mukaveleleri ve hemen hemen tamamen bu bankanın tekelinde bulunan, Osmanlı Devletine avans verme işlerinde ortaya çıkar.

Muharrem Kararnamesi'nden sonra, Bab-ı Âli uzun bir zaman için, yeni istikrazlara girişmeye cesaret edemedi. Bunun sonucu olarak Osmanlı Hükümeti 1886 yılında, Osmanlı Bankası'na, aldığı avanslar sonucu 7 milyon 500 bin

(600) POULGY: «Les emprunts...»
(601) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

Osmanlı lirası borçlandı. 1886 yılında «Gümrükler İstikrazı» denen istikrazın asıl gerekçesi işte bu avans borçlarını düzenli borç haline sokmaktır. 29 Mayıs 1886 günü Bab-ı Âli'yle Osmanlı Bankası arasında aktolunan istikrazın resülmalı 6 milyon 500 bin Osmanlı lirasıydı. Bunun 4 milyon 500 bin Osmanlı liralık kısmına ait bulunan tahviller, alınan avanslar tutarına karşılık Osmanlı Bankası'na verildi. Avanslar bu şekilde tasfiye olununca, Devlet Hazinesi'ne 750 bin Osmanlı liralık yeni bir kredi açıldı. Bu kredi, Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kasasında bulunan, Osmanlı Devletine ait 3 milyon 500 bin Osmanlı liralık konsolide tahvilâtla teminat altına alınmıştı.

Osmanlı Hükümeti Deutsche Bank'la ilk istikraz sözleşmesini yaptığı zaman Bank-ı Osmani-i Şahane, «uhdesindeki imtiyaza bu âleni tecavüze» (602) karşı çıkmıştı. Ama aynı yılın sonunda yaptığı bilânçoda Osmanlı Hükümetinden, nizamnameye uygun avanslar dışında, 1 milyon 258 bin Osmanlı liralık bir alacak gözüktüğüne bakılırsa, banka eski durumuna çabucak gelmiştir. Bu borcun da düzenli bir borç haline sokulması için ertesi yıl, yeni bir düzenleme daha yapılması gerekecektir.

1890 yılında Osmanlı Bankası, «Tahvilât-ı Mümtaze» yi değiştirmeyi üstlenir. Bu, içteki dalgalı borçları konsolide etmek ve Devlet Hazinesi'ne verilen avansları düzene sokmak için yapılmıştır. Yeni tahvillerin büyük bir kısmını Osmanlı Bankası satın alır; bunların geri kalan kısmı da, Devlet Hazinesi'nin hesabına gene aynı bankada alıkonur (603). Banka hazineye ait olan ve % 2 faizle kasasında tuttuğu gelirleri, çok daha büyük faizlerle, genellikle gene hazineye vermektedir (604).

---

(602) BILIOTTI, A. «La Banque Impériale...»
(603) BILIOTTI, A. «La Banque Impériale...»
(604) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

1891 yılında Osmanlı Bankası, Rothschild müessesesiyle 1877 yılı «Muhafazai Hukuku Osmaniye» istikrazını tahvil etti. Yeni tahvilleri % 90'la 6 milyon 948 bin Osmanlı lirasına, toptan kendi satın aldı. 20 Mayıs 1893 günü Osmanlı Hükümetiyle banka arasında yapılan yeni bir sözleşme, nizami avansı 750 bin Osmanlı lirasından 1 milyon Osmanlı lirasına çıkardı. 28 Mayıs 1893 günü ise, birikmiş borçları karşılayabilmek için % 4 faizli yeni bir istikraz yapıldı. Bu istikraza ait işlemleri Osmanlı Bankası yüklendi.

1894 yılında Deutsche Bank ikinci İstikrazını elde eder ve Bank-ı Osmani-i Şahane, Mısır vergisiyle teminat altına alınmış 1854 ve 1871 istikrazlarının tahviline girişerek, derhal karşı saldırıya geçer. Yeni tahvilleri % 91'le, 9.033.574 Osmanlı lirasına kapatır. 12 Mart 1896'da yeni bir İstikraz sözleşmesi yapılır ve istikraz tahvillerini gene banka toptan satın alır. 1898 yılında Rusya'ya ödenecek savaş teminatını yüklenir. Daha sonra 1902 yılında ise, 1886 yılı istikrazını tahvil eder.

I. tertip «Bağdat» istikrazının imzalanmasıyla, Alman sermayesi Osmanlı İmparatorluğu içine adımını sıkı bir şekilde atmış olur. O zaman Bank-ı Osmani-i Şahane onunla elbirliği yolunu seçer. Bu istikrazın işleme konulması Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi eliyle olur; Paris'deki işlemleri Osmanlı Bankası yükümlülüğüne alır. Ertesi yıl sıra Osmanlı Bankası aracılığıyla yapılan «% 4 faizll 1904 İstikrazı» ndadır. 1905 yılında ise, Banka tarafından verilmiş avansların ödenmesi amacıyla akti 1901 yılında yapılmış, ama o güne kadar ihraç edilmemiş istikraz işleme konur.

Jön Türkler iktidara gellr gelmez, yeni bir istikrazın yapılması için, 19 Eylül 1908'de Bank-ı Osmani-i Şahane'yle bir sözleşme imzalar. Satışa çıkarılacak tanesi 22

Osmanlı liralık 214.142 tahvilden 50 binini hükümet, cari hesabına teminat olarak Osmanlı Bankasına geri verir. Kalan tahviller de % 85 fiyatla tercihli olarak bankaya bırakılır. Osmanlı Bankası ise bunları % 89.5'la Londra'da, % 90'la da Paris'te satışa çıkarır (605).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna doğru geldikçe, faiz hadleri yeniden yükselmeye başlar. 1910 yılından sonra yapılan istikrazların hemen hemen tamamı % 5 faizlidir.

1913 yılında, Balkan savaşının en kızgın günlerinde ise, Bank-ı Osmani-i Şahane, Osmanlı Devletine, ancak % 7 faizle 100 bin Osmanlı liralık borç vermeğe razı olur (606).

E — Toplu Bakış

Şimdi de kapitalist ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki yatırımlarının bütününe bir göz atmadan önce, Birinci Dünya Savaşı eşiğindeki son yılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı ülkelere yaptığı toplam ödemeleri bulup çıkarmaya çalışabiliriz :

Konsolide Borcun Yıllık Mürettebatı	9.126.000	O.L.
Dalgalı Borcun » »	4.000.000	O.L.
Dış ticaret açığı (safi olarak)	8.190.000	O.L.
Kilometre başına teminatlar	260.000	O.L.
Yabancı işletmelerin gelirleri	2.600.000	O.L.
	24.176.000	**O.L.**

Ülkede kalan veya ülkeye dönen meblâğlar, bu rakamlar karşısında devede kulak kalır.

(605) BILIOTTI, A. «La Banque Impériale...»
(606) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»

Osmanlı hamilleri	430.000	O. Lirası
Hazinenin elindeki Demiryolu tahvilleri	100.000	O. Lirası
Osmanlı İmparatorluğu Dışındaki Osmanlı uyruklarının gelirleri	1.500.000	O. Lirası
	2.030.000	O. Lirası

Dışarıya akmayan devlet gelirleri Osmanlı Devlet bütçesinin aşağı yukarı 3/4'ünü teşkil eder ve bütçe açığı ancak yeni istikrazlarla kapatılabilir. 1913 yılında yapılan istikraz tutarı 7 milyon 585 bin Osmanlı lirası; 1914 yılında yapılan istikraz tutarı ise 22 milyon Osmanlı lirasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yatırılan toplam yabancı sermayenin dağılımına gelince, şu görünümü sunar (607) :

Yatırımlar (OS. Lirası)	Fransa	İngiltere	Almanya	Toplam
Düyun-u Umumiye	107,748.923	25.352.242	38.086.916	171.188.081
Özel Teşebbüsler	59.637.000	10.117.135	24.261.467	74.015.605
TOPLAM	147.385.926	35.469.377	62.348.383	245.203.686
Düyun-u Umumiye	% 60.31	% 14.36	% 21.31	
Özel Teşebbüsler	% 53.55	% 13.66	% 32.77	
Toplam	% 60.08	% 14.46	% 25.42	

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal olarak paylaşılmasının yolunu, işte bu ekonomik bölüşüm çizecektir.

IV — NÜFUZ BÖLGELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A — Uluslararası İttifaklar

1877 - 78 Osmanlı - Rus savaşı, Berlin Antlaşması ve Düyun-u Umumiye'nin 1881'de çıkarılan Muharrem Karar-

(607) Müyunu Umumiye İstatistikleri. Zikreden ÇAVDAR T. «Osmanlıların Yarı...»

namesiyle düzenlenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve ekonomik bağımsızlığından geriye kalmış olanların da sonunu ifade eder. Osmanlı İmparatorluğu uluslararası denge sahnesinde hesaba katılan bir güç olma niteliğini kaybetmiş emperyalizmin paylaşmak için peşinden koştuğu, dünyanın herhangi bir ülkesi olup çıkmıştır. Böylece büyük devletlerin ekonomik ve siyasal alanda Osmanlı İmparatorluğu'na duydukları ilgi ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bir azalma gösterir; bu ilgi ancak, 1914'den önceki buhranın son yıllarında, yeniden artacaktır.

Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, kapitalist ülkelerin durumunda ortaya çıkan belli başlı değişikliklerin etkisinde kalır; dünya pazarlarına duyulan ihtiyaç Almanların da rekabet kervanına katılmasıyla büsbütün artar. Almanya İmparatorluğu'nun kapitalist yeni bir devlet olarak tarih sahnesinde yükselmesinin yarattığı ekonomik sorun, Fransa ve İngiltere gibi iki eski hasmın birbirlerine yaklaşmasına yol açtı. Alman emperyalizminin ve Orta Avrupa'da yeni büyük bir devletin doğmasının yarattığı siyasal soruna gelince, kaçınılmaz olarak Avrupa'nın kıta sınırlarında bulunan devletlerin, kıta merkezinde bulunan devletlere karşı ittifak kurmalarıyla sonuçlandı : Üçlü İttifak Devletleri'ne karşı (Almanya, Avusturya - Macaristan, İtalya), Üçlü İtilâf Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya). Ama bu karşılıklı çıkar durumu, üzerinden zaman geçtikten sonra bugün bize apaçık bir şeymiş gibi görünse de, ittifaklar ancak, her emperyalist gücü ötekine karşı diken çatışmalardan doğan, pek çok değişme ve sıçramalardan sonra oluşabildi. Bunun içindir ki, asıl bizi ilgilendiren Osmanlı İmparatorluğu tarihi de, aynı şekilde büyük çıkar gruplarının doğmasından önce çekilen sancıların hepsinden etkilenir.

Kısacası, eski dünyanın paylaşılması bu ittifaklar temeli üzerinde yapılırken, yeni dünyada da, Monroe ilkesiy-

le Büyük Britanya İmparatorluğu'nun iktisadî etkinliği arasında anglosakson öze dayanan bir uzlaşma kuruldu. Bu paylaşma ana çizgileriyle yüzyılın sonuna doğru hemen hemen tamamlanmış durumdadır. Bunun dışında sadece Ruslarla İngilizlerin Asya'daki ilerleme alanları arasında tartışmalı bölge kalmıştır. Coğrafî sınırların, iki emperyalist devletin Doğu'ya doğru, birbirine paralel yayılışları arasına kesin bir çizgi koyamadığı bu bölgede, eski büyük Doğu İmparatorluklarının kalıntıları, yani Türkiye, İran ve Çin gibi tampon devletler varlıklarını sürdürürler. Güçler dengesi, her zaman ilân edilen ve ufak tefek bir kazanç söz konusu olur olmaz, hemen tecavüze uğrayan statükoyu bütün XIX. yüzyıl boyunca korudu. Ama Alman devletinin varlığını kesin olarak onaylatması, iki evrim unsurunu beraberinde getirecektir : «güneşte yerini» isteyecek olan bu yeni gücün emperyalist gelişme içine sızması ve Almanların yükselişi karşısında İngiliz - Rus ittifakı geliştikçe, gittikde daha belirginleşen nüfuz bölgelerinin ortaya çıkması.

Batılı devletlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında genellikle İmparatorluğun gerileme dönemi başlangıcından beri, özellikle de ondokuzuncu yüzyılda imzalanan antlaşmaların tümünün amacı, önce aralarındaki son ittifaktan beri bu devletlerin ya da müttefiklerinin yararına doğan fiilî durumları onaylamak; sonra da yeni fiilî durumların yaratılması için gerekli hukukî temelleri koymaktı. Berlin antlaşması da Makedonya ve Ermenistan'da büyük devletlerin himayesi altında reformları öngören hükümleriyle bir istisna değil tam tersine bu durumun en tipik örneklerinden biri olmuştur. Gelecekteki on yıllarda, Şark Meselesi dosyasının belli aralıklarla gündeme gelmesinde gerekli unsurları işte bu iki bölge sağlayacaktır. Çünkü «genel olarak ve elimizdeki tarihî verilere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nu kaplayan sürekli karışıklık ve düzensizlik

unsurlarına bir de, bunları iyiden iyiye körüklemek ve belli bir doğrultuya yöneltmek amacıyla, Avrupalı bir ya da daha çok devletin çıkarı eklendiği her keresinde, Şark Meselesinin büyük buhranlarının ortaya çıktığını söyleyebiliriz.» (608)

B — Şark Meselesi'nin Evrimi

1877 yılında İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma işinde başı çekip müdahalede bulunmakta, 1854 yılındaki kadar gönüllü değildi. Ama Rus ordularının İstanbul kapılarına kadar dayanmasıyla, Rusların Akdeniz'e inmesi sorunu ortaya çıkınca, İngiltere araya girmek ve kendi şartlarını kabul ettirmek zorunda kaldı. Ayastefanos Antlaşmasıyla kurulan ve Rusya'ya, kendi elleriyle yarattığı bir devlet aracılığıyla Ege Denizi'ne çıkış serbestliği sağlayan Büyük Bulgaristan üçe bölündü ve Rusya'ya bu çıkış yolu kapatıldı. Öte yandan, Makedonya'da reformların yürütülmesi amacıyla antlaşmayı imzalayan diğer devletlerin varlığı, Slav propagandasının bu bölgede serbestçe yayılmasını engelliyordu.

Ama 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı, Rus tehlikesinin yalnızca Balkanlar ve Boğazlar'da değil, Anadolu tarafında da belirdiğini göstermişti. Rus ordularının Erzurum'a kadar ilerlemesi, Rusya'nın İskenderun ve Akdeniz'e olduğu kadar Mezopotamya ve Basra körfezine kadar da inebileceğini düşündürüyordu. Doğrudan Hindistan'a giriş imkânı vermesi sebebiyle, Çanakkale Boğazı'nın aşılmasından daha önemli olan bu tehlike, İngiltere'yi daha atılganca tedbirler almaya itti. Bunun sonunda 4 Haziran 1878

(608) PINON, R. «l'Europe et l'Empire Ottoman. l'aspect actuel de la question d'Orient» **(Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu. Şark Meselesinin Bugünkü Görünümü)** Paris 1908

de Kıbrıs antlaşması (609) imzalandı. Bu anlaşmayla İngiltere, Doğu Akdenizde önemli bir stratejik üs gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun altı doğu vilayeti üzerinde gözetim hakkını da kendine ayırıyordu. Böylece Ermeni meselesi İngiliz siyaseti için yedek bir silâh haline geliyordu. İmparatorluğun kesin paylaşılma fırsatı belirdiğinde, bir Asya Bulgaristan'ı, yani İngiltere'nin himayesinde ulusal bir Ermeni Devleti, Rusya'nın hedeflerine karşı koyabilecekti. Üstelik, az çok Rusya'nın emeği ile kurulmuş yeni Balkan Devletlerini yöneten ulusal burjuvazinin Rusya'dan çok batılı kapitalist devletlere yakınlaştığı, Bulgaristan Devleti'nin evrimiyle bir kere daha görülüyordu. Malî ve ticarî bağlar, uzun süreli ilişkilerde, dinî ya da ideolojik yakınlıklardan daha etkiliydi.

Orta Avrupa devletlerinin doğuya ilgi duyması, 1866 yılında Avusturya'nın Almanya önünde bozguna uğramasından sonra başladı. Orta Avrupa'daki üstünlüğü kaybeden Avusturya, gözlerini Güneye ve Balkan'lara çevirdi. Avusturya'nın kendisine sırtını dönüp, karşı doğrultuda kendine yeni çıkış yolları araması Almanya'yı hoşnut etmiyor değildi. Hatta bu yönde, onu teşvik ediyordu. Avusturya'nın 1876 yılında da Bosna meselesinde oynadığı rol ve Orta Avrupa devletlerinin Berlin Antlaşması'na katılması, bu devletlerin Şark Meselesine duydukları ilgiyi gösteriyordu. Bu yeni hasımların ortaya çıkışı, o çağda, bu bölgede İngiliz ve Rus çıkarlarının kutuplaşmasını engelleyecek üçüncü bir unsur arayan İngiltere'nin de işine geliyordu.

1879 yılı Ağustosunda, Gastein'de Bismarck ile Avusturya şansölyesi Andrassy arasındaki görüşmeler Üçlü İttifak'ın ilkelerini ortaya koyar ve Orta Avrupa devletleri-

(609) Bkz. Sayfa 888

nin doğuyla ilgili siyasetlerini çizer (610). Ortaya atılan ilk sorun ticarî mallarının Bosna - Hersek ve Avusturya'nın işgal ettiği Novipazar (Yenipazar) sancağından geçerek Doğu'ya açılan Selanik Limanı'na ulaşmasıydı. Avusturya bu bölgedeki nüfuzunu ayakta tutma ve arttırmanın yollarını arıyor; gerçekte Alman ticaret mallarının aracısı durumunda olduğu için de, Almanya Balkanlar'ın bekçiliğini ona vermeğe seve seve razı oluyordu. Çok daha önemli olan ikinci sorun, Anadolu ve Mezopotamya'dan geçerek Basra Körfezine ve Hindistan'a ulaşılmasıydı. Böyle bir akın hareketinin altından da, ancak Almanya'nın etkinliğiyle kalkılırdı. İşte bu iki eksen, Cermen devletlerinin «Drang Nach Osten» (*) ilkesinin belkemiğini oluşturuyordu.

Aynı çağda, sanayileşme yoluna koyulan kapitalist ülkelerin üçüncü kuşağı korunma tedbirleri almaktaydı. Fransa ve Almanya'nın vaktiyle İngiltere'ye karşı yaptığı gibi, şimdi de sınırlarını kapama sırası İtalya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gelmişti. Bu da, sadece Almanlarla ve Avusturyalıların yeni pazarlar arama ve yaratma ya da öteki devletlerin pazarlarını ellerinden kapma yolunda giriştikleri çabalara etkinlik kazandırıyordu.

Güneye bu iniş karşısında İngiltere'nin ilk tepkisi, Hindistan yolunu ve genel olarak Asya kıtasını güven altına almak oldu. Deniz yolunu Cebelütarık ve Malta'dan sonra Kıbrıs'la koruyordu. Süveyş kanalı hisse senetlerinin satın alınması ve Mısır hidivinin borçları Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Mısır üzerindeki ekonomik nüfuzunu teminat altına alıyordu. Bu nüfuz daha sonra askerî işgale dönüşecekti. Fransızların 1881'de Tunus'u işgal etmeleri

(610) PINON, R. «l'Europe et l'Empire Ottoman...»

(*) «Doğuya itilim»; Alman yayılma siyasetinin temel sloganı. (Ç. N.)

ni örnek alan İngiltere hemen ardından Mısır'a inecekti. Her iki işgalin de bahanesi, Tunus beyi gibi Mısır hidivinin de malî iflâsı idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun tepkisi, diplomatik alanda itiraza girişmekten öteye gidemedi. Bu olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nda meydanı Alman nüfuzuna bırakacak olan Fransız - İngiliz nüfuzu için sonun başlangıcı demek olur.

Hindistan yolunu güven altına alınca bu yolu bir de komşulardan, özellikle, doğuda her an Türk direnişini kırıp, Mezopotamya'ya inebilecek güçteki Ruslar'dan korumak gerekiyordu. Salisbury, 1880 yılları başlarında, büyük devlerler arasında bir silâhlı çatışmaya yol açmaması şartıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasından yanaydı; ama çarpışma çıkmaması garanti edilemezdi. İngiliz liberalleri tersine, 1883'ten itibaren Balkanlar'da ve başka yerlerde, ulusal devletlerden oluşmuş bir kalkanın Rus yayılmasını engelleyebileceğini düşünüyorlardı (611). Olaylar, Bulgaristan'ın Rus yörüngesinden gitgide uzaklaşmasıyle onları haklı çıkardı. Bulgarlar, bir oldu bittiye getirip Doğu Rumeli'yi ilhak etmek istediklerinde İngiltere'yi Rus-lara karşı, yanlarında bulacaklardır (612).

Doğu Rumeli buhranı sırasında, Almanya yeni Bulgar devletinin yakınlığını kazanmak amacıyla eyaletin onun tarafından ilhakına karşı çıkmayacaktır, ama öteki Balkan ülkelerinin de «bu ilhakı dengeleyecek» herhangi bir talepte bulunmalarından çok korkar, çünkü böyle birşey, Selânik koridorunun bu ülkeler tarafından işgali sonucunu

(611) CHAPMAN, M K. «Great Britain and the Bağdat Railway 1888-1914), **(Büyük Britanya İmparatorluğu ve Bağdat Demiryolu 1888-1914)** Northampton Mass. 1948

(612) Bkz. CHOUBLIER, M. «La Question d'Orient depuis la traité de Berlin. Etude d'histoire diplomatique» **(Berlin Antlaşmasından beri Şark Meselesi. Diplomatik Tarih İncelemesi)** Paris 1892

doğurabilecektir. Bunun içindir ki, Sırpların ve Yunanlıların isteklerine karşı statükoyu savunanlar ilk orta Avrupa devletleri oldu.

Balkan ülkelerinde Rus nüfuzunun azalması ve yarımadada Rus çıkarlarıyla Avusturya çıkarlarının birbirini dengelemesi ilgi merkezini bundan böyle bir Rus sızmasının en muhtemel olabileceği Anadolu'ya ve Doğu Akdeniz'e kaydırır. Bu durumun ilk diplomatik sonucu, 1887 başında İngiltere ile İtalya arasında imzalanan, sonradan Avusturya - Macaristan'ın da katıldığı ilk Akdeniz antlaşmaları oldu (613). Dünyanın paylaşılmasına en son katılan yeni güç İtalya, payını fazla gecikmeden almakta acele ediyor, ama safını seçmek için bir orta Avrupa devleti mi, yoksa bir Akdeniz devleti mi olduğunda bir türlü karara varamıyordu. Sınırlı imkânlarıyla ancak yakınındaki avları avlıyabiliyor, Kuzey Afrika'nın giderek İngiltere ile Fransa'nın işgali altına girmesini pek hoş karşılamıyordu. Akdeniz antlaşmalarıyla İngiltere, Britanya İmparatorluğu'nun Akdeniz siyasetini desteklemesi şartıyla İtalya'nın, Osmanlı idaresindeki Libya'ya asker çıkarmasına göz yumdu.

Aynı yılın 18 Ekiminde, Salisbury'nin Aralık ayında imzalanacak olan ikinci Akdeniz anlaşmalarının kesin metinlerini hazırlamasından bir hafta önce, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir William White onu, «Küçük Asya sorununu, Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesiyle ilgili her düzenlemenin bünyesi içinde ele alma ihtiyacıyla; bunun gibi bir düzenlemeyi Ermeni sınırlarının korunmasız kaldığı müddetçe gizli tutmakta diretmenin zarureti arasındaki ilişkinin öneminden» haberdar eder; «Osmanlı Padişahı Rusya'ya karşı direnmek için pek az şey yapacaktır, ama

(613) SMITH. C. L. «The Embasy of sir William white at Constantinople 1886-1891» **(Sir William White'ın 1886-1897 Yılları Arasında İstanbul Büyükelçiliği)** Oxford 1952

Büyük Britanya yardımcı olma konusunda en ufak bir istek gösterirse, o zaman Kıbrıs sözleşmesini hatırlayacak, bu da onu Rusya'nın kollarına atmaya yetecektir.» (614)

Böylece ilgi alanı Anadolu'nun doğusunda yoğunlaştıkça, bir «Ermeni Meselesi» nin doğması için şartlar olgunlaşmaktaydı.

C — Ermeni Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu içinde, Ermeni unsuru da öteki etnik gruplarla aynı tarzda beliriyordu. Bir yanda, İmparatorluğun büyük merkezlerinde yerleşmiş, yabancı sermayeye bağlı, İmparatorluk çapında ticarî ve malî bir büyük burjuvazi çekirdeği, öte yanda ise, sadece birkaç noktada nisbî bir yoğunlaşmayla, Anadolu'nun Türk - Müslüman unsurları arasına dağılmış, onlardan yalnızca etnik ve dinî kıstaslarla ayrılan, ama kökeninde aralarında hiç bir sosyo - ekonomik fark bulunmayan, büyük köylü kitlesi. Ermeni cemaatinin bütünü kiliseye bağlı bir hiyerarşi çatısı içinde birleşiyordu. Büyük burjuvazinin bu hiyerarşiye el koyması ve buna XIX. yüzyıla uygun yeni bir biçim vermesi, bu etnik unsurun iki kutbu arasında daha düzenli temaslar kurulmasına yol açtı. Bu temasların amacı, Türk - Müslüman unsurunu Ermeni büyük burjuvazisi ve onun da ötesinde batı emperyalizmi yararına sömürmeye yarayan aracı sınıfları yaratmaktı. Böylece, kendiliğinden, milliyetçi akımların doğmasına yol açan, sosyo - ekonomik bir farklılaşma oluşmaya başlar. Ama öteki etnik gruplarla paralellik burada durur (615). Farklılık, Ermeni unsurun çoğunlukta olduğu bir coğrafî nüvenin bulunmamasından ileri ge-

(614) 18 Ekim 1887'de White'den Salisbury'e. Zikreden SMITH, C. L. «The Embasy of Sir William White...»

(615) Bkz. ciltI, sayfa 139

lir. Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'yu fethinden sonra tarihî Ermenistan yok olmuş; bu fetih Ermenileri Anadolu platosunun bütün doğu kesimine dağıtmış; böylece de, her yerinde Ermeni unsurun azınlıkta kaldığı bir «Büyük Ermenistan» yaratmıştır. Quai d'Orsay'ın (*) siyasal yönetiminde, küçük Asya'nın etnografik yapısı üzerine hazırlanan bir nota, Ermeni Meselesi arifesinde, durum hakkında bir fikir vermektedir (616).

Anadolu'da, 14.856.118 kişilik toplam nüfusta :

11.801.485 Müslüman
2.760.485 Hıristiyan (bunun 1.475.011'i Ermeni)
123.947 Musevi vardır.

Kıbrıs sözleşmesinin ve reformlarla ilgili Berlin antlaşmasının 61. maddesinin uygulandığı altı vilayete gelince, nüfus durumu şöyle belirir :

	Toplam Nüfus	Ermeni
Sivas	1.086.015	170.433
Mamuret ül Aziz	578.814	69.718
Erzurum	645.702	134.967
Bitlis	398.625	131.290
Diyarbakır	471.462	79.129
Van	430.000	80.798
TOPLAM	**3.610.618**	**666.436**

Öyleyse gelecekte kurulması düşünülen Ermenistan'da, Avrupalı elçiliklerin yaptığı hesaplara göre, Ermeni nü-

(*) Fransız hariciyesi. (Ç. N.)

(616) Ministére des Affaires Etrangéres. «Documents diplomatiques. Affaires Armeniennes. Projet de reforme dens l'Empire Ottoman» (Dış İşleri Bakanlığı, «Diplomatik Belgeler. Ermeni Meseleleri. Osmanlı İmparatorluğunda Reform Tasarısı.) Paris 1897

fusu toplam nüfusun % 18'ini aşmıyor ve altı vilayetin hiç birinde çoğunluğu sağlıyamıyordu.

Zaten bu dağınıklık, 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşından önce Balkan halkları içinde doğan millî hareketlerle oranlanabilecek bir millî hareketin olmamasıyla ve nisbî de olsa özerkliğe varmayı amaçlayan böyle bir hareket, Ermeni burjuvazisinin gösterdiği kayıtsızlıkla da kendini açığa vurur. Bunun yanısıra, Ermenistan'ın coğrafî konumu, İstanbul'daki Ermeni büyük burjuvazisinin Erzurum'da veya Bitlis'de millî burjuvazi haline gelmeye özlem duyması için pek de elverişli değildi. Bu büyük Ermeni burjuvazisi, imkânları dar bir bölgede küçük işletmecilik için sonu şüpheli bir mücadeleye girmektense, İmparatorluk çapında yaygın bir işletmeciliği sürdürmeyi tercih ederdi.

Ermeni sorununu kavramak için, bu unsurlara Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkileri de katmak gerekir. Burada, her şeyden önce göçebelerle yerleşik toplumlar arasındaki bin yıllık ilişkiler ve yerleşiklerin, göçebelerin sömürüsüne uğraması söz konusu. İyi örgütlenmiş ve elinin altında, nispeten önemli kuvvet toplamış Kürt aşiret beyleri, Ermeni köylerini haraca bağlamıştı. Osmanlı Devlet idaresi, düzenini Doğu Anadolu'ya hiç bir zaman yayamadı ve iktidarını babadan oğula geçen «valilik» şeklinde Kürt aşiret beylerine bırakmakla yetindi (617).

XIX. yüzyılda İmparatorluğun prekapitalist yapılarının Avrupa kapitalizmiyle temas etmesi, bu durumu da değiştirdi. Merkezî yönetimin II. Mahmut'tan itibaren feodal unsurlara karşı gösterdiği tepki, sonunda Kürt beylerine de dokundu. Devlet, hem Ermeni çiftçileri, hem de Kürt aşiretlerini doğrudan doğruya birbirinden ayrı olarak vergilendirmek istedi. Bunun sonucu, Kürtler Devlet'e ödedikleri vergileri Ermeniler'in sırtından hayli hayli çıkarırken,

(617) Bkz. cilt I s. 257.

Kürtlerin kendilerini bağladığı haraca itiraz etme gücünü göstermeyen Ermenilerin ise, bir de doğrudan doğruya Devlet'e vergi ödemek zorunda kalmaları oldu. Geçmişi yüzyıllara dayanan bu ilişkilerin bozulmasına, Kürtlerin sosyo - ekonomik yapılarındaki bir altüst oluş da katıldı. Göçebe ekonomisinin temeli olan yün, ülke içinde dokunmak üzere şehirlerde satılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest rekabetin kurulması yün sanayiini yok etti ve ilk dönemlerde ham yün doğrudan doğruya İngiltere'ye ihraç edildi. Bu durum Avustralya ve Arjantin'deki kapitalist büyük malikânelerin daha iyi evsafta ve daha uygun fiyatlarla yün ihraç ettiği güne kadar sürdü. Dünya pazarındaki bu yeni durum Osmanlı Devleti'nin yün ihracatı (618) gibi, göçebe ekonomisinin de çöküşü oldu. Bunun sonucu olarak, siyasal nedenler (aşiretlerin denetim altına alınma kolaylığı) yüzünden Osmanlı Hükümeti tarafından da teşvik edilen büyük bir yerleşik düzene geçme (İskân) hareketi doğdu.

Osmanlı idaresinin vergi toplama siyaseti ve iskân hareketi Kürtlerin Ermenilere karşı davranışlarını da kökünden değiştirdi. O güne kadar haraca bağlanmış bir insan sürüsü olarak görülen Ermeniler, o günden sonra yararsız bir tüketiciler topluluğu haline gelmekteydi. Sömürü siyaseti imha siyasetine dönüşmeye hazırdı.

Bu durum karşısında, Ermeni büyük burjuvazisi, millî burjuvazi görevini üstlenmedi. Böylece, kilise hiyerarşisi içinde çıkan ilk etkin hareketler büyük burjuvaziden ciddî bir yardım görmeyince, sonunda öz değiştirdi, radikalleşti, az çok o çağın sosyalist veya anarşist akımlarından etkilendi. Böylece büyük burjuvazinin, yüz çevrilip aşılması, Ermeni hareketinin kendine has çizgilerinden biridir.

«Ermenistan» uluslararası siyaset sahnesinde önemli

(618) Bkz. s. 660

bir unsur haline geldikçe, Ermeni devrimini savunan gruplar da yurt dışında örgütlenir. 1887 yılında, Cenevre'de Hınçak gazetesi çevresinde toparlanan topluluğun amacı, hemen sosyalist bir devlet halinde teşkilâtlandırılacak olan bir Ermenistan'ın siyasal bağımsızlığıydı. 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnakzutyun, 1892'de yayınladığı programında, gelecekteki sosyalizmden daha muğlak bir biçimde söz eder. Ama bunun yanı sıra Ermenistan'ın kurtuluşu için, silâhlı devrimin övgüsünü yapar (619).

Bütün bu gruplar için izlenecek ilk örnek, stratejik açıdan olduğu kadar siyasal açıdan da, Bulgaristan örneğidir. Eyalet nüfusunun % 45'ini oluşturan Bulgarlar, Avrupa'nın hem manevi, hem de fiili desteğiyle çoğunluktaki Türk - Müslüman halkı kırarak, olmazsa kaçırarak bir millî devlet kurmayı başarmışlardı. Ruslar işe karışmasa ve katliam haberlerine kamuoyunun gösterdiği duyarlılık sayesinde Avrupa tarafsızlık yolunu seçmese, böyle bir eylem asla başarıya ulaşamazdı. Öyleyse şimdi de, aynı oyunu oynamak gerekirdi. Ermeni ahali, hatta kurulacak devrimci çeteler, Türk ordusu ve çoğunluktaki Müslüman halk karşısında tutunamazdı. Dolayısıyla, Ermeni çeteleri, sadece Ermeni katliamına yol açmayı amaçlayan kışkırtma eylemlerine girişecekler, Avrupa kamuoyunu duyarlı hale getirerek, büyük devletleri Ermeni bağımsızlığından yana müdahaleye zorlayacaklardı. Bir Hınçak üyesine göre çeteler «Türkleri ve Kürtleri öldürmek, köylerini ateşe vererek dağlara kaçmak için fırsat kolluyordu. O zaman kızgınlıktan gözü dönen Müslümanlar, ayaklanarak kendini korumaktan aciz Ermenilere saldıracak ve onları öylesine barbarca öldürecekler ki, Rusya insanlık ve Hıristiyan uy-

(619) LANGER, W. L. «The diplomacy of Imperialism 1890-1902» **(1890-1902 Yılları Arasında Emperyalizmin Diplomasisi)** New York-London 1935

garlığı adına, Ermenistan'ı işgal etmek üzere müdahaleye kalkacaktır.» (620) Hesabını tek «Kamuoyu» denen şeyin, Müslümanların katledilmesi karşısında kılını kıpırdatmayıp da, sadece bu yola zorla sokulan Müslüman - Türk ahalinin Ermenilere karşı girişecekleri zulümden etkilenip duygulanacağı düşüncesi üzerine kuran bu «devrimci strateji», insanlık ve Hristiyan uygarlığı kavramının o pek kutsal, uluslararası denge durumuyla bağımlı olduğunu, bu dengeninse, Bulgaristan olaylarının üstünden on beş yıl geçtikten sonra aynı kalmadığını unutmuştu.

Rusya, Bulgaristan'dan aldığı dersten ve İngilizler'in Ermenilere gösterdiği ilgiden sonra, Ermenistan'daki bütün hareketlere karşı düşmanca bir tutum takınmıştı. Rus hariciyecisi Lobanof «bir Ermeni Bulgaristan istemiyoruz» diyordu... Rusya, yalnız Ermeni özerkliği uğruna, bir müdahalede bulunmaya niyetli olmamakla kalmıyor, kendi sınırları içinde kalan Ermeniler üstünde de merkeziyetçi bir siyaset uygulamaya girişiyordu (621). Böylece Ermeni devrimcilerinin güvendikleri dağlara kar yağmış, coğrafî konumu itibariyle en çabuk müdahalede bulunabilecek devletin yardımından yoksun kalmışlardı.

Öte yandan, 1870'ten sonra Almanya'ya karşı kendine müttefik arayan Fransa, Rusya'ya yanaşmıştı; o çağda sömürge sorunları yüzünden aralarında pek çok sürtüşme noktası bulunan İngiltere'yle yakınlaşması söz konusu değildi. Bu yüzden Ruslarla olan dostluğuna bir hiç uğruna, üstelik Ermeniler yüzünden gölge düşürmek istemiyordu. Doğu'ya nüfuz etme tasarılarını başarıya ulaştırmak amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu ile dostluğu korumakta çı-

(620) LANGER, W. L. «The diplomacy of...»

(621) DRIAULT, E. «La question d'Orient depuis les Origines jusqu'a nos jours» **(Çıkışından Günümüze Kadar Şark Meselesi) Paris** 1898

kar gören Orta Avrupa devletleri de bir yana bırakılırsa, bir Ermeni hareketini arzu eden devlet olarak, geride, tek İngiltere kalıyordu. Ama bir başına kaldığının farkında olan İngiltere, bir yandan, denetim altında tutabilmek ve dilediği zaman yön verebilmek amacıyla, Ermeni komitalarına kendi adamlarını sokmaya çalışırken, bir yandan da oyununu oynayacağı en uygun günün gelmesini bekliyordu. Pek çok Ermeni komitası Londra'da faaliyet gösteriyordu. Hatta Hınçak örgütü bile, Atina'ya taşındıktan bir süre sonra, 1894'te Londra'ya yerleşmişti (622).

«Bulgarian Atrocities» (*) adlı kitabın yazarı ve 1876 yılındaki Türkiye aleyhtarı kampanyanın elebaşısı Gladstone'un başbakanlığa gelişi, Ermeni komitacıları için bir başlama işareti oldu. 1892 Temmuz ayında «Hınçak» gazetesi şunları yazıyordu: «Kötü olaylara gebe, nazik günler geçiriyoruz. Bıçak kemiğe dayandı. Kaçınılmaz sonuç için hazırlanın. Örgütlenin! Silâhlanın! Elinize ne geçerse onunla silâhlanın. Bir yer ayaklandığı ya da direnişe geçtiğinde siz de, bulunduğunuz yerde, aynını yapın. Özgürlük ışığını yayın!» (623). Fransa'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı, meseleyi «kamuoyuna» sunulmuş bütün sahtekârlıklerden arındırarak, diplomatik açıdan gözler önüne seriyordu:

«Ermenilerin şikâyetleri her zamankinden daha mı acılı? Yabancı ülkelerde kurdukları birlikler sanki Avrupa kamuoyunda kendi lehlerine heyecan uyandırmak için mi hareket halindeler? Gladstone'un işbaşına gelişi onlar için ikramiyesini daha ellerine geçmeden yiyip tükettikleri bir piyango oldu. Liberal parti liderinin Türkler'den baskı gö-

(622) LANGER, W. L. «The diplomacy of...»

(*) Bulgaristan'da vahşet. (Ç. N.)

(623) «Hınçak» cilt V No. 7 Haziran 1892. Zikreden LANGER, W. L. «The diplomacy of...»

ren Hıristiyan milliyetleri için yaptıklarını unutmadılar. Hepsi, vaktiyle Bulgarlar'ın onca yarar gördüğü "vahşet" kampanyasının yenilden açılmasını hayal etmekte.

«Ermenilerin Avrupa kamuoyunda fazlaca bir yakınlık toplayamadıkları; ahlâki kaygılardan yoksun olmaları ve kendi uluslarının ortak refahı için bir araya gelmekten aciz kalmalarıyla hor görülmekten başka pek bir duygu uyandırmadıkları bir gerçekse de, ardı arkası kesilmeyen kötü davranışlara ve sayısız haksızlıklara uğramalarıyla Hıristiyan Avrupanın ilgisini üzerlerine çektikleri de kesindir.» (624)

İlk karışıklıklar nihayet 1893 yılı ilkbaharında patlak verir. «Olay» ları şöylece özetleyebiliriz: Karışıklıklar, Kayseri, Amasya ve Merzifon'da aynı gün içinde patlak verdi; duvarlara devrimci bildiriler asıldı, Müslümanlar öldürüldü. Devlet yetkilileri olaya hemen müdahale etti. Şahsen yetkili kılınan Ankara valisi Kayseri'ye gitti. Yaklaşık olarak bin sekiz yüz Ermeni tutuklandı. Bunlardan beş yüzü Ankara'da hapsedildi; 150 kişilik yeni bir mahkum kafilesinin Ankara'ya geldiği anda, bütün sanıkların serbest bırakılmasını emreden bir irade-i şahane yayınlandı. Ankara'da tutuklu olarak yalnızca; özellikle yargıç önüne çıkarılmayı isteyen altı kişi kaldı. Olay şu sırada yatışmışa benzemektedir. Bu bilgiler, gidip olayı yerinde gören en yetkili kişilerin, Osmanlı Devlet idaresinde çalışan Hıristiyan memurların ve katolik Ermeni kilisesi ruhban üyelerinin verdiği bilgilerden derlenmiştir (625).

---

(624) 26 Eylül 1892'de Bourgel'den Dışişleri Bakanı Ribot'a «Ministé're des Affaires Etrangéres: Documents diplomatiques Français 1871-1914» **(Dışişleri Bakanlığı: 1871-1914 Yılları Arasında Fransız Diplomatik Belgeleri)** seri I, cilt X.

(625) 18 Nisan 1893'de Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi P. Cambon'dan Dışişleri Bakanı Develle'ye. «Documents Diplomatiques» **(Diplomatik Belgeler)**. seri I, cilt X.

İşte bu olaylardan sonra İngiliz «vahşet çığırtkanları» (626) Ermeni katliamına karşı yeni bir kampanya açarlar. «Londra gazeteleri Küçük Asya'daki Hristiyan ahaliye yapılan eziyetlerle ilgili haberlerle doludur.» (627)

1893 yılında çıkan olaylardan sonra Türk mahkemeleri 17 kişiyi ölüme mahkum eder (628). İngiltere derhal, padişahı ziyaret eden Mısır Hidivi'ne eşlik etme bahanesiyle, donanmasını İstanbul'a göndereceği tehditini savurur (629). Padişah, bu tehdide boyun eğmek zorunda kalarak mahkumları bağışlar (630). İngiltere'deki, Hıristiyan Ermeniler Müdafaa Komitesi gene de kampanyayı aynı şiddetle sürdürdü; basın yoluyla ve parlamentoda bütün mahkumların derhal serbest bırakılmalarını, hiç değilse İstanbul'a getirilmelerini istedi; bunların suçsuz olduklarını ileri sürdü; aralarından pek çoğuna işkence edildiği, açılan davanın hukuka aykırı, usulsüz ve gülünç olduğu iddiasında bulundu. Lord Rosebery ile Sir E. Grey bunların abartma olduğunu bile bile, doğan endişeleri yatıştırmaya hiç çalışmadılar. Tersine bu endişelere rağbet gösterip, kısmen kendileri de katıldılar. Kraliçenin Dışişleri Bakanı Parlamentoda, İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne duyduğu ilgiyi açıkça belirtmek ve Ermenistan'da İngiliz nüfuzunu arttırmak fırsatını buldu (631).

---

(626) Saturday Review'in buluşu olan kelime. Zikreden LANGER, W. L. «The diplomacy of...»

(627) 18 Nisan 1893'de CAMBON'dan DEVELLE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» Seri I, cilt X.

(628) 22 Haziran 1893'de CAMBON'dan DEVELLE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» Seri I, cilt X

(629) 4 Temmuz 1893'de CAMBON'dan DEVELLE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques...» Seri I, cilt X

(630) 8 Temmuz 1893'de CAMBON'den DEVELLE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt X

(631) 11 Temmuz 1893'de CAMBON'dan DEVELLE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt X

Bütün bunlar, hatta Rosebery kabinesinin bile, parlamentoyla ilgili sebepler yüzünden, liberallerin siyasetini sürdürmek zorunda kalması Ermeni komitelerine, planlarının başarıya ulaşacağı güvenini verdi. «Ermeniler, Petersburg ve Londra'nın desteğini sağladıklarına inanıyorlardı. Onlar için, İngiliz entrikaları gizlisiz, saklısızdı; Rusların gelince, daha çok saman altından su yürüttükleri halde, onların çevirdiği dolapların da, İngilizlerinkinden hiç aşağı kalır yanı yoktu. İtiraf etmeli ki, gelişen olaylar, böyle düşünen Ermenilere hak verir gibiydi.» (632)

Böylece, 1893 yılında patlak veren olaylar, «altı vilayet» in dışında meydana gelen genel bir provadan başka bir şey değildi; Katliam hareketi ertesi yıla hazırlanıyordu. Ama bu arada büyük devletlerin diplomatik tepkisi daha önceden kestirilebilirdi. Liberallerin yarattığı patırdıya katılmak zorunda kalan Londra Hükümeti gene de, öteki devletlerin muvafakatini almadan, fiili bir müdahaleye girişemezdi. Böyle bir muvafakatin alınamamış olduğu da çoktan belli gibiydi. Öyle ki, o çağda, durumları kavramış hangi diplomatik gözlemciye sorsanız, herhalde katliamları yararsız bulurdu. Bunun yanı sıra, Bab-ı Âli'de bulunan yabancı büyükelçiliklerin çelişkili demeçlerinden cesaret alan Abdülhamit, bir müdahalenin pek muhtemel olmadığını anlamıştı. Bu şartlar altında. Osmanlı İmparatorluğu da, Ermeni komitalarının sahnelediği oyunu oynamağa hazırlanıyordu. Ermeniler yüzünden İngilizler tarafından aşağılanan Padişahın bizzat kendisi, marazi ve vehimli kafa yapısıyla, her devrimci teşebbüsü sadece kendi hayatına kasteden bir hareket olarak gördükçe, daha çok öç almayı düşünüyordu. Bulgaristan olaylarından zengin deneyler edinmiş olan yöneticiler bu meselenin ancak köklü ted-

(632) 22 Haziran 1893'de CAMBON'dan DEVELLE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt X

birlerle çözümleneceğini düşünüyordu. O bölgedeki taşra eşrafı ise, Ermeni ticaret şebekesinin kendilerine kalmasını sağlayacak böyle bir çözümü sabırla beklemekteydi. Şehirlere yığılmış büyük toprak'sız ve işsiz kitlelere «Mukaddes Cihad» perdesi altında zengin Ermeni pazarlarının yağmalanmasını vaat ederek, onları bu işte kullanmaya dünden hazırdılar. Açlığın ve salgın hastalıkların ardından, 1893'ten beri ortalığı kasıp kavuran ve 1898 yılına kadar sürecek olan kuraklık işleri daha da berbat etmek için birebirdi. Kürtlere gelince göz diktikleri toprakları ele geçirmek için hazır fırsattı. Müslüman Türk köylüsü için ise, Ermeni demek tefeci demekti; olaki bir fırsat doğar da, borçlarından kurtulurdu. Sözün kısası herkes hazırdı; bir tek ilgililer hariç. Aynı şekilde yüksek devlet ricali arasında, hatta hükümette yer alan Ermeniler Padişahın kuşkularını adamakıllı arttırıp ortalığın iyice bulanmasına katkıda bulunuyor; bu da Abdülhamit'i uzlaşma yollarını aramak yerine karanlık, saldırgan bir tutum takınmaya itiyordu. 1894 yılı başlarında Yozgat'ta karışıklıklar patlak verir. İngiliz büyükelçisi tehditkâr bir tavır takınınca korku ve öfkeye kapılan Padişah, İngiltere'ye karşı, Fransa ve Rusya'dan yardım ister. Fransız büyükelçisi şunları yazar: «İngiliz büyükelçisinin Artin Dadian Paşayı (Hariciye Nezareti Müsteşarı) kullanarak, Ermeni meselesine fiilen karıştığını itidal ve şefaat temennilerinin Padişaha iletildiğini çoktandır bilmekteyim. Gene de Sir Philip Currie'nin müteceviz bir tavır aldığını pek sanmıyorum; ama bir Ermeni olan ve şimdiye kadar edindiğim deneylerle de bildiğim üzere, bütün büyükelçileri gizli gizli, ırkdaşlarından yana müdahalede bulunmaya tahrik eden Artin Paşa sırf Padişahın bam teline dokunmak amacıyla, biraz da zorla bu notayı sağlamış olabilir.» (633)

(633) 17 Nisan 1894'de CAMBON'dan Dışişleri Bakanı CASIMIR - PARPIER'e. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XI

Ermeni komitalarına ait planın ilk büyük uygulanması, Bitlis yakınlarında Ermenilerle göçebe Kürtler arasındaki ilişkilerin eskiden beri gergin olduğu Sasun kasabasında olur. Tahkikat komisyonunun raporu daha sonra olayları şu şekilde özetleyecektir: «Bu son yıllarda, Kavar ve Talori Ermenileriyle Kürtler arasında ilişkiler iyiden iyiye bozulmuştu; çevrede Murat diye tanınan Hamparsum Boyacıyan adlı bir siyasî kışkırtıcı, bu durumdan yararlanarak Kürtlere karşı türlü kötülüklere girişen bir çete kurmuştu; bunun üzerine tepeleri atan Kürtler de kendi aralarında birlik olup, Ermenilere saldırmış ve çarpışmalar böylece başlamıştır. Ermenilerin davranışını açıktan açığa bir başkaldırma olarak gören hükümet, onları dağıtmak üzere askerî birlikler göndermiş ve Murat'ı ele geçirmiştir.» (634) Rapordan anlaşıldığına göre, Hınçak mensuplarının elebaşılığında çeteler teşkil eden köylüler, Kürt köylerini basmış, sonra da kadınları, çocukları ve yaşlıları köylerinde bırakarak dağlara çekilmiştir. Bu dağa çekilmeyi bir ayaklanma olarak gören Bitlis'in askerî yetkilileri, durumu böyle bir yorum açısından telgrafla İstanbul'a iletirler. «Açıkça görülüyor ki, Ermenistan'daki bu ilk kargaşalık haberleri üzerine, Padişah, bütün soğukkanlılığını kaybetmiş ve bizzat kendisi telgraf başına geçerek, 4. kolordu komutanına ve Bitlis valisine çok tehlikeli talimatlar vermiştir.» (635) Padişahın onay ve desteğinden güç alan yetkililer Kürtleri başıboş bırakmış; bunun üzerine Kürtler, birkaç yaşlı erkekle, kadın ve çocukların bulunduğu, kendilerini savunmaktan aciz Ermeni köylerine saldırmıştır.

---

(634) Tahkikat Komisyonunun Raporu. Zikreden «Documents Diplomatiques — Ermeni Meselesi»

(635) 22 Aralık 1894'de CAMBON'dan Dışişleri Bakanı HANOTAUX'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XI

Komitaların tasarılarının ilk kısmı eksiksiz olarak başarıya ulaşmıştı. Diyarbakır'daki Fransız konsolosu telgrafla, olaylarda 7.550 kişinin öldüğünü bildiriyordu (636). Tahkikat komisyonu, isimlerin bir kereden çok geçmesi ve başka bölgelere sığınanların da ölü olarak sayılması gibi ihtimalleri hesaba katıp, bir yıl boyunca yaptığı araştırmalar sonunda, 200 ilâ 250 ölü ve kayıp tespit edecektir (637). Ama ne önemi var; «istihbarat» cihazı işlemeye başlamıştır bir kere. Bu cihaz bütün bir kış boyunca Avrupa'nın haber alma odaklarını «incelmiş zulüm yöntemleri» ne ve «insanın yüreğini sızlatan ayrıntılar» a ait haberlerle besleyecek, bütün Avrupa dışişleri kuruluşlarına iş çıkacaktır. Batılı dışişleri çevreleri aşırı bir çabayla işe girişir; Bab-ı Âli'ye bir kınama yağmurudur başlar. Başlangıçta korkuya kapılan Padişah, Bitlis'teki mahalli yöneticileri taltif ederek, onları susturmanın yollarını arar ve bütün imkânlarını kullanarak, uluslararası bir tahkikat komisyonunun olay yerine gitmesini önlemek ister. Ama kısa bir süre sonra büyük devletler arasında görüş ayrılıkları olduğunu farkeder. Rusya, Ermenilerin özerkliğine yol açabilecek her türlü reforma karşıdır (638). İngiltere ise, Mısır sorunu yüzünden, Ermeni meselesini sonuna kadar sömürmeye kararlıdır. Fransızlarla İngilizler arasında Mısır ve Yukarı Nil konusundaki çekişme yeniden su yüzüne çıkmış, İngiltere bir Fransız - Rus ittifakı tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bunun için, katolik Ermenileri himaye

(636) 22 Ekim 1894'de Fransa'nın Diyarbakır Konsolos Yardımcısı MEYRIER'den HANOTAUX'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XI

(637) Tahkikat Komisyonunun Raporu. Zikreden «Documents Diplomatiques — Ermeni Meselesi»

(638) Rus Dışişleri Bakanı GIERS'den, Fransa ve Almanya'nın Saint-Petersburg'daki Büyük Elçilerine. Zikreden SMITH, C. L. «The Embassy of Sir William White...»

etme zorunluluğu yüzünden, Fransız çıkarlarının Rus çıkarlarıyla terse düşeceği bir Ermeni meselesi yaratarak İngiltere, bu iki devletin arasını açmayı ya da hiç değilse, onları bu yolla oyalayarak Mısır işinde başına buyruk kalmayı umar. Üstelik sonunda, işler iyice arap saçına dönünce, herkes sanki hiçbirşey olmamış gibi, statükonun korunması konusunda görüş birliğine varır.

Tahkikat komisyonlarının kuruluşunda ve bir ıslahat (reform) tasarısının hazırlanmasında temsil ve öncelik hakları konusunda büyük devletler arasında tartışmalar çıkar. Sonunda 11 Mayıs 1895 tarihinde bir reform metni, Fransa, İngiltere ve Rusya temsilcileri tarafından Padişaha sunulur. Padişahın verdiği cevapta meseleden yan çizme yolları aranır. Rusya baskı tedbirlerine razı olmaz (639). Sonunda Sadrazam değişmesiyle (640) Bab-ı Âli notadaki ilkeyi kabul eder (641). Ama 24 Haziran günü İngiltere'de liberal başbakan Rosebery görevinden çekilir; yerine muhafazakâr Salisbury geçer. Yeni hükümet Ermeni meselesinin çözümü konusunda aynı derecede aceleciymiş gibi gözükmez (642). 2 Ağustos günü Bab-ı Âli'nin gönderdiği karşı teklifi büyük devletler yetersiz bulur (643). Büyük devletlerin soruna bir çözüm getirmek için zora baş-

(639) 6 Haziran 1895'de Fransa'nın Londra Büyükelçisi Baron de COURCEL'den HANOTAUX'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XII.

(640) 12 Naziran 1895'de CAMBON'dan HANOYAUX'a, Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XII.

(641) 17 Haziran 1895'de CAMBON'dan HANOTAUX'a, Zikreden «Documentes Diplomatiques» Seri I, cilt XII.

(642) 27 Temmuz 1895'de Fransa'nın Saint-Petersburg Büyük Elçisi Marki DE MONTEBELLO'dan HANOTAUX'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XII.

(643) 1 Ağustos 1895'de M. HANOUTAUX'dan Fransa'nın Saint - Peterburg ve İstanbul Büyük Elçilerine Genelge. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XII

vurmayacakları gitgide açıklık kazanır. Bu durum karşısında, Ermeni komitaları, umutsuzluğun yarattığı bir hırsla sonuca gitmek isterler. Zaten Bab-ı Âli de Ermeni meselesini kökünden çözmek için böyle bir kışkırtmayı beklemektedir.

Bu kere Ermeni komitaları Avrupalıların daha çok gözünün önünde olsun diye, İstanbul'da karışıklık çıkarmayı kararlaştırırlar. Yetkililere 30 Eylül günü bir gösteri yapılacağını duyurarak çıkabilecek olaylardan kendilerinin sorumlu olmadığını bildirirler. Bunun yanısıra, Anadolu köylerinden İstanbul'a göçmüş, kalabalık, kavga meraklısı Ermeni lümpen proletaryasını da silâhlandırırlar. Buna karşılık durumdan haberdar olan Türk yetkilileri de, ne olur ne olmaz diye, aynı şekilde Müslüman lümpen proletaryayı silâhla donatırlar. Senaryo önceden hesaplandığı biçimde gerçekleşir: önce Ermeniler saldırıya geçer. Ardından da, şehrin yoksul semtlerindeki Ermenileri hedef alan misillemeler gelir. Bir kavga bir kıyamet, olaylar tam üç gün üç gece sürer; sonra da İstanbul'dan bütün Anadolu'ya sıçrar. 5 Ekimde Ermeniler Trabzon'daki tümen kumandanına bir suikast düzenlerler. Misillemeler beş gün sürer; ölü sayısı 200'dür (644). Erzurum'da komitalar Hükümet konağına saldırır, hemen ardından meydana gelen misillemede 300 kişi ölür (645). Kışkırtma - misilleme döngüsü başlamıştır bir kere; ondan sonra ne üst makamlardan gelecek talimatlara, ne de şeytanca dalaverelere gerek vardır; artık işe önce kimin başladığını bilmek de pek önemli değildir. Yüzyıllardır işlene işlene üst üste birikmiş kinler,

---

(644) 12 Ekim 1895'de CAMBON'dan HANOTAUX'a, Zikreden «Documents Diplomatiques» Ermeni Meselesi.

(645) 31 Ekim 1895'de Fransa'nın Erzurum Konsolos Yardımcısı ROQUEFERRIER'den CAMBON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques — Ermeni Meselesi.»

yukarıda açıkladığımız çok sayıda, çeşitli sebeplerden ötürü bir tek hedefe, Ermenilere yöneltilmişti. Kasım ayında Sıvas'ta, Malatya'da; Aralık ayında Diyarbakır'da; Ocak ayında Urfa'da katliamlara girişilir. Şubat ayı sonunda büyükelçiliklerce tutulan hesaba göre ölü sayısı yaklaşık olarak kırkbindir : ama Ermeni komitalarının umduğu bütün yabancı müdahale imkânları, kesin olarak önlenmişti. İngilizler, Fransızlar ve Ruslar ilk defa tartışma masasına birlikte oturmayı başardılarsa da, gelecekteki «dostluk ittifakı» nın temelini oluşturan «Ermeni ittifakı», müdahale konusunda herhangi bir anlaşmanın mümkün olmadığını gösterecekti. Üç devletten hiçbiri, ihtiyat payı olarak gördüğü alana, bir diğerinin burnunu sokmasına izin vermek niyetinde değildi. Geriye bir tek çözüm yolu kalıyordu. O da Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan doğruya bölüşülmesi : bu çözüm yolu bir zamanlar da ortaya atılmış, ama o an için gerçekleşmesi mümkün görülmemişti. Hatta Fransa dışişleri bakanı Berthelot, «Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerinde, anlaşmalara aykırı da olsa, bir müdahale sisteminin uygulanmasında tereddüde kapılmağa gerek olmadığını» (646) düşünüyordu. 31 Ocak günü Salisbury «silâh zoruyla Osmanlı Padişahını, hükümranlığı altında bulunan ülkelere iyi davranmaya zorlamanın, İngiliz hükümetinin işi olmadığı» nı açıklıyordu. Büyük devletler için Ermeni meselesi sona ermişti. Ermeni komitaları, 26 Ağustos 1896 günü İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın genel merkezine saldırıp işgal etmekle son bir harekete giriştiler, ama sermayeye yönelen bu saldırı daha çok da yabancı elçilik çevrelerinin keyfini kaçıracak; onlarda komitaların sosyalist görüşlere yakınlıkları olduğu düşüncesini uyandıracaktır. Bu da, bu çevrelerin Ermeni da-

(646) Bakanın 22 Ocak 1896 Tarihli Notası. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri I, cilt XII

vasına duydukları ilgiyi ters yönde etkileyecektir. Zaten Girit'te yeni ayaklanmaların çıkması ve Yunanistan'ın da çatışmalara katılmasıyla Şark Meselesi içinde uğraşılacak yeni bir konu çoktan çıkmıştı.

Ermeni meselesinin Türkiye'nin evriminde çok önemli bir yeri vardır. Ülkenin ta bağrında patlak veren ilk «ulusal» hareket olmasıyla, «millî mesele» yi hem açık seçik, hem de Türk halkı üzerinde baskısını duyuran bir mahiyette ilk bu olay ortaya koyar. Bizzat Anadolu'nun içerisinde «millî» hareketlerle karşı karşıya kalan Türk halkı, bunlara aynı silâhla karşı koymak; milliyetçi, radikal, imha siyasetine yönelik bir cevap vermek zorunluluğunu duymuştur. Ulusal bir Türk devletinin oluşma süreci, Ermeni hareketi ve bu hareketin bozguna uğramasıyla başlar.

D — Bağdat Demiryolu

Ermeni meselesini böylece, kalın çizgileriyle gözden geçirirken, konunun diğer yanını, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imtiyazlara akın edişini atlamış olduk. Ermenilerin kaderi sadece uluslararası diplomasinin tutkularına değil, aynı zamanda İmparatorlukta en iyi şartlarla yatırım yolları arayan Avrupa sermaye çevrelerinin çıkarlarına da bağlıydı. Duruma göre tehditte bulunmak veya tam tersine sırt sıvazlamak; ayak diremek veya geri çekilmek gerektiğinde, Ermeni meselesi bunların hepsine elverişli bir araçtı. Bir diğerinin yararına, önüne set çekildiğini gören her hasım, Ermeni davasının ateşli savunucusu kesiliyor; bir demiryolu ya da bir maden ocağı imtiyazının kendisine verilmesine hazır her para babası ise, elçiliğinden, o an daha uzlaşmacı bir tavır takınmasını istiyordu.

Olayların bu genel mahiyeti içinde, durumdan en çok yararlanan devlet Almanya oldu. Ermeni meselesiyle doğ-

rudan doğruya ilgili hiçbir çıkarı bulunmayan Almanya, Osmanlı İmparatorluğu içine nüfuz etme tasarılarını geliştirmesine imkân veren bir tarafsızlığı korumasını bildi. Almanya'nın bu yolla elde ettiği en büyük imkân da Bağdat Demiryolu imtiyazıydı. Deutsche Bank'ın dolayısıyla da Alman sermayesinin Osmanlı yatırım piyasasına girmesi, Haydarpaşa - İzmit hattının ve bu hattın Ankara'ya kadar uzatılması imtiyazının 4 Ekim 1888'de satın alınmasıyla oluşur. Bu işlem, her türlü imtiyazı kendine ve Fransız sermayesine saklamağa çalışan Osmanlı Bankası'nın karşı koymasına rağmen gerçekleşti. Bu Fransız - Alman mücadelesinde Deutsche Bank, Düyun-u Umumiye İdare Meclisi'ndeki İngiliz temsilcisiyle, bu meclisteki İngiliz - İtalyan malî grubunun şahsında kendine müttefikler buldu. Fransız sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktidarını azaltabilecek her yeni kuruluşu İngilizler gibi İtalyanlar da gönül hoşluğuyla karşılıyorlardı. Öte yandan Alman bankerleri de Londra'nın malî yardımını arzu ediyorlardı ve yeni teşebbüsten İngiliz sermayesine pay vermeye hazırdılar (647). İşte böylece, Ruslar'ın siyasal, Fransızlar'ın malî nüfuzuna karşı girdiği mücadelede, araya girecek üçüncü bir unsur arayan İngiltere'nin sayesinde, Almanya Şark siyasetine ve sermaye hayatına girmiş oldu.

1888 imtiyazı demiryolunun Ankara'ya kadar inşasını öngörüyordu. Padişahın kendisi de, şebekenin Basra körfezine kadar uzatılmasını arzu ediyordu; bu ona Kürt ve Arap aşiretleri üzerinde otoritesini genişletme ve Ortadoğu Müslüman dünyasının halifesi olarak, itibarını kabul ettirme imkânını verecekti. İmtiyazı elde etmek için mümkün olan her şeyi yapan Fransız büyükelçiliğinin ısrarlarına rağmen Padişah, Almanlar'la temasa geçer. Berlin'deki Türk büyükelçisi tasarı için Kayser'in kişisel desteğini ta-

(647) CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»

lep eder (648). Abdülhamit de denge siyasetine bağlı olduğu için Şark işlerine yeni bir devleti daha sokmak ister.

Ankara - Bağdat güzergâhını inceleyen komisyon, bazı doğal engeller yüzünden, yeni bir imtiyaz isteğinden vazgeçilmesi gerektiği sonucuna vardı (649). Ama asıl engel, büyük bir ihtimalle, kendi av bölgesi gözüyle baktığı Doğu Anadolu'ya gelebilecek her müdahaleye karşı çıkan Rusya'dan başkası değildi. Ayrıca, o sıralar Fransa ile Rusya arasında tasarlanmakta olan ikili anlaşmanın, Alman teşebbüsüne, bu iki devletin bir arada karşı çıkmasına yol açmış olması da mümkündür (650). Ne var ki malî çevrelerin yaptığı hesapların karşısına, demiryolunun uzatılması ilkesini hiç vakit geçirmeden kabul eden Alman şansölyesinin uzun vadeli siyaseti dikildi. Padişahın, Alman teklifinin gözden geçirilmesine rıza göstermesinden hemen sonra, Bab-ı Âli yeni demiryolu tasarılarının baskınına uğradı. Fransız, Belçikalı ve İngiliz kapitalistleri büyükelçilikl erinin de desteğiyle en az Almanlar kadar imtiyaz talep ettiler. İstanbul yeni baştan, istisnasız herkesin imtiyazların üzerine atıldığı bir ortamda, millî onur meseleleriyle kilometre teminatı işlerinin birbirine karıştığı bir entrika merkezi haline gelmekteydi (651).

Ruslar sistemli bir şekilde ilerdeki imtiyaz sahiplerinin hepsinin aleyhine çalışarak, Padişahın, iki taraftan birini seçmek konusunda düştüğü tereddüdü çözümlemesine yardımcı oluyorlardı. Almanlar, Rus nüfuz bölgesinden mümkün olduğu kadar uzak durmak amacıyla Eskişehir'i Konya'ya bağlayan bir güney yolu üzerinde karara vardıklarında, bu sefer de İngiliz nüfuz bölgesinin içine düştüler.

---

(648) WOLF, J. B. «The diplomatic history of the Bağdad Railway» **(Bağdat Demiryolunun Diplomatik Tarihi)** Columbia 1933

(649) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

(650) BERARD, V. «La Politique du Sultan» (Padişahın Siyaseti)

(651) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

Bu hat, Afyon'dan geçmekle malların gidiş yönünü İstanbul'a çevirecek, Ege bölgesindeki İngiliz şirketlerinin faaliyet bölgelerine zarar getirecekti. İngiliz parasıyla beslenen basında, «Küçük Asya'daki Almanlar» aleyhine yazılar çıkmaya başladı ve Rosebery hükümeti Avam Kamarası'nda can sıkıcı sorularla karşı karşıya kalmamak için büyükelçi Sir Clare Ford'a Padişaha giderek, eğer Bab-ı Âli bu meseleyi yeni baştan gözden geçirmezse, İngiltere'nin yeni müracaatını bir donanma gösterisi ile pekiştireceğini söylemesini bildirdi (652).

Ama işe bir kere karar veren Almanlar'ın artık kaybedecek zamanı yoktu. İleride Osmanlı İmparatorluğu'na büyükelçi atanacak olan, dışişleri bakanı Marschall von Bieberstein, bu işte Kayser ve Almanya'nın itibarının söz konusu olduğunu; eğer İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nda imtiyazlar ararken, Alman çıkarlarına karşı koymakta ısrarlarını sürdürürlerse, Alman İmparatorluk hükümetinin de, önceleri Büyük Britanya'yı desteklediği meselelerdeki siyasetini değiştirerek bu davranışa karşılık vermesinin zorunlu hale geleceğini bildirmek üzere, büyükelçisini haşmetmeap Osmanlı Padişahının hükümetine gönderdi. Aynı gün, yani 6 Ocak 1893'te Kahire'deki Alman başkonsolosuna, Mısır ordusu mevcudunun iki katına çıkarılmasına iki hafta önce gösterdiği muvafakati Almanya'nın geri aldığını, bir notayla Lord Cromer'e bildirmesi yolunda emir geliyordu. Fransa'yla Rusyanın hasımlığı yüzünden, Büyük Britanya İmparatorluğunun Mısır siyaseti büyük çapta Alman desteğine bağlı olduğu için, ciddi olarak endişeye kapılan Cromer, Londra'yı Almanların çıkarları doğrultusunda uyarmak için bütün nüfuzunu kullanacağına söz verdi.

Lord Rosebery 9 Ocakta Berlin'e, Büyük Britanya İm-

(652) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

paratorluğu hükümetinin «Ankara - Bağdat demiryolu imtiyazının engellenmesi ile ilgili bir isteği bulunmadığını» ve «Majeste İmparatoriçelerinin hükümetinin, Almanların İstanbul'daki nüfuz veya çıkarları konusunda, dostluk ilkelerine uymayan herhangi bir tavır takınmak niyetinde olmadığını» bildirdi. Bunun yanı sıra Ford'a da, Alman büyükelçisiyle arayı düzeltmesi için talimat verildi (653). 15 Şubat günü imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu imtiyaza göre Eskişehir - Konya demiryolunu inşa etme hakkı Anadolu Şimendifer Kumpanyası'na veriliyordu.

Demiryolu hattı 1895 yılı sonunda Konya'ya ulaştı. Ama bu işin devamını da üstlenmek isteyen Alman sermayesi yeterli değildi ve sermayedarlar gözlerini Paris'e çevirmek zorunluluğunu duydular. Almanlar, uygulamadaki ifadesini Bağdat demiryoluna yapılacak ortak yatırımda bulacak olan bir Fransa - Almanya yakınlaşması için, sömürgeler yüzünden Fransa ile İngiltere arasında çıkacak çatışmalardan yarar umuyordu. Ama yakınlaşma Fransa ile İngiltere arasında gerçekleşir ve Almanya yalnız kalır (654).

Bu arada Alman Hükümeti, hattın uzatılması talebinde bulunan Padişah aracılığıyla kapitalistleri sıkıştırır. Hükümetin itibarı ve siyaseti güç duruma düşmüştür. Ama, Deutsche Bank hükümetin resmen yardımı olmadan işi daha ileri götürmeyi reddeder ve hükümetin aksine, işin siyasal yönünü bertaraf ederek, Fransızlarla İngilizlerin de işe katılmasının sağlanmasını ister. Banka müdürü Siemens, malî gruplarla yerinde temas etmek üzere 1898 yılı sonunda İstanbul'a gelir. İzmir - Aydın Şimendifer Kumpanyası'nın İngiliz grubuyla yapılan görüşmeler başarısızlığa uğrar. Ama sonunda, 5 Mayıs 1899 günü Berlin'de, bir

(653) CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»
(654) BERARD, V. «La Politique...»

yanda Deutsche Bank ve Anadolu Şimendifer Kumpanyası ile, öte yanda Osmanlı Bankası, İzmir - Aydın Şimendifer Kumpanyası ve Şimendifer İdare-i Umumiyesi arasında bir anlaşma imzalanır. Sermayenin % 60'ı Almanlara, % 40'ı Fransızlara ait olacaktır (655).

Bu kere de karşı çıkan Rusya oldu; ama o sıralarda Uzak Doğu'da giriştiği işler Rusya'nın yoğun bir muhalefeti sürdürmesine imkân vermemekteydi. Berlin'deki Rus büyükelçisi, Almanyanın Boğazlar Meselesinde Rusyaya engel çıkarmamasını teklif etti; buna karşılık olarak da, Rusya, Anadolu'daki Alman sömürüsüne göz yumacaktı. Ama Almanlar, Rusya ile Yakın Doğu üzerine girilen bir anlaşmanın, Avusturya'yı ürkütüp, İtalya'yı da Fransa'nın kucağına atarak, Üçlü İttifakı yıkabileceği cevabını verdi. İş bu kadarla kaldı. Gene de, Rus Şanşölyesi Muraviyev demiryolunu İngiltere yerine Almanya'nın inşa ettiğini görmeyi tercih ettiğini açıklayacaktı. Öte yandan Chamberlain da Wilhelm II'ye, Küçük Asya demiryolunun yapımcısı olarak Fransa veya Rusya değil de, Almanya'yı görmeyi tercih ettiğini söylüyordu **(656)**.

Çeşitli pazarlıklar sonunda, İngiltere muvafakatini bildirdi. 1899 yılı ilkbaharında İngiliz emperyalizminin büyük havarisi Cecil Rhodes, Alman İmparatorunu ziyaret ediyordu. Dönüşünde Bağdat tasarısı konusunda umut dolu görünürken, Wilhelm II de, Kahire - Kap hattının hayali ve hevesi içindeydi (657). Aynı yılın sonbaharında Transvaal savaşı patlar ve İngiltere Almanya'nın desteğine ihtiyaç duyar. İmparator, Bağdat tasarısını pazarlık etmek için

---

(655) CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»

(656) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

(657) EARLE, E. M. «Turkey, The Great Powers and the Bağdad Railway. A Study in imperialism» **(Türkiye, Büyük Devletler ve Bağdad Demiryolu. Emperyalizm Hakkında Bir Çalışma)** Londra 1923

Londra'ya gelir. 23 Kasım günü Chamberlain'la uzun bir görüşme yapar; ayın 26'sında yayınlanan bir irade-i seniye Konya - Bağdat - Basra hattını Anadolu Şimendifer Kumpanyasına ihale eder (658). Sözleşme 23 Aralık günü Nafıa Nazırı ile Siemens arasında imzalanır. Siemens bu imzaya karşılık Osmanlı Hükümetine, Deutsche Bank tarafından hemen ödenmek üzere, 20.000 liralık bir borç verme ye razı olur (659).

Ama mesele bitmiş olmaktan uzaktır. Osmanlı İmparatorluğu bu uzunluktaki bir hattın gerektirdiği devasa kilometre teminatı tutarlarını ödeyecek maddî kaynaklardan yoksundur. Alman bankerleri, gümrüklerin daha sıkı denetimi amacıyla büyük devletlerle yapılacak bir anlaşmanın Osmanlı İmparatorluğuna, teminatların gerektirdiği meblağı bulma imkânını sağlayabileceğini keşfederler. Böyle bir şey İngiltere için, kendi öz mallarının Alman sermayesi yararına vergilendirilmesine razı olmak anlamına gelmektedir. Siemens'in bu iş için Londra'ya yaptığı ziyaret semeresiz kalır. Almanlar bu kere, tasarının başarıya ulaşması için Fransa'nın da bir şeyler yapması gerektiğini telkin ederek, Fransız ortaklarına yönelirler. Ama Fransa Rusyadan izin almak zorundaydı. Rusya'ya yaptığı ziyaret sırasında Delcassé, karşılığında yeni bir Osmanlı - Rus ticaret anlaşmasına rıza göstereceğini bildirerek, Çarla dışişleri bakanı Lamsdorf'u, bu tasarıya karşı çıkmaktan vazgeçirmişe benzemektedir.

2 ile 3 Mayıs 1901 günleri arasında Wiesbaden'de yapılan bir toplantı sırasında, Fransız sermayedarları, Delcassé'nin görüşmelerde elde ettiği sonuçları Deutsche

(658) BERARD, V. «La Politique...»

(659) Fransa'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı BAPST'dan Dışişleri Bakanı DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt II

Barık'a bildirirler ve karşılığında Fransız çıkarlarının bu işe Alman çıkarlarıyla aynı oranda katılmasını ve eş sayıda oya sahip olmasını talep ederler. Gazetelerde ise tasarıya Rusya'nın da katıldığı haberleri yayılır. Bu, İngiltere'yi endişeye düşürür, o da tasarıya katılmaya karar verir. Böylece demiryolunun Uluslararası bir işletime, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Asya topraklarının da uluslararası bir sömürüye açılması için, kesin anlaşma 21 Ocak 1902 günü imzalanır.

Bütün bu pazarlıklar sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse sözü bile edilmemişti; artık herşey onun dışında olup bitiyordu. Büyük devletler bir kere kendi aralarında anlaşmaya vardıktan sonra, geriye sadece şartların Bab-ı Âli'ye zorla kabul ettirilmesi kalıyordu. Ve bu son işteki şartlar da, bir kere daha, emperyalist sömürünün kendine has özelliklerini taşımaktadır: Teminat kilometre başına 16.500 franktır; 1. madde çalışmaların bitirilmesi için bir süre öngörmekte; 3. madde şebekeyi hükümetin uygulayabileceği bütün cezai müeyyideler açısından, 200 km.'lik birbirinden bağımsız kesimlere ayırmaktadır. 4. maddeye gelince, zorlayıcı sebepler konusunda eşi görülmemiş bir teşmil durumu getirir. 6. maddeye göre «demiryoluna ya da eklentilerine gerekli Devlete ait boş arazi hükümet tarafından parasız olarak şirkete devredilecektir. Gene çalışma süresi içinde, geçici olarak işine yarayacak aynı türden arazi de parasız olarak şirkete bırakılacaktır. Eğer bu arazilerde taş ocakları ve çakıl yatakları varsa, şirket bunlardan çalışma süresi boyunca parasız olarak yararlanacaktır. «Mülkiyetinden şirket lehine vazgeçilen arazinin iki ay içinde teslimi gerekmektedir. Ayrıca daha öyle maddeler vardır ki, bunlar basit bir demiryolu imtiyazı çerçevesinin fersah fersah dışına taşmaktadır:

«Madde 22 — Şirket demiryolu güzergâhının 20 km.

çevresinde kalan imtiyazı alınmamış bütün maden ocaklarını işletme hakkına sahip olacaktır. Şirket hattın civarındaki ormanları da ister odun kesmek, isterse kömür elde etmek amacıyla olsun kullanabilecektir.

Madde 23 — Şirket Bağdat'ta, Fırat nehri üzerinde, Basra'da Şettülarap üzerinde ve Basra körfezi kıyı şeridi üzerinde tespit edilecek bir mevkide, gemilerin rıhtıma yanaşması, yüklenip boşaltılması ve malların depolanması için gerekli bütün tesisleriyle birlikte, limanlar inşa etmek ve işletmek hakkına sahip olacaktır.

Madde 24 — Şirket, ihtiyaç duyduğu yerde ve demiryolu eklentileri üzerinde adı geçen demiryolu vasıtasıyla bir yerden bir yere taşınacak olan mallar için depo ve ambarlar yapabilecektir.

Madde 25 — Şirketin, doğal çağlayanlardan veya kuracağı barajlardan üreteceği elektrik enerjisini istasyonların ve diğer işletme servislerinin aydınlatılmasında kullanmasına izin verilmiştir.

Madde 27 — Çalışmalar sırasında bulunan sanat değeri olan nesnelerle, eski eserler bu konuyla ilgili mevzuata tâbidir; bununla birlikte imtiyaz sahibi şirket bunları araştırmak için, ayrıca talepte bulunmayı ve özel izin almayı gerektiren usul hükümlerinden bağışık kılınmıştır.» (660)

Bağdat demiryolu sorunu, imtiyaz sözleşmesinin imzalanmasıyla sona ermiyecektir. Büyük devletlerin, Küçük Asya ve Mezopotamya'nın denetimini elde etmek amacıyla giriştikleri mücadelenin hep can alıcı yerinde bulunmaya devam edecek ve bu yüzden İmparatorluğun çöküşüne kadar sürüp gidecektir. Ama bu meselenin evrimini, İmparatorluğun bölüşülmesi yolunda yirminci yüzyıl başların-

(660) CHERADAME, A. «La Question d'Orient...»

da beliren diğer teşebbüslerle birlikte gözden geçirmek çok daha ilgi çekici olacaktır.

E — Makedonya Meselesi

Bağdat demiryolu sorununun da temelinde yatan, İmparatorluğun Asya topraklarını bölüşme faaliyeti, uluslararası dengedeki çalkalanmalara bağlı olarak ve yeryüzünün münazaalı diğer meseleleriyle bir arada işlenerek, yavaş yavaş ilerler. Aynı çağda, Avrupa topraklarının bölüşülme süreci ise çok daha sert ve çabuk bir biçimde gelişmektedir.

Avrupa kıtasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye, Balkan yarımadasında kuzeyde Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ, güneyde ise Yunanistan'la çevrili, Karadeniz'den Adriyatik denizine uzanan bir şerit kalmıştır. Bu topraklar yalnız bütün komşu ülkelerin değil, Bosna - Hersek'i işgal edecek olan Avusturya ile gözünü Arnavutluk'tan ayırmayan İtalya'nın da ağzını sulandırmaktadır. Toptan Makedonya adı verilen bu topraklar Balkanlar'da kurulmuş ulusal devletlerin hepsiyle az ya da çok, orta sınırlara sahiptir. Başlangıçta ulusal unsurun büyük çoğunlukta olduğu bir çekirdekle sınırlı bulunan bu devletler, giderek çabalarını, bu ulusal unsurun azaldığı ve Türk - Müslüman ahaliyle içiçe bulunduğu sınırlara doğru yöneltirler. Sonunda bütün bu devletler, Rum, İslav, Bulgar, Arnavut ve Ulah gibi Balkanlar'ın bütün etnik unsurlarının Türklerle kaynaştığı ortak bir yerde birbirleriyle karşılaşırlar. Ulusal Balkan devletlerinin, karmaşık bir yapıya sahip olan bu toprakları kendi topraklarına katmak için giriştikleri kördöğüşü Makedonya meselesini oluşturur.

Sorunun içinden çıkılmazlığı, buranın nüfus terkibine ait, ilgili devletlerin çıkarlarına bağlı ayrı ayrı kaynaklar-

dan sağlanan, rakamlar arasında basit bir karşılaştırmayla da görülür (661) :

Milliyetler	Kaynaklar				
	Sırp	Bulgar	Yunan	Alman	Türk (1907 nüfus sayımı)
Türkler	231.400	489.664	576.600	250.000	1.795.159
Arnavutlar	165.620	124.211	.....	300.000	
Bulgarlar	57.600	1.184.036	450.700	2.000.000	1.451.906
Sırplar	2.048.320	700			
Rumlar	201.140	222.152	656.300	200.000	
Ulahlar	74.465	77.267	41.200	100.000	
Diğerleri (Yahudiler, v.s.)	101.875	147.244	91.700	.....	.....

İlgili her devletin, kendi işine geldiği gibi verdiği bu rakamlardan gerçeğe varmaya çalışmak yararsızdır. Bunlardan edinebileceğimiz tek gözlem, çatışan çıkarların birbiriyle uzlaşmaz mahiyetidir. Buna bir de, bu güya içinden çıkılamaz etnik sorunun nesi var nesi yoksa hepsini, bütün gücünü batı emperyalizminden alan Balkan milliyetçiliklerinin yarattığını eklemek gerekir.

Her türlü millî duygunun yerine dinî duyguyu koymak isteyen Türkler, fetihten sonra Balkanlar'daki ortodoks Hıristiyanların hepsini İstanbul patrikhanesine bağlayarak buralardaki bütün özerk kiliseleri dağıtmışlardı. Ondokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde ulusal akımlar, yayılmak için, kilise hiyerarşisinin kurduğu ağı kullandılar. Bu propaganda düzeni sadece Rumların işine yaradı ve Balkan ortodoksları Yunan propagandasının etkisi altında kal-

(661) Zikreden PINON, R. «l'Europe et l'Empire Ottoman...»

dı. Ama Rusya'dan gelen panislavist akım, Bulgar Eksarhlığı'nın (Bulgar ortodoks kilisesi) kurulmasıyla, bu Yunan tekeline büyük bir darbe indirdi. Kısa bir süre sonra, her ülke kendi özerk kilisesini kurup, karşılıklı olarak birbirine diş bileyen ve «anayurt» la birleşmek arzusuyla yanıp tutuşan, ayrı etnik gruplar «imâl etmeyi» amaçlayan, kendi dinî ve kültürel propagandasına girişti. İyice körüklenip beslenen kin duygusu yeterince olgunlaşınca, vaaz ve kutsal kitap faslı yerini, her devletin kurup Makedonya'ya gönderdiği silâhlı çetelere bıraktı. Bunlar, bu patrikhaneden yana, öteki eksarhlıktan; şu mezhep sapkını, —sanki yakıştırılacak ad mı yok— beriki de dinsiz imansız diyerek ortalığı kırıp geçireceklerdi.

Olayların bu durumu karşısında, büyük devletler konuyla dolaylı olarak ilgilenmeyi tercih ettiler. Önce Rusya, daha sonra da Avusturya, şartların zorlamasıyla, doğrudan elde edebilecekleri yararlardan vazgeçip, Makedonya'yı, küçük devletleri avuçlarının içine almak amacıyla yem olarak kullanma yolunu tuttular. Kendiliklerinden kapılarını çalacak devletlerin oluşması onlara, doğrudan doğruya sömürgeleştirme sürecinden çok daha emin ve kazançlı göründü.

Makedonya meselesi Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi ilhak etmesiyle başlar. İlk komitalar Sofya'da kurulur ve Makedonya topraklarında faaliyete geçer. 1897 yılında, Girit işinde şevke gelen Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu'na saldırır. Ama uğradığı bozgun tek başına bir eylemin sonuca ulaşmayacağını gösterir; bundan gerekli ders alınacaktır. Aynı dönemde, Makedonya sorunuyla yakından ilgili iki büyük devlet, Avusturya ve Rusya, denetim altına alamadıkları devletler yararına hızlı bir evrim ihtimalinden korkarak, statükoyu koruma konusunda görüşbirliğine varırlar. Avusturya Selânik koridoru üzerinde en güçsüz devletin, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen-

liğini tercih etmektedir. Rusya ise, Mançurya ile uğraştığı sırada arkasını sağlama almak istemektedir. İki devlet statükoyu koruma konusunda aralarında anlaşmalar yaparlar. Bu ikili anlaşmalar, büyük devletlerin 1908'e kadar sürdürecekleri siyasetin temelini oluşturacaktır (662).

Ama bu anlaşmalar ne Bulgaristan'ın Osmanlı toprakları üzerinde silâhlı çeteler kurmasını, ne de Avusturya'nın Makedonya'daki nüfuzunu pekiştirmeye çalışmasını engeller. «Rusya'nın çıkarları, Vardar, Selânik ve Ege Denizine giden yollarda Avusturya'nın önünü tıkayacak olan güçlü bir devletin, bir Büyük Bulgaristan'ın kurulması formülüne yöneliktir. Avusturya'nın ise tersine, böyle bir Büyük Bulgaristan'ın kurulması yerine, çok daha kolay egemenliği altına alabileceği Makedonya'nın bir devlet veya özerk bir eyalet haline gelmesinde büyük ölçüde çıkarı vardır. Bugün için anarşinin sürdürülmesi sadece, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun Makedonya ve Eski Sırbistan üzerindeki amaçlarına yarayabilir. Bu devletin siyaseti Yenipazar üzerinden gedik açmaya yönelmiştir. Bu siyaset, Arnavutları, Sırpları Sırbistan'a göçe zorlamakta bir araç olarak kullanıp, Eski Sırbistan'da bir boşluk yaratmaya; giden Sırp'ların yerini de kolayca baskısı altında tutacağı bu Arnavutların almasını sağlamaya dayanıyor. Rusya için ise tersine, Yenipazar koridorunun Avusturya'ya kapalı tutulması; bu yüzden de Sırplar'ın yerlerinde kalması kesinlikle gereklidir. Öyleyse Rusya onları Arnavutlara karşı korumalı ve Osmanlı İmparatorluğu buralar için reformlar getirmelidir.» (663)

Bu çıkar çatışması, her zaman olduğu gibi, olaylar

---

(662) BERARD, V. «La Revolution...»

(663) 3 Aralık 1901'de Fransa'nın Viyana Büyükelçisi Marki DE REVERSAUX'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II. cilt II

karşısında ortak bir davranışın benimsenmesi biçiminde kendini açığa vuran bir denge durumunu doğurur. Bu ortak davranış, Balkanların Rusya ile Avusturya arasında bölüşüme uğramasından ödü kopan öteki devletleri de kuşkuya düşürmez değil. Delcassé, Petersburg'daki büyükelçisine «eğer bugünkü durum daha tehlikeli bir hal alır veya böylece uzayıp giderse, Osmanlı İmparatorluğu'nun rasgele parçalanmasına bir çare arama dileğimizi Berlin Antlaşması'nı imzalayan öteki devletlere bildirmekte hiç bir sakınca olmayacağını sanıyorum» (664) diye yazar. Böylece müdahale tehlikesi iki ayrı görünüm kazanmaktadır; Berlin Antlaşmasını imzalayan altı devletten gelebilecek müdahale Avusturya ile Rusya arasındaki ikili anlaşmaya karşıdır. Bu durum, Osmanlı Devleti'ne politik alanda bir manevra payı bırakacak, Avrupa yakasındaki topraklarının elinden çıkışını geciktirme imkânını ona sağlayacaktır. İki İmparatorluk arasındaki anlaşma, Rusya'nın Uzak Doğu'daki teşebbüslerini sürdürmesi, Avusturyanın müttefiki Almanya'nın ise Bağdat tasarısını yoluna koyabilmesi amacıyla, o dönemde statükonun korunmasını hedef edindikçe; öteki devletler de bu tasarılara engel olmak için, Balkanlar'da «etkin tedbirler» ir alınmasını isterler.

Bu baskılara karşı koymak amacıyla Saint - Petersburg ve Viyana hükümetleri, kendilerini harekete geçmek zorunda görürler ve Bâb-ı Âli'yi «asayişin bozulduğu bütün eyaletlerde düzenin korunması için gerekli bütün tedbirleri almaya» (665) çağırırlar. Ama İtalya, Avusturya'nın Balkanlar'da kendi hedef ve haklarına tecavüz ettiğinden ya-

---

(664) 31 aralık 1901'de DELCASSE'den MONTEBELLO'ya. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt II

(665) 1 mart 1902'de Fransa'nın Belgrad Büyükelçisi DE VAUVİNEUX'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt II

kınır (666) ve itilaf devletleri 1902 yılında isteklerinde diretirler. Lord Lansdowne Makedonya konusunda Avrupa'da bir konferans teklif eder (667); Delcassé reform tekliflerinde bulunmalarını sağlamak için Ruslara (668), bu teklifleri kabul etmesi için de Türklere baskı yapar (669). Bab-ı Âli «Makedonya'nın durumunu düzeltecek tedbirleri yerinde incelemek üzere» bir komisyon kurup sonra «bu komisyonun getirdiği teklifleri incelemek için yeni bir komisyon» (670) daha teşkil ederek, hep yaptığı gibi vakit kazanmaya çalışır.

Fransız - Rus anlaşmalarıyla bağlanan ve Balkanlar'da üstün bir rol oynamayı uman Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan reform talebinde bulunmaya hazırlanır; bu da Avusturya'yı onun talebine ortak olmak kaygısına düşürür (671). Öteki devletler olup bitenden haberdar edilmek isterler (672).

Avusturya - Rus ortak reform tasarısı 17 Ocak 1903'te Fransa ve İngiltere dışişlerine sunuldu. Bu tasarıda özellikle şu hususlar öngörülüyordu . mevcudunun terkibi mezheplerle orantılı bir jandarma teşkilâtının kurulması; ver-

(666) 23 Haziran 1902'de Fransa'nın Roma Büyükelçisi BARRERE'den DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» Seri II, cilt II

(667) BERARD, V. «La Revolution...»

(668) 27 Kasım 1902'de DELCASSE'den Fransa'nın St. Petersbourgdaki maslahatgüzarı BOUTIRON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques. seri II, cilt II

(669) 20 Ekim 1902'de DELCASSE'den Osmanlı İmparatorluğunun Paris Büyük Elçisine. Zikreden BERARD, V. «La Revolution...»

(670) 1 Aralık 1902'de BAPST'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt II

(671) 3 Aralık 1902'de DE REVERSAUX'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Docunments Diplomatiques» seri II, cilt II.

(672) 20 Aralık ve 24 Aralık'da DE REVERSAUX'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt II

gi gelirlerinin öncelikle toplandığı eyaletlerde kullanılması, bunun için de bu gelirlerin Bank-ı Osmani-i Şahane'nin her eyalet merkezindeki şubesine yatırılması. İngiliz ve Fransız hükümetleri tasarıyı aynı gün kabul ettiler (673). Ertesi gün yani 18 Şubatta, Fransız ve Alman kapitalistleri arasında, Bağdat tasarısına mali alanda iştirak anlaşması imzalandı. % 25'lik bir pay Fransızlara, İngilizlere ve Almanlara verilmeli; geri kalan ise Anadolu Kumpanyasıyla (% 10) ile öteki mali gruplar arasında paylaştırılmalıydı (674).

Padişah ayın 21'inde kendisine sunulan reform tasarısını (675), ayın 23'ünde onaylar (676) ve 5 Martta da Deutsche Bank'la istikraz tahvillerinin ilk tertibini çıkararak, Bağdat Demiryolu'nun yatırımını karşılamayı kabul eder (677).

Bütün tarafların iyi niyetini göstermekten başka bir işe yaramayan bu reform tasarısını belli ki, kimse ciddiye almaktan yana değildi. İlk, bu konuda kendilerine danışılmaya bile ihtiyaç duyulmamış olan Bulgarlar, Ermeni Meselesi dolayısıyla çok iyi bilinen «kışkırtma - sindirme - büyük devletlerin tepkisi» üçlü döngüsünü başlatarak harekete geçerler. Üstelik bütün bunlar Avrupa kamuoyuna mutaassıp Müslümanların, reform tasarısına bir tepkisi gibi gösterilir. Oysa ortalığı karıştıran birileri varsa sadece Bulgarlardır. Çetine'deki (Karadağ) Fransız büyükelçisi şunları yazar: «Buradaki Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan bilgilere bakılırsa, İpek ve Priştine bölgesindeki Arnavutlar arasında, reformların uygulanmasından dolayı büyük bir kaynaşma vardır. Öte yandan Vukoviç (dışişleri bakanı),

(673) Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II. cilt II
(674) CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»
(675) BERARD, V. «La Révolution...»
(676) Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt III
(677) WOLF J. B. «The diplomatic history...»

bana bunları naklederken bir sır olarak, gene bu bilgilerin verildiği raporlara göre, gizliden gizliye bu kaynaşmayı kızıştıranın, işleri içinden çıkılmaz bir hale getirip, bu yolla Avrupa'dan söz konusu eyaletleri silâh zoruyla işgal etme iznini koparmayı umut eden Avusturya olabileceğini, sözlerine ekledi.» (678) Birkaç gün sonra Avusturya - Macaristan hükümeti «Arnavutluk olaylarının kendisini ciddi kaygılara ittiğini» ve «Bosna - Hersek'i, Mitroviça'ya kadar işgale zorlanmaktan korktuğunu» bildirir (679). Bu bildiri Rus hariciyesinde kargaşalığa yol açar; dışişleri bakanı Lamsdorf, Bab-ı Âlideki elçisi Zinovyef'ten, «Padişaha, Arnavutluk isyanı karşısında etkisiz kaldığı konusunda, Çar adına sert uyarılarda bulunmasını» (680) ister. Sonunda Viyana ve Saint - Petersburg, Bab-ı Âli üzerinde yeni baskılar yapılması konusunda anlaşmaya varırlar. Bu kararlarını, bildirdikleri diğer büyük devletler de onaylar.

Bu sözlü baskılar, Bulgar komitalarının hoşuna gitmez. Bunlar 29 Nisanda Selânik'te bir dizi suikast düzenlerler. Büyük devletler buna karşı bir donanma gösterisiyle yetinir ve Bulgar, Yunan, Sırp, Arnavut çeteleri faaliyetlerini arttırdıkça arttırırlar (681). Sonunda François Joseph ve Nikolas II'nin Mürzsteg'de buluşmasıyla, 2 Ekim 1903 te yeni bir ıslahat tasarısı doğar. Bu tasarı, bir yıl önce Bab-ı Âli tarafından atanan Türk başmüfettişinin yanına biri Rus, biri Avusturyalı iki görevli daha verilmesi husu-

---

(678) 27 Mart 1903'de Fransa'nın Çetine Büyükelçisi SOUHART'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt III

(679) 9 Nisan 1903'de DE REVERSAUX'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt III

(680) 12 Nisan 1903'de Fransa'nın Saint-Petersburg Büyükelçisi BOMPARD'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II. cilt III

(681) PINON. R. «L'Europe et l'Empire Ottoman...»

sunu da ekleyerek, fiilen, daha önceki talepleri tekrar eder (682).

Bab-ı Âli işe, red cevabı vermekle (683) başlar, sonra konunun uygulamadaki ayrıntıları üzerinde görüşüp anlaşmaya varmak hakkını saklı tutarak, tasarıyı ilke olarak kabul eder (684). Ama hikâye hep aynıdır. Herkes sırf kendine uygun bir ortam belirinceye kadar kendi işini kolaylaştıracak oldu bittiler yaratmaya çalışarak statükoyu korumak istemektedir. Ama bu amaçla her yandan gelen etkiler, denge oyunlarıyla, birbirini götürmekte; bu dürum herkesi, statükodan yeni bir taviz vermeye itmekteydi. Ve bu, böylece sürüp gidiyordu.

8 Şubat 1904'de Rusya ile Japonya arasında savaş patlak verir. Avusturya, Balkanlar'da başına buyruk kalır. Bu durum ilk olarak Sırplar, Bulgarlar ve Karadağlılar arasında bir yakınlaşma doğurur : Bunlar İtalya'yla da ilişkiye girerler (685). Derken ilkbaharın gelmesiyle birlikte, çeteler her yandan Makedonya sınırlarını aşıp, halkın üzerine saldırır (686).

Uzak Doğu'da uğradığı bozgun Rusya'yı sonunda İngiltere'ye yaklaştırırken, İngiltere de Fransa'ya yanaşır. Bu durumda artık, Avusturya'yı Balkanlar'da başıboş bırakmak söz konusu değildir. Böylece «İngiltere Murzsteg programının başarısızlığa uğradığını görür» (687) ve Berlin

---

(682) «Documents Diplomatiques» seri II, cilt IV

(683) 4 Kasım 1903'de Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi CONSTANS'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt IV

(684) 25 Kasım 1903'de CONSTANS'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt IV

(685) Nisan - Haziran 1904 «Documents Diplomatiques» seri II, cilt V

(686) BERARD, V. «La Revolution...»

(687) 9 Şubat 1905'de Fransa'nın Londra Büyükelçisi P. CAMBON'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt V

Antlaşması'na dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan mali reformlar talep eder. «Paris ve Londra köklü reformların gerekliliği üzerinde anlaşır; Londra ile Viyana da aynı konuda görüş birliğine varır. Paris, Saint Petersburg'a da diretmektedir. Ne var ki, Fransız bakanlık koltuğunda meydana gelen değişiklik, uluslararası konseyin başkanlığına Osmanlı Devlet Borçları'nın birleştirilmesinde ve Almanların Bağdat Demiryolu'yla ilgili işlerinde emeği geçmiş olan M. Rouvier'yi getirir; Paris'in politikası belki değişmez ama, eski kesinliğini kaybeder. Mançurya'daki bozgunlardan yorgun düşen, bir de, devrimin ilk ayaklanmalarıyla sarsıntıya uğrayan Saint Petersburg, Avusturya - Rusya tekeline statükonun sağladığı garantilere dört elle sarılır. İki devlet hemen mali reformlar konusunda teşebbüse girişirler.» (688)

Mali reform tasarısı Bab-ı Âli'ye, Avusturya ve Rusya tarafından sunulur. Bab-ı Âli iki büyük devletin denetimini dışta tutan bir karşı teklif ileri sürer ve aynı zamanda, reformu gerçekleştirecek mali imkânları bulmak amacıyla gümrük resimlerini % 8'den % 11'e yükseltmek için izin ister. Avusturya gümrük resimlerinin arttırılmasına ancak, ortağıyla birlikte kendi mali denetiminin kurulması şartıyla razı olur. Sonunda İngiltere'yle İtalya «kendilerinin de bütün mali sorunlarla en az Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Rusya kadar ilgili devletler olduklarını; bu sorunların mutlak eşitlik ilkesine uyularak işleme konacağını umduklarını» (689) belirtirler. Rusya'yla Avusturya bunu kabul ettiler ve mali denetim konusu uluslararası bir sorun haline geldi (690).

---

(688) BERARD, V. «La Revolution...»

(689) 14 Mart 1905'de CONSTANS'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt VI

(690) 19 Nisan 1905'de BOMPARD'dan DELCASSE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt VI

Ama, o sırada ortaya çıkan Fas buhranından yararlanmak isteyen Bab-ı Âli bu denetimi reddeder. Büyük devletler Bab-ı Âli nezdindeki teşebbüslerini birçok kere tekrarladıktan sonra, işi daha ileriye götürmeye karar verirler; 17 Eylül günü, delegelerin Ekimin birinde Selânik'e geleceğini belirtirler (691). Bab-ı Âli reddetmeye devam edince, İngiltere donanmayla bir gövde gösterisine girişilmesini teklif eder (692). 26 Kasımda Midilli adası gümrüklerine el konur ve 4 Aralık günü Bab-ı Âli, mali komisyonunun kurulmasına boyun eğer.

İngiltere'nin bu tür bir gövde gösterisi düzenlemekte ve bu gösteriye katılmaktaki acelesi, özellikle petrol araştırmalarında güçlük çıkaran yeni maden nizamnamesinin yürürlükten kaldırılmasıyla ilgili ek bir istekle açıklanabilir. İngiltere gümrük resimlerinin artmasına, maden nizamnamesinin değiştirilmesi şartıyla muvafakat eder. Bab-ı Âli ileri sürülen bütün şartları kabul eder ve gümrük resimlerinin derhal arttırılmasını talep eder; ama büyük devletler, kesin ve ayrıntılı bir anlaşma isterler; bu anlaşmanın sonuçlanması işi ise uzun zaman sürüncemede kalır. Osmanlı Hükümeti Makedonya'daki birliklerine para ödeyememekte; «Fransız Konsolosluğu'na yakın çevreler» bazı kârlı imtiyazlar karşılığında, ona seve seve borç vermekteydi. Ereğli liman inşaatı, kömür ocaklarının işletilmesi ve bir demiryolu inşaatıyla ilgili imtiyazların bir Fransız mali grubuna bırakılması, işte bu dönem içinde, 4 Nisan 1906 günü, karara bağlandı (693). Bu hususta kesin anlaşma ise ancak 9 Kasım günü sonuçlanacaktır. Ama Londra, bu anlaşmaya rızasını bildirmek için, 26 Nisan 1907'ye kadar

(691) «Documents Diplomatiques» seri II, cilt VII

(692) 18 Ekim 1905'de P. CAMBON'dan Dışişleri Bakanı ROUVİER'e, Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt VIII

(693) BERARD, V. «La Revolution...»

bekleyecek; bu arada da Lynch Kumpanyası'nın Fırat nehrindeki seyrüsefer imtiyazlarının genişletilmesini sağlayacaktır.

Herkese bol keseden hediye dağıtılmasına yol açan bu mesele daha kapanır kapanmaz yabancı devletler bir yenisini çıkarırlar; adlî ıslahat meselesi. Tabiî hemen ardından yeni imtiyazlar kapma yarışı başlar. Ta 1908 Temmuz ayında İkinci Meşrutiyet devriminin ve anayasanın (Kanun-u Esasî'nin) ilânına kadar, Makedonya'daki ıslahat hareketleri, Osmanlı Devlet hazinesinden, en zırva ve yıkıcı imtiyazların, taviz ve vaitlerin koparılmasını sağlayan basit bir bahane haline gelir. Üstelik reformlarla ilgili hiçbir yeni karar alınmayacağı da besbellidir.

TÜRKLERDEN GELEN TEPKİ

I — «JÖN TÜRKLER» (GENÇ TÜRKLER) HAREKETİNİN DOĞUŞU

1905'ten sonra çıkmaza girmeye başlayan Makedonya sorunu, özellikle İmparatorluğun bu bölgedeki eyaletlerinde şekillenmeye başlayan özel şartlar yüzünden, 1908'deki Jön Türkler hareketinin patlamasına sebep olur. Aralarına sosyalist düşüncelerin sızmaya başladığı Bulgar, Sırp ve Rum çetelerinin; bir İtalyan generalinin kumandası altındaki Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturyalı ve Rus jandarma subaylarının; Avusturya - Alman çıkarlarına bağlı olup, Mason localarının çevresinde toplanmış Müslüman, Rum ve Musevi tüccarlarının cirit attığı bir ortamda, pek çok genç Türk subayı, İmparatorluğun Avrupa yakasındaki eyaletleriyle ilgili uluslararası entrikaların göbeğinde bulunuyordu. Çeşitli çevrelerle temas imkânı, çetelere karşı gerilla savaşı vere vere kazanılan intibak kabiliyeti ve es-

neklik, Osmanlı ordusu subaylarının safları arasında, ideolojik olduğu kadar fiilî bir örgütlenmeye de imkân verir. Ama, 1906'dan sonra sistemli hale gelen bu örgütlenmenin kökü, İstanbul'un sivil ve askerî yüksek okullarındaydı ve geçmişi çok öncelere kadar uzanıyordu.

Rejime karşı yönelen ilk tepkiler, 1878'den sonra yaçenelerini tutmak, ya da sürgünü boylamak zorunda kalan Genç Osmanlılar'ın yarattığı muhalefet geleneğinin bir devamıdır. Bu tepkiler aynı çevrelerde, aydın küçük burjuvazi arasında ortaya çıkar. Bu yüzden Abdülhamit'in istibdadına karşı yürütülen bütün hareketlerin tohumunun atıldığı yer, sivil ve askerî okullardı. Ama o çağın burjuva gençliği, ekonomi politik yazılardan çok Genç Osmanlılar kuşağı şairlerinin yurt sevgisini dile getiren şiirleriyle besleniyordu. Bu gençlerin ekonomik alanda yetişmesi de, serbest rekabetin ve özel teşebbüsün baş savunucuları olan Rum ve Ermeni profesörler eliyle oluyordu (694). Böylece onların yurtseverlikleri, Genç Osmanlılar'ın çelişkilerinden kendini kurtaramayan muğlak bir milliyetçilikle ve Abdülhamid rejimini alaşağı etme konusundaki sebatlı istekle sınırlıdır.

1889'da, İstanbul'daki Askerî Tıp Okulu'ndan (Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye) bir grup öğrenci, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi amacını güden devrimci bir örgüt kurarlar. Bu grubun ilk nüvesi dört kişiden oluşur. Bunlardan Abdullah Cevdet, hareketin nazariyecilerinden biridir. Hareket öğrenci çevrelerinde hızla adam kazanır, ama örgüte ilk katılanlardan pek azı «İttihat ve Terakki Cemiyeti» nde yer alacaktır (695). Örgüt, İtalyan Carbonari teşkilâtı örnek alınarak dört kişilik küçük, özerk hücreler halinde kuruldu. Bu dört kişiden herbiri de gene dörder kişi-

(694) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»
(695) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler ve 1908 İhtilâli» İstanbul 1972.

lik yeni bir hücre kurmakla yükümlüydü. Örgüt Askerî Tıbbiye'nin çerçevesini çabucak aştı; Harbiye, Baytariye, Mülkiye, Bahriye, Topçu ve Mühendishane gibi o günün bütün yüksek okullarına sızdı (696).

Hafiyeler girişilen gizli hareketten haberdar olana kadar aradan birkaç yıl geçti. Bunlar durumu öğrenir öğrenmez hemen efendilerine yetiştirdiler. Bu arada cemiyet, yüksek okul öğrencileri çevresinin dışına taşmıştı ve büyük burjuva bürokratlarının bir zamanlar Genç Osmanlılar grubuyla da ilgi kurmuş olan bir kesimi tarafından benimsenip kotarılma yoluna girmişti. Yöneticiler arasında bir yüksek devlet memuruyla bir derviş şeyhi de vardı.

Belli ki, II. Abdülhamit, aydın bürokrat imal eden okullara, kendi sisteminin bu temel taşlarına karşı kolay kolay şiddete başvuramıyordu; bu yüzden örgüt yöneticilerinin önemli bir bölümü yurt dışına, özellikle Paris'e kaçabildiler. Orda sürgünde bulunan Genç Osmanlılar'la birleştiler. Başka bir grup da, hidivin İstanbul'daki rejime karşı koyanları beslemek fırsatını kaçırmadığı Kahire'ye yerleşti. Bu yeni sürgün, büyük burjuvaziyi hareketi üstlenip kotarma yükümlülüğünden kurtardı. Ama bu bürokrat aydınlar peşinden gidebilecekleri bir koruyucu bulmadan edemezler. Daha sonra, Genç Türkler de kendilerine hamî olarak Damat Mahmut Paşa'yla oğullarını seçmek zorunluluğunu duyacaklardır.

Paris teşkilâtı, Ahmet Rıza'nın çıkardığı Meşveret Gazetesi, Kahire teşkilâtı ise Murat'ın çıkardığı Mizan gazetesi çevresinde toplanır. Murat bey, bu yüzden «Mizancı» adıyla tanınır. Pozitivizme taparcasına inanmış biri olan Ahmet Rıza (*), o dönemde tehlikeli düşüncelere sahip biri olarak görülürken, Panislamist Mizancı Murat beyin ünü

(696) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...»

(*) Öyle ki, gazetesinin çıkış tarihlerini bile Auguste Comte'un özel pozitivist «Takvim»ine göre ayarlardı.

yurt dışındaki Jön Türkler arasında olduğu kadar, Türkiye'de kalan ve dış ülkelerde çıkan bu yayın organlarını yabancı postaneler sayesinde sağlayabilen cemiyet mensupları arasında da çok yaygındı.

Bu kişilerin, Avrupa'da, bunca süre içinde yaşadıkları çevrelerden nasıl olup da hiçbir şey kapmadıklarını görmek çok ilgi çekicidir. Yazıp çizdiklerinin hiçbirinde Avrupa'nın gücü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu güç tarafından sömürülme sebepleri üzerinde ciddi bir tahlile rastlanmaz. Bunlarda Avrupa emperyalizminin adı bile geçmez. Bu, belki yeni Osmanlı burjuvazisinin temsilcileri olmalarından, belki de bir burjuva devrimi diledikleri için, Avrupa'da kaldıkları sürece yalnızca burjuva propaganda ve ideolojisinin etkisinde kalmalarından ileri gelmekteydi. Onlara göre, Avrupa hürriyet, demokrasi, hak, adalet demekti ve bu soyut kavramlar meşrutiyetçi bir yönetim eliyle Osmanlı İmparatorluğu'nda bir uygulanmaya görsün, herşey yoluna girecekti (697). Üstelik, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki resmî görüş açısı gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı aldığı tedbirleri ve takındığı tavrı da onaylıyorlardı. Onlara göre bütün bunların sebebi Abdülhamit'ti. «Eğer Abdülhamit giderse, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu değişecektir» (698) diye yazıyordu Ahmet Rıza. Mizancı Murat'a gelince, kendi reform protokolünü yabancı devletlerin baskısıyla Abdülhamit'e imzalatacağını umuyor; Sadrazam seçiminde yabancı büyükelçilere veto hakkı verilmesini öğütlüyordu. Emperyalizm diye bir şey sanki hiç yoktu. Sadece bir «Avrupa Medeniyeti» vardı o kadar. Bunu ya kabul ederdiniz, ya etmezdiniz; ya da kimi yanlarıyla kısmen kabul edirdiniz... Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün reformcuların teorik alandaki en

(697) ELİÇİN, E. T. «Kemalist...»
(698) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

büyük seviye tartışma konusu işte bundan ibaretti (699).

Avrupa'da grupların örgütlendiği sırada İstanbul'daki cemiyet, büyük burjuvaziden gelme kişilerin yönetiminde, Abdülhamit'i tahttan indirmek amacıyla bir darbe hazırlamaktaydı. Son dakikada yapılan bir ihbar, 1896 Ağustos ayında bu tertibin başarısızlığa uğramasına yol açar ve aynı dönemde Mizancı Murat Avrupa'ya göç etmek zorunda kalır. Sonunda cemiyetin genel karargâhı 1897 yılında Cenevre'de kurulur.

Burada, cemiyetin faaliyetleri aynı teorik temeller üzerinde devam eder. İmparatorluğun uğradığı bütün kötülüklerin tek sebebi gözüyle bakılan Abdülhamid'e karşı duyulan kin; muğlak bir Osmanlı milliyetçiliği; aynı ölçüde benimsendiği bu milliyetçilikle sürekli çelişkide olan ve sonu, ister istemez, bir din emperyalizmi görüşüne varan panislamizm (700).

Bu kısır tenkitçilik 30 yıl öncesinin Genç Osmanlılarında hangi sonuca varmışsa, gene ona varmak zorundaydı. Sürgündekilere mali yardım imkânları daraldıkça Abdülhamid keskin düşmanlarını, her türlü mücadeleyi bırakarak Türkiye'ye dönmeye ikna etmeyi başarır. Başta Mizancı Murat olmak üzere, bunların büyük kısmı geri dönüp Abdülhamit yönetiminde görev alırlar. Geriye kala kala Paris'te, Ali Rıza'nın çevresinde bir avuç dediğim dedik takımı kalır.

Sonunda, ülke içindeki teşkilâtlanmayı da, umut kırıklığına düşürerek, tamamiyle çöküntüye uğratan bu bozgun durumu, iki yıl sonra, büyük burjuvazinin yeniden muhalefet sahnesinde görünmesiyle, kısmen de olsa düzelmiş gibidir. Padişahın eniştelerinden biri, Damat Mahmut Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah'la bir-

(699) MARDİN, Ş. «Jön Türklerin Siyasi Fikirleri» Ankara 1964
(700) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...»

likte Paris'e kaçar. Bu olayla birlikte, Prens Sabahattin'in kişiliğinde Genç Türkler bir koruyucu; Osmanlı büyük burjuvazisi de ilk nazariyecisini bulmuş olur. Avrupalılaşmış ve «Fransız kültürü» nü sindirmiş Osmanlı burjuvasının kusursuz bir örneği olan Sabahattin bu nitelikleriyle, o çağda Avrupa'yı kaplamış olan resmî ideolojiyi benimsemeye; meselelerin temeline inmekte her ikisi de birbirinden daha kısır, iki siyasal düşünce sistemi karşısında, kendilerini belli bir yere oturtamamış olan Jön Türkler'den daha yatkındır. Bu, Prens Sabahattin'e işi daha derininden kavrama ve Abdülhamid'in gerisinde, İmparatorluğun asalak yönetici sınıfının Avrupa'nın müteşebbis burjuvazisi karşısındaki rolünü görme imkânını verir. Ama onun tahlil gücü de bu noktada durur. Bundan öte yaptığı merkeziyetçi bürokratik düzenin yıkılması konusunda vaaz vermektir. Onun yerini, özel teşebbüs ve büyük burjuvaziye dayanan idari ve ekonomik bir merkezden kopmacılık (ademi merkeziyet) alacaktır. Böylece Prens Sabahattin «Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti» nin kurucusu olur. «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?» adlı kitabında ortaya koyduğu ilkenin uygulanması, Türk çocuklarının ferdî teşebbüs anlayışına göre eğitilmesi amacıyla İngiltere'den yığınla mürebbiye getirilmesi (701) gibi dar düşünceli çözümlere dayanmaktadır. Ama bu hareket Osmanlı liberal burjuvazisinin bütün siyasal oluşumlarının temelinde yer alır ve ülkenin günümüze kadarki siyasal hayatının kanatlarından birini meydana getirir.

Öteki kanat, küçük burjuva nazariyecilerine dayanan, gelecekteki «İttihat ve Terakki Cemiyeti» nin Jön Türkleridir. Abdülhamid'e, maiyetine, bürokratlara, düzeni değil de, sırf bunların kişiliklerini hedef alarak saldırıda bulunmaları, Genç Türkler'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik

(701) AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

sistemiyle bir alıp veremedikleri olmadığı, tersine iktidara gelir gelmez güçlerini yaymak için bu bürokrasinin çarklarından yararlanmayı kurdukları gerçeğinden ileri gelmektedir.

Nihayet, her iki kanadın da bir millî burjuvazi yaratmak gibi ortak bir amaçları vardır. Başlangıçta pek açık seçik olmayan bu amaç giderek belirlenir. Her biri, doğum halindeki burjuvazinin bir hizbini temsil ederek, iktidarı kendine saklamak ister. Küçük burjuvazinin amaçlarına ulaşmak için, büyük burjuvaziden vergi adı altında para sızdıracak bir bürokratik sisteme ihtiyacı vardır. Oysa büyük burjuvazi tersine bürokratik sistemin önüne çıkardığı engellerden kurtulmak ister. Türkiye'nin anayasal ve demokratik tarihi tâ günümüze kadar, tarihin zorunluklarıyla ve bunlardan doğmuş olan karşılıklı uzlaşmalarla şekillenen bu iki kutbun çevresinde gelişti. Bu kutuplar 1960 - 1970 yıllarına kadar ülkenin siyasal tarihinin tek itici gücü olarak kalırlar. Ama uzun mücadeleleri sırasında bunlar, öylesine arzu edilen bu millî burjuvazinin batı emperyalizmine karşı ilişkileri ve imkânları sorununu ortaya koymaktan özellikle kaçınacaklardır.

Bu farklar belirmeden önce Ahmet Rıza, Avrupa'daki çevrelerde daha büyük bir ün kazanan Prens Sabahattin'le işbirliği yapmak zorunluluğunu duyar. «Osmanlı Liberalleri Kongresi» 4 - 9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te, Prens Sabahattin'in teşebbüsüyle ve onun başkanlığı altında toplanır. Kongreye Türk, Arap, Rum, Kürt, Arnavut, Ermeni, Çerkes ve Yahudi delegeler katılır. «Adem-i Merkeziyet» ilkesinde, kendilerini millî bağımsızlığa götürecek yolu gören azınlıklar, kendi çıkarlarından ötürü Prens Sabahattin ve liberal eğilimli kuruluşlara destekçi ve yardımcı olacaklardır.

Kongre «Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve bölünmezliğinin sürdürülmesi», «İlerleme için ön şart olan

iç işlerinde düzen ve barışın sağlanması» ve «İmparatorluğun temel kanunlarına ve bu kanunların en önemlisi ve Osmanlı halklarının hak ve siyasal özgürlüğünün ve genel ıslahatın keyfî idare karşısında tek savunucusu olan 1876 Anayasasına saygı beslenmesi» (702) konusunda sıradan kararlar alacaktır. Pozitivist Ahmet Rıza'nın «barışçı yol» culuğuna rağmen, iktidarın ele geçirilmesinde silâhlı mücadeleye başvurulması da kararlaştırılacaktır. Ama büyük devletler konusu gündeme gelir gelmez, görüş ayrılıkları ortaya çıkar. Prens Sabahattin'e göre, bir büyük devletin (o günün şartlarına göre de İngiltere'nin) desteği olmadıkça hiçbir hareket sonuca ulaştırılamazdı. Azınlık temsilcileri de alınan kararlar arasına «büyük Avrupa devletlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun zulüm altında ezilen halklarına yardıma çağıran» (703) ek bir bölüm sokuşturmayı becererirler. Bu bölüm, ilk kararla açıkca çelişki halindeydi. Ahmet Rıza bu görüşlere itiraz eder ve metne, Avrupalı büyük devletlerle ilgili olarak alınan karara karşı olup da azınlıkta kalanlara ait bir muhalefet şerhi koydurmayı başarır. Zaten kongrenin dişe dokunur tek sonucu iki grup arasındaki karşıtlığın vurgulanması ve iki karşıt eğilimin doğması oldu.

Prens Sabahattin, İngiliz elçisi Sir Nicholas O'Connor'un gayreti sayesinde İngilizlere ait bir karakol gemisiyle İstanbul'dan kaçmış, İmparatorluğun Arnavut asıllı önemli şahsiyetlerinden biri olan İsmail Kemal'le bir hükümet darbesi hazırlayarak, tasarılarını uygulama alanına sokmayı deneyecektir. Bu iş için Trablus'daki Osmanlı ordusunun kumandanı, Arnavut asıllı Müşir Recep Paşa'yla anlaşan, İsmail Kemal, Paris'teki İngiliz elçisi Sir Edmund Monson'u bularak ona planını açıkladı. Monson, İsmail Ke-

(702) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...»
(703) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...»

mal'e Foreign Office'e (İngiliz hariciyesi) takdim edilmek üzere mektuplar verdi ve onu Londra'ya gönderdi. İsmail Kemal Londra'da İngiltere dışişleri bakanlığı daimî müsteşarı Lord Sanderson'la görüştü. Ondan çeşitli vaâdler ve talimatlar aldıktan sonra, Lord Cromer'i görmek üzere Kahire'ye gitti. Sonunda Foreign Office'in desteğine ve Turkish National Bank'ın (bir İngiliz bankası) maddi yardımına rağmen teşebbüs, Müşir Recep Paşa'nın oyun bozanlık etmesi yüzünden başarısızlığa uğradı (704). Ama tarih bu vesileyle İngiltere'nin, Türk sorununu «güçlü ve dost bir Türkiye'nin» yani göbek bağı kendisine bağlı, satılık bir burjuvazinin «yaratılmasını sağlıyacak şekilde çözüme ulaştırma» (705) konusundaki emellerini gözönüne sermektedir. Üstelik İngiltere'nin kafası, Türkiye hakkında, sadece, ağırlığını, Abdülhamit üzerinde duyuran Alman nüfuzunun yerine İngiliz nüfuzuna geçirmek gibi kısa vadeli hesaplarla meşgul değildir. Uzun vadeli emelleri de vardır: Ülkeye köhnemiş yapılardan sıyrılmış bir millî burjuvazinin el koyması, daha akılcı bir sömürüye, dolayısıyla Avrupa sermayesinin daha büyük kârlar devşirmesine imkân verecektir.

II — 1908 DEVRİMİ

Bu teşebbüsler bir yana bırakılırsa, Jön Türk hareketi, Paris'ten başlayıp, Osmanlı İmparatorluğu içindeki şartlar, komitelerin yeniden kurulmasına elverişli duruma gelinceye kadar, kendini propaganda faaliyetleriyle sınırlayacaktır. Bu arada, Harbiye'yi bitirdikten sonra Şam'a atanan Mustafa Kemal adlı genç bir subay, burada öteki genç

(704) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...» Zikreden AVCIOĞLU, D. Türkiye'nin...»

(705) Lord Cromer'den Dışişleri Bakanlığına. Zikreden RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...»

meslektaşlarıyla «Vatan» adlı gizli bir cemiyet kurdu. Ama kurucular az sonra buradaki ortamın cemiyetin yayılmasına elverişli olmadığını, Selânik'e taşınıp, bu işin temelini burada atmak gerektiğine karar verdiler.

Makedonya'nın en önemli şehri olan Selânik ve çevresi o çağda bir devrimci hareketin gelişmesi için en elverişli şartları taşımaktaydı. Bölgede düzeni sağlamak amacıyla İstanbul'dan gönderilen genç subaylar, Abdülhamid'in hafiyelerinden uzakta, bir araya gelebilme fırsatını buluyorlardı. Gezginci savaş hayatı, bütün o bölge içinde, herkesin habire yer değiştirip, birbiriyle ilişki kurmasını kolaylaştırıyordu. Bu subaylar, görevleri başında, her Allah'ın günü, Abdülhamid yönetiminin yetersizliğini ve tamahkârlığını gösteren olaylarla karşılaşıyor; Makedonya'daki Osmanlı hükümranlığının büyük devletler tarafından hergün biraz daha çiğnenmekte olduğunu gördükçe onurları sürekli olarak yaralanıyordu. Bunlar, dokunulmazlığı bulunan Avrupalı jandarma subaylarıyla, tam yetkili konsoloslarla, ekonomik alanda bölgenin gerçek yönetimini elinde bulunduran yabancı görevlilerle karşı karşıya gelmek zorunda kalıyorlardı. Bu vilayetlerin Osmanlıların elinden gideceği günlerin yakın olduğunu herkesten fazla hissediyor; İmparatorluğun bütünlüğünü korumakla yükümlü kişiler olarak, bu durumdan kendilerine de sorumluluk payı çıkarıyorlardı. O günlerde sinirden kendi kendini yiyen her Osmanlı subayı gibi onlar da, fazla uzağa gitmeden, bütün olanlardan sadece kendi üstlerini bir de ülkedeki herşeyin denetim ve karar hakkını elinde tutmak isteyen Abdülhamid'i sorumlu tutuyorlardı. Böylece, yavaş yavaş harekete geçmeye kararlı bir öncü müfreze meydana gelir. Ama bu öncü müfreze, Selânik burjuvazisinden de sosyal ve ekonomik destek görecektir. Şehir cermen mallarının Akdeniz'e ulaştığı ünlü koridorun denizle birleştiği noktadaydı ve Makedonya buhranına büyük çapta, Alman - Avusturya çıkar-

larıyla bu koridor arasındaki bağ sebep olmuştu. Durum bu olunca, Orta Avrupa devletlerine, coğrafî konumun dışında, bir de simsar rolünü üstlenecek ve bu ülkelerin çıkarlarını savunacak bir ticaret burjuvazisi gerekliydi. Rum ve Ermeni burjuvazisini daha önce öteki devletler kendi yanlarına çektiklerine göre onlara da en çokYahudilerden ve 1666'da müslümanlığı kabul etmek zorunda bırakılan «yalancı peygamber» Sabatay Sevi'nin müritlerinden gelme «dönmeler» den oluşan, Selânik'in yerli burjuvazisiyle anlaşmak kalır. Almanlar ve Avusturyalılarla ilişkide olan bu «iş çevresi» nin, herhangi bir Balkan ülkesinin Makedonya'yı işgal etmesi durumunda, yerini derhal bu ülkenin millî burjuvazisine bırakması kaçınılmazdı. Böyle olunca, Makedonya'nın Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde tutulması konusunda, bu kesimin Avusturya ve Almanya'yla çok daha fazla ortak çıkarları vardı. Bu durumda Selânik burjuvazisi, kaynaşma halindeki Türk subaylarıyla da amaç birliğine girmekte; onların nesnel müttefiki haline gelmekteydi. Bu burjuvazinin şehirdeki alışılagelmiş buluşma yeri olan mason locaları, entrika merkezleri olup çıkıyordu. Hareketin başarıya ulaşması halinde Selânik'in ticarî çevreleri, yalnız durumlarını güçlendirmekle kalmayıp, nüfuzlarını Rumların ve Ermenilerin zararına İstanbul'a kadar yaygınlaştırabileceklerini umuyorlardı.

Bunlara en son olarak, bir de Rumların ve Ermenilerin gelmesinden hiç bir yarar ummayan, o bölgedeki Müslüman büyük arazi sahipleri katıldı (706). Üstelik bunların güçleri hiç de az buz değildi. Böylece rejime karşı bir hareket için gerekli şartlar yavaş yavaş olgunlaşmaktaydı.

Tam bu şartlar içinde Selânik'e gelen Mustafa Kemal,

(706) AKÇURA, Y. «Siyaset ve İktisat» Zikreden AVCIOĞLU, D. «Türkiye'nin...»

kendine taraftar bulmakta gecikmedi ve ilk çekirdek hemen kuruldu. Ama Mustafa Kemal'in alelacele, gizlice ayrıldığı Yafa'ya dönmesi ve Selânik'te yeniden işe girişme fırsatını resmen, 1907 yılından önce sağlayamaması, bu grubun işleri ağırdan almasına sebep oldu. Bu grup yavaş yavaş, aynı tarihte kurulan «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» adlı örgütün bünyesine katılacaktır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti diğer grupları da kendi çatısı altında birleştirdikten sonra, «İttihat ve Terakki» adını alacaktır (707). Jön Türklerin ilk örgütleri gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti de hücre esasına göre kurulmuştu. Ama artık eskilerde kalmış Carbonari örgütlerinden çok, Makedonya Bulgarlarının «İç Teşkilâtlanma» dedikleri örgütlenme biçiminden örnek alınmıştı.

Paris'teki Jön Türkler Selânik'te olup bitenlerden uzun süre habersiz kaldılar. Sonunda iki grup biraraya geldi ve 27 Eylül 1907 günü kendi aralarında birleştiler. Üç ay sonra, 27 Aralık günü, Makedonya komitalarıyla Ermeni Komitalarının da katıldığı ikinci «Osmanlı Liberalleri Kongresi» toplandı. Kongre başkanlığını Prens Sabahattin'le Ahmet Rıza ortaklaşa yapmaktaydılar. Paris'teki Jön Türklerin Makedonya'daki teşkilâtla sürekli temas imkânları olmadığı için, bu kongrede söz konusu olan şey, daha çok bir birlik gösterisiydi. Böylece, mecliste yerlerini almak için Kanun-i Esasi'nin ilân edilmesini diliyorlardı.

Bunların yanısıra, İmparatorluğun askerî birliklerindeki kaynaşma büyüyor ve çok kere sivil kesime de taşıyordu. 1906 yılındaki görüşmeler sırasında, hükümetin memurlarına maaş veremez hale gelmesiyle Makedonya'daki ilk cemiyetlerin kurulması olayının üstüste düşmesi bir rastlantı olmasa gerektir. 1907 yılı Makedonya'da olduğu kadar Anadolu'da da başkaldırma hareketleriyle geçerken

---

(707) RAMSAUR, E. E. «Jön Türkler...»

uluslararası evrim, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun özel olarak da Makedonya'nın geleceği konusunda hiç bir şey vaad etmemektedir. Edward VII ile Nikolas II'nin buluşması, İngiliz - Rus yakınlaşmasının resmen başlaması demektir ve Osmanlı İmparatorluğu, etrafındaki çemberin gitgide daralmaya başladığını hissetmektedir. Öte yandan İstanbul'da sürüp giden imtiyaz kapma yarışında İngiltere, Alman nüfuzu önünde gerilemektedir ve bu itibar kaybına pek katlanacak gibi değildir. Sir Edward Grey Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyükelçisine: «İstanbul'da işler çok kötü gidiyor» diye yazar, «bana öyle geliyor ki, uzlaşmacı bir siyaset artık hiçbir sonuç alamamaktadır. Sizin umut dolu olduğunuz petrol imtiyazı konusunda anlaşmaya varılmadı. Büyük Britanya İmparatorluğu çıkarlarının kabul edildiği Limanlar Kumpanyası engellenmiş durumda. Küçük meselelerde olduğu kadar, büyüklerinde de kötü niyet değilse bile, bir kayıtsızlığın varlığı su götürmez. Başka imkânların araştırılması gerektiği besbellidir. Ben de, güdeceğimiz siyaseti yeniden gözden geçirmekteyim.» (708)

Osmanlı İmparatorluğu'nun o çağda Orta Doğu petrol yataklarının çok büyük bir kısmına sahip olduğu düşünülürse, petrol imtiyazı işinin başarısızlığı konusundaki serzeniş, İngiltere'nin Bab-ı Âli'ye yönelttiği ufak tefek şikâyetlerden biri değildir.

Anadolu - Bağdat demiryolunun iki tarafında, yirmişer km.'lik arazi içerisindeki bütün madenlerin işletme hakkının Bağdat Demiryolu Şirketi'ne bırakılmasıyla ilgili hüküm petrol rezervlerini de içeriyordu. Öyle ki, demiryolu hattı-

---

(708) 17 Aralık 1907'de GREY'den İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi O'CONNOR'a. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents on the origins of the war 1898-1914» Volume V «Near East 1903-1909» **(1898-1914 Yılları Arasındaki Savaşların Kökenleri Üzerine İngiliz Belgeleri [cilt 5] Yakın Doğu 1903-1909)** Londra 1928

na yapılacak yatırıma katılma konusundaki İngiliz - Alman ve Fransız - Alman görüşmeleri daha bitmeden; üstelik hattı tamamlamaya yetecek mali kaynaklara sahip olmadıkları halde, Almanlar imtiyaz yarışını kazanmışlardı. Üstüne üstlük, İngiliz ve Fransız sermayesine başvurup hiçbir sonuç olamadıkları yıllardan sonra, şimdi gene işe talip oluyorlardı. Padişah da, hattın Toros dağları üzerinden Bağdat'a varocak olan kısmı için, yeni bir istikraz yapmaya hazırlanıyordu. İşte bu olaylar da, Grey'i güdeceği siyaseti yeniden gözden geçirmeye zorluyordu.

İngiltere taarruzunu Makedonya sorunuyla başlatır. Bu ülkede, Avrupalı askerlerden oluşmuş 12.000 kişilik bir seyyar jandarmanın meydana getirilmesini ve Osmalı garnizonlarının azaltılmasını ister. Besbelli ki, bunu Jön Türklerin hoşuna gitmek için yapmıyordu. Ne var ki, gitgide daha çok Almanya'nın ardına takılan Avusturya, müttefiki pazarlık masasına oturduğu bir sırada, Bab-ı Âli'ye karşı çıkmak istemez ve İngiltere'nin getirdiği tasarıdan yana gözükmez. Bununla birlikte, Mitroviça - Selânik demiryolunun imtiyazını elde ederek, Bab-ı Âli'den esirgemediği desteği işine yaratmayı dener; bu ona Makedonya'yı daha kolay yoldan ekonomik ve stratejik denetim altına alma imkânını sağlayabilirdi. Böyle bir tasarının gerçekleşmesi, Balkanlardaki İngiliz siyaseti için en tehlikeli sonuçların doğması demekti. Mitroviça işi, Rusya'nın Avusturya'dan ayrılıp İngiltere'ye yaklaşarak kesin dönüş yapmasını belirler. Bu yakınlaşmanın sonucu, İngiliz Kralı'yla Rus Çarı arasında 11 Haziran 1908'deki Reval (Tallinn) görüşmesi olur. Bu görüşmede iki devlet Makedonya sorununda ortak hareket etme kararı alırlar.

Reval görüşmesiyle, İngiliz - Rus dostluk anlaşmasına doğru yeni bir adım atılmışsa bu, yapılan görüşmenin Osmanlı İmparatorluğu'nun hayrına hiçbir şey getirmediğini ifade ederdi. Bunun dışında bir ihtimal, Makedonya ko-

nusunda önemli kararlara varılmış olabilirdi. Yabancı diplomatik çevreler sadece yeni bir reform tasarısı üzerinde çalışmalara başlamışlardı. Öyleyken, bu görüşme Makedonya'daki Türk subaylarına, büyük tehlikelere gebe olarak gözüktü. Gene de bundan, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan yabancı devlet temsilcilerinin yaptığı gibi, Temmuz ayaklanmasının, doğrudan doğruya bu görüşmeye bir tepki olarak doğduğu sonucunu çıkarmak, hayli bir dar görüşlülük olur.

Abdülhamid'in hafiyeleri Şubat ayından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyetinin safları arasına sızmayı başarmışlardı; devrimci hareketler hakkında soruşturma yapmak üzere, Sarayın bir teftiş heyeti göndermesinin ardından ilk tutuklama dalgası geldi. Cemiyet suikastlere girişerek kendini savunma yolunu tuttu ama, bu geçici, üstünkörü tedbir örgütün varlığını ve yapısını daha da açığa çıkarmaktan başka bir işe yaramadı. Haziran ayında örgüt, iki şeyden birini seçmek zorundaydı : ya harekete geçecek ya da İstanbul tarafından er veya geç imha edilmeye boyun eğecekti. Zaten örgütün en çok tehlikede olan üyelerinin gösterdiği ilk tepki, bir savunma refleksiydi. Besbelli ki, uzun süreli bir mücadeleye hazırlanarak dağa çıktılar (709). Bab-ı Âli, Osmanlı ordu kumandanlarından Şemsi Paşa'yı olayları bastırmak üzere tam yetkiyle Makedonya'ya gönderdi; ama Paşa daha Manastır'a ayak basar basmaz sokak ortasında öldürüldü. Cemiyet artık adımını atmıştı.

Bu son olaydan beş gün sonra, yani 12 Temmuzda cemiyet üyelerinden bir yüzbaşı «İngiliz hükümetinin bu durum karşısında, özellikle mahallî bir meşruti hükümet kurulması halinde, tutumunun ne olacağını öğrenmek», amacıyla Manastır'daki İngiliz Konsolosunu ziyaret etmekteydi. Yüzbaşı «Arkadaşlarının İngiltere ile eskiden beri sür-

(709) FEROZ AHMAD «İttihat ve Terakki (1908-1914)» İstanbul 1971

dürülen dostluk politikasına dönülmesine taraftar olduklarını tekrar tekrar belirterek, bu meyanda buradaki diğer büyük devletlerin konsoloslarıyla görüşmeler yapılmayacağını» (710) ifade etti. Makedonya'daki Jön Türkler kendiliğinden, Prens Sabahattin'le aynı tepkiyi gösteriyorlardı. Reval buluşmasından bir ay sonra hem Rusya'ya hem de İngiltere'ye kafa tutabileceklerini umamazlardı. Üstelik Rusya Balkanlar'da Türk - Osmanlı milliyetçiliğini onaylamaya hiç de gönüllü değilken, İngiltere'nin Osmanlı Imparatorluğu'ndaki Alman itibarını azaltmaya yarayacak her türlü çözümü hoş karşılayacağını iyiyen iyiye seziyorlardı.

Aynı gün Cemiyet, Manastır'daki bütün yabancı devlet konsolosluklarına 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesini isteyen bildiriler gönderecektir. Açık ayaklanma halindeki birliklerin sayısı arttıkça, Müslüman ahali de Kanun-i Esasi'yi istemek üzere sokağa dökülüyordu. Başkent artık dizginlerin kendi elinden çıktığını anladı ve herhalde, bu işin bir İngiliz oyunu olduğunu düşünmüş olacak ki Abdülhamit, İngiliz yanlısı birini sadrazamlığa getiriyor ve Cemiyetin harekete geçmesine vakit bırakmamak amacıyla, ayın 24'ünde, otuz yılı aşkın bir zamandır rafa kaldırılmış olan Kanun-i Esasi'yi yeniden ilân ediyordu. Tam zamanında yapılmış olan bu dönüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni güç durumda bıraktı. Dileği yerine getirilmişti; Cemiyete artık görevi bitmiş gözüyle bakılabilirdi. Bab-ı Âli, sokağa dökülen kalabalık tarafından, bir an itiraza uğrayan meşruluğunu şimdi yeniden kazanıyordu. Üstelik Bab-ı Âli biraz da bu kavramı daha çok vurgulamak için, iktidarını hiç kullanmayıp anarşinin eyaletlere yerleşmesine bir an göz yumdu; böylece varoluşunun gereklili-

(710) İngiltere'nin Manastır Konsolosu HEATHCOTE'den İngiltere'nin İstanbul Maslahatgüzarı BARCLAY'a. Zikreden FEROZ AHMAD «İttihat ve Terakki...»

ğini göstermek istiyordu (711). Bürokrasinin çevirdiği bu ustaca oyun, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ortadan kalkmasına yetmedi ama, Cemiyet de iktidarı ele geçirmeye cesaret edemedi. Mümkün mertebe kendi denetimi altında tutmaya çalışarak, bürokrasiyi istediğini yapmakta serbest bıraktı; 1908 yılında İttihatçılar, diplomatik çevrelerin ve Osmanlı maliyesinin akıl ermez sırlarına girmeyi düşünemezdiler. Bu ilk safhada hareketi düzenli olarak üstlenen hep İstanbul'un büyük burjuvazi - bürokrasisiydi. Bunu yaparken bu sınıfın katlandığı tek fedakârlık, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun dostluğunu kazanmak uğruna Alman dostluğundan vazgeçmekti. İngiltere böyle bir duruma tabiî ki uzun süre kayıtsız kalmıyacaktı; İngiliz büyükelçisi Sir Nicholas O'Connor Mayıs ayında öldüğü ve onun yerine atanan Sir Gerard Lowther henüz gelmediği için «majeste İngiltere Kralının maslahatgüzârına, Majeste İngiltere Kralının hükümetlerinin tebriklerini Sadrazama sunmak ve Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesinin İngiltere'de uyandırdığı büyük yakınlık duygusunu haşmetmeap Osmanlı Padişahına beyan etmek üzere», derhal talimat verildi (712).

III — TÜRK BURJUVAZİSİ SİYASET SAHNESİNDE

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sarayın denetimi altında bulunan yeni hükümetle Harbiye ve Bahriye nazırlarının tayinleri konusunda, zıtlaşmakta gecikmedi. Ne bahasına olursa olsun üstünlüğünü korumak isteyen Abdülhamid işi, Sofya'daki Osmanlı komiserinden, kendisine devrim ha-

(711) F. AHMAD «İttihat ve Terakki...»

(712) 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğuyla İlgili Rapor Zikreden TEMPERLEY W. V. «British Documents...» cilt V

reketini bastırma imkânını sağlayacak bir dış buhran yaratmayı kabul edip etmiyeceğini öğrenmek üzere, Bulgar Hükümetiyle temasa geçmesini istemeye kadar vardırdı. Bulgarlar bunu hemen Fransa'nın Bulgaristan elçisine haber verirler; o da durumu telgrafla Paris'e bildirir (713). Ama Alman yanlısı bir Abdülhamid yönetiminin yeniden kurulması ne Fransa'nın ne de İngiltere'nin işine gelir. Bu iki devlet tersine, kendilerine uygun düşen, İttihat ve Terakki Cemiyetinin desteğinden yararlanacak İngiliz yanlısı bir hükümet kurmak üzere, bu cemiyetle ittifak halinde olan bürokrat kesime omuz vermeyi tercih ederler. Bu, İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki zaferi demektir. Jön Türkler, donanmayı yeniden düzenlemesi için bir İngiliz amirali ile Gümrük İdaresi'ni yeni baştan oluşturmak için bir İngiliz idarecisinin getirtilmesini isterler. Sir W. Wilkocks Nafia nezaretine danışman olarak alınır ve büyük bir sulama tasarısının yürütmeye konması amacıyla araştırmada bulunmak üzere Mezopotamya'ya gönderilir. Maliye işlerine gelince, yeni hükümet, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermayenin en büyük kısmını elinde bulunduran Fransa'ya yönelir ve Fransa sayıştayı başkanı M. Laurent Osmanlı maliye nezaretinde yetkili uzman olarak görevlendirilir (714).

İtilaf devletlerinin İstanbul'da nimete konmaları karşısında, öteki devletlerin de «sus payı» isteyecekleri besbelli-

---

(713) Fransa'nın Sofya Büyükelçisinin 4 Ağustos 1908'de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta anılan bu olay, görevinden çekilen sadrazam küçük Sait Paşa'nın, 5 Ağustos 1908'de Büyük Britanya İmparatorluğu İstanbul Büyükelçiliği tercümanı G. H. Fitzmaurice ile yaptığı görüşmeyle de doğrulanır. 10 Ağustos 1908'de LOWTHER'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt V

(714) Osmanlı İmparatorluğuyla İlgili Rapor Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt V

dir. Bunların ilk tepkisi, daha önceden mevcut bazı fiilî durumları yasallaştırmak olur. Eylül ayında Avusturya, Bosna ve Hersek'i kesin olarak kendi ülkesine ilhak etmeğe hazırlanır. İşe, Avusturya'nın Mısır'daki İngiliz hükümranlığını tanıması karşılığında, İngiltere'nin de Bosna ve Hersek'teki Avusturya hükümranlığını tanımasını istemekle başlar(715.) Aynı zamanda, Avusturya dışişleri bakanı Aehrenthal, Rus dışişleri bakanı İsvolsky ile bir görüşme yaparak ondan, Avusturya'nın Bosna'yı ilhak etmesini Rusya'nın savaş sebebi olarak görmeyeceği hakkında söz alır. Buna karşılık İsvolsky, Rus gemilerinin Boğazdan geçebilmesi için Avusturya'yla anlaşmaya varır. Geriye bir tek, Makedonya üzerinde toprak talebinde bulunabilecek olan Bulgaristan kalır. Ama Bulgaristan Çarı olma düşleri kuran Prens Ferdinand, 23 Eylül günü Budapeşte'de, François Joseph'i ziyareti sırasında, bu konuda kesin teminat almıştır (716). Öteki Balkan ülkelerine gelince, Avusturya Belgrad hükümeti üzerindeki otoritesine güvenmekte; Yunanistan da, kendi «sus payı» nı almaya hazırlanmaktadır. Böylece 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân eder. Ertesi gün Avusturya Borna - Hersek'i kendi ülkesine ilhak ettiğini bildirirken, Girit de Yunanistan'la birleştiğini duyurur.

Olaylar Jön Türklere, Osmanlı Devletini Avrupa'lı devletler arasına sokmak için Temmuz devriminin yetmediğini; bir millî burjuvazi yaratmak içinse Kanun-i Esasi ilânının yeterli şart olmadığını göstermeye başlamıştır. Bab-ı Âli yeni siyasal durumu tartışmak üzere bir uluslararası

(715) 12 Eylül 1908'de Fransa'nın Viyana Büyükelçisi CROZIER'den Dışişleri Bakanı PICHON'a.

(716) 16 Eylül 1908'de İngiltere'nin Sofya Büyükelçisi BUCHANAN'dan GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» Cilt V

konferans toplanmasını isteyince (717) İngiltere, Osmanlı Hükümetinin uğradığı zararın tazminiyle yetinmesinin daha doğru olacağını bildirir. Rusya'ya gelince, Boğazlar konusunda yeni talepler ileri sürmesine imkân verebilecek böyle bir konferansa dünden hazırdır (718). Sonunda Bab-ı Âli büyük devletlerden gelebilecek «hayrın» yerinde kalmasının daha isabetli olacağını kavrar; doğrudan doğruya Avusturya ve Bulgaristan'la görüşme masasına oturmayı tercih eder.

Bu durum ülkenin iç sorunlarına da yansır. İlk defa Sarayın da körüklediği bir karşı hareket belirir, ama İttihatçıları Saray'a, Saray'ı İttihatçılara karşı oynamak isteyen iktidardaki bürokrasi duruma kolayca hakim olmayı başarır (719). Oysa İttihat ve Terakki Cemiyeti, İngiltere'nin kanatları altına sığınmış köhne bürokrasinin yenileşme hareketine yardımcı olarak, gölgede kalmaya daha fazla dayanamaz. Yeni Meclis için yapılacak seçimler, Cemiyetin siyasî partiye dönüşmesi ve yeni Osmanlı meşrutiyet rejimine resmî yoldan dahil olması için tek fırsat olarak belirir. Temmuz ayında meşrutiyetin ilânıyla gerçekleşeceği umulan, İmparatorluktaki bütün ırkları ve mezhepleri tek bir milliyet, Osmanlı milliyeti içinde birleştirme düşüncesi, şimdi İttihat ve Terakki Cemiyetinin çatısı altında somutlaştırılacaktı. İşte, Jön Türklerin tam bu hayallerini uygulamaya koyma aşamasında, çelişkiler su yüzüne vuracaktır. İttihatçılar böyle bir uygulamaya geçme işinde, ülke-

(717) 7 Ekim 1908'de GREY'den İngiltere'nin Saint Petersburg Büyükelçisi NICOLSON'a. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt V

(718) 8 Ekim 1908'de NICOLSON'den GREY'e. Zikreden «British Documents...» cilt V

(719) F, AHMAD «İttihat ve Terakki...»

deki büyük sosyal güçler arasından kendilerine hiç bir sağlam destek bulamıyacaklardır.

Makedonya dışında hemen hiç bir yerde örgütü bulunmayan Cemiyet, ülkenin her yanına özel görevliler göndererek bu eksikliği giderme yolları arar. Bu noktada eşrafla, şeyhlerle, aşiret beyleriyle temas kurulması kaçınılmazdır. İttihatçılar, bunların desteği olmadıkça Meclise girme yollarını aramanın yararsız olduğunu az çok anlarlar. Dolayısıyla her türlü tutarlılık kaygısı bir yana bırakılarak, Cemiyet temsilcileriyle her mahalledeki nüfuzlu kişiler arasında çıkar anlaşmaları yapılır. Aynı zamanda, azınlıkların temsilcileriyle, Büyük Britanya İmparatorluğu büyükelçiliğinin de faal olarak katıldığı, seçim ittifakları gerçekleştirilir. Sonunda etnik açıdan nazik bir denge sağlanır. İlk meclisteki 288 mebusun (milletvekili) 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Islav ve 4'ü Yahudi'dir. Ama, bu etnik görünümün ardından gerçek çıkarların yüzü belirmeğe başladığı zaman, bütün bu ustaca karışımın hiç bir işe yaramadığı kendini gösterecektir.

Paris Kongresi sırasında Prens Sabahattin'in açıkladığı ilkeler hem azınlıkların, hem de eşrafın ve büyük burjuvazinin özlemlerine ittihatçıların görüşlerinden çok daha yakın düşüyordu. Üstelik Prens, İngilizlerin desteğinden de yararlanıyordu. Prens seçimlerden az önce İstanbul'a döndüğünde onunla, iktidarda bulunan İngiliz yanlısı Kâmil Paşa'nın baş çektiği büyük burjuvazi - bürokrasi arasında derhal bir ittifak kurulacaktır. Gerçi seçimlerde bir sonuç alınması için çok geç kalınmıştır ama, İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı muhalefet işte bu grup çevresinde oluşacaktır.

Jön Türkler nesnel müttefiklerini ancak küçük burjuvazi ve onun milliyetçi aydın kesimi içinde bulabileceklerdir. Türk olsun, Yahudi veya Hıristiyan olsun büyük burjuvazi onları sadece kendisine kazanıp dalaylı veya dolay-

sız emperyalist devletlerin de amaçları demek olan kendi acil amaçları uğruna kullanmanın; işi bitince de yüz çevirmenin yoluna bakıyordu. Öte yandan, Genç Türkler de yularlarını hemen hemen toptan burjuvazi - bürokrasinin eline verdikleri için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sömürülen kitleler içinde, yani ne köylüler, ne de kır veya şehir proletaryası içinde kendilerine bir destek aradılar. Kırlardaki sömürülen kitlelerle bir temas kurmak, köylülerin dış dünya ile bütün ilişkisini düzenleyen eşrafın meydana getirdiği set yüzünden, açıkcası kolay değildi. Anadolu'da kendilerine müttefik arayan Jön Türkler, karşılarında eşrafı buldular ve onlarla ittifak kurdular. Bu ittifak, ister istemez küçük köylülüğün ve kır proletaryasının aleyhindeydi. Ama köylülerin her türlü örgütlü sosyal güçten yoksun bulunmalarına karşılık, şehir proletaryası daha o zamandan belli bir sınıf yapısına ve belli bir sınıf bilincine ulaşmıştı. Temmuz hareketi ve bu hareket sırasında bol bol sözü edilen «hürriyet» ve «musavat» (eşitlik) kavramları, Abdülhamit döneminde keyfî bir baskı altında tutulan proletaryada yankısını bulmuştu. Meşrutiyetin ilânını izleyen iki ay içinde yapılan grev sayısı 27'ydi. Bunların çoğu demiryolu kumpanyalarında, şehir içi ulaşım şirketlerinde ve kömür havzalarında çalışan memur ve işçiler arasında patlak vermişti (720). Hükümet bu grevlerin en önemlilerini kaba güç kullanarak bastıracaktı (721); 25 Eylül günü ise, iş bırakımıyla ilgili geçici kanun (Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati) kabul edilmişti. İşçi hareketleri kanundışılığa varmadan devam edecektir ama, İttihat ve Terakki Cemi-

(720) FİŞEK, K. «Türkiye'de Kapitalizmin...»

(721) Aydın demiryolu işçilerinin grevini bastırmak üzere, Mecidiye zırhlısıyla İzmir'e; Ereğli kömür havzası işçileri grevini bastırmak üzere de Nevşehir gambotuyla Zonguldak'a asker gönderilmesi. Zikreden FİŞEK, K. «Türkiye'de Kapitalizmin...»

yeti ile proletarya arasındaki bütün köprüler de kesinlikle atılmış olacaktır.

Böylece her türlü halk desteğinden yoksun olan Cemiyetin kaderi büyük burjuvazinin eline geçecektir. İktidarda tutunabilmek için Cemiyet orduya; ordu da, (bir emperyalist devletin desteğini kazanmadan, hiç bir şekilde iktidarı yürütmek mümkün olmadığına ve İtilaf Devletleri de büyük burjuvaziyi desteklediğine göre) Almanya'ya dayanacak; böylece İmparatorluk nihai çözülüşüne doğru sürüklenip gidecektir.

Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla meşrutiyet düzeninin yoluna girmesi, bir siyasal güç olarak Saray'ın sonu demekti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni sadece, Abdülhamit'in yarattığı Alman hayranlığını yok edecek bir alet olarak gören bürokrasi ve İngiliz Konsolosluğu, artık bu cemiyeti de başlarından savma zamanının gelip çattığına inandılar. İngilizler, Türkiye'de de bir Mısır yaratma hayali içindeydiler. Fransız büyük elçisinin dediğine göre, Osmanlı Düyun-u Umumiye idaresindeki İngiliz delegesi Sir Adam Block, «Mısır'ın anısıyla mest» ti ve kendisine şu açıklamada bulunmuştu : «Biz orada Mısırlı bakanları görev başında bıraktık; ama herbirinin yanına bir İngiliz müsteşar verdik. Bakan elini hiç bir işe sürmez; herşeyi müsteşar yürütür. Burada da aynısını yapmak gerek.» (722)

13 Ocak günü güvenoyunu sağlayan Kâmil Paşa, hükümet içinde giriştiği temizlik hareketiyle ilk adımı atar. Ama, doğrudan doğruya ordunun baskısıyla meclis güvensizlik oyu verince, 14 Şubat günü hükümet istifa etmek zorunda kalır (723). Böylece İngiltere, hem himayesindeki kişiyi, hem de Cemiyetten kurtulmak için yasal imkânı kaybediyordu. Geriye zor kullanmaktan başka yapacak iş kal-

(722) 23 Ocak 1909'da CONSTANS'dan PICHON'a.
(723) F. AHMAD «İttihat ve Terakki...»

mıyordu. Liberal muhalefet, yani «komprador» Hıristiyan ve Müslüman burjuvazi, İngiliz büyükelçisine gidip, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı bir müdahalede bulunması için onu kışkırtacaklardı (724). Öte yandan elçilik tercümanı Fitzmaurice de, bir halk ayaklanması için gerekli havayı yaratabilecek olan gerici basının saldırılarını beslemek amacıyla elinden geleni ardına koymuyordu. 31 Mart Ayaklanması adıyla bilinen karşı devrim işte bu şartlar içinde patlak verecektir. 31 Mart (13 Nisan), tarihi sonuçları açısından değil de, Avrupalı emperyalistlerle mahallî liberal burjuvazi tarafından beslenen İslâmcı - dinci tepkinin sembolü olması açısından önemlidir. İlk anti - emperyalist hareketlerin temelinde yer almış olan dinci hareketler, daha sonra ustalıkla elde edilerek, işte bu tarihten itibaren, Ortadoğu ülkelerinde emperyalizmin vurucu gücü olarak kullanılacaktır (725).

Ordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yok olmaktan kurtaracak, ama daha ileri gitmeye cesaret edemeyecektir. Çevresindeki dalkavuk uşak sürüsü kendini terkettiğinde, tahtını kurtarmak için durumdan beceriksizce yararlanmaya çalışarak, tahttan indirilmesi için her türlü bahaneyi kendi elleriyle hazırlayan Abdülhamit, bütün suçların kendisine yükletildiği kişi olup çıkacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Ordu, yavaş yavaş, ihtiyatla eski bürokrasinin yerini alacak ve emperyalizm karşısında, selefiyle aynı bağımlılık durumuna düşecektir. Şu farkla ki, İttihatçıların kesin tercihi Alman emperyalizmi olacaktır. 31 Mart bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmaya başlanması için de bir işarettir. Osmanlı İmparatorluğu'nu ikinci bir Mısır haline getirme tasarısı suya düşen İngiltere, onu müttefikleriyle paylaşmak zorunluluğuyla karşı karşıyadır.

---

(724) 3 Mart 1909'da LOWTHER'den GREY'e.

(725) Bkz. AVCIOĞLU, D. «31 Mart'ta Yabancı Parmağı» Ankara 1969

Şark Meselesi, şöylece özetlenebilirdi : Avrupa çapında bir savaşı göze almadıkça Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasını tasarlamak imkânsızdır. Ama artık, dünyanın paylaşılması sorunları yüzünden savaş kaçınılmaz hale gelmekteydi. Dışişleri çevrelerinde, askerî hazırlıklarla ilgili raporlara dayanarak savaşın çıkış tarihi hakkında tahminler bile yürütülebilmekteydi. Öyleyse diğer sorunların yanısıra hem Şark Meselesini, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye etmek fırsatı beliriyordu. Şu an çözüm bekleyen mesele, daha sonra İmparatorluğun kalıntıları üzerinde ortaya çıkabilecek tartışmaları önlemek amacıyla, nüfuz bölgelerini iyice belirlemek ve bir genel çatışma durumunda olayların akışını kolaylaştırmak için, bazı taleplerden mümkün olduğu kadar fedakârlıkta bulunmaya çalışmaktı. Büyük devletler Şark Meselesi'nin son safhasında, işte bu çerçeve içinde işe koyuldular.

İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ

I — BALKAN PAKTI'NIN HAZIRLANMASI VE AFRİKA'DAKİ İMPARATORLUK TOPRAKLARININ ELDEN ÇIKIŞI

Meselenin birinci kanadı, hem de, Balkan devletlerinin durumu yüzünden en karmaşık olanı, Balkanlar kanadıydı. Bosna - Hersek'in ilhakı ve Avusturya - Rusya rekabetinin yolaçtığı uluslararası buhran, büyük devletlerin, anında bir genel çatışma tehlikesi yaratmadan, girişebilecekleri dolaysız müdahalenin sınırlarını göstermişti. Öyleyse geriye, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını, Balkan devletlerini araya koyarak işgal etme yolu kalıyordu.

Yabancı devletlerin diplomatik çevrelerinde bu kanaat

bir kere yer edince, üstelik bu, olayların zorlamasıyla olunca işin en güç yanı çözülmüş oluyordu. Geriye Balkan ülkeleri arasında anlaşmayı sağlamak sonra hepsini birden Osmanlı İmparatorluğu üzerine saldırtmak, fetih bittikten sonra da bu devletleri bölmek ve onları nüfuz bölgeleri halinde paylaşmak kalıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karşı devrimin bastırılmasından hemen sonra, dışişleri çevreleri arasında temaslar başlar. Roma'daki Bulgaristan büyükelçisi, İngiltere büyükelçisiyle görüşerek ona, «Balkan devletlerini, karşılıklı çıkarlarının korunması amacıyla, Avusturya'nın bundan sonra yarımadada nüfuzunu yaymasına da set çekmek demek olan, bir savunma paktı içinde birleştirmek için uzun süreden beri böylesine elverişli bir fırsatın belirmediğini» (726) söyler. Birkaç gün sonra bu sefer de Viyana'daki Yunan elçisi İngiliz elçisi Cartwright'ı görmeye gider. Manos'a göre «Osmanlı topraklarında yeni kargaşalıklar ortaya çıkarsa, Balkan yarımadasındaki küçük devletlerin harekete hazır olmaları esastır; dolayısiyle Yunanistan, İstanbul'daki, Makedonya'nın geleceği üzerinde bir yansıması olabilecek her evrimi var dikkatiyle gözlemek zorundadır. Manos, Yunan ordusunun böyle bir hareket için henüz hazır olmadığını da sözlerine ekler ama muhtemelen yıl sonunda buna hazır duruma gelecektir.» (727) Sofya'daki Rus büyükelçisi Sementovski'ye gelince, bu dönemde o, «Osmanlı ülkesinde iş başında bulunan yönetimin istikrarından son derece şüphe etmekte

---

(726) 8 ve 10 Mayıs 1909'da İngiltere'nin Roma Büyükelçisi RODD'dan GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents... Volume IX Balkan Wars, Part I Prelude: Tripoli War» **(cilt IX: «Balkan Savaşları [Bölüm I] Giriş: Trablusgarb Savaşı»**

(727) İngiltere'nin Viyana Büyükelçisi CARTWRIGHT'dan GREY'e Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents» cilt IX, Bölüm I

ve Türkiye'de meydana gelecek bütün ciddi karışıklıkların Balkan devletleri arasında anında en tehlikeli bir durumu yaratacağından korkmaktadır.» (728)

Aynı şekilde, Sırbistan dışişleri bakanı Milovanoviç, Viyana'daki İngiliz elçisine «İstanbul'da işler öylesine ters gidiyor ki, hiç bir küçük Balkan devleti, Avrupa'da Osmanlı egemenliğinin daha fazla süreceğine inanmıyor» diye itirafta bulunur. «Dolayısiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarsızlık içinde olduğunu akıllarından çıkarmamak ve durum ne şekilde değişirse değişsin, çıkarlarını korumalarına elverecek bir politika hazırlamak bu küçük devletlerdeki siyaset adamları için bir görevdi.» (729)

Bütün bu sohbetler Grey ve İsvolski'nin görüşmeleriyle zirvesine ulaşır. Bu görüşme sırasında her iki bakan «yeni rejimin tabiî ki desteklenmesi gerektiği; başarısının temenni edildiği, yalnız bunun tersinin, yani yeni rejimin başarısızlığa uğramasının ve bu durumda da karışıklıkların yeniden patlak vermesinin çok daha muhtemel olduğu» (730) konusunda fikir birliğine varırlar.

Bu temasların ardından, Eylül ayında Sırp ve Bulgar kralları arasında bir görüşme düzenlendi; çünkü bu iki ülke arasındaki yakınlaşmaya, hep sorunun çözümü için bir başlangıç gözüyle bakılmıştı. Ama Avusturya, kendine karşı yönelebilecek ve Makedonya'daki çıkarlarına kesin olarak zararı dokunabilecek her türlü yakınlaşmaya karşı koyar. Bu muhalefetinde, İtalya tarafından desteklenir. Balkanlar üzerinde bu ülke de bazı emeller beslemektedir.

---

(728) İngiltere'nin Sofya Büyükelçisi FINDLAY'dan GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, Bölüm I

(729) 17 Ağustos 1909'da CARTWRIGHT'dan GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, Bölüm I

(730) Sir Edward Grey'in 6 Ağustos 1909'da Jsvolsky ile yaptığı görüşmeden sonra kaleme aldığı muhtıra. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, Bölüm I

İtalya'nın durumu, onu hep üçlü ittifak devletlerinden koparmayı uman itilaf devletleri için çok önemlidir. İşte bu yüzden İtalya'ya bir armağan sunması gerektiği gün gibi açıktır. Ekim ayında Rus Çarı İtalya Kralı Racconigi ile buluşup görüşür. İtalya boğazlardaki Rum emellerini desteklemeyi vaat eder; buna karşılık Rusya'da, İtalya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika'daki son toprağı olan Trablusgarp'da istediği gibi at oynatmasına göz yumacağını taahhüt eder (731).

Trablusgarb için çıkan bu son izin, öteki devletler tarafından daha önce verilenleri tamamlamaktadır. Daha önce 1887 Akdeniz antlaşmalarıyla Trablusgarb üzerinde İtalya'ya hak tanınmıştı (732). 1900 yılında Fransa'yla yaptığı bir anlaşmada İtalya, Fransa'nın Fas üzerindeki emellerini tanıyor ve Fransa Fas'ın siyasal veya coğrafî statüsünü değiştirmesi halinde Trablusgarp'da harekete geçme hakkını saklı tutuyordu. Lord Lansdowne 11 Mart 1902 günlü notasıyla İngiltere'nin Trablusgarp üzerinde hiç bir emel beslemediğini ve bir statü değişikliği kaçınılmaz hale gelirse, İngiltere hükümetinin amacının bu değişikliğin İtalya'nın zararına gerçekleşmesine imkân vermemek olacağını bildiriyordu. Avusturya da 1902 yılı Haziran ayında Üçlü İttifak Antlaşması'nın yenilenmesi sırasında, Trablusgarb konusunda rızasını bildiriyordu (733).

Bu anlaşmalardan güç alan İtalya, Libya'da nüfuzunu yerleştirmeğe başladı. Bu uygarlaştırma görevini üstlenen Banco di Roma oldu. Bankanın Vatikan çevreleriyle olan ilişkisi ve ikinci başkanlığın dışişleri bakanının kar-

---

(731) ASKEW, W. C. «Europe and Italy's acquisition of Libya 1911-12» (1911-12 **Yıllarında Avrupa ve Libya İtalya'nın Libya'daki Kazançları**) Durham North Carolina 1942

(732) Bkz. Sayfa 1005

(733) ASKEW, W. C. «Europe and **İtaly's...**»

deşine sunulması tabloyu tamamlamaktadır. 1907 yılı Nisan ayında banka Trablusgarp'a yerleşti; daha sonra Bingazi ve Derne'de iki şubeyle, başka yerlerde oniki ticaret acentalığı açtı. Bankanın memurları İtalyan hükümetinin görevlisiydi. Banka ve ticaret işlemleri aracılığıyla mahalli şeflerin sevgisini kazanma yolları aranıyordu. Böylece 1909 yılından sonra mesele yeniden ortaya çıktığında, bu işin ortamı çoktan hazırlanmıştı (734).

Almanya ile Rusya arasında 1910 yılı Kasım ayında Potsdam'da karşılıklı muvafakatlerle sonuçlanacak olan yakınlaşma teşebbüsleri, Osmanlı İmparatorluğu'na bir yıl daha soluk alacak zaman bırakır. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, azınlık mebuslarla beslenerek bizzat meclisin içinde de büyüyen liberal muhalefetle mücadele etme imkânını verirken, maliye nazırı Cavit Bey de yeni bir istikraz peşinde, Avrupa'da kapı kapı dolaşıyordu. Sonunda Fransızların bazı şantaj teşebbüsleri atlatılarak Deutsche Bank'la bir istikraz sözleşmesi yapılacaktı. Böylece, Osmanlı Devleti'nden hâlâ bazı imtiyazlar koparmayı, hiç değilse hükümeti muhalefet karşısında güç duruma düşürmeyi uman itilaf devletleri, o yılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya daha fazla bağlanmış durumda olduğunu farkederler (735). Böylece 1910 yılı Sonbaharında, Balkan Paktı'ndan yeniden söz edilmeye başlandı (736).

1911 yılı başlarında, Makedonya'da Türk mezalimi hakkında haberler gene ağızdan ağıza dolaşmaya başlar (737).

---

(734) ASKEW, W. C. «Europe and İtaly's...»

(735) F. AHMAD «İttihat ve Terakki...»

(736) 14 ve 20 Ekimde İngiltere'nin Saint-Petersbourg Büyükelçisi O'BEIRNE'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, bölüm I

(737) 3 Şubat 1911'de CROZIER'den PICHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt XIII

İtalya'da 27 Mart'ta iktidara gelen yeni hükümet Libya sorununun çözümünü hükümet programına alır. Banco di Roma'ya yakın çevrelerde, bir kıpırdanmadır başlar ve yeni hükümet «Banka'nın çıkarlarının korunmakla ilgili yükümlülükleri konusunda had derecede bir duyarlığa» (738) sahiptir. İtalyan hükümetine daha önce de pek çok hizmeti geçmiş bir Mısır beyi Sirenak bölgesindeki (Bingazi'nin merkezi olduğu bölge) sünnilerin düşüncelerini öğrenmek üzere Trablusgarp'a gönderilirken, öteki görevliler de Kahire'deki El - ezher medresesi öğrencileriyle temas kurarlar. «Dante Aligheri» adlı milliyetçi ve emperyalist İtalyan derneğinin Bingazi şubesi diplomatik saldırılara katılır. Temmuz ayındaki Agadir buhranı ve bu buhranı takip eden görüşmeler İtalyan harekâtı için bahane yaratmaktadır. Derhal, giderleri Banco di Roma (739) veya doğrudan doğruya Vatikan (740) tarafından karşılanan bir basın kampanyası açılırken, İtalyan büyükelçileri de öteki devletlerin rızasını sağlamak yollarını aramaya koyulurlar (741). İngilizler, veciz bir ifadeyle uzun süreden beri Trablusgarp'la ilgilenmediklerini bildirirler (742); Fransızlar muvafakatlerini bildirdikten başka bir de, sorun kesin bir çözüme ulaşana kadar, Osmanlılara verilecek bü-

---

(738) ASKEW, W. C. «Europe and İtaly's...»

(739) 10 Ekim 1911'de Rusya'nın Vatikan maslahatgüzarı VOLKONSKI'den Rus Dışişleri Bakanı NERATOV'a. Zikreden ASKEW, W. C. «Europe and Italy's...»

(740) Amerika'nın Roma Büyükelçisi LETSCHMANN'dan Amerikan dışişleriyle görevli Devlet Bakanı KNOX'a.

(741) 8 Eylül 1911'de Fransa'nın Roma Büyükelçisi LAROCHE'den Dışişleri Bakanı DE SELVES'e. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri II, cilt XIV

(742) 4 Eylül 1911'de RODD'dan GREY'e gönderilen yazının altında L. M. (Louis Mallet) imzalı not. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, Bölüm I

tün yeni borçları durdurmayı teklif ederler (743). Rus dışişleri bakanı da İtalyanların Balkanlara karışmaması şartıyla, öteki devletlerle aynı siyaseti sürdürmeyi kabul eder (744).

Eylül ayında İtalyan basını ağır toplarını işletmeye başlar. Kardinaller Kutsal Savaş çağrısında bulunurken, Corriere d'Italia da «ülkenin çıkarlarını ve yüceliğini korurken gösterecekleri ateşlilik konusunda İtalyan katoliklerinin kimseden ders almaya ihtiyaçları yoktur» (745) diye yazar. Emperyalistlerin, kalkıştıkları işe bir bahane uyduramayıp da elleri ayakları ister istemez birbirine dolaştığı durumlarda, propaganda mekanizmasını nasıl işlettikleri özellikle görülecek şeydir.

Son hazırlıklar Eylül ayında tamamlanır. Grey, Fallodon'daki şatosunda dışişleri bakanlığı müsteşarına şunları yazar: «Eğer İtalya saldırgan bir siyasete atılır, Türkler de bizim kapımızı çalarlarsa, bu çok sıkıcı (tiresome) bir iş olur. Türkler bunu yaparlarsa, sanırım o zaman İtalya'nın müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'ya başvurmak gerekecek. Şurası çok önemli ki, bugün için ne Fransa ne de biz İtalya'ya karşı cephe alabiliriz.» (746) Winston Churchill de «ister ahlâkî ister gayri ahlâkî, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, İtalya'nın açıkca Osmanlı İmparatorluğu'na tercih edilmesi gerektiğini» (747) yazarak bu görüşü tamamlar. İtilaf devletleri diplomatları daha da ileri gideceklerdir: Almanya'yı iki müttefiki arasında güç durumda bırakmak umuduyla önce Bab-ı Âli'ye Almanların

(743) 12 Eylül 1911'de DE SELVES'den LAROCHE'a. Zikreden ASKEW, W. C. «Europe and İtaly's...»

(744) ASKEW, W. C. «Europe and İtaly's...»

(745) Zikreden ASKEW, W. C. «Europe and İtaly's...»

(746) 19 Eylül 1911'de GREY'den NICOLSON'a. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, Bölüm I.

(747) 26 Eylül 1911'de CHURCHILL'den NICOLSON'a. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt IX, Bölüm I

kapısını çaldırttıktan sonra; sorunun barış yoluyla çözümlenmesi gibi bir durum ortaya çıkınca hepsi, Almanya'nın İstanbul'daki durumunu daha iyiye götürmesine engel olmak ve Balkan devletlerine, hazırlanmaları için vakit kazandırmak amacıyla, ellerindeki bütün imkânları kullanıp buna karşı çıkacaklardır. Böylece Almanların ayağını kaydırdıktan ve barış insiyatifini kendi eline geçirdikten sonra Ruslar, giriş mahiyetinde yaptıkları teklifleri Osmanlı İmparatorluğu kabul edince işi, Türklere ne cevap verilmesi gerektiğini İtalyanlara sormaya kadar vardıracaklardır. Aracı olarak seçilen Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Şarikov'a gelince, Bab-ı Âli'ye gördüğü hizmetin «karşılığı» olarak, aynı anda Boğazlar meselesini ortaya atacaktır (748).

Osmanlı - İtalya savaşı bir yıl sürdü veya daha doğrusu bir yıl boyunca sürüncemede kaldı. İtalya sahil şehirlerini kolayca işgal etti; ama daha sonra, gizli olarak Türkiye'den gönderilen ve aralarında geleceğin Enver Paşa'sıyla Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu subayların direniş hareketiyle karşılaştı. Öte yandan «aracı» devletler arasındaki çıkar çatışmaları her türlü diplomatik çözüm yolunu engellemekteydi. İtalyan askerleri bir yandan Trablusgarp'da koleradan kırılır, bir yandan da İtalyan ordusu Arap katliamına girişirken, Afrika'ya yapılacak askerî bir sefer konusunda ilk başta aralarında görüş ayrılıkları çıkan sosyalistlerin daha sonra birleşip, «yoğunluğu ve şiddetiyle, İtalya'nın sosyalizm tarihinde eşine zor rastlanır» (749) bir kampanya yürüttükleri İtalya'da ise, savaşa fazlaca uzamış gözüyle bakılıyordu.

---

(748) ASKEW, W. C. «Europe and İtaly's...»

(749) ARFE, G. «Italic: les socialistes. l'Ethiopie et le Libye» **(İtalya: Sosyalistler, Habeşistan ve Libya) Zikreden «La** Deuxiéme İnternationale et l'Orient» **(İkinci Enternasyonal ve Doğu)** Paris 1967

Bab-ı Âli'nin direncini kırmak umuduyla, İtalyan hükümeti savaşı Doğu Akdeniz'e doğru kaydırır. İtalyan donanması 24 Şubatta Beyrut'u bombalar; 18 Nisan günü Çanakkale Boğazı açıklarında bir gövde gösterisi yapar ve 28 Nisandan itibaren de Rodos'la Ege Denizindeki adaların hepsini işgal eder. Sonunda, Balkanlarda çatışmaların başlamasından bir hafta önce, barış imzalanacaktır. Bu barış İtalya'nın sırtına, tam yirmi yıl boyunca «elini kolunu bağlıyacak» ekonomik bir yük bindirecek; İtalya bu yükten ancak 1940 yılında kurtulabilecektir.

II — AVRUPA'DAKİ TOPRAKLARIN ELDEN ÇIKIŞI

Trablusgarp savaşı, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Balkan savaşının başlangıcı oldu. Bu savaş, İtalya'nın tutkularına bir meşgale alanı yaratırken, Osmanlı topraklarının parçalanma sürecini de yeniden başlatmış oluyordu. Şimdi paylarını alma sırası Balkan devletlerine gelmişti. Böylece 1909'da uyutulan pakt tasarıları, hararetli bir biçimde yeniden ortaya çıkmaya başlar.

Daha 1911 Ağustosunda Sofya'daki İngiliz elçisi Bulgar hükümetine, «yapılacak ilk ve en önemli iş, Sırbistan ile bir pakt kurmak olmalıdır. Sırbistan'ın Bulgaristan'ın göstereceği dostluğa sırt çevirmeyeceğinden eminim» (750) diyordu. Ama Osmanlı - İtalya savaşının yaklaştığı sıralarda, bu konuda insiyatifi ele alan Rus elçisi olur. 29 Eylülden itibaren Bulgaristan'a, Sırbistan'la, daha sonra içine Yunanistan'la Karadağ'ı alacak olan, bir ittifak yapmasını öğütler (751). Böylece Rusya'nın işin içine katılmasın-

(750) 28 Ağustos 1911'de BAX — IRONSIDE'den GREY'e. Zikreden HELMREICH, E. C. «The diplomacy of the Balkan Wars» **(Balkan Savaşları Diplomasisi)** Cambridge 1938

(751) HELMREICH, E. C. «The diplomacy of...»

dan sonra, Ekim ayında bir savunma paktının kurulması için temaslar yeniden başladı.

Bu «savunma» paktının hazırlanması sırasında en büyük güçlük, elde edilecek kazancın ne şekilde paylaşılacağı konusunda ortaya çıktı. Sırplar, Balkanların üç bölgeye ayrılıp paylaşılmasını, bir bölgenin Sırplara, bir bölgenin Bulgarlara verilmesini, bir bölgenin de Rusya'ya bağlanmasını telkin etmekteydi. Bunun üzerine Rus dışişleri bakanı Noratov, toprakları paylaşma işinin belgelerde «kültürel nüfuz alanları» diye geçmesi gerektiğine dikkati çeker.

Aralık ayı sonlarında, sınırlar meselesi dışında bütün sorunlar çözümlenmişti. Bulgar hükümeti verebileceği son tavizleri Sırplara bildirdi; Sofya'daki Rus elçisi Nekludov durumu Saint - Petersburg'a ileterek, bakanlığından bu şartları kabul etmesi yolunda Belgrad'a baskı yapmasını istedi. Rus Çarı da, Petersburg'daki Bulgar askerî ataşesinden «Sırp - Bulgar görüşmelerinin sevindirici bir sonla tamamlanmasının kendisine de çok uygun göründüğü» nü, Bulgar harbiye bakanına bildirmesini isteyerek, bizzat işin içine karışacaktır. Bu müdahalelerle, Rusya'nın Belgrat ve Sofya'daki iki elçisinin oynadıkları faal rol, görüşmeleri sonuca ulaştıracaktır (752).

Yunanistan'da ise aracılık konusunda insiyatif İngilizlerin elindeydi. 1910 kışı ile 1911 ilkbaharı boyunca Venizelos ile Times'in Yakın Doğu muhabiri Bourchier arasında birçok görüşmeler oldu. Yunan başbakanı Bourchier'nin baskı ve teşvikiyle, Sofya'ya bir antlaşma teklifinde bulunmaya karar verdi. Bulgar başbakanına ve Prens Ferdinand'a yöneltilen bu teklifleri, Bourchier, Viyana'daki meslektaşı H. W. Steas'ye gönderdi; bunlar Steas aracılığıyla 1911 Ağustos ayında Bulgar başbakanı Geşov'un

(752) HELMREICH, E. C. «The diplomacy of...»

eline geçti. Ama Nekludov, Yunanlılarla bir görüşme masasına Sırbistan'la antlaşma imzalandıktan sonra oturulması konusunda ısrar etti. Böylece Geşov, ancak 1912 Şubatında Bourchier'i, Venizelos'a sözlü bir mesaj iletmekle görevlendirdi; Geşov bu mesajında, Venizelos'un daha önceki tekliflerinden duyduğu hoşnutluğu dile getiriyor ve görüşmelerin başlaması için Yunanistan'a çağrıda bulunuyordu. Bourchier 19 Şubatta mesajı yerine iletir ve hemen ardından görüşmeler başlar. Zaten daha önce, 27 Şubatta, Sofya'da bir antlaşma tasarısı hazırlanmıştı. İngiliz hükümetiyle gizlice temasa geçen Bulgaristan, metne Atina'nın çıkarlarına uygun bir hüküm konmasını kabul etti ve antlaşma 30 Mayısta imzalandı. Antlaşmanın 6. maddesiyle Bulgaristan, Girit meselesinin çözümlenmesi konusunda Yunanistan'a yardım vaadinde bulunuyordu.

Yaz aylarında Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasında da, aynı şekilde temaslar kuruldu. Bu temaslar, hukuken bağlayıcı ittifaklarla olmasa bile sözlü anlaşmalarla sonuçlandı.

Bourchier'nin Venizelos'u Yunan - Bulgar anlaşmasına zorladığı aynı dönemde, Karadağ vladikası da, Hollandalı bir gazeteci aracılığıyla, Bulgar Prensi Ferdinand'la ilişki kurmaktadır. Doğrudan doğruya yapılan ilk görüşmeler, Viyana'da, Avusturya dışişleri çevrelerinin gözleri önünde oldu. Sırp - Bulgar anlaşmasından haberdar olan Karadağlılar, Osmanlılara saldırının ilk kendilerinin olmasını teklif ederek, önce davranmak istediler. Toprak talepleriyle ilgili olarak, ele geçirilecek bütün topraklar üzerinde görüşbirliğine vardılar.

Geriye Sırbistan ile Karadağ arasında bir anlaşma imzalanması kalmıştı. Karadağ 21 Eylül 1912'de ilk teklifi getirdi ve 6 Ekim'de antlaşma imzalandı. Böylece çember tamamlanır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını çevreleyen mengene sıkışır. İşi sonuna getir-

mek için, 1912 ilkbaharında Arnavutlar ayaklanır. Karadağlıların onlara faal bir şekilde yardım etmesi, savaşın başlamasına bahane olacaktır. Zaten Osmanlı ordularını batıya çekerek Bulgarlara saldırma imkânı yaratmak amacıyla, savaşı ilk Karadağ'ın başlatması daha önceden kararlaştırılmıştı. Savaşın başlama tarihini ise, ortaklarına «Balkanlarda barış ve sükûnun Kasım ayına kadar korunması gerektiği» ni (753) söyleyerek, fiilen Rusya belirlemiş oluyordu.

1912 Temmuz ayında, Rus Duma'sı (Çarlık Meclisi) eski başkanı ve Ekimcilerin (*) şefi Aleksandır Guşkov, Balkanlarda son bir teftiş gezisi yaparken, büyük devletler karşılıklı olarak ve özellikle Avusturya'nın herhangi bir şekilde harekete geçmesini önlemek amacıyla, birbirlerini tarafsızlaştırmaya çalışıyorlardı. İtilaf devletleri, Almanya'ya Balkan savaşının genelleşmemesi için tek çıkar yolun tarafsızlığı korumak olduğunu belirttiler. Almanya bir kere işin dışında tutulursa, Avusturya ister istemez tarafsızlık yolunu seçecek, Rusya'nın da bu durumu benimsemek zorunda kalışı, onun tek tesellisi olacaktı. Oysa, Avusturya'nın çekimser kalması, Balkan ülkeleri ve özellikle Sırbistan'ın istediği son teminattı. Sofya'daki Avusturya elçisinin, «statükonun korunması arzusuna rağmen Avusturya'nın, Balkanlardaki tarihsel sürecin evrimini geciktirebilecek hiçbir şey yapmıyacağını» (754) bildirmesinden ve Rus dışişlerinin Rusya'nın diplomatik desteği konusunda teminat vermesinden sonra, savaş için bir engel kalmamıştı.

Ekim ayı başlarında, İtalya'yla görüşmeler sonuna

---

(753) HELMREICH, E. C. «The diplomacy of...»

(*) 1905 Devriminden sonra Rusya'da oluşan reformcu, anayasacı, ılımlı, liberal grup. (Ç. N.)

(754) BERCHTOLD'un verdiği talimatlar. Bkz. «1908-1914'de Avusturya Macaristan İmparatorluğu Dış Siyaseti» Zikreden HELMREICH, E. C. «The diplomacy of...»

yaklaşırken, Rus dışişleri İtalya'ya, Osmanlılara karşı alicenaplık göstermesi için artık bir sebep kalmadığını telkin ediyor ve pek yakında çıkacak savaşın çözüme ulaşmasını hızlandırmak için, Osmanlılara borç vermeyi durdurmasını öğütlüyordu. Aynı dönemde Wilhelm II de şunları yazıyordu: «Balkan devletleri genişleme görüşündedir ve bu görüşlerinde diretmektedirler. Bu genişleme de ancak Osmanlı Devletinin zararına gerçekleşebilir; bu da barışçı bir yoldan olamıyacağına göre, Balkan devletleri Osmanlı Devletiyle çarpışacaklar ve bu genişlemeyi sağlıyabilmek için en uygun yol olarak, aralarında birleşeceklerdir. Bırakalım savaş çıksın. Bu durumda Balkan devletleri ne yapabileceklerini ve yaşamaya hakları olup olmadığını göstereceklerdir. Eğer savaşı kazanırlarsa haklı olacaklar ve belli bir ödül almalarına izin verilecek. Yok eğer yenilirlerse, önemlerini hepten kaybedecekler ve uzun bir süre sessiz sakin, yaşayacaklar, böylece toprak meselesi de ortadan kalkacaktır. Büyük devletler, çatışmanın seyrini izleyebilmek için, savaş alanının çevresinde büyük bir çember meydana getirmelidir. İleri atılmak isteyen bu adamları kendi hallerine bırakalım; ya darbeyi indiren olacaklar ya da yiyen. Tartışmak için, ilerde bol vakit olacaktır. Şark Meselesi ateş ve kanla çözümlenmelidir; ama bizim için en elverişli bir anda. Bilinmesi gereken işte budur.» (755)

Böylece Karadağ, önceden de kararlaştırıldığı üzere Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açınca, büyük devletlerin yaptığı tek şey, Bab-ı Âli'ye baskı yapıp Makedonya'da ıslahata girişmesini istemek olacaktır. Bu, savaşa bahane yaratmak için ilk giriştir. 13 Ekimde Yunanistan, Sırbistan

(755) «Avrupa Hükümetlerinin 1871-1914 Yılları Arasındaki Genel Siyaseti» cilt XXXIII Zikreden HELMREICH, E. C. «The diplomacy of...»

ve Bulgaristan da reform talebinde bulunurlar. Savaş ayın 18'inde ilân edilir.

Sonrası hepimizin bildiği gibi. İlk ateş kes 3 Aralıkta imzalandığı zaman, Bulgar orduları İstanbul'dan elli kilometre kadar uzaklıkta Çatalca hattı üzerinde bulunuyordu ve İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarından elinde kala kala Edirne, Yanya ve bir de Arnavutluk'ta kuşatılmış bir durumda bulunan İşkodra kalesi kalmıştı. Osmanlı ordularının yetersizliği, kişiler ve hizipler arasındaki alışılagelen çatışmalar bir yana bırakılırsa, asıl silâhça donatımla levazım araçlarının, genel olarak da alt yapıların zayıflığı arasındaki dengesizliğe bağlıydı.. İstanbul'daki Alman büyükelçisi Wangenheim'in, kaleme aldığı rapor, kendi de mevki itibariyle tarafsız biri olmadığı halde, durum hakkında hayli fikir verir. «Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin sebebi, Türk halkının askerî niteliklerden yoksun olmasında değil, bu zavallılara komuta etmek durumunda olanların görevlerini önemsememesinde ve manen yozlaşmalarında aranmalıdır. Yıllardan beri Osmanlı ordusunu yeniden örgütlemekle görevli Alman subayları savaşta unun da barut kadar önemli olduğunu; ulaştırma sistemi ihmale uğrarsa bunun ordu için herşeyin bitmesi demek olacağı gerçeğini ısrarla belirttiler.» (756) Ama bu altyapıların yokluğunun, sayın büyükelçinin görmeden geçtiği sebebi, her türden silâh tacirinin, mallarını satmak için Osmanlı Hükümeti üzerinde yaptığı sürekli baskılardır. Harbiye nezareti bütçesi zaten öteden beri Osmanlı hazinesini ağır yükler altına sokmaktaydı; bu yetmezmiş gibi şimdi de bu nezarete ayrılan tahsisatın hepsi, Avrupa'nın büyük silâh fabrikalarını doyurmak için harcanıyordu. Bab-ı Âli hele bir Vickers'in, Creusot'nun veya Krupp'un

(756) 7 Kasım 1912'de WANGENHEIM'den Dışişleri Bakanı KIDERLEN — WACHTER'e.

siparişlerini geri çevirme yürekliliğini göstersin, bu, sonunun nereye varacağı belli olmayan, diplomatik bir skandal demek olurdu. Zaten Fransız basını Balkan ülkelerinin zaferini büyük bir sevinçle karşılıyordu. Çünkü bu zafer, onlara göre, Creusot'nun Krupp'a üstünlüğünü gösteriyordu. Ama hiç kimse top ala ala, ekmek alacak para pulun kalmadığını görmek istemiyordu.

İlk ateş kesten sonra, Londra görüşmeleri, Balkan ülkelerinin, soluk alıp güçlerini kuvvetlerini toparlamalarına yetecek ölçüde uzatıldı; sonra, 3 Şubatta, savaş yeniden başladı. Bu son savaş, Osmanlı Devletinin, Avrupa topraklarından elinde kalan son üç kaleyi de kaybetmesiyle, fiilen bitmiş oldu. Balkanlar dünyasında Osmanlı İmparatorluğunun rolü artık sona ermişti. Edirne'nin Temmuz ayı içinde geri alınma meselesi bir yana bırakılırsa, ta Birinci Dünya Savaşı çıkıncaya kadar, Balkanlarda siyaset sahnesini meşgul eden tek şey, Osmanlı Devletinden kalan ganimeti bölüşme meselesi olacaktır. Büyük devletlerin nüfuz mücadeleleriyle de iyice kördöğüşüne dönen bu mesele, içinden çıkılmaz bir halde sürüp gidecektir. Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, Avrupa'daki toprakları elden çıktıktan sonra, Asya'daki topraklarının da paylaşılmaya başlandığını görecektir.

III — ASYA'DAKİ TOPRAKLARIN ELDEN ÇIKIŞINA DOĞRU

A — «Bağdat Meselesi» nin Evrimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları üzerindeki nüfuz bölgeleri meselesi, Ondokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren, Bağdat demiryolu çevresinde şekillenecektir. Ama ekonomik olduğu kadar siyasal alanda da bir takım yeni unsurlar durumda değişiklikler meydana getirecektir.

Bu yeni unsurlar olarak, özellikle, İngiliz - Rus dostluk antlaşmasıyla, Orta - Doğu'da petrolün bulunmasını sayabiliriz. Giderek bunlara, Dicle ve Fırat üzerinde ulaşım meselesi; Basra körfezi emirliklerinin hangi ülkeye bağlı olacakları meselesi; daha sonra da Arap milliyetçiliği ve bir türlü çözüme ulaşamayan Ermeni sorunu eklenecektir.

İngiliz - Rus dostluk antlaşması Avrupa'da dengeyi yeniden sağlayıp Almanya'nın varlığına üçüncü bir güç olarak verilen önemi azalttı ve Bağdat demiryolu, tasfiyesi gereken ibr çıbanbaşı haline geldi. Bir kere imtiyazlar da verildikten sonra, geriye iki çözüm yolu kalıyordu : bu imtiyazın ya Almanların elinden koparılıp alınması ya da engellenmesi. Başlangıçta ilk çözüm yolunun uygulanması eğilimi ağır basar. İtilaf devletleri hattın denetim altına alınması sonucunu doğuracak bir iştirak yolu aramaktaydılar. Ama Alman kapitalizmi güçlenip de, Cermen sermayelerinin bu işin altından tek başına kalkabileceği ortaya çıktıkça, İtilaf devletleri, kendi güçlerini yeniden yerine oturtup Alman nüfuzunu boğabilecek «karşı tavizler» aramağa başlarlar.

Daha ilk imtiyazların verildiği dönemde İngiltere, Bağdat demiryolunun Basra körfezindeki bitiş yerinde son derece elverişli bir liman olan Kuveyt'in başında bulunan emirle bir ittifak imzalamıştı. Ama kesin imtiyazlar imzalandıktan ve Fransızlarla Almanlar arasında ilk anlaşmalar gerçekleştikten sonra İngilizler de, Bab-ı Âli'nin 1903 yılı ilkbaharında, Bağdat demiryolu için yaptığı ilk istikrazın hemen ardından, hattın inşasına ortak olmak amacıyla görüşmelere başladılar. Bu görüşmeler, asıl, bir kara ulaşım yolu sevdası uğruna kendi kârlarının uçup gitmesine göz yummak istemeyen İngiliz armatörlerinin muhalefeti yüzünden sonuca ulaşamadı (757). Böylece Foreign

(757) CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»

Office (dışişleri), Kuveyt emiriyle yeni bir anlaşma yapmak ve durumun gelişmesini beklemekle yetindi.

O çağda Alman sermayesinin demiryolu hattının altından tek başına kalkabileceğine hiç kimse inanmadığı için, İngiltere'nin işten elini eteğini çekmesi, Fransa'nın da bu faaliyete sırt çevirmesi için özellikle Rusya tarafından yapılan baskılara bir gerekçe teşkil etmiştir. 1903 Ekim ayında Fransa bakanlar kurulu Fransız ve Alman sermayedarları arasında imzalanan anlaşmayı reddetti. Bu da Bağdat demiryolu istikrazı tahvillerinin Paris Borsası'nda rağbet görmesine engel oldu. Böylece Almanya Bağdat meselesinde tek başına kaldı (758).

Bütün bunlar kumpanyanın, 1904 yılı başlarında hattın Konya Ereğli (Konya Ereğlisi) bölümüne başlamasına ve onu yıl sonundan önce bitirmesine engel olamadı. Ama hattın bu bölümü, teknik bakımdan inşası en kolay olan kısmıydı. İtilaf devletleri asıl inşaat Toroslara gelip dayanınca, projenin takılıp kalacağını umuyorlardı. Gerçekten de dedikleri oldu : ilk kısmın inşaasından sonra, bu yüzden verilen beş yıllık ara inşaat faaliyetine öldürücü bir darbe indirdi.

Bağdat meselesinin 1908 devrimine kadar süren bundan sonraki dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumuna sıkı sıkıya bağlıdır. Paris ve Londra bankalarının kapıları kapanınca, Osmanlı Hükümeti için yeni bir istikraza girişmekten başka yol kalmyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu maliyesi hep iğreti durumdaydı ve öteki devletler yeni istikrazın sağlanmasını engellemek amacıyla Osmanlı maliyesinin bu durumunun düzelmemesi için ellerinden geleni yapıyorlardı. Gümrük vergisinin arttırılması konusunda bitmek tükenmek bilmeyen görüşmeler de

(758) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

kısmen, işte bu süreç içine girer; itilaf devletleri bu yolla elde edilebilecek yeni maddî kaynakların Bağdat demiryolunda kullanılmamasını sağlamak isterler. 1903 ile 1908 yılları arasında Osmanlı Devleti hiçbir İngiliz ve Fransız bankasından yeni bir istikraz sağlıyamıyacaktır (759).

Deutsche Bank Bağdat demiryolu inşaatında kendine bir ortak bulmak için bütün gücüyle mücadele etti; ama uluslararası durum önüne sürekli olarak engeller çıkardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Fransız sermayesiyle özel anlaşmalara girme imkânlarını 1905 yılındaki Fas bunalımı engelledi (760). Wilhelm II'nin 1907 Kasım ayında Windsor'da yaptığı görüşmelerde aynı şekilde, gerekli görülen dörtlü görüş birliğinin sağlanamaması yüzünden bir sonuca ulaşamadı (761). Ama Bağdat Demiryolu projesi, İngiliz - Rus dostluk antlaşması dolayısıyla, bu iki müttefik için ne kadar zararlı hale geliyorsa, Bab-ı Âli'nin gözünde de o kadar, vazgeçilemez bir unsur oluyordu. Böylece 1908 yılı başlarında, hâlâ rehin altına alınmamış olup da, yeni bir istikrazın teminatını teşkil edebilecek birkaç gelir kaynağı bulmak amacıyla, Alman büyükelçisinin himayesinde, hamaratça görüşmeler başladı. Fransa ve İngiltere elçileri bu görüşmelerin sonuçlanmasını engellemek için ellerinden geleni yaptılar, ama Bağdat demiryolunun devam etmesine izin veren imtiyaz nihayet, 2 Haziran günü imzalandı. İnşaata maddî kaynak I. ve II. Tertip Bağdat Demiryolu tahvilleriyle sağlanacaktı. 11 Haziranda Reval görüşmesi yapıldı, Temmuzda da Jön Türk devrimi. Şurasını ister istemez kabul etmek zorundayız ki, bugün için diplomatik arşivlerden derlediğimiz bilgiler olaylar arasın-

(759) ELDEM, V. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(760) WOLF. J. B. «The diplomatic history...»
(761) CHAPMAN, M. K. «Great Britain history...»

da doğrudan doğruya bir ilişki kurmamıza imkân vermemektedir.

İngiliz yanlısı olduğu açıkça bilinen, ilk Meşrutiyet hükümetlerinin Abdülhamid'in imzaladığı sözleşmeleri fesih yoluna gideceği korkusu, Almanları İngilizlerle yeni görüşmeler yapmaya itti. Bu arada bir kere daha iflâs heyulasıyla karşı karşıya kalan Osmanlı Hükümeti de 1909 yılı ilkbaharında gümrük tarifelerini yüzde 11'den yüzde 15'e yükseltmek için İngiltere'ye başvurdu. Grey hükümeti, bu yolla elde edilecek meblâğların Bağdat hattına harcanmamasını teminat altına alacak bir dizi şart ileri sürerek buna cevap verdi. Ekim ayında, İngilizler Bağdat'tan Küveyt'e demiryolu döşenmesiyle ilgili kendilerine ait bir projeyle Bab-ı Âli'ye başvurdular; bunu pekiştirmek üzere hemen ardından Osmanlı «Hamidiye» şirketinin Fırat nehri üzerinde nakliyecilik yapan İngiliz «Lynch» kumpanyasıyla birleştirilmesi hedefini güden ikinci bir proje çıkageldi. İngiltere'nin Aşağı Mezopotamya üzerinde mutlak bir denetim kurması anlamına gelen bu tasarılar Alman Büyükelçisinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da desteklenen sert muhalefetiyle karşılaştı. Muhalefetin başını çekenler, İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlı Bağdat mebusları oldu. Cemiyetin merkeziyetçi siyasetinin belli ki, bu tasarılara karşı koyması gerekirdi; oysa İngiltere büyükelçisinin raporlarına göre işin aslı daha başkaydı. «İttihat ve Terakki Cemiyeti, iç örgüsü itibariyle bir Türk - Yahudi ittifakı görüntüsü vermektedir. Türkler bu ittifaka mükemmel bir askerî malzeme; Yahudiler ise yönetici beyin, teşebbüs imkânı, para ve Avrupa basınında güçlü bir destek sağlamaktadır. Oysa Jön Türk devriminden sonra, siyonist edebiyat ve yayın alanında da yansıdığı gibi, Yahudi dünyası bugün gözlerini, kendi ırklarının yerleşip bağımsız bir devlet kurmasına en elverişli topraklar saydığı, Mezopotamya'ya dikmişe benzer. Şu anda devletin iç iş-

leyişine akıl hocalığı edip, bu işleyişin dizginlerini ellerinde tutar gözüken Yahudilerin, kendilerinin iştiraki veya hiç değilse denetimi olmaksızın, Mezopotamya'da girişilmek istenen her büyük teşebbüsün yasaklanmasında belirleyici unsur oldukları anlaşılmaktadır. Sir William Willcocks'a (762) karşı girişilen saldırıların Musevi örgütlerinden birine mensup bir Yahudi tarafından yönetilmesi; Lynch projesine karşı doğan muhalefetin ise, Bağdat Yahudi milletvekili Sasun Efendi'nin bir marifeti olması bu konuda bir şeyler ifade edebilir. Yahudilerin, Jön Türk çevrelerindeki nüfuzlu durumlarını koruyabilmek için, Osmanlıların "milliyetçi" eğilimlerini körüklemek değilse bile, kullanmaları gerekmektedir ve bu iki unsur, özellikle Mezopotamya'da çıkarları olanların hesaba katmaları gereken, çok güçlü bir ortaklık meydana getirmektedir.» (763) Ayrıca, bu Sasun Efendi'nin daha sonra 1913 - 14 yıllarında Londra'da, Mezopotamya ile ilgili İngiliz - Osmanlı antlaşmalarını imzalayacak olan Osmanlı heyetinin başkan yardımcılığını yapacağını da belirtmemiz gerekiyor.

Lynch meselesi Osmanlı Hükümetinin çekilmesine yol açacak, ama yeni hükümet de aynı şekilde imtiyaz vermeyi reddedecekti (764). Bunun sonucu, İngiliz - Alman görüşmelerinin 1910 ilkbaharında çıkmaza girmesi olur ve Osmanlılar, Bağdat'tan Basra körfezine bir demiryolu hattının inşası için İngilizlerin arttırdığı baskıyı gitgide daha çok hissetmeye başlarlar (765). Aynı yılın yazında Osmanlı maliye nazırı Cavit Bey'in yeni bir istikraz talebi Paris ve Londra tarafından geri çevrilecek ve Kasım ayında Os-

---

(762) Willcocks için bkz. sayfa 1059

(763) 22 Ağustos 1910'da LOWTHER'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...»: Volume X, Part, II «The last years of peace» **[cilt X, Bölüm II Barışm Son Yılları]**

(764) F. AHMAD «İttihat Terakki...»

(765) CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»

manlı maliyesinin yardımına koşan Deutsche Bank olacaktır. Aslında işte bu olaylar zinciri Jön Türkleri Almanya'nın kollarına atacaktır (766).

Bu arada Almanya, Potsdam görüşmelerinin çerçevesi içinde Ruslarla Bağdat üzerinde bir anlaşmaya vardı. Almanya'nın Rusya toprakları üzerinde bulunan demiryolları, karayolları, telgraf hatları ve kanallarla ilgili her türlü amacından vazgeçmesine karşılık, Rusya da Bağdat demiryoluna muhalefetten vazgeçecek ve bu demiryolu hattının İran demiryolu şebekesine bağlanmasına razı olacaktı (767).

20 Mart 1911'de Deutsche Bank ile Bab-ı Âli arasında yeni bir sözleşme imzalandı. Banka, hattın körfez kesimini inşa edecek olan şirkete, Alman çıkarlarının, öteki yabancı devlet çıkarlarıyla eşit oranda katılmak imtiyazına sahip olması şartıyla, Bağdat ile Basra körfezi arasındaki imtiyazını bırakmayı kabul etti. Banka aynı şekilde, gümrük tarifelerinde artmalardan doğabilecek meblağlar üzerindeki bütün hak iddialarından da vazgeçmekteydi. Böylece Almanlar Osmanlılara, hattın inşaası için bir Osmanlı kumpanyasının kurulması amacıyla, gümrük tarifeleri farkını toplama imkânı tanıyordu. Ama, Almanların bu kumpanyaya katılmaları bir yana, yabancı ülkeler arasında en büyük hisse de kendilerinin elinde olacaktı.

Üstelik imzalanan ikinci bir sözleşmeyle Almanlar demiryolu hattının İskenderun'a uzatma ve üçüncü bir sözleşmeyle de bu şehirde büyük bir liman inşa etme hakkını elde ediyordu. Böylece Almanya, Rusya'nın hayalini kurduğu Akdeniz'e açılma noktalarından birini ele geçiriyor

(766) F. AHMAD «İttihat Terakki...»
(767) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

ve Suriye'de Fransız nüfuzu altındaki limanlarla doğrudan doğruya rekabete giriyordu (768).

Bunun hemen ardından Bab-ı Âli İngiltere büyükelçiliğine, hattın körfez kısmını inşa etmek amacıyla yüzde 40 Osmanlı, yüzde 20 İngiliz, yüzde 20 Fransız ve yüzde 20 Alman sermayesinden oluşmuş bir şirket kurma niyetinde olduğunu bildiren bir muhtıra veriyor; buna ek olarak «demiryolu» hattının Küveyt limanına kadar varması gerektiğine göre, bu ülkenin statüsünü düzenlemek zorunluluğu» na da (769) işaret ediyordu.

Foreign Office (İngiltere Dışişleri), 29 Temmuz günlü cevabî muhtırasında şirkete yüzde 20 sermayeyle katılma şeklini reddetmekten başka Britanya İmparatorluğu'nun Küveyt ve genel olarak Basra körfezindeki çıkarları konusunda, «Majeste İngiltere Kralının hükümetlerinin o kadar yararlı sonuçlarla, kesintisiz olarak yürüttüğü otoritesini sınırlandıracak veya temelinden sarsabilecek hiç bir düzenlemeye razı olamıyacağını» bildiriyordu. Böylece İngiltere, kendini emirliklerin koruyucusu şeklinde göstererek Basra körfezinde yarattığı fiili durumu yasallaştırmayı umuyordu. Gümrük tarifelerinin arttırılması konusuna gelince, «Majeste İngiltere Kralının hükümetleri, Osmanlı gümrük vergilerinin, en azından Bağdat demiryolu meselesiyle ilgili tatmin edici bir ön düzenleme hazırlanmadan, arttırılmasına hiç bir şekilde rıza gösterilemiyeceği düşüncesinde» (770) idi.

Dolayısıyla, bu konuda görüşme talebinde bulunmak

---

(768) WOLF, J. B. «The diplomatic history...»

(769) RIFAT Paşa tarafından sir G. LOWTHER'e verilen muhtıra. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II

(770) 29 Temmuz 1911'de TEVFİK Paşa'ya verilen muhtıra Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II

Osmanlı İmparatorluğu'na düşüyordu. Trablusgarp savaşı temasları geciktirdi ve ancak büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya arasında barışın sağlanması amacıyla, aracı olma tasarılarını Bab-ı Âli'ye bildirmelerinden bir gün önce, 15 Nisan 1912'de, Londra'daki Osmanlı elçisi, Osmanlıların, Fransızların, İngilizlerin ve Almanların şirketin kuruluşuna yüzde 25'er hisseyle katılmalarını teklif eden bir cevabı Foreign Office'e götürecekti (771).

Ama İngilizler, sonunda Almanların tuzağına düşmekten sakınacaklardır. Onun için de İngiltere'nin hazırladığı bir karşı tasarı 18 Temmuzda Bab-ı Âli'ye sunulur:

«Gecikmeden veya bir tartışmaya yol açmadan geniş kapsamlı bir anlaşmaya varılması konusundaki arzularının içtenliğini Osmanlı Hükümetine cânı yürekten ispat etme isteğinde olan Majeste İngiltere Kralının hükümeti, bu muhtırada sıralanan diğer talepler için tatmin edici bir cevap verilmesi şartıyla, Bağdat - Basra demiryolunun inşaatına Büyük Britanya İmparatorluğu'nun da katılması talebini geri almaya hazırdır:

«a) Ekteki sözleşme tasarısında sunulduğu üzere, Osmanlı Devletinin Anadolu'daki demiryolu şebekesinin bütününde farklı muamelenin kaldırılması amacıyla bir düzenleme,

«b) Bağdat ile Basra arasındaki demiryolunun inşasına girişecek olan her hangi bir şirketin idare meclisine Majeste İngiltere Kralının hükümetinin seçeceği, iki İngiliz temsilcisinin alınması,

«c) Demiryolunun bitiş noktası Basra olacaktır.

«d) Majeste İngiltere Kralı hükümetinden önceden izin alınmadan ve onun kabul edeceği şartlar sağlanma-

(771) 15 Nisan 1912'de TEVFİK Paşa tarafından verilen ek muhtıra. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II

dan hiç bir demiryolu hattı Basra'dan körfez istikametine uzatılamıyacaktır.

«e) Şattülarab'ın geleceğinin korunması için, ekteki tasarı temeli üzerinde bir sözleşme imzalanacaktır.

« f) Şimdiye kadar kabul edilenlerin dışında, üç İngiliz buharlı gemisine daha Bağdat ile Basra arasında seyretme izni verilecektir.» (772)

Böylece Büyük Britanya İmparatorluğu hükümeti kesenkes, Orta Doğu'ya yayılmasında çok daha verimli sonuçlar verebilecek tavizler koparma yoluna girmekteydi.

Görüşmeler bir kere daha, bu sefer de Balkan savaşı yüzünden gecikecektir. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları elden çıkar çıkmaz, bütün büyük devletlerin gözü gene Anadolu'ya ve Orta - Doğu'ya çevrilecektir. Böylece ortaklar arttıkça, Bağdat demiryolu konusu genişleyecek ve sonunda, yani İmparatorluğun son yıllarında «Şark Meselesi» nin merkezi haline gelecektir.

B — «Ermeni Meselesi» nin Yeniden Alevlenmesi

Daha 1913 Ocak ayında Grey, İngiltere'nin Paris büyükelçisine şöyle yazıyordu: «Yapılması gereken ilk iş, Osmanlı Devleti ile itilaf devletleri arasında barışı getirmektir. Barış sağlanınca da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarıyla meşgul olmak gerekecektir ve bu noktada Küçük Asya'da reformları işleme sokmak için bir fırsat doğacaktır (773).

---

(772) 18 Temmuz 1912 tarihli İngiliz muhtırası. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II

(773) 23 Ocak 1913'de GREY'den BERTLE'ye. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» volume X Part I» The Near and Middle East on the eve of War» (cilt X, Bölüm I Savaş Arifesinde Yakın ve Orta Doğu)

Osmanlı Hükümeti, bir yıl öncesinin 18 Temmuzunda verilmiş olan İngiliz muhtırasındaki teklifleri yarı resmî yoldan tartışmak üzere Şubat ayında bir heyet göndermeyi kararlaştırdı (774).

İşte bu sıralarda Rusya Ermenistan ve Ermeni Meselesi'ne olan ilgisini yeniden açığa vurmaya başladı. Ocak ayının sonlarına doğru Londra'daki Alman büyükelçisi, Foreign Office'e Rus birliklerinin Kafkasya'da yığınak yaptığından yakınarak, «Rusya'nın Ermenistan'a girmesi, Fransa'nın da Suriye'yi işgal etmesi halinde Almanya'nın kayıtsız kalamıyacağını» (775) bildirdi. Bütün bu davranışların amacı, belli ki, Balkan bozgunundan sonra kaçınılmaz gibi görünen paylaşmada, Almanya'nın da hak sahibi olacağını kabul ettirmekti. «Osmanlı Devletinin Asya'daki topraklarından bir kısmının paylaşılması gibi bir durum ortaya çıkarsa; Almanya bundan kendisine de bir pay çıkarmaya can atmaktadır. Dediklerinden anladığıma göre (Almanya dışişleri bakanından sözediliyor) Almanya'nın hedef edinebileceği tek hareket doğrultusu, sanırım, sadece her hangi bir durum zuhur ettiği takdirde, derhal harekete geçmek değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesiyle ilgili olarak beliren her fırsatı nimet saymak şeklinde olacaktır. Yaptığımız görüşmenin bende bıraktığı izlenim, istediği fırsatın, barış yapıldıktan sonra, İstanbul'da karışıklıkların patlak vereceği, daha sonra da Kürtlerin Ermenileri imhaya girişeceği zaman geleceğini umduğu yolundadır. Ona öyle geliyor ki, işte o zaman Rusya Osmanlı toprak-

(774) 10 Şubat 1913'de LOWTHER'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

(775) 27 Ocak 1913'de GREY'den İngiltere'nin Berlin büyükelçisi GOSCHEN'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

larına girecek ve Almanya harekete geçecektir.» (776)

Bir hafta sonra da Lowther şunları yazıyordu: «Majestelerinin Adana'daki konsolos yardımcısının, bu bölgede durumun biraz tehlikeli olmaya başladığını bildiren 16 Nisan tarihli telgrafını iletmekle şeref duyarım (...). Bazı mahalli Müslüman çevrelerde sürüp giden huzursuzluk ve sızlanmaların tahliline gelince; Adana yöresinde ciddi karışıklıklar çıksaydı, Almanya'nın hiç de hoşuna gitmiyor olmıyacaktı. Öyle görünüyor ki, yabancıların Osmanlı topraklarını sömürgeleştirme planlarıyla ilişkisi bulunan bazı Ermeniler de, 1909 yılında imhaya uğrayan Ermenilere ait toprakların satın alınması tasarılarını hatırlıyarak, Adana çevresinde çıkan karışıklıkların, yarı resmî kimi Alman görevlileri tarafından kötü karşılanmıyacağını sanma eğilimindedir. Bağdat demiryolunun geçtiği bölgelerdeki Alman sömürgeleştirme tasarıları unutulmamıştır ve pekçok Ermeni, Adana çevresinin "Türkiye'nin Kiao-Çeu'su"(*) haline geleceğini sanmakta veya hayal etmektedir.» (777)

Bu durum karşısında, Osmanlı Hükümeti kendini olayların önünü almak zorunda sayar ve Osmanlı diplomasisinin gelenekleşmiş âdetine göre büyük devletler arasında ister istemez su yüzüne çıkacak olan hasımlıklardan yararlanmak amacıyla, işe önce bu alana en az ilgi duyan devlete imtiyaz vermekle başlar. Böylece Bab-ı Âli, Anadolu vilayetlerini yeniden idarî bölgelere ayırmayı ve her bölgenin başına bir genel müfettiş getirmeyi teklif eder. «Her türlü zaman kaybından kaçınmak amacıyla, aynı zamanda, bu kanunun en önce ve mümkün olduğu kadar

---

(776) 17 Nisan 1913'de GOSCHEN'den NICOLSON'a. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

(*) Aynı tarihlerde Çin'de kurulan bir Alman nüfuz bölgesi (Ç. N.)

(777) 24 Nisan 1913'de LOWTHER'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

çabucak, Van, Bitlis ve Mamüretül Aziz vilayetlerini içine alan Doğu Anadolu bölgesi ile Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerini içine alan Kuzey Anadolu Bölgesi için yürürlüğe konulmasına karar verildi.

«En acil olarak ihtiyacı duyulan reformlardan biri de, bir jandarma teşkilâtının kurulması olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu hükümeti, her jandarma birliğinin başına bir İngiliz komutan getirmeyi istemektedir.

«Yukarıda sözü edilen ikl bölgeye tayin edilecek genel müfettişlerin her birine, bir jandarma müfettişi, bir adliye müfettişi ve bir ziraat, orman ve nafıa müfettişi yardımcı olacaktır. Bu müfettişler, Majeste İngiltere Kralının hükümetleri tarafından tavsiye edilecek İngiliz uzmanlar arasından alınacaktır.

«Bütün bunları Sir E. Greyin bilgilerine sunarken Tevfik Paşa, Majeste Büyük Britanya Kralının hükümetleri, tevdi olunabilecek görevleri hakkıyla yerine getireceklerine hükmettiği kişilerin ad ve sıfatlarını Bab-ı Âli'ye bildirmek lütfunda bulunduğu takdirde, kendi hükümetinin, bu görevlilerden herbirine bağlanacak olan aylık tutarının tesbitini İngiltere hükümetine bırakacağını da eklemekle şeref duyar.

«Ek : İmparatorluk hükümetince işe alınan İngiliz görevlilerinin yetkileri hakkında :

«Bu yetkiler fiili uygulamalar alanında yaygınlaştırılacak ve Osmanlı Hükümeti bu görevlilerin iş şevkini arttırmak amacıyla, onları geniş yetkiler ve inisiyatif imkânlarıyla donatmakta elinden geleni esirgemiyecektir.

«Doğu ve Kuzey Anadolu'daki idarî bölgeler için görevlendirilen Adalet, Jandarma, Nafıa ve Ziraat müfettişleri, bu bölgelerin her biri için tayin edilmiş bir Genel Müfettişin (müfettiş-i umumî) emri altında olacaklar ve yukarıda belirtilen hizmetlerin teftişiyle görevlendirilecekler-

dir. Dahiliye Nezaretinin merkezî idaresi için, vilâyetlerin bütün sivil müfettişlerinin bağlı olduğu bir genel müfettiş tam yetki sahibi olacaktır. Bu genel müfettiş, dahiliye nazırının zorunlu gördüğü hallerde, sivil hizmetleri şahsen denetlemek ve nazıra gözlemlerini bildiren bir rapor sunmak amacıyla, vilayetlerden gelecek olan raporları incelemek ve tahlil etmekle görevli olacaktır.

«Dahiliye nezaretindeki İngiliz danışman da aynı şekilde, kanun taslaklarının hazırlanmasında ve genel idarî hizmetlerinin yeniden örgütlenmesinde, nazırla işbirliği yapmak yükümlülüğünü taşıyacaktır.» (778)

Böylece Jön Türk hükûmeti, «Ermeni» vilayetlerinin özerkliğine yönelen ilk tedbirleri bizzat kendi teklif eder ve aynı zamanda İngiliz görevlilerine emanet edilmiş tam bir idarî mekanizma yaratır.

İngilizler'in bu teklife verdikleri cevap tabii ki, müttefiklerine danışacakları ve verilecek görevleri hiçbir fark gözetmeden onlarla bölüşecekleri yolunda oldu. Sadece herşeyi gözetim altına alma imkânını veren, dahiliye nezareti genel müfettişliğiyle, Nafıa müfettişliği bu bölüşmenin dışında kalacaktı; çünkü bu Nafıa müfettişliği daha sonraları, «Osmanlıların petrol imtiyazlarını verirken, kendisine danışacağı yetkili makam» (779) olacaktır.

C — Nüfuz Bölgelerinin Paylaşılması

Bunların yanısıra, Londra'daki Osmanlı heyeti de 7 Mayıs günü Bağdat sorunu hakkında ilk anlaşmayı sağlar. Gerçekte, Orta - Doğu'da Osmanlılarla İngilizler arasın-

---

(778) 24 Nisan 1913'de TEVFİK Paşa tarafından yayınlanan bildiri. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

(779) Yukarıda sözü edilen bildiriye Louis Mallet imzasıyla konan not.

daki münazaalı konuların tümü üzerinde varılan geniş kapsamlı bir anlaşma söz konusudur. Anlaşmanın birinci bölümü, münazaalı petrol yatakları yüzünden büyük bir önem taşıyan Osmanlı - İran sınırının düzeltilmesi konusuna çözüm getirmektedir. İkinci bölüm, genellikle Küçük Asya'daki demiryollarını, üçüncü bölüm de Basra körfezindeki emirliklerin durumunu, Kuveyt'in özerkliğini, Katar ve Bahreyn'in bağımsızlığını konu almaktadır. Dördüncü bölüm, Şattül Arap üzerindeki seyrüsefer şartlarının düzeltilmesi amacıyla bir komisyon kurulmasıyla ilgili bir sözleşme mahiyetindedir (780).

Bağdat demiryolundan hak talep etmemesine karşılık, kendisine sunulan «tavizlerin» ilk kısmını bu şekilde elde eden İngiltere, şimdi Almanlarla görüşmeye girmeye hazırlanmaktadır. Ama bu sonuçlar Fransa ile Rusya'nın da iştahını kabartır ve bir süre sonra da, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz bölgeleri halinde, kesinlikle paylaşılmasını amaçlıyan bir düzenlemeler ve sözleşmeler oyunudur başlar. Fransa, kendisi Almanya'yla karşılıklı çıkarlara dayanan bir anlaşmaya varmadan, İngiltere'nin bu ülkeyle herhangi bir anlaşma imzalamamasını ister. «Osmanlı Devletindeki demiryolları konusunda Almanya ile Fransa arasında, ancak herkesin alanı sınırlandıktan sonra, **"herkes kendi çöplüğünde"** temeline dayanarak bir anlaşmaya varabilir.» (781)

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ekonomik baskılar uygulama imkânı bulamayan ve Bağdat demiryolu konusunda muvafakatini daha Potsdam'da vermiş olan Rusya, kendi nüfuz bölgesini kurtarmak için, Ermeni Meselesine

---

(780) 8 Mayıs 1913 Tarihli ön anlaşma Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

(781) 8 Mayıs 1913'de Fransa'nın İstanbul Büyükelçisinin Verdiği Nota. Zikreden «Documents Diplomatique» seri III, cilt VI.

asılmak zorundadır. Bu yüzden, İngiltere'nin Saint - Petersburg'da kendisine ilettiği Osmanlı tekliflerine dört elle sarılır. «Osmanlı İmparatorluğu'nun düzene sokulmasında ortaya çıkan bütün meseleler gibi, bu jandarma teşkilâtı meselesi de, dışişleri bakanına (Sazanof), ortaklaşa incelenmesi ve genel bir kurala bağlanması gerekli bir konu olarak görünüyor.» (782) Bu, Ermeni Meselesinin, Osmanlı Hükümetinin bütün çabalamasına rağmen, uluslararası bir sorun olarak yeniden gündeme gelmesi demektir. Grey bu teklife şu cevabı verir: «Bir reform tasarısı hazırlanmasının uygun olacağı konusunda tamamen aynı fikirdeyim ve Ermeni vilayetleriyle ilgili olarak inisyatifi Rusya dışişleri bakanı ele alırsa, bundan memnunluk duyacağım.» (783)

Bu arada Almanya ile Fransa, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında görüşmeler başlar. «Osmanlı Devletinden, İngilizlerin kazandığı ölçüde siyasal imkân sağlamalıyız ve sağlıyabiliriz; bunları elde ettirmek amacıyla Almanya, Bab-ı Âli nezdinde bize destek olmalıdır. Ancak bu meseleler; meselâ Suriye'yi ilgilendiren meseleler üzerinde tatmin edici bir sonuç sağladıktan sonradır ki, Bağdat konusunda elbirliğine gireceğiz. Takip edilecek yol çok basittir. İstediğimiz şey, İngilizlerden, bizle elbirliği etmeden Alman büyükelçisiyle görüşmeleri sürdürmeyecekleri konusunda, bir demeç elde etmekten ibarettir. İki şıktan biri; Almanlar bunu ya kabul edecek, biz de görüşmelere

---

(782) 21 Mayıs 1913'de Fransa'nın Saint-Petersburg Büyükelçisi DELCASSE'den PICHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VI ve 21 Mayıs 1913'de O'BEIRNE'den GREY'e. Zikreden «TEMPERLEY, W.V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

(783) 28 Mayıs 1913'de O'BEIRNE'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I

katılacağız; ya da reddedecekler, dolayısıyla İngiltere'den hiç bir şey koparamıyacaklardır.» (784)

Birkaç gün sonra Fransa, Osmanlı Devletiyle vergi sistemi ve maliye alanında elbirliği için koyduğu şartları Bab-ı Âli'ye bildiriyordu. Fransız okullarının yönetmelikleri ve Fransa uyrukluların vergilendirilmesiyle ilgili şartlar bir yana bırakılırsa, Fransız hükümeti Kuzey ve Doğu Anadolu ile Suriye'de yapılacak altı yeni demiryolu hattının teminatlı imtiyazını ve Karadeniz'deki İnebolu, Ereğli, Trabzon, Samsun limanlarıyla, Suriye ve Filistin'deki Trablusgarp, Hayfa ve Yafa limanlarının imtiyazını istemekteydi (785).

Haziran ayında Avrupalı devletlerin büyükelçileri, Ermenistan'daki reformları tartışmak üzere İstanbul'da toplanırlar; ama Osmanlı Hükümeti bu toplantıya katılmaya çağrılmamıştır. Alman büyükelçisi Osmanlı Devletinin katılmasını isteyince Rusya, «Osmanlı Devletine ait bir temsilcinin anılan konferansta bulunabileceği yolundaki bir haberin Ermeni çevrelerinde ciddi bir hayal kırıklığı yaratacağı» (786) cevabını verir. Rusya daha da ileri giderek altı «birleşik Ermeni» vilayeti için bir Rus valinin görevlendirilmesini ister (787).

Bab-ı Âli Fransa'nın maliye alanındaki şartlarını cevaplandırmadan önce, sadrazam, Fransa'nın İstanbul bü-

---

(784) 30 Mayıs 1913'de P. CAMBON'dan PICHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III. cilt VI.

(785) 2 Haziran 1913'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına Gönderilen Kopya. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I.

(786) 14 Haziran 1913'de Rusya'nın Londra Büyükelçisi kont BENÇKENDOREF'den Dışişleri Bakanlığına. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II.

(787) 2 Temmuz 1913 Tarihli L. MALLET'nin yazısı. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X. Bölüm I.

yükelçiliği maslahatgüzarını bizzat ziyaret ederek, ondan, «hükümetin içinde bulunduğu sıkıntının had dereceye varması dolayısiyle, Bank-ı Osmani-i Şahane'nin Osmanlı Devletine derhal bir malî yardımda bulunması» yolunda, Fransa dışişleri bakanı nezdinde tavassut ederek, «kendine şahsi bir hizmette bulunmasını» (788) ister. Ertesi gün Pichon şu cevabı verir: «Suriye demiryolu şebekesiyle ilgili olarak, aşağıdaki üç maddede özetlenen taleplerimize kendileri **derhal** (metnin altında altı çizili) rıza gösterdikleri taktirde, istemiş bulundukları acil borcun sağlanmasını kolaylaştırmak için kendilerine yardıma hazır olduğumu, sadrazam hazretlerinin bilgilerine sunarım:

«1 — Rayak - Lydda hattı imtiyazı,

«2 — Derne - Hayfa hattı işletmesinin kiralanması,

«3 — Şam - Hama Şirketi'yle imzalanan imtiyaz sözleşmesinin uzatılması.

«Bu üç madde birbirinden ayrı mütalaa edilemez ve bunların kısmen karşılanmasının tarafımdan kabulü mümkün değildir.» (789)

Osmanlı heyet-i vukelâsı (bakanlar kurulu) bu üç şartı reddeder (790), ama birkaç gün sonra, bu sefer de İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden biri, maslahatgüzarı ziyaret eder. «Ona göre, eğer Fransa yardımına koşmaz ve çok acilen ihtiyaç duyduğu mali yardımı Osmanlı Bankası ile Fransız şirketlerinden kendisine sağlamazsa, Jön Türk heyet-i vukelâsı hükümet etme imkân-

(788) 19 Haziran 1913'de Fransa'nın İstanbul maslahatgüzarı BOPPE'den PICHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VII.

(789) 20 Haziran 1913'de PICHON'dan BOPPE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VII.

(790) 24 Haziran 1913'de BOPPE'den PİCHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri. III, cilt VII

sızlığıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Hükümetin elinde, memurların ve ordunun ihtiyacını ancak üç ay daha karşılayabilecek kadar imkân mevcutmuş. (...) Kendisi adına, hem Düyun-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclis-i İdaresi'nin Fransız üyeleri hem de, İngiliz ve İtalyan üyelerin daha önce kabul etmiş göründüğü bir teminata karşılık, Trablusgarp tazminatından bir miktarının Osmanlı Hükümetine verilmesine rıza göstermesini sağlamak, ayrıca Reji kontratının bir an önce uzatılmasıyla 1.500.000 Osmanlı liralık bir avans elde etmek amacıyla, Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye Genel Müdürüyle temasa geçmem için ricada bulundu, hatta yalvarıp yakardı. Bu teşebbüsüme karşılık, M. Bompard'ın (elçi) Sadrazama liste halinde verdiği isteklerin incelenmesi ve çözüme ulaştırılması konusunda, Talât Bey ile öteki heyet-i vukelâ üyelerinin bütün iyi niyetlerini kullanacaklarına dair bana vaatte bulundu.» (791) Büyükelçilik ertesi gün Osmanlı Devletinin Fransa'nın ileri sürdüğü şartların hemen hemen tamamını kabul ettiğini açıklıyor (792) ve daha ertesi gün de Fransa kredi musluğunu açıyordu (793).

Temmuz ayı boyunca ilk Fransız - Alman temasları hiç bir sonuca ulaşmadan tehir edilirken, Londra'da görüşmeler başka konular üzerinde gelişmektedir: «Petrol imtiyazları konusunda bir şey duyup duymadığını Hakkı Paşa'ya (Osmanlı heyeti başkanı) sordum; duymadığını söyledi. Kendisine, İngiliz ve Alman hükümetlerinin, ilgili yatırım gruplarının kendi aralarında anlaşıp anlaşamıyacakla-

(791) 8 Temmuz 1913'de BOPPE'den PICHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VII

(792) 9 Temmuz 1913'de BOPPE'den PICHON'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VII

(793) 10 Temmuz 1913'de PICHON'dan BOPPE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VII

rını tesbit etmek amacıyla görüşme halinde olduklarını ve tabii ki, bu arada Osmanlı Hükümetinin başına bir zarar gelmemesi gerektiğini söyledim. Hakkı Paşa cevap olarak bunu hesaba kattıklarını, ama Türkiye Millî Bankası (Büyük Britanya İmparatorluğu adına petrol imtiyazlarını görüşen İngiliz Bankası) tarafından verilecek küçük, diyelim ki 500.000 Osmanlı liralık bir avans meselesinin bulunduğunu ve Osmanlı Devletinin korkunç derecede paraya ihtiyacı olduğunu, eğer Millî Banka petrol imtiyazıyla ilgili bazı şartlar ileri sürerse, Osmanlı Hükümetinin çok zor durumda kalacağını, çünkü paraca bu kadar acil bir ihtiyaç içine düşülmesinin seyrek rastlanır bir durum olduğunu söyledi.» (794) Mezopotamya petrollerinin bütününün imtiyazına karşı istenen bahşiş işte bu kadarcık bir meblağdan ibaretti.

Sonunda Fransız hükümeti de Bağdat demiryolları işinden çekilmeye karar verir ve Bağdat demiryolu tahvillerinin, gene Osmanlı Devletine ait diğer bir istikrazın tahvilleriyle özel bir şekilde değiştirilmesi konusunda Osmanlı Bankası ile Deustche Bank arasında görüşmelere girişilir. Bu arada, İngiliz - Osmanlı anlaşması 13 Ağustos günü imzalanır. Anlaşma, demiryolu hattının bitim noktasının Basra olmasını; iki İngiliz yurttaşının Bağdat demiryolu şirketi idare meclisine katılmasını; Dicle - Fırat ve Şattül Arap üzerindeki seyrüsefer imtiyazının 60 yıl süreyle, Lord Inchcape'ın yönetimindeki İngiliz kumpanyasına verilmesini; Lynch kumpanyasının Şattül Arap üzerindeki imtiyazlarının aynen korunmasını öngörmektedir. İşte bütün bu sayılan hükümlerin uygulanmaya sokulmasından sonra, İn-

(794) 17 Temmuz 1913 Tarihli Mr. PARKER'in yazısı, Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II.

giltere, gümrük tarifelerinin yüzde 4 arttırılmasını kabul edecektir (795).

Bir ay sonra, aynı şekilde, Fransız isteklerini kabul eden Fransız - Osmanlı anlaşması imzalanır (796); 29 Ekim günü ise sıra, Rusların Osmanlı Devletiyle anlaşarak nüfuz bölgelerini belirlemesine gelir. Aynı sırada Rusya ile Almanya tarafından doğu vilâyetleri için bir reform tasarısı sunulur. Tasarı, Osmanlı genel müfettişlerine yardımcı sıfatıyla iki Avrupalı danışman tayinini öngörmekte ve bu danışmanlara, her zaman olduğu gibi, aşırı haklar sağlamaktadır :

«Madde 2 — İdarî, malî ve adlî meselelerde genel müfettiş ile danışman (müşavir) tarafından, görüş birliğiyle tamim edilen tedbirler kesindir ve bu tedbirler görevli bütün sivil ve askerî makamlarca zorunlu olarak yürütmeye konacaktır.

«Madde 8 — Genel müfettiş, idarî, malî ve adlî düzenle ilgili olarak danışmanla önceden görüş birliğini sağlamadan hiç bir tedbir almayacaktır. Genel müfettiş ile danışman arasında görüş ayrılığı olduğu taktirde münazaalı mesele sadrazama iletilecek; sadrazam da büyükelçiliklerle görüşüp anlaştıktan sonra konu hakkında karara varacaktır. Eğer tartışma konusu olan mesele bir ay içinde bir karara bağlanamazsa, danışmanın görüşü kesinlik kazanacaktır.

«Madde 9 — a) Kanunların uygulanmasını ilgilendiren veya b) genel niteliği olmıyan veya c) acillik taşıyan meselelerde danışmanlar tarafından alınan kararlar, anın-

(795) TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II.
(796) 17 Eylül 1913 Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt VIII

da ve sadrazama iletilmeden uygulanacaktır.» (797)

Tasarıda ayrıca, Ermeni nüfusunun yüzde 20 ile 25 arasında olduğu vilayetlerde Ermenilerin mahallî idare meclislerine yüzde 50 oranında katılması da öngörülmekteydi.

D — Alman Egemenliği Ve Son Antlaşmalar

Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti, topraklarının nüfuz bölgeleri halinde paylaşılmasını resmen kabul etmektedir. Geriye sadece, büyük devletlerin bu paylaşma konusunda kendi aralarında anlaşmaları kalmaktadır. Ne var ki, Almanya, Anadolu ve Orta - Doğu'daki elverişli durumunu çoktan elinden kaçırdığının farkındaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerî kanadı ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun pek yakın bir gelecekte paylaşılmasının önüne geçilmez olduğunu görüyordu. Dolayısıyla bu iki unsurun çıkarları üstüste düşer ve Alman emperyalizmi ile Osmanlı ordusunun Enver Paşa tarafından temsil edilen en mücadeleci kanadı arasında bir yakınlaşma doğar.

1 Kasım 1913 günü Alman gazeteleri, general Liman von Sanders başkanlığında bir talim heyetinin Türkiye'ye gönderilmekte olduğunu haber verir. Liman von Sanders «Paşa» aynı zamanda karargâhı İstanbul'da bulunan I. Ordu'nun komutanlığına da getirilecektir (798). Bu, hem Osmanlı İmparatorluğu başkentinin ve hem de Boğazların Almanların askerî denetimi altına girmesi demekti. Bu

(797) 25 Kasım 1913'de İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi MALLET'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I.

(798) I Kasım 1913'de GOSCHEN'den GREY'e. Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm I.

yüzden de en şiddetli itiraz Rusya'dan gelir. Mesele Avrupa'yı savaşın ta kıyısına kadar getirecek şekilde, birçok kere yeniden alevlendikten sonra Almanya'nın verdiği şekli tavizlerle kapanırsa da; bir savaş sırasında Almanya'nın Osmanlı Devletini peşinden sürükleyeceği ve dolayısıyla itilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na geleceğin hasmı gözüyle bakmaları gerektiği açıkça ortaya çıkar. Çünkü General von Sanders başkanlığındaki heyetin amacı gerçekte, İmparatorluk başkentinde, Osmanlı Devletini kendisiyle birlikte olmaya zorlayabilecek ve onu Almanya safında savaşa sokabilecek bir güç bulundurmaktı. General von Sanders'in İstanbul'a vardığı sırada, Enver Paşa'nın da Harbiye nazırlığına gelmesi, Almanların kaba güç kullanmasına gerek bırakmıyordu; Osmanlı İmparatorluğu'nu Üçlü İttifak devletleri safına itmek için, iyi hazırlanmış bir bahane yetecekti.

Ama, açıklığa kavuşan bütün bu yeni imkânlar, gene de büyük devletlerin, Osmanlı devletiyle ilgili görüşmelere ve pazarlıklara girmelerini engellemez. Fransa ile Almanya 15 Şubat 1914'de aralarında bir anlaşmaya varırlar. Buna göre Kuzey Anadolu Fransız nüfuz bölgesi olarak kabul edilecek, bu bölgenin demiryolları, Bağdat demiryolu şebekesine bağlanacaktır. Buna ek olarak Zonguldak liman inşaatı da gerçekleştirilecektir. Bağdat demiryolunun geçtiği bölgeler ise Alman nüfuz bölgesi sayılacaktır. Suriye bir Fransız nüfuz bölgesi olacaktır (799).

Bunların yanısıra diğer yabancı devletler Osmanlı Devletinden yeni imkânlar koparmaya devam ederler. 9 Mart'ta Aden ile ilgili bir İngiliz - Osmanlı sözleşmesi imzalanır. 19 Mart günü yeni kurulmuş bir İngiliz - Alman grubuna

(799) Fransa'nın Berlin Büyükelçisi J. CAMBON'dan Dışişleri Bakanı DOUMERGUE'ye. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt IX. ve CHAPMAN, M. K. «Great Britain and...»

petrol imtiyazı verilir. Birkaç gün sonra da Cavit Bey Fransız kapitalistleriyle İmparatorluğun son istikraz sözleşmesini imzalar; sözleşmede, Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrazla birlikte 376 dağ topu, 50 milyon mermi, 2 denizaltı ve 6 torpido muhribi satın alması; daha sonrası için de 50 milyon mermiyle 6 torpido muhribi daha ısmarlaması şart koşulmaktadır (800)

En sonunda da, 15 Haziran 1914 günü Londra'da İngiltere ile Almanya arasında Bağdat demiryollarıyla ilgili bir anlaşma imzalandı :

«Bağdat demiryolunun bitmesinin uluslararası ticarete sağlıyacağı genel çıkarları kabul eden, Majeste Büyük Britanya Kralının hükümeti Bağdat demiryolu şebekesinin Bağdat demiryolu şirketince inşa edilmesi ve yönetilmesini veya bu teşebbüse başka sermayelerin katılmasını engelliyecek hiç bir tedbir almamayı taahhüt eder.

«Alman İmparatorluk hükümeti de, Majeste Büyük Britanya Kralının seçeceği iki İngiliz üyenin, şirketin İngiltere'deki hisse senetleri sahiplerinin temsilcileri olarak, Bağdat Demiryolu Kumpanyası idare meclisi üyeliğine alınması için elinden gelen gayreti göstereceğini beyan eder.» (801)

Anlaşmanın öteki kısımları ise, hattın Basra'da bitmesi; Fırat ve Dicle nehirlerindeki seyrüsefer; Şattül Arap'ın statüsü, v.s. ile ilgili olarak, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'na zorla benimsetilen hükümlerin Almanlar tarafından da tanınacağına aitti. Bu belgeyle, bütün ikili anlaşmalar, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından iki ay

---

(800) Nisan 1914'de DOUMERGUE'den Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi BOMPARD'a. Zikreden «Documents Diplomatiques» seri III, cilt X.

(801) Zikreden TEMPERLEY, W. V. «British Documents...» cilt X, Bölüm II.

önce, tamamlanmış oluyordu. Girişilen uzun görüşmeler sonunda itilaf devletleri, Bağdat demiryolunun tamamlanır tamamlanmaz, Fransız ve İngiliz «nüfuz» bölgelerinin içinden geçen bir Alman koridoru haline gelmesini mümkün kılacak hükümleri sağladılar. Ama emperyalist devletlerin, gerektiğinde Birinci Dünya Savaşını başlatmak için Avusturya - Macaristan veliahtının bir suikaste kurban gitmesi gibi bir olaya bile ihtiyaçları olmadığını da hesaba katacak olursak, aslında İngilizler, demiryolu inşaatını geciktirerek, Almanlar daha varmadan Bağdat'da bulunacaklarından emindiler. Almanya oyuna gelmeyip, bu durumun farkına varınca hiç vakit kaybetmeden, Osmanlı İmparatorluğu'na askerî yönden elkoyarak, İtilaf devletlerinin ekonomik nüfuzuna karşı çıkmak zorunluluğunu duydu. Almanların bunu gerçekleştirmesi için, Osmanlı Devletinin yönetici takımı arasında kendileriyle suç ortaklığına girecek kimseleri bulmaları gerekiyordu. Üstelik ülkenin iç durumu Alman emperyalizmiyle işbirliği yapacak kişilerin boy vermesi için çok uygundu.

Osmanlı milliyetçiliği hayalleri olaylar karşısında çok çabuk yıkıldı. 1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa toprakları elden çıkmıştı ve Arap bölgelerinde de özerkçi hareketler doğmaktaydı. Bu şartlar içinde Panislamizm bile, sorun yaratır bir hal alıyordu. Zaten bu akım, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 1913 yılından sonra sağlam bir şekilde iktidarda temsil edilen ve İmparatorluğun öteki azınlıkları karşısında büyük bir ekonomik güç kazanmayı dileyen küçük ve orta millî burjuvazinin dileklerine pek uygun düşmüyordu. Böylece, panislamizme karşı, pancermenizmin Orta Asya'ya doğru bir uzantısı olarak, pantürkizm ya da Turancılık, Jön Türk yönetiminin ideolojisi haline gelme yolundaydı. Bir küçük burjuva romantizminin öze dönme, Orta Asya'daki atalarının bozkırlarına yönelme amacını taşıyan ideolojik değeri bir yana, bu ha-

reketin Alman emperyalizmi için gerçek bir değeri vardı: Kafkasya'dan Çin sınırına kadar Rus Çarlığının egemenliğinde bulunan ülkelere sızmaya başlıyan böyle bir ideoloji bütün Rusya'yı ağına aldıktan sonra bir İngiltere sömürgesi olan Hindistan'ı etkileyebilirdi. Hamburg - Bağdat ekseni Basra körfezinden, biri Hindistan'a, öteki Orta Asya'ya yönelmek üzere ikiye ayrılıyordu. Böyle olunca, ırkçı ideolojinin Osmanlı burjuvazisi arasında yayılmasında Almanların ne derece etkin olduğunu düşünmek zor olmasa gerek.

Alman emperyalizmine bağlı Turancılık, Balkanlardaki bozgunlarla maneviyat kırıklığına uğramış askerî kadrolara itici bir güç verecektir. Almanya'nın, emperyalist bir savaşta, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisine müttefik kılabilmesi için ona istilacı bir ideoloji, kendine has bir emperyalizm bulması gerekiyordu. Sağlam temellere oturmamış bir burjuva devriminin mantıkî sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidara ordunun el koyması bu eğilimi kolaylaştırmıştı ve 1914 yılı başlarında, ordunun ve hükümetin Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından temsil edilen kanadı, Alman tasarılarını benimsemiş görünmekteydi.

Ama Osmanlı Devletinin konumunu sadece Almanların etkisiyle açıklamak, İtilaf devletlerinin propagandasını tekrarlamaktan başka bir şey olmaz. Aslında İngiltere ile Rusya arasındaki anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutan ünlü dengenin sonu demekti ve ülkeyi paylaşma tasarıları çoktan hazırdı. Bir Avrupa savaşından sonra sonuç ne olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkacağını bilmek falcılık olmazdı. Amerikan Dışişleri Bakanı 1913'de kendisine İstanbul'a bir elçi göndermesini teklif ettiğinde başkan Wilson şaşırmış ve «Ne yapmak için?» diye sormuştu. «İmparatorluk nasıl olsa yok olup gidecek.» O zaman dışişleri bakanı şu cevabı vermişti: «Nasıl

yok olup gittiğini görmek için.» (802) Savaştan önceki yıllarda Osmanlı Hükümeti İtilaf devletleriyle bir anlaşma yapmak için pek çok temaslarda bulunduktan sonra, ancak 1913 yılında, sırtını Almanya'ya dayadı (803). Nihayet, bütün bu olup bitenler içinde de en saçma şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun, bütün emperyalist güçlerin gözleri kendi ülkesine dikilmişken, emperyalist bir devlet olarak savaşa katılması ve Mısır'ı yeniden fethetmek veya Orta Asya'yı işgal etmek amacıyla oraya buraya ordular göndermesidir. Bu serüvenin sonu hepimizce mâlum...

IV — BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞ

Almanların Osmanlı Devletinin askerî cihazına, ordan giderek de siyasal hayatına el koyması Liman von Sanders heyetinin gelişiyle açıklığa kavuşurken, Bağdat demiryolu çalışmaları da hummalı bir faaliyetle ilerliyordu; Toros dağlarında tüneller açılmış, Fırat nehri üstündeki köprünün inşaatı tamamlanmıştı. Peki, ne pahasına? Şam'daki Fransız konsolosunun bir mektubu bizim bu konuda bir fikir edinmemize imkân vermektedir: «Hattın bir lokma bir hırka pahasına emekleri sömürülen Kürt işçileri greve girdiler ve gösteride bulunmak için köprünün ortasına yığıldılar. Verilen cevap bir lokomotifi olanca hızıyla üstlerine sürmek oldu. Ezilen birçok Kürt işçisinin kanlı görüntüsü bu halkın zihninden kolay kolay silinmiyecektir.» (804)

---

(802) Zikreden EVANS, L. «United States Policy and the Partition of Turkey 1914-1924» **(Amerika Birleşik Devletlerinin Siyaseti ve Türkiye'nin Bölüşülmesi 1914-1924) 1965**

(803) YALMAN, A. E. «Turkey'in the world war» **(Dünya Savaşmda Türkiye)** New Haven 1930

(804) 9 Nisan 1914'de Fransa'nın Şam Konsolosluk Görevlisi OTTAVI'den DOUMERGUE'ye. Zikreden **«Documents Diplomatiques» seri** III, cilt X.

1914 Temmuz ayı ortalarında, Avrupa, Saraybosna'daki suikast olayının savaşın başlamasında iyi bir bahane olduğuna karar verince, Bab-ı Âli'deki Alman büyükelçisi Wangenheim, Osmanlı Hükümetinin tam bir yıldan beri sürüncemede kalan ittifak tekliflerine, hem de anlaşmanın bir an önce imzalanmasına çabalıyarak, olumlu cevap verir. 31 Temmuz günü metin üzerinde karara varılır (805); 2 Ağustos günü ise anlaşma imzalanır. Bu anlaşma hükümlerine göre, Rusya, daha önce başlayan Avusturya - Sırbistan çatışmasına müdahale ederse, Osmanlı Devleti de Almanya'nın safında savaşa katılacağını taahhüt ediyordu (806). Bu anlaşmadan, imzalandığı an, bütün Osmanlı İmparatorluğu içinde, biri Enver Paşa olmak üzere, sadece üç kişinin (*) haberi vardı (807). Milyonlarca kişinin kaderi hakkında işte bu üç kişi karar veriyordu. Fransız sermaye çevreleriyle içli dışlı ilişkiler içinde olan maliye nazırı Cavit Bey bu anlaşma karşısında duyduğu şaşkınlığı dile getirince, Talât Paşa şu cevabı verecektir: «Bu iş oldu bitti. Sadrazam imza etti. Ne yapalım, mukadderat...» (808)

«Mukadderat» aynı gün genel seferberlik ilân ediyordu. Daha doğrusu seferberlik bir hükümet kararnamesiyle değil (809), görünürde Enver ve Talât (üçlü dikta rejiminin dahiliye nazırı) Paşaların emriyle ilân edilmişti. Ama

---

(805) YALMAN, A. E. «Turkey in the...»

(806) ANDERSON, M. S. «The Eastern Question 1774-1923» (**Şark Meselesi 1774-1923**) New York 1966

(*) Diğer ikisi Sadrazam Sait Halim Paşa ile Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim (Ç. N)

(807) YALMAN, A. E. «Turkey in the...»

(808) Zikreden ELİÇİN, E. T. «Kemalist...»

(809) PINGAUD, A. «Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre «Tome I.: Les alliances et les interventions». (**Birinci Dünya Savaşı Sırasında Fransa'nın Diplomatik Tarihi: Cilt I Anlaşmalar ve Müdahaleler**) Paris 1938

Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı büyükelçisinin verdiği bilgiye bakılırsa, seferberlik kararı doğrudan doğruya Berlin Genel Kurmayı'ndan verilmişti (810). Anadolu'nun dört milyonluk yetişkin erkek nüfusunun hemen hemen bir buçuk milyonu askere çağrılmıştı (811). Birinci Dünya Savaşı'nı Türk halkının, yıllarca sonra bile, «Seferberlik» adıyla anması boşuna değildir. Seferberlik emri, anında İmparatorluğun her köşesine gönderildiği için, askere çağrılan insanlar şehirlerde toplanmaya başlamıştı. İstanbul'a gelenlerin sayısı 250 bin kişiden az değildi (812). Ne askerlik şubeleri, ne de sevkiyat daireleri bunca insanı barındıracak yer bulabiliyordu. Tabii resmen silâh altına alınmıyanlara tayın bedeli de verilmiyordu (813). Öte yandan bir savaş salması emri çıkarılıp, büyük bir keşmekeş içinde yürütmeye konulmuştu (814). Askerî çevrelere savaş, şişirilmiş hayallerin gerçekleşme yolu olarak gözüküyordu : bir şimşek hızıyla başlayıp, bir anda zafere ulaşacaktı. Onun için de, vesveseye kapılmak, engeller önünde duraklamak gibi şeyler sözkonusu olamazdı. Zaten herkes katlandığı fedakârlıkların karşılığını zaferle alacaktı. Enver Paşa Amerika'nın İstanbul büyükelçisi Morgenthau'ya, kendinden önce hiç kimsenin, hiç bir ulusun gerçekleştiremediği bir şeyi başardığını; hemen hemen hiç para harcamadan, koca bir ordu kurduğunu övüne övüne anlatacaktı (815).

Ama, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması Almanlar için henüz, kendi yararlarına işlerlik kazanmış bir olgu de-

(810) MORGENTHAU, H. «Memoires de l'ambassadeur» **(Büyükelçinin Anıları)** Paris 1919
(811) MORGENTHAU, H. «Memories...»
(812) PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»
(813) YALMAN, A. E. «Turkey in the...»
(814) MORGENTHAU, H. «Memoires...»
(815) MORGENTHAU, H. «Memoires...»

ğildi. Sadrazam Sait Halim Paşa imzasının, savaşa derhal ve faal olarak katılma anlamını taşıdığını görmezden geliyordu (816); ama hepsinden önemlisi, savaştan yana olan unsurlar, önce, Rusya'yla anlaşıp her an İstanbul üzerine yürüme ihtimali olan Bulgarların tarafsızlığı konusunda teminat istiyorlardı (817). Enver Paşa'nın bir Osmanlı - Rus paktı teklif etmek üzere İstanbul'daki Rus askerî ataşesine başvurmasına, hiç şüphe yok ki, Bulgar saldırısından duyduğu endişe yol açmıştı. Rusya, Osmanlı Devleti'ne Limni, Midilli ve Sisam adalarının yanısıra, Bulgaristan'dan da bir parça bırakmayı taahhüt ettiği takdirde, Enver Paşa 250 ilâ 300 bin kişilik bir askerî gücü bu ülkenin hizmetine vermeğe razı olacaktı (818).

Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Giers'in, Osmanlı - Alman Antlaşması'nı, imzalanmasından hemen sonra, telgrafla kendi hükümetine bildirdiğine bakılırsa, Wangenheim'ın da, Enver Paşa'nın Rusya nezdinde giriştiği teşebbüslerin farkında olduğu varsayılabilir. İşte ancak bu varsayım bize, Alman büyükelçisinin, telsiz başında, «Goeben» ve «Braslau» zırhlılarını Çanakkale Boğazı'na sevkederkenki halini, Morgenthau'nun dile getirdiği bu görüntüyü izah edebilir (819). Zaten İngiltere'nin deniz üstünlüğünü elinde tuttuğu ve sadece Boğazlar hariç, bütün çıkış noktalarını denetim altında bulundurduğu Akdeniz'de, bu iki Alman zırhlısı, bundan daha iyi bir sonuç elde edemezdi.

---

(816) YALMAN, A. E. «Turkey in the...»

(817) Bkz. CEMAL Paşa «Memories of Turkish Statesman» (**Bir Türk Devlet Adamının Anıları**) Londra 1922.

(818) «Mezhdunarodnye otnostenya v epokhu imperializma 1877-1917» (**1877-1917 Emperyalizm Çağında Uluslararası İlişkiler**) seri III, Moskova 1931-38. Zikreden JAY-SMITH, C. «The Russian Struggle for power 1914-1917» (**1914-1917 Yılları Arasında Rusya'da İktidar Kavgası**) New York 1956

(819) MORGENTHAU, H. «Memoires...»

Boğazlar'da demirlemiş savaş gemileriyle, Alman büyükelçisi, dilediği zaman kullanabileceği güçlü bir «casus belli» yi (*) elinde hazır tutuyordu.

Savaştan önceki son üç ay içinde, eldeki verilerden ortaya çıkan görüntü, herkesin, Almanya kadar Rusya ve İngiltere'nin de, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesini istediği; ama hiçbirinin, bunun hemen olmasını temenni etmediğiydi. Belki sadece Osmanlı Devleti'nin kendisi hariç. O bunun aksini ister gibi gözükmekteydi. Boğazlar üzerindeki oyun da işte bu sırada oynanmaktadır.

İlk çatışmaların başlamasıyla Marne muharebesi arasında, kendi de «bir çırpıda sonuç alıcı» bir savaşın düşünü kuran Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sokmak, sonra da zaferin nimetlerinden ona pay vermek hiç işine gelmiyordu. Sürekli bir alarm hali o an için yeterli bir oyalanma vesilesi yaratıyordu (820). İngiltere'ye gelince, kendi yönünden çok önemli bir ikilemle karşı karşıya kalmıştı. Bir kere, Osmanlılar savaşa girerlerse, ona kutsal bir savaş süsü vereceklerdi. Bunun da Büyük Britanya İmparatorluğu'nun sömürgeleri olan Mısır ve Hindistan üzerinde ciddi yansımaları olabilirdi. Hele İngiltere'nin bu savaşta kullanmayı umduğu insan unsurunu, bu sömürgelerinden sağlaması gerekli olunca... Ama Büyük Britanya İmparatorluğu öte yandan, hem Bağdat demiryolu Mezopotamya'ya ulaşmadan önce, bu ülkede durumunu sağlama almak; hem de, gerektiğinde Rusya'ya takviye gönderebilmek için Boğazlara müdahale etmek zorunda olduğunu biliyordu. İngiltere için tek çıkar yol, Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir askerî müdahaleye girişmeden önce, Müslüman Hint taburlarını gemilere bindirip, Sü-

(*) «Savaş gerekçesi» anlamına gelen Latince deyim (Ç. N.)
(820) MORGENTHAU, H. «Memoires...»

veyş Kanalı'ndan geçirerek, Fransa'ya doğru yola çıkarmaktı (821). Rusya'ya gelince, Kafkasya üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na taarruza geçmeden önce, Polonya ve Galiçya'da durumun aydınlığa kavuşmasını beklemek daha çok işine geliyordu. Üstelik bu arada Bulgaristan ve Romanya ile anlaşabileceğini umuyordu (822). Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Bompard, daha sonra şunları yazacaktır: «Viviani, Osmanlı İmparatorluğu'nu mümkün olduğu kadar uzun bir süre tarafsız tutabilmek amacıyla, bana uygulanması gerekli talimatı veriyordu. Bu gibi talimatlar daha sonraları, hem bana, hem de İngiliz ve Rus meslektaşlarıma defalarca tekrarlandı. Her üçümüzün de işi gücü bu sevimsiz görevi yerine getirmek oldu.» (823)

Böylece Eylül ayının sonuna kadar, herkes uygun anı bekleyerek vakit geçirir ve oyun oynar. İstedikleri zaman, istedikleri gibi davranabilmek için, amiral Souchon'u Osmanlı bahriyesinin başına geçiren Almanlar, sırf havayı gergin tutabilmek için, meselâ Goeben zırhlısını, Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Giers'in İstanbul Boğazı'nda oturduğu yalının pencereleri önünden geçirerek, gemideki bandoya «Deutschland über Alles» (*) çaldırmak gibi, gülünç kışkırtmacalarla uğraşırlar. İtilâf devletlerine gelince, işleri savsaklayıp vakit geçirmek için, Osmanlı Hükümetiyle bir dizi görüşmeye girerler.

Osmanlı İmparatorluğu savaşa ne kadar geç girerse, o kadar çok işine gelen Sazanov, 16 Ağustos günü İtilâf

(821) GREY, E. «Twenty Five Years (1892-1916)» (**Yirmibeş Yıl [1892-1916]**) cilt II, Londra 1928

(822) Bkz. PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»

(823) BOMPARD «L'entrée en guerre de la Turquie» (**Türkiye'nin [Osmanlı İmparatorluğu] Savaşa Girişi**) Zikreden «Revue de Paris» 15 Temmuz 1921 Zikreden PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»

(*) «Almanya sen her şeyin üzerindesin» (Ç. N.)

devletlerine, Osmanlı Devletinin tarafsızlığını ve bütünlüğünü teminat altına alacak, kapitülasyonları değiştirecek, Almanlara ait işletmelere verilmiş olan imtiyazları Osmanlı Hükümetine devredecek ve Limni adasını Osmanlılara bırakacak ortak bir bildiri yayınlamayı teklif eder (824). Grey, Goeben ve Braslau zırhlılarındaki mürettebatın geri gönderilmesi konusundaki talebine de uygun düşen bu teklifi kabul eder (825). 30 Ağustos günü Osmanlı sadrazamı Sait Halim Paşa'ya ortak bir bildiri sunulur: «Bu üç büyük devlet Bab-ı Âli'ye, savaştan yararlanıp topraklarına saldırmak isteyen her türlü düşmana karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü teminat altına almaya ve Osmanlı Hükümeti ekonomik ve adlî alanda kendilerine başvurmak istediği zaman, bu isteği dostça bir anlayış içinde incelemeye hazır olduklarını bildirdiler. Bab-ı Âli de, şu anda Avrupa'yı kendi içinde bölen savaş boyunca, tarafsızlığını sıkı sıkıya gözetlemeyi taahhüt eder.» (826) Almanya'nın kazandığı zaferlere bir an önce katılmak isteyen ve sadece Bulgarlardan endişe ettikleri için harekete geçemiyen (827) Osmanlı askerî kadroları, kaleme alınışındaki şaşırtıcı ifadenin kuşkuyla bakılmasına yettiği bu teklife, kapitülasyonların yazılı bir teminatla, kayıtsız şartsız kaldırılmasını isteyerek cevap verirler (828). Bu talebe gelen tepki Osmanlı Devleti yöneticileri için gene çok şaşırtıcı olur: bu devletler kapitülasyonların ilgasını kabul ederler. Sazonov buna hemen evet der (829). Büyük Bri-

(824) ANDERSON, M. S. «The Eastern Question...»
(825) MANDELSTAM, A. «Le Sort de l'Empire Ottoman» **(Osmanlı İmparatorluğunun Kaderi)** Paris 1917
(826) Zikreden PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»
(827) JAY-SMITH, C. «The Russian Struggle...»
(828) ANDERSON, M. S. «The Eastern Question...»
(829) ANDERSON, M. S. «The Eastern Question...» ve PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»

tanya İmparatorluğu'nun İstanbul büyükelçisi Mallet de, ekonomik ve malî hükümler konusunda aynı görüştedir (830). Bazı itirazlarda bulunan sadece Fransa büyükelçisi olur (831). O zaman Osmanlı Hükümeti daha da ileri gider; 9 Eylül günü kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmaya karar verir. Büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nda sürdürdükleri ekonomik sömürü düzeninin, böylece bütün çatısıyla ortadan kalkışı karşısında sadece, âdet yerini bulsun kabilinden protestolarla yetinirler. Bu kadar cömertçe sunulan armağanların sonuçlarından korkmaya başladığı için, bu işten öfkeye kapılan ve Almanya'yla ortak davranış çizgisine itmek amacıyla, Osmanlı yöneticilerine gözdağı veren, Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Wangenheim olur (832).

Ama oynanan oyunun sonu gelmektedir. Almanya savaşın öyle bir çırpıda bitemiyeceğini artık farketmektedir. 26 Eylül günü Osmanlı Bahriye nazırının haberi olmadan, Çanakkale Boğazı bütün gemilere kapatılır (833). Aynı sıralarda İngiltere, Abadan ile Basra'nın işgali için hazırlık emri verir (834). Artık Osmanlı İmparatorluğu savaşa sokulabilirdi. Ne var ki, pek o kadar aceleci davranmayan İngilizler ilk adımın Almanlardan gelmesini bekliyorlardı. 2 Ekim günü Osmanlı donanması Alman amirali Souchon'un komutasında Karadeniz'e açılır (835). Ama bu kere de fikir değiştiren Osmanlı Hükümeti olur. Almanlar tarafından denetim altında tutulan basının propagandasına ve Wangenheim'ın «allanıp pullanmış» haberlerine (836) rağ-

(830) ELİÇİN, E. T. «Kemalist...»
(831) PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»
(832) ELİÇİN, E. T. «Kemalist...»
(833) MORGENTHAU, H. «Memoires...»
(834) ÇAVDAR, T. «Türkiye'nin Geri...»
(835) MANDELSTAM, A. «Le Sort...»
(836) MORGENTHAU H. «Memoires...»

men, Osmanlı Hükümeti, kısmen de, Bordeaux'dan Alman ordularının durumu hakkında haberler yazan Osmanlı büyükelçisinin verdiği tavsiyeler (837) sayesinde, olayların o günkü akışını kavrar ve sadrazam Sait Halim Paşa bu işten yakayı sıyırmanın yollarını arar. Sait Halim Paşa son bir kaçamak olarak, devlet hazinesinin tamtakır olduğunu bahane eder. Almanlar derhal, 100 milyon franklık bir istikraz vaadinde bulunurlar. Şu şartla ki, bunun ilk elli milyonunun teslimi Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi için bir işaret sayılacaktır. Sadrazam Sait Halim Paşa bu para geldiğinde bile, Rusya'nın Varşova'da kazandığı başarılar ve Almanların Yser'de uğradığı yenilgilerden ötürü, hâlâ tereddüt içindedir. Bu yüzden son durumu tartışmak üzere, Berlin'e yeni bir heyet gönderir (838). Bu arada amiral Souchon 28 Ekim günü Karadeniz kıyılarındaki dört Rus limanını bombardımana tutar (839). Rusya 4 Kasım, İngiltere ile Fransa ise 5 Kasım günü Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân eder.

Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekişmesinin tam bir yüzyıl boyunca uzayıp gitmesi kısmen Avrupa'daki emperyalist devletler arasındaki çatışmalar; kısmen de ülkenin yönetici sınıfı içinde ulusal bir bilinçlenmenin yokluğu yüzündendir. İkinci olgu, belli ki birinci olgunun veya genel olarak emperyalist sömürünün dolaylı bir sonucudur ve her zaman meselenin asıl temelini teşkil eder. Bu bilinçlenme 1908 yılındaki başarısız ulusal devrimle başlayacak ve iç çelişkilerden çok, dış dünyayla olan temaslar yoluyla hızlanacaktır.

İKİNCİ CİLDİN SONU

---

(837) YALMAN, A. E. «Turkey in the...»
(838) PINGAUD, A. «Histoire diplomatique...»
(839) ANDERSON, M .S. «The Eastern Question...»

EKLER

Türk tarihinin dönüm noktalarını belgeleyen 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarının bazı bölümleri çeşitli tarih kitaplarında yer almaktadır. Ancak bu kitaplarda tamamı bulunmayan bu tarihî belgeleri günümüzde bulmanın güçlüğünü göz önünde tutarak tam metin halinde sunuyoruz.

GÖZLEM YAYINLARI

وقايع
نمرة ١٨٧
في ن ١٥٠
١٢٥٥ سنة

امور داخليه

بيان وتفصيلدن مستغنى اولديغى اوزره ذات شوكتمآب حضرت شاهانه نك بالفيض والمنه وقوعلان جلوس شرف مأنوس ملوكانه لرى روز فيروز وسرت افدوز نصيرو افكار محاسن آثار جلادتنهاديلرى مجرد تأييد دين ودولت ايد قرين وتنفيذ احكام مبنيهٔ شرع متين قضايای خيريت احتوانه معطوف وهمت معالى منعطف شهريارلرى عون وعنايت حضرت حبر الناصرين واعداد وحمايت جناب سيد المرسلين اليه سلطنت سنيه لرينك حالا واستقبالا استحصال سعادت مآل وملك وملتك استكمال آسايش واستراحت بالى امر اهم جهان بسنده نه مصروف اولديغه له الحمد والمنه حرير رزم وبيكاه مسعدت آثار شاهانه لرنده تسهيلات حسنه دانيه بارورهر وادلرده تأييدات ربانيه كون وكون جلوه نما ومسرا ولدقجه اولدرق از حمه يوضعه يد آصفه منتظيات حبره ووضع وتأسيس قوانين شرعيه اليه اولديغه موهبتبخش صنوح وصدور پيور يلان خط شريف شوكت الف پاشلرنه لرى سراى والاى ملوكانه لرى داخلنده كائن كلخانه نام محل فرحفزادده ترتيب الاى ودبدبان اليه لدى القرائه مضامين جليله سى هركسه اعلان وتفهيم وصورى ورقهٔ مخصوصه طبعيله اهالى وكنهٔ دار السلطنة السنيه يه بيان ونشر اولمق واثبوراطف عميم واحسان شفقت وسيع جناب جهاندارينك مالجمله ممالك محروسهٔ شاهانه يه وحتى لشرفيه قلوب عباد لك تعريفى ارادهٔ سنيهٔ حضرت شهريارى اقتضاى مالبندن بولنه رق ذكر حصوصده اجرا قلنان تعليف اصول محاسن شعولنك وحتى لفظنا بلفظ علاوه وتحريريله كافهٔ ولات ومتصرفيلر وحكام وأمورين واهالى ورعايای ممالك بشمه بشمه اوامر شريفه تصديرو بالاكرى خط همايون عنايتقرهون حضرت شاهانه اليه تكرار بالتوضيح ارسال وتسيير وبرقطعه سورق وحتى تيقا وتبركا يوم محله طبع وتسهيل قلمنمدر همان جانب دستان نزهت فزانه من التنزل والتفضاء اسم اعظمى وحبب اكرى حرمتله هروقالى وشوكت حضرت ملوكانه يى بعجد وبى پايان وتنظيمات مؤسسهٔ محرره لرك منه تعالى كاملا وقريبا حسن ايجا واجراسيله زمان سعد اقتران شاهانه لرنده كافهٔ ممالك وبلادى سرتاسر معمور وآبادان بيوره آمين

ذكر اولنان اوامر عليه دن قونيه سرعسكرى عطوفتلو الحاج حلمى پاشا حضرتلرى طرفنه صادر اولان امر مبالكنك سانيه بالجمله احاد اولنان صورتدر

صورت خط همايون

اشواص مبالغه مده بغايت مطلوب ومقرم همايونم اولمغله حرف حرف تحريف اتفاده واجرا لرى عند گاهلرنده بغايت مطلوب ومقرم همايونم اولمغله موجبنجه عمل وحركت وحلاقتدن حذر وتجانب اولمق

* نصالخطار *

جمله يه معلوم اولديغى اوزره دولت عليه مزك بدايت ظهورندن واحكام جليله قرآنيه وفواحى شرعيه يه كما ينبغى رعايت اولديغندن سلطنت سنيه مزك قوت ومكنت وبالجمله تبعه سنك رفاه وعمورى رتبهٔ عاليه يه واصل اولمكين بوزالمى سهوارد كه ضوائل متعاقبه واسباب متنوعه يه مبنى نه شرع شريفه وقوانين مبنيه يه اخلاد اولمامق اقتضاسيله اولمكى قوت وعمورينه بالعكس ضعف وفتور، عدل اولش وعالمكه قوانين شرعيه تحكمنده اداره اولنايان ممالكك پايدار اولديغنه جهى وشهادتدن بولنمش اولوب حلوس همايونلرى روز فيروز ونديم وافكار خيريت آثار ملوكانه مزدن مجرد اعمار ممالك وانما ورفيه اهالى وفقرا قصه سنه منحصر ومعالك دولت عليه مزك موقع جغرافيه سنه واراضى مثبته منه وخلقك قابليت واستعداد لريله نظرا اسباب لازمه منه ثابت اولديغى حالده بش اون سنه طرفنده توقيفه نعالى صورمطلوبه حاصل اولديغى ظاهر اولمغله عون وعنايت حضرت بارى يه اعتماد واعداد وحمايت جناب پيغمبرى يه توسل واستناد يله بوندن يويله دولت عليه وممالك محروسه مزك حسن اداره سى متحمله ، بعض قوانين جديده وضع ونأ سيسى لازم ومهم كورينمكله اشبو قوانين مقتضيه لك مواد اساسيه سى دنى امنيت جان وتحصيل عرض وناموس ومال وتعيين وبركوعا كرمقتضيه لك صورت جلب ومدن استحصالى قصديلدن عبارت اولوب شوقه كه دنياده بيانه دن وعرض وناموسدن اعز برشى اولمديغندن برادم نامرى تهلكه كورديكه خلقت ذاتيه وجبلت فطريه يه مستنده خيانته ميل اولسه يله محافظهٔ جان وناموسجون الته بعض صور تله تشبث ايده جكى ويوردى دولت وممالكته مضر اولمكله يكديگى مسلم اولديغى مثلوجه العكس جان وناموسدن امنيت اولديغى حالده دنى صدق واستقامتدن ايريله مه جهتى وابتنى وكورى همان دولت وملته حسن خدمتدن عبارت اولمه حتى دنى بديهى وظاهر در وانمنيتسالى قضيه سنك فقدانى حالده ايسه هركس نه دولت ونه ملته امت ميوب ونه اعمار ملكه بقه ميوب دائما اندنيه واضطرابدن خالى اولمه مديغى مثلو حكمى تقديرنه يعنى اموال واملاكندن امنيت كامله سى اولديغى حالده دنى همان كندو ايتيله وتوسيع دائرهٔ تعيشه اوغراشوب وكندوسنه كون كوره دولت وملت غيرتى ووطن تحيى اترتوب اكا كوره حسن حركته جالبيت جنى شيه دن ازاده در ونعيين وبركوماده سى دنى جونكه بردولت محافظه سنه كليجون الته عسكر ولشكره وسائر مصارف مقتضيه يه محتاج اولمه رق يوايسه ايجابيله اداره اولنه جنه واجبه دنى ايسه كى وبركوسيله حاصل اولمه جنه بوك دنى برحسن صورتله بالطبع اهم اولوب اكرچه مقدماوده واردات ظن اولنش اولان يدواحد يله صدن له الحمد ممالك محروسه مراهاليسى بوندن اويله قورتلش ايسه ده امت تحريريه دن اولوب هيچ بر وقته ثمره سنى كورمك ميسان الزامات اصول مضره سى اليوم جارى اولمه رق يوايسه برممالكتك مصالح سياسيه واصو ل عاليه سنى برادمك پدشاخيارينه و بلكه هيچ بيرشهرينه تسليم دمك اولمرق اولدنى اكر بالفرض يوايسه ادم دكل ايسه همان كندو وجيفارينه ماقوب جميع حركات وسكنا تى غدير وظلمدن عبارت اولمله بعدازين اهالى ممالكدن هرفردك املاك وقطعتله كوره بروكوى مناسب تعيين اولنه رق كيمسه دن زياده سنى الته مامسى وبولت عليه مزك

Tanzimat Fermanı'nın devletin resmî gazetesi olan Takvîmi Vekayi'de ilânı

EK I
1839 TARİHLİ TANZİMAT FERMANI
(GÜLHANE HATT-I HÜMAYUN'U)

SURET-İ HATT-I HÜMAYUN

BA'DEL - HİTÂB

İşbu emr-i âlişânımda muharrer olan bilcümle mevad-ı hayriyenin harf be harf infaz ve icrası ind-i şahanemde begayet matlup ve mültezim-i hümayunum olmakla mücibince âmel ve hareket ve hilâfından hazer ve mücanebet oluna cümleye malûm olduğu üzere Devlet-i aliyyemizin bidayet-i zuhurundan beri ahkâm-ı celîle-i kur'anîye ve kavanin-i şer'iyyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve mekinet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyeti rütbe-i gayete, vasıl olmuşken yüzelli sene vardır ki gavail-i müteakibe ve esbab-ı mütenevviaya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavanin-i münîfeye inkiyat ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilâkis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kavanin-i şer'iyye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamıyacağı vazıhhatan bulunmuş olup cülûs-ı

hümâyunumuz rûz-ı fîruzundanberi efkâr-ı hayriyet âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerret imar-ı memalik ve inha ve terfih-i ahali ve fukara kaziyye-i nafiasına münhasır ve memalik-i devlet-i aliyyemizin mevki-i coğrafîsine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbab-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bitevfıkh-i teâlâ suver-i matlûba hasıl olacağı zâhir olmağla avn-ü inayet-i hazret-i bârîye itimat ve imdad-ı ruhaniyyet-i cenab-ı peygamberiye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devlet-i aliyye ve memalik-i mahrusamızın hüsn-i idaresi zımnında bazı kavanin-i cedide vaz ve tesisi lâzım ve mühim görünerek işbu kavanin-i muktezi-yenin mevadd-ı esasiyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal ve tayin-i vergi ve asâkir-i muktezi-yenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı kaziyelerinden ibaret olup şöyle ki dünyada candan ve ırz-u namustan eazz birşey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiye ve cibilliyet-i fıtriyesinde hıyanete meyil olmasa bile muhafaza-i can ve namusu için elbette bazı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillû bilâkis can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdk-u istikametinden ayrılamıyacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı dahi bedihî ve zahirdir ve emniyet-i mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayıp ve ne imar-ı mülke bakmayıp daima endişe ve ıztıraptan hâli olamadığı misullû aksi takdirinde yani emval-ü emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi hemen kendi işi ile ve tevsi-i daire-i taayyüşiyle uğraşıp ve kendisinde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden âzadedir ve tayin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-i memaliki için elbette asker ve leşkere vesair masarif-i muktaziyeye

muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hasıl olacağına binaen bunun dahi bir hüsn-i suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yed-i vâhit beliyyesinden lehülhamd memalik-i mahrusamız ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizamat-ı usûl-i muzırrası elyevm cari olarak bu ise bir memleketin mesalih-i siyasiye ve umur-u maliyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr-ü kahrına teslim demek olarak ol da hi eğer dânâ bir iyice adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi harekât-u sekenatı gadr ve zulümden ibaret olmasiyle ba'd-ezin ahâli-i memalikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasip tayin olunarak kimseden ziyade bir şey alınamaması ve Devlet-i aliyyemizin berren ve bahren masarif-i askeriye vesairesi dahi kavanin-i icabiye ile tahdit ve tebyîn olunup ona göre icra olunması lâzimedendir. Ve asker maddesi dahi berbinval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farize-i zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin aded-i nüfus-ı mevcudesine bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfiasının ihlâlini mucip olduğu misullû askerliğe gelenlerin ilânihâyet-il-ömür istihdamları dahi futuru ve kat-ı tenâsülü müstelzim olmakta olmasiyle her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferat-ı askeriye için bazı usûl-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımnında dahi bir tarik-i münavebe vaz ve tesis olunması icab-ı haldendir.

Velhasıl bu kavanin-i nizamiye hasıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve mamuriyet ve asâyiş ve istirahat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevadd-ı meşruhadan iba-

ret olduğundan fîmabad eshâb-ı cünhanın dâvaları kavanin-i şer'iye iktizasınca alenen berveçh-i tetkik görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hafî ve celî idam ve tesmim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku bulmamak ve herkes emval ve emlâkine kemâl-i serbestiyetle malik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak ve faraza birinin töhmet ve kabahati vukuunda onun veresesi ol töhmet ve kabahatten beriyy-üzzimme olacaklarından onun malını müsadere ile veresesi hukuk-ı irsiyyelerinden mahrum kalınmamak ve tebaay-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i saire bu müsaadât-ı şâhânemize bilâistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şeri iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâm-ül Adliye âzâsı daha lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve rical-i devlet-i aliyyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mütaleatını hiç çekin meyip serbestçe söyliyerek işbu emniyet-i can ve mal ve tayin-i vergi hususlarına dair kavanin-i muktaziye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı askeriye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrasında söyleşilip herbir kanun karargir oldukça ila maaşallah taalâ düstur-ül amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümâyunumuz ile tastik ve teşvik olunmak için taraf-ı hümâyunumuza arzolunması ve işbu kavanin-i şer'iyye mücerret din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için vaz olunacak olduğundan canib-i hümâyunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd-ü misak olunup Hırka-i Şerife odasında cemi ülema ve vükelâ hazır oldukları halde kasemi billah dahi olunarak ulema ve vükelâ dahi tahlif olunacağından ona gö-

re ülema ve vüzeradan velhasıl her kim olur ise olsun kavanin-i şer'iyyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-i sabitelerine göre tedibat-ı lâyikalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmıyarak icrası zımnında mahsusen ceza kanunnâmesi dahi tanzim ettirilmesi ve cümle memurenin elhaletülhazihi miktar-ı vâfi maaşları alarak şayet henüz olmıyanları var ise onlar dahi bir tanzim olunacağından şer'an menfur olup harabiyet-i mülkün sebeb-i âzamı olan rüşvet madde-i kerihasının fîmabâd adem-i vukuu maddesinin dahi bir kanun-ı kavi ile tekidine bakılması.

Ve keyfiyât-ı meşruha usûl-i atîkayı bütün bütün tagyir ve tecdîd demek olacağından işbu irade-i şâhanemiz Dersaadet ve bilcümle memalik-i mahrusamız ahalisine ilân ve işâa olunacağı misillu düvel-i mütehabbe dahi bu usûlün inşaallah-ı Taalâ ilelebed bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle düvelül mütehabbe süferasına dahi resmen bildirilmesi hususlarına.

Bu defa irade-i hayriyet ifade-i mülukânem taalukiyle ol bâbda muadelet-i efsai sunuh ve sudur olan hatt-ı hümayun meymenet-i makrun-ı şahaneme geçen şehr-ü şaban-ı şerifin 26. pazar günü saray-ı hümayunumda vaki Gülhane meydanında cümle ulema ve vükelâ ve vüzera ve rical ve büyük ve küçük kâffe-i ketebe ve hademe-i devlet-i aliyyem ile sufera-i mümaileyhi davet ve İstanbul'da bulunan mecmu hademe-i şeriat ve meşaik-i tarikat ve hatipler ve imamlar ve rum ve ermeni ve katolik patrikleri ve hahambaşı ve her bir esnafın kethüdaları celp birle cemiyet ettirüb meydan-ı mezkûrda tertib olunan Divan-ı hümayunumda ben dahi binnefs hazır olduğum halde cümle muvacehesinde alenen okutup din ve devlet ve mülk ve milletim hakkında derkâr olan niyet-i hayriye-yi padişahanemi herkese ilân ve işâa ve

mucibince amel ve hareket olunmasını bilfiil sadrazam sütude şiyem ve vekil-i mutlak kaviyül himeme tavsiye ve tenbih ile hilâfında bulunacaklarına lânet eyledim. Ve badehu muktezayi ahdü misâk-ı hümayunum üzere Hırka-i Şerife odasına gidip kibar-ı ulema ve havas-ı vükelâ ve vüzera-i saltanat-ı seniyem hazır olduğu halde Hatt-ı hümayunumda münderiç olan kavanin-i şeriyenin harf ve harf icrasına. Ve mevad-ı esasiyenin fürüatına dair ekseriyet-i ara ile karar verilen şeylere müsaade eyliyeceğime ve hafi ve celi haricen ve dahilen taraf-ı hümayunuma ilkâ olunan şeyleri kavanin-i müesseseye tevfik ve tatbik etmedikçe kimsenin lehine ve aleyhine bir hüküm ve ferman etmiyeceğime ve vaz olunmuş ve olunacak kavaninin tağyirini tecviz buyurmıyacağıma vallahi deyüb kasem-i billah olunduğu misüllü anlara dahi bu husus üzerine yani zat-ı şevket-i semat-ı şahaneme ve mülk ve devletime ve millete kemal-i sıtk ve istikamet ile hizmet edeceklerine ve hiçbir halde kavanin-i müessşeseye muhalif hareket etmeyeceklerine ve işbu kavanin-i şahaneme muhalif hareket edenler olur ise hiç hatır ve gönüle ve meratibe bakmıyarak cümlesi davacılık edeceklerine velhasıl kalen ve kalemen ve kalben ve kâliben ve fiilen ve halen ve istikbalen mazallah-ı taala bir gûna hıyanet-i irtikâb etmeyeceklerine vallahi diye yemin verdirdim. Ve buyurdum ki bugünkü günden sonra yukarda zikrolunduğu veçhile herkes yani gerek müslim ve gerek reaya olsun tebayı devlet-i aliyyemden olan cemî nâs can ve malına ve ırz ve namusuna kemali serbestiyet üzere malik ve mutasarrıf olup çünkü bir adamı şer'an ve kanunen davası alenen görülüp hüküm olunmadıkça taraf-ı şahanemden kimse hakkında birşey yapılamıyacağından vüzeradan ta çobana kadar sair nâsdan dahi kimse kimsenin bigayri hakkın fuzulî can ve malına ve ırz ve namusuna sakınıp el uzatmasın. Ve meselâ bir kimsenin her

ne türlü olur ise olsun bir davacısı veyahut az ve çok bir kabahatı zuhur eyledikte ol kimse doğru huzur-u şer'-i şerife götürülüp davası her ne ise mukteza-i şer'-i şerif üzere açıktan açığa gayet dikkatli görülerek hakkı hak olunsun ve kabahatli olanların kabahatlarına göre hakkında nasıl hükm-ü şer'-i olunursa öylece te'dip ve tekdir kılınarak andan ziyade birşey yapılmasın. Ve şer'an katil veya başka türlü suretle cezası görülmek lâzım gelirse dahi Dersaadette inha ve ilân olunmadıkça ve bu taraf dahi ol emirde şer'-i şerif ve kanun-ı münife tatbik ve gereği gibi istiknâh ve tetkik birle badehu vaki olacak hükmü kavi üzerine taraf-ı eşref-ü şahanemden izin ve ruhsat-ı mülûkanem sadır oldukça ol makule büyük kabahatlerin hakkında bile gizli ve aşikâr katli ve idam muamelesi tecviz olunmasın. Ve buna cesaret eden kimse her ne kadar büyük rütbede olur ise olsun başkası hakkında ettiği muamele kendi hakkında dahi öylece icra olunacağı Velhasıl huzur-u şer'de ve kanuna dair maddelerde büyük ve küçük cümle beraber tutulacağı bilinsin. Ve bir adam şer'-i ve kanun iktizasınca katlolunduğu halde öyle olan kimselerin yalnız kendisi kabahatlı olup varisleri ol kabahatden hissedar olmamalariyle anların malı miriden zaptolunmak veyahut varislerini bir gûna cevr ve eziyet kılmak kat'â caiz ve lâyık olamadığı, ecelden vereseleri hukuk-u irsiyelerinden zerre kadar mahrum olmasın. Ve eğerçi bundan böyle zulüm dedikleri şey bütün bütün kaldırılarak vergi maddesi güzel ve kavi nizama bağlanacak ise de bu husus evvel emirde her yerin hal ve keyfiyeti aranılıp ve taranılmağa ve bu dahi biraz vakte muhtaç olduğu misüllü memleketlerden asker almak hususu dahi başlıca şey olup hasılı bunların herbiri keyfiyeti etrafıyla düşünülüp ve yolu ve kolayı bulunup karar verildikte öyle çarçabuk icra olunamıyacağından vergi hususu Meclis-i Ahkâm-ı Adliyemde ve asker usu-

lü Dar-ı Şurayı Seraskeride hemen bir taraftan söyleşilmekte olmakla iktiza eden nizamat-ı haseneleri karar bulup taraf-ı şahanemden dahi katiyen tensip ve irade olunarak ol bapda memalik-i mahrusa-i şahaneme başka başka fermanlar gönderilinceye kadar yine evvelki gibi cari ve baki olacaktır. Ana binaen bu aralık işbu vergi maddesinden dolayı memleketlerin saliyâne ve teklif ve âdetince hiç bir taraftan dokunulmayıp gerek buna ve gerek asker hususuna biminnihi taala ilerde nasıl nizam verilirse öylece cari olunmak üzere şimdilik yine evvelki gibi icra olunsun. Fakat bunda dahi evvelki gibi zulüm ve taaddi olunmayarak fıkara ve reaya gayet himayet ve siyanet olunup hiç kimse incidilmesin. İşte bu iki maddeden maada yukarda beyan olunan sair şeylerin şimdiden icralarına her mahalde ziyadesiyle dikkat ve ihtimam olunmak için Anadolu ve Rumelide bulunan bilcümle eyaletlere vesair lâzım gelen mahallere işbu ferman-ı alişânnım gibi başka başka fermanlar gönderilmiş olmakla sen ki müşir-i müşarülileyhsin, sana dahi balâsı hatt-ı hümayun-u şevket makrun-u şahanemle müzeyyen mahsusâ işbu emr-i âlişanem ıstar ve (tuğra-yi garra) ile tesyâr olunmuştur.

İmdi vüsulünde sen dahi işbu ferman-ı âlişanımı iptida kürsü-i eyalet olan Konya kasaba ve kurasında bulunan mecmu meşayih ve ulema ve vücuh-ı ve sair efradı ohaliyi bir büyük meydana toplayıp cümlesi hazır oldukları halde tertib-i divan ederek merasim-i tazim ve istikbali yerine getirerek alenen feth ve kıraat ve mazmun-i münifi herkese telkin ve itaat ettirdikten sonra eyalet-i merkûme dahilinde bulunan sancakların havi oldukları sair kaza ve kasabalara dahi birer birer gönderüp büyük ve küçük umum ahali ve reayaya güzelce anlatılarak cümlesinden taraf-ı eşref-i padişahanem için hayır dualar aldırmaya ihtimam ve dikkat eyleyesin. Kaldı ki işbu emr-i ira-

de-i şahanem-i mukdimleri gibi yani akib-i cülusu hümayunumda olduğu vechile türlü manalar vererek ve cümleden evvel faraza derun-i hatt-ı hümayun-ı mülûkânemde yazılmış olan vergi hususunu işte artık padişahımız teklif ve saliyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyüp yanlış anlayıp da bir gûna dedikodu etmek ve ihsan-ı hümayunum olan emniyet-i can ve mal ve namus keyfiyetlerinden dolayı küçük büyüğe ve büyükten ta en ednaya kadar alelumum zabitan ve sair memurlara zerre kadar itaatsızlık eylemek misüllü uygunsuzluklar vuku bulacak olur ise cesaret eden ve ruhsat verenlerin tedip ve terbiyesine bakılacağından buralarını dahi peşinen herkesin kulağına koyup şu irade-i seniyemden hulasa-i murad ve meram-u hümayunum ancak din ve devlet ve mülk ve milletimin ihya ve mâmuriyetine bais ve badi olacak asayiş-i hal-i ahali ve fukara maddesinin istihsali zımmında lâzım gelen hayırlı ve menfaatli usullere yapışılmak demek olduğunu ve evvel emirde asıl halkın rahatsızlığına sebep olan vergi maddesinin yolsuzluğu belâsını defedip ve hafifleterek bir hüsn-i suret verileceği iyice anlatıp herkesi yanlışlık muhatarasından muhafaza ve vükâyeye tekayyüd ile zürtma hilaf-ı emir ve rıza vâz ve hareketi tecviz ve begayet ihtiraz üzere olasın ve siz ki kuzât ve nevvâb vesair mumaileyhim siz mefhum-u emr ve irade-i merhamet ifade-i şahanem gereği gibi malumunuz oldukta mucip ve muktezası üzere amel ve hareket birle cümle hakkında bu vechile erzan kılınan merhamet ve madelet-i seniyemin şükür ve kadrini bilerek gece ve gündüz devam-ı ömür-ü Devlet-i şâhâne ve muvaffakiyet pâdişâhânem duvâvat-ı hayriyesine iştigal ve muvazayet ve büyük ve küçük herkes ırz ve edebiyle mukayyet olup ve herhalde bais-i selâmet ve necâtdârın olan cadde-i şeriat-ı mutaharadan zerre miktarı ayrılmayıp cümleden matlub-u şa-

hanem olan fariza-i sıtk ve istikameti gönül birliğiyle icraya say ve gayret eyliyesiz şöyle bilesiz alamet-i şerife itimat kılasız. Hemen Rabbimiz Taalâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanin-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allah-ı Taalâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felâh bulmasınlar âmin.

Fî 26 Şaban, Sene: 1255, Yevm. Pazar, 3 Kasım 1839

EK II
1856 TARİHLİ ISLAHAT FERMANI

ISLAHAT FERMAN-I HÜMÂYUNU SURETİDİR

Düstur-u Ekrem ve muazzam müşir-i ekham ve muhterem nizam-ül âlem nâzım-ı menâzım-ül ümem müdir-i umûr-ül cumhur bilfikrül sâkıp mütemmim-i mehâm-ül enâm bireyyüs sâib mümhed-i bünyânül devle vel ikbal meşid-i erkân-ül saadetü vel celâl mürettib-i merâtibül hilafetül kübrâ mükmil-i namus ül saltanat ül uzma-i el mahfuf besünuf-ı avâtıf ül melik ül alâ bil fiil sadrazam sütude şiyem ve vekil-i mutlak havi ül ümem olup mecidiye nişan-ı hümayunumun birinci rütbesini ve nişan-ı imtiyaz-ı devlet-i aliyyemi haiz ve hamil olan vezir-i maali semirim Mahmud Emin Âli Paşa edâmallahi taala iclalehu ve zâifi bil teyid ihtidasa ve ikbale tevki-i refic-i hümayunum vasıl olucak.

Malûm ola ki yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedia-i cenab-ı bârî olan kâffe-i sunuf-ı tebea-i şâhânemin her cihetle temamî husul-i saadeti-hâli akdem-i efkâr-ı hay-

riyet disar-ı pâdişâhanem olarak cülûs-ı meymenet menus-ı hümâyunum günündenberi ve bu babda zuhura gelen himem-i mahsusa-i şâhânemin hamdolsun pek çok semere-i nâfiası meşhut olup mülk-ü milletimizin mamuriyet ve serveti anbean tezayüt etmekte ise de Devlet-i aliyyemizin şanına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkın haiz olduğu mevki-i âlî ve mühimme lâyık olan halin kemale isali için şimdiye kadar vaz ve tesisine muvaffak olduğum Nizamat-ı cedide-i hayriyenin ez ser-i nev tekit ve tevsii matlub-ı madelet mashub-ı pâdişâhanem olduğu halde umum tebea-i şâhânemizin mesaiy-i cemile-i hamiyetkâraneleri ve müttefik-i hass-ı bahir-ül-ihlâsımız olan düvel-i mufahhamanın himmet ü muavanet-i hayr hâhaneleri eseri olmak üzere Devlet-i aliyyemizin bu kerre binayetillahi tealâ haricen hukuk-ı seniyyesi bir kat daha tekit edilmesi ve bu cihetle şu asır devlet-i aliyyemiz için bir zaman-ı hayriyyet iktiranın mebde-i olacağından dahilen dahi saltanat-ı seniyyemizin tezyid-i kuvvet ve meknetini ve revabıt-ı kalbiyye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı madelet eser-i müşfikanemde müsavı bulunan kâffe-i sunuf-ı tebea-i şâhânemin her yüzden husul-i temamî-i saadet-i hal ve memalik-i şâhânemizin mamuriyetini müstelzim olacak esbab-ı vesailin anbean ilerlemesi murad-ı merhamet itiyad-ı mülûkânem iktizasından bulunduğuna binaen hususat-ı âtiyet-üz-zikrin icrasına irade-i madelet ifade-i pâdişâhanem şerefsadır olmuştur.

Şöyle ki: Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümâyunum ile ve Tanzimat-ı Hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebea-i şâhânem hakkında bilâistisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i pâdişâhanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kere dahi tekid ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması vezir-i cenah-ı atıfet-i seniyye-i pâdişâha-

nemde olarak memalik-i mahrusa-i şâhânemde bulunan Hıristiyan vesair tebea-i gayri müslime cemaatlerine ecdad-ı azamım taraflarından verilmiş ve senin-i ahirede ita ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ı ruhaniye bu kere dahi tekrir ve ibka kılınıp fakat Hıristiyan ve tebea-i gayr-i müslim-ei sairenin her bir cemaati bir mehl-i muayyen içinde imtiyazat ve muafiyat-ı hazıralarının rüyet ve muayenesine ibtidar ile olbabda vaktin ve sair asâr-ı medeniyet ve malûmat-ı müktesebenin icap ettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şâhânem ile ve Bâb-ı âlimizin nezareti tahtında olarak mahsusan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzakere canib-i Bab-ı âlîmize ârz ve ifade eylemeğe mecbur olarak cennetmekân Ebülfeth Sultan Mehmet Han-ı sanî hazretleri ve gerek ahlâf-ı izamları taraflarından patrikler ile Hıristiyan piskoposlarına ita buyrulmuş olan ruhsat ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârâne-i pâdişâhanemden nâşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevki-i cedid ile tevfik olunup ve patriklerin elhaletü hazihi cari olan usul-i intihabiyeleri ıslah olunduktan sonra patriklik berat-ı âlîsinin ahkâmına tatbîken kayd-ı hayat ile nasb ve tayin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra ve Bâb-ı âlîmizle cemaat-ı muhtelifenin rüesay-ı ruhaniyesi beyninde karargir olacak bir surete tatbikan patrik ve metrepolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usul-i tahlifiyenin ifâ kılınması ve her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten menolunarak yerine patriklere ve cemaatbaşılarına varidat-ı muayyene tahsis ve ruhban-ı sairenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakkaniyet maaşlar tayin olunup, fakat Hıristiyan rahiplerinin emval-i menkule ve gayr-i menkulelerine bir gûna sekte iras olunmıyarak Hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime cemaatle-

rinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehap âzadan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması ve ehalisi cümleten bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icray-ı âyine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillü sair mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevani ika olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım geldikte patrik veya rüesay-ı milletin tasvibi halinde bunların resm ve suret-i inşası bir kere cânib-i Bâb-ı âlîmize arzolunmak iktiza edeceğinden ya suver-i mârûza kabul ile müteallik olacak irade-i seniyye-i mülûkânem mucibince iktizası icra veya bir müddet-i muayyene zarfında olbabda olan itirazat beyan olunup bir mezhebin cemaati yalnız olarak sairiyle karışık olmıyarak bir mahalde bulunur ise o yerde ayine müteallik hususatı zahiren ve alenen icrada bir türlü kuyûda düçar olmayıp ahalisi edyan-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bast ü beyan olunan usule ittibaen kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve müceddeden inşa olunması iktiza eyliyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzimeyi patrikler veyahut cemaat metrepolitleri cânib-i Bâb-ı âlîmizden istida edüp Devlet-i aliyyemizce bunda bir gûna mevani-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzan kılınması ve bu makule işlerde hükümet tarafından vuku bulacak muamelat külliyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemal-i serbestî ile icra olunmasını temin için tedabir-i lâzime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezheb vel lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sünuf-ı tebaa-i saltanat-i seniyyemden bir sınıfın aher sınıftan aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat

ve elfaz ve temyizat muharrerat-ı divaniyyeden ilelebet mahv ü izale kılınması ve ahad-ı nas beyninde veyahut memurîn taraflarından dahi mucib-i şîn ve âr olacak veya namusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen menolunması ve çünkü memalik-i mahrusamda bulunan her din ve mezhebin âyini berveçh-i serbestî icra olunduğundan tebaa-i şâhânemden hiç bir kimesne bulunduğu dinin âyinini icradan menolunmaması ve bundan dolayı cevr-ü eza görmemesi ve tebdil-i din ve mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması ve saltanat-ı seniyyemizin memurîn ve hademesinin intihap ve nasbı tensip ve irade-i şâhâneme menut olarak teba-i Devlet-i aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyyul-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamat-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i aliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat-i maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup, fakat bu makule mekâtib-i umumiyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı, azası taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i islâm ile Hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime miyanesinde veyahut tebaa-i İseviyye vesair tebaa-i gayri müslimeden mezahib-i muhteliheye tâbi olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemi-i deavî muhtelit divanlara havale olunup istima-ı dâva için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler alenî olacağından müddeî ile müddeîaleyh muvacehe olunarak bunların ikame edecekleri şahitler tekarir-i vakıalarını daima

kendi âyin ve mezhepleri üzere icra edeceklerini birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı âdiyeye ait olan deavi dahi eyalet ve elviye muhtelit meclislerinde vali ve kadı-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen rüyet olunup işbu mehakim ve mecalisde muhakemat-ı vakıa alenî icra olunması ve Hıristiyan vesair tebaa-i gayri müslimden iki kimse beyninde hukuk-ı irsiyye gibi deavî-i mahsusa sahib-i dâva olanlar istedikleri halde patrik veya rüesa ve mecalis marifetiyle rüyet olunmak üzere havale kılınması ve mücazat ve ticaret kanunlariyle muhtelif divanlarda icra olunacak usul ve nizamat-ı mürafaat mümkün mertebe süratle ikmal olunarak ve zabt ü tedvin kılınarak memalik-i mahrusâ-i şâhânemde müstamel olan elsine-i muhtelifeye tercüme ile neşr-ü ilân olunması ve hukuk-ı insaniyyeyi hukuk-ı adalet ile tevfik etmek için mazanne-i su olanların veyahut tedibat-ı cüziyeye müstahak bulunanların haps ve tevkiflerine mahsus olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sairede usul-i hapsiyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslahına mübaşeret olunması ve herhalde hapishanelerde bile canib-i saltanat-ı seniyyemden vazı kılınan nizamat-ı inzibatiyeye muvafık olan muamelâttan maada hiçbir gûna mücazat-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kâffe-i muamele dahi kâmilen lâğv ve iptal kılınması ve bunun hilâfında vukubulacak harekât-ı şedîden men' ve zecrolunacağından maada bunun icrasını emreden memurîn ile bilfiil icra eyliyen kesanın dahi ceza kanunnamesi iktizasınca tekdir ve tedip olunması ve Dar-üs-saltanat-ı seniyyem ve eyalât ve bilâd ve kurada umur-ı zaptiyenin tanzimi maddesi âsude-i hal olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ü canlarının muhafazasına sahlhen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavatı tekâlifî sairenin müsavatını mucip olacağı misillû hukukça olan müsavat dahl vezaifçe olan müsavatı müstelzim olduğundan Hıristiyan

vesair tebaa-i gayr-i müslime dahi ehali-i islâm misillû hisse-i askeriye itası hakkında muahharan verilen karara inkıyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe itasiyle hizmet-i fi'liyeden muâf olmak usulünün icra olunması ve islâmdan maada tebaanın sunuf-ı askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamat-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümkine zarfında neşr-ü ilân kılınması ve eyalât ve elviye meclislerinde tebaa-i Müslime ve İseviyye vesaireden bulunan âzanın emr-i intihaplarını bir suret-i sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhurunu temin eylemek için işbu meclislerin sür'at-i tertip ve teşkilleri hakkında olan nizamâtın ıslahına teşebbüs ile Devlet-i aliyyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahîhen bilmek ve buna nezaret etmek esbab ve vesail-i müessirenin istihsalini mütalea eylemesi ve çünkü beyi ve furuht ve tasarruf-ı emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavanin, kafeyi tebaa-ı mülükânem hakkında müsavi olduğundan kavanin-i devlet-i aliyyeme ve nizamât-ı zabıta-i belediyeye ittiba ve imtisal eylemek ve asıl yerli ehalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiye beyninde yapılacak suvef-i tanzimiyeden sonra ecnebiyeye dahi tasarruf-ı emlâk müsaadesinin ita olunması ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemin kâffesi üzerine tarholunacak vergi ve tekâlif sınıf ve mezheplerine bakılmıyarak bir surette ahzolunmakta idiğünden işbu tekâlifin ve alelhusus âşarın ahz-ü istifasında vukubulmakta su-i istimalâtın ıslahı tedabir-i seriası mütalea ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahz-i vergi etmek usulünün peyderpey icrası kabil oldukça varidat-ı devlet-i aliyyemin ilzâm olunması usulünün yerine bu suret ittihaz kılınıp usul-i haliye cari oldukça memurin-i Devlet-i aliyyem ile mecalis âzalarının müzayedeleri alenen icra olunacak olan iltizamattan birini deruhte ettirmeleri veya bir gûna hisse almaları mücâzat-ı şedide ile men kılınması ve tekâ-

lif-i mahalliye dahi mehma emken mahsulâta halel vermiyecek ve ticaret-i dahiliyeye mani olmıyacak surette vaz ve tayin olunması ve umur-ı nâfia için tayin ve tahsis olunacak meblağ-i münasibeye berren ve bahren inşa ve ihdas olunacak turuk-ı mesalikten istifade edecek olan eyalât ve sancaklarda vaz ve tesis kılınacak vergiy-i mahsuslar dahi ilâve edilmesi ve saltanat-ı seniyyemin beher sene için varidat ve masarifat defterinin tanzim ve iradesi hakkında muahharen bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun temami-i icra-ı ahkâmına itina olunması ve her bir memurîne tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rüesasiyle taraf-ı eşref-i şâhânemden tayin olunacak birer memurları, tebaa-i saltanat-ı seniyyemin umumuna ait ve raci olan maddelerin müzakeratında Meclis-i vâlâda bulunmak üzere makam-ı celil-i vekâlet-i mutlakamdan mahsusen celbolunup ve işbu memurlar birer sene için tayin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclis-i vâlânın âzası gerek âdi ve gerek fevkalâde vuku bulan içtimalarında rey ve mütalealarını doğruca beyan ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve ifsad ve irtikâp ve itisafa dair olan kavaninin ahkâmı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usul-i meşruasına tevkifen icra olunması ve Devlet-i aliyyemin tashih-i usul-i sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillü şeyler yapılıp memalik-i mahrusa-i şâhânemin menba-i servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle ve mahsulât-ı memalik-i şâhânemin nakli için icap eden tarik ve cedavilin küşadiyle ve emr-i ziraat ve ticaretin tevsiine hâil alan esbabın men'iyle teshilât-ı sahîhanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbabının biletraf mütaleasiyle

peyderpey mevki-i icraya konulması maddelerinden ibaret olmakla siz ki sadr-ı âzam-ı sütude şiyem-i muşarünileyh-siz işbu ferman-ı celil-ül-unvân-ı mülûkânemi usulü üzere gerek Dersaadetimde, gerek memalik-i şâhânemin her bir tarafında ilân ve işaatle hususat-ı meşruhanın balâda beyan olunduğu veçhile icray-i iktizalarına ve bundan böyle ahkâm-ı celilesinin daima ve müstemirren mer'iyy-ul-icra tutulması esbab-ı lâzime ve vesail-i kaviyyesinin istihsal ve istikmali hususuna bezl-i cell-i himmet eyliyesiz; şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme itaat kılasız, tahrîren fî evail-i şehr-i cemaziy-el-âhir sene isna ve seb'ine ve mieteyn ve elf.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

AİNSWORTH W. F. «Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia 1839-40» *(1839-1840 Yıllarında Küçük Asya, Mezopotamya, Kalde ve Ermenistan'da Gezi ve Araştırmalar)* II Cilt, London 1842.

«Almanach de l'Empire Ottoman pour l'année 1849 avec une statistique politique et réligieuse du gouvernement, de la population etc.» *(1849 Yılı, İdarenin Siyasal ve Dinî, Nüfus v.s. İstatistiklerini Kapsayan Osmanlı İmparatorluğu Almanağı.)* İstanbul 1849.

AKTAN R. «Agricultural policy of Turkey» *(Türkiye'nin. Tarım siyaseti)* Bkz. ISSAWI. C. «The economic history...»

ANDERSON M. S. «The Eastern Question 1774-1923» *(Şark Meselesi 1774-1923)* New York 1966.

ANUTCHİN D. «V. A. Tcherkaskiy i Grajdanskoe upravlenie v Bolgarii 1877-78 g. g.» *(Prens Çerkaski'nin Yardımcılarından Birinin 1877-78 Yılları Bulgaristan Anıları).*

ARFE G. «Italie. Les socialistes, l'Ethiopie et la Libye» *(Italya. Sosyalistler, Habeşistan ve Libya)* Bkz. HAUPT G. ve REBERIOUX F. «La deuxiéme Internationale...»

ARISTARCHI G. «Legislation ottomane ou recueil des lois, reglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman». *(Osmanlı Yasaları ya da Yasalar Derlemesi, Yönetmelikler, Düzenlemeler, Antlaşmalar, Kapitülasyonlar ve Osmanlı İmparatorluğunun Diğer Resmî Belgeleri)* İstanbul 1873.

ASKEW W. V. «Europe and Italy's acquisition of Libya 1911-12» *(1911-1912 Yıllarında Avrupa ve İtalya'nın Libya'daki Kazançları)* Durham North Carolina 1942.

AURIANT. «Un emir Afghan, adversaire de l'Angleterre en Orient; Djemal el Dine, tenebreux agitateur» *(Doğu'da İngiltere'ye Hasım Bir Afgan Emiri; Meşum Eylemci Cemaleddin)* «Mercure de France» 1938.

AUSTIN C. E. «Underdevelopped ressources of Turkey in Asia» *(Asya'daki Türkiye'nin Azgelişmiş Kaynakları)* London 1878.

AVCIOĞLU D. «Türkiye'nin Düzeni» İstanbul 1968.

AVCIOĞLU D. «31 Mart'ta Yabancı Parmağı» İstanbul 1969.

BAILEY F. E. «British policy and the Turkish reforme movement» *(İngiliz Siyaseti ve Türk Islahat Hareketi)* Cambridge 1942.

BARKAN Ö. L. «Les Recensements de la population et des terres dans l'Empire Ottoman et les registres imperiaux des statistiques» *(Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve Arazi Sayımları ve İstatistikleriyle İlgili Defter-i Hâkâniler),* «İktisat Fakültesi Mecmuası» Cilt II, İstanbul 1940.

BARKAN Ö. L. «Türk Toprak Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi» «Tanzimat» İstanbul 1940.

BERARD V. «La révolution Turque» *(Türk Devrimi)* Paris 1909.

BERARD V. «La politique du Sultan» *(Padişahın Siyaseti)* Paris 1909.

BERARD V. «La mort de Stamboul» *(İstanbul'un Ölümü)* Paris 1913.

BERKES N. «The developpement of secularism in Turkey» *(Türkiye'de Laikliğin Gelişimi)* Montreal 1964.

BERKES N. «200 Yıldır Neden Bocalıyoruz» İstanbul 1965.

BELDICEANU N. «Les actes des premiers sultanes conservés dans les manuscrits Turcs de la Bibliothéque Nationale de Paris» *(Paris Ulusal Kitaplığında Saklanan El Yazmalarından İlk Osmanlı Sultanlarına Ait Belgeler)* Paris 1960.

BILLIOTTI A. «La Banque Impériale Ottomane» *(Bank-ı Osmanii Şahane)* Paris 1909.

BİLSEL C. «Tanzimat Harici Siyaseti» «Tanzimat» İstanbul 1940.

BLAİSDELL D. «Europen financial control in the Ottoman Empire» *(Osmanlı İmparatorluğu Uzerinde Avrupa'nın Malî Denetimi)* New York 1929.

BRUNSWIK B. «Le traité de Berlin annoté et commenté» *(Açıklamalı ve Yorumlu Berlin Antlaşması)* Paris 1878.

BRUNSWIK B. «La crise financiére de Turquie» *(Türkiye'nin Malî Krizi)* Paris 1874.

CARLES G. «La Turquie économique. Etude comparative du commerce français et étranger» *(Ekonomik Açıdan Türkiye. Fransız Ticaretiyle Yabancı Ticaretin Karşılaştırmalı İncelemesi)* Paris 1906.

CEM İ. «Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi» İstanbul 1970.

CEMAL PAŞA «Memoirs of Turkish Statesman» *(Bir Türk Devlet Adamının Anıları)* London 1922.

CEVDET PAŞA. «Tezakir» Ankara 1953.

CHANNEBOT A. «L'Empire Ottoman l'Italie et la France» *(Osmanlı İmparatorluğu, İtalya ve Fransa)* Paris 1891.

CHAPMAN M. K. «Great Britain and The Bağdad Railway 1881-1914» *(Büyük Britanya İmparatorluğu ve Bağdat Demiryolu 1888-1914)* Northampton Massachussets 1948.

CHERADAME A. «La question d'Orient, la Macédoine, le chemin de fer de Bagdad» *(Şark Meselesi, Makedonya, Bağdat Demiryolu)* Paris 1903.

CHERBULIEZ. «L'Angleterre et la Russie en Orient» *(Doğu'da İngiltere ve Rusya)* «Revue d'histoire Diplomatique» 1896.

CHESNEY H. «The expedition for the survey of the rivers Euphrate and Tigris earned by order of the British government in the years 1835, 1836 and 1837» *(1835, 1836 ve 1837 Yıllarında İngiliz Hükümetinin Emriyle Fırat ve Dicle Nehrinin Keşfi Seferi)* London 1850.

CHOLET (Comte de) «Armenie, Kurdistan et Mésopotamie» *(Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya)* Paris 1892.

CHOUBLİER M. «La question d'Orient depuis le traité de Berlin. Etude d'histoire diplomatique» *(Berlin Antlaşmasından Beri Şark Meselesi. Diplomatik Tarih İncelemesi)* Paris 1892.

CİN H. «Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü» Ankara 1969.

CUINET V. «La Turquie d'Asie, géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineur» *(Anadolu; Küçük Asya'daki Her Vilayetin Değerlendirilmeli ve Tanımlamalı, İstatistik İdarî Coğrafyası)* IV Cilt, Paris 1900.

ÇAVDAR T. «Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu» İstanbul 1970.

DAVEY R. «The Sultan and his subjects» *(Sultan ve Tebası)* II Cilt, Londra 1892.

DAVİSON R. «Reforme in the Ottoman Empire 1856-1876» *(1856-1876 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğunda Reform Hareketleri)* Princeton 1963.

DE CONTENSON L. «Les reformes en Turquie d'Asie» *(Anadolu'da Reform Hareketleri)* Paris 1913.

DELAYGUE L. «Essai sur les finances Ottomanes» *(Osmanlı Maliyesi Üzerine Deneme)* Paris 1911.

DRİAULT E. «La question d'Orient depuis les origines jusqu'à nos jours» *(Çıkışından Günümüze Kadar Şark Meselesi)* Paris 1898.

DUCKERTS J. «Turquie d'Asie» *(Anadolu)* Londra 1901.

DUPRE A. «Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809 en traversant la Natolie et la Mésopotamie depuis Constan-

tinople jusqu'à l'extremité du golfe Persique et de là à Irewan» *(1807, 1808 ve 1809 Yıllarında İstanbul'dan Başlayıp Anadolu ve Mezopotamya'yı Geçerek Basra Körfezinin Sonuna, Oradan da İran'a Geçerek Yapılan Gezi)* Paris 1819.

DUTEMPLE E. «La Turquie d'Asie» *(Anadolu)* Paris 1883.

DU VELAY A. «Essai sur l'histoire financiére de le Turquie depuis le regne du Sultan Mahmut II jusqu' à nos jours» *(II. Mahmut'tan Günümüze Kadar Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Hakkında Deneme)* Paris 1903.

EARLE E. M. «American Mission in the Near East» *(Yakın Doğu'da Amerikan Misyonları)* Foreign Office, Cilt VII No: 3.

EARLE E. M. «Turkey, the great powers and the Bagdad railway. A study in imperialism» *(Türkiye, Büyük Devletler ve Bağdat Demiryolu. Emperyalizm Hakkında Bir Çalışma)* London 1923.

ELDEM V. «Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik» Ankara 1970.

ELİÇİN E. T. «Kemalist Devrimler İdeolojisi» İstanbul 1970.

ENGELHARDT E. «La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu' à nos jours» *(Tanzimat ve Türkiye ya da Osmanlı İmparatorluğunda 1826'dan Günümüze Kadar Yapılan Reformların Tarihi)* Paris 1882.

ERİM N. «Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri» Ankara 1953.

ERİŞÇİ L. «Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi» İstanbul 1951.

EVANS L. «United States policy and the partitation of Turkey 1914-1924» *(Amerika Birleşik Devletlerinin Siyaseti ve Türkiye'nin Bölüşülmesi, 1914-1924)* 1965.

FARLEY J. L. «The resources of Turkey» *(Türkiye'nin Kaynakları)* London 1919

FEROZ AHMAT. «İttihat ve Terakki (1908-1914) İstanbul 1971

FİŞEK K. «Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı» Ankara 1969.

GARDANE P. A. «Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse fait en 1807 et 1808» *(1807 ve 1808 Yıllarında Anadolu ve İrana Yapılan Bir Gezinin Günlüğü)* Paris 1809.

GARNETT L. M. S. «Home life in Turkey» *(Türkiye'de Aile Hayatı)* New York 1902

GREY E. «Twenty five years (1892-1916)» *(Yirmibeş Yıl - 1892, 1916-)* II. Cilt London 1928.

GRİFFİTHS M. P. «Travels in Europe, Asia Minor and Arabia (1785-86)» *(Avrupa, Küçük Asya ve Arabistan'da Geziler 1785-86)* London 1805.

HAMİLTON W. J. «Researches in Asie Minor, Pontus and Armenia» *(Küçük Asya, Pontus ve Ermenistan'da Araştırmalar)* II Cilt, London 1842.

HARRIS D. «A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875-78. The first year» *(1875-78 Balkan Buhranlarının Diplomatik Tarihi. İlk Yıl)* London 1936.

HASLIP J. «The Sultan. The life of Abdulhamit II» *(Bir Sultan. II. Abdülhamid'in Hayatı)* London 1958.

HAUPT G. — REBERIOUX F. «La deuxiéme Internationale et l'Orient» *(İkinci Enternasyonal ve Doğu)* Paris 1967.

HELMREICH E. C. «The diplomacy of the Balkan Wars» *(Balkan Savaşları Diplomasisi)* Cambridge 1938.

HOLLAND T. E. «The european concert in the eastern question, a collection of treaties and other public acts» *(Şark Meselesi Karşısında Avrupa'nın İttihatı, Antlaşmalar ve Diğer Belgeler Derlemesi)* Oxford 1885.

HUREWITZ J. C. «Diplomacy in the Near and Middle East» *(Yakın ve Orta Doğu'da Diplomasi)* Princeton 1956.

IMBART de la TOUR J. «La France du Levant devant la Chambre» *(Meclis Önünde Levant Fransası)* «Bulletin de Comité de l'Asie Française» Şubat 1902.

İNAL M. K. «Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar» İstanbul 1969.

ISSAWI C. «The economic history of the Middle East 1800-1914. A book of readings» *(1800-1914 Yılları Arasında Ortadoğu İktisadi Tarihi. Bir Derleme)* Chicago-London 1966.

JAY-SMITH C. «The Russian struggle for power 1914-1917» *(1914-1917 Yılları Arasında Rusya'da İktidar Kavgası)* New York 1956.

JELAVITCH B. ve C. «Russia in the East 1876-80» *(1876-1880 Yılları Arasında Doğu'da Rusya).*

KARAL E. Z. «Osmanlı Tarihi» Cilt V-VIII. (UZUNÇARŞILI'nın tarihinin devamı).

KARAMURSAL Z. «Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler» İstanbul 1940.

KEY K. K. «Origines of the Young Turk Movement» *(Jön Türk Hareketinin Kökenleri)* Washington 1955.

KHANZADIAN Z. «Atlas de géographie économique de la Turquie» *(Türkiye'nin Ekonomik Coğrafya Haritası)* Paris 1924.

«La reforme en Turquie, au point de vue financier et administratif» *(Malî ve İdarî Açıdan Türkiye'de Reform)* Paris 1850.

LANGER W. L. «The diplomacy of imperialism 1890-1902» *(1890-1902 Yılları Arasında Emperyalizmin Diplomasisi)* New York-London 1935.

LEE D. E. «The Origins of Pan-İslamism» *(Pan-İslâmcılığın Kökenleri)* «American Historical Journal».

LEMONİDİS A. «Le commerce de la Turquie» [En Grece] *(Türkiye'nin Ticareti [Yunanistan'da])* İstanbul 1849.

Mc COLL M. «Le Sultan et les grandes puissances» *(Sultan ve Büyük Güçler)* Paris 1899.

MANDELSTAM A. «Le sort de l'Empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğun Kaderi)* Paris 1917.

MARDİN Ş. «Jön Türklerin Siyasi Fikirleri» Ankara 1964.

MARX K. «Les nationalités en Turquie» *(Türkiye'de Milliyetler)* New York Tribune'de 7 Nisan 1853'de Yayınlanan Makale. «Oeuvres Politiques» Paris 1929.

MARX K. «Le veritable point litigieux en Turquie» *(Türkiye'deki Gerçek İhtilaf Noktası)* New York Tribune'de 12 Nisan 1835'de Yayınlanan Makale. «Oeuvres Politiques» Paris 1929.

MARX K. «La question turque» *(Türk Sorunu)* New York Tribune'de 19 Nisan 1853'de Yayınlanan Makale. «Oeuvres Politiques» Paris 1929.

MARX K. «Que deviendra la Turquie d'Europe?» *(Avrupa Kıtasındaki Türkiye Ne Olacak?)* New York Tribune'de 21 Nisan 1953'te Yayınlanan Makale. «Oeuvres Politiques» Paris 1929. —Sözü Edilen Makaleler İçin Bkz. K. MARX. «Türkiye Uzerine» İstanbul 1966.

MİNİSTERE des Affaires Etrangéres (France) «Documents Diplomatiques. Affaires Armeniennes. Projet de reforme dans l'Empire Ottoman» *(Dış İşleri Bakanlığı (Fransa) «Diplomatik Belgeler. Ermeni Meselesi. Osmanlı İmparatorluğunda Reform Tasarısı»)* Paris 1897.

MİNİSTERE des Affaires Etrangeres (France) «Documents Diplomatiques Francais 1871-1914 *(Dışişleri Bakanlığı Fransa) «1871-1914 Yılları Arasında Fransız Diplomatik Belgeleri»:*
— Seri I Cilt X-XII
— Seri II Cilt X-XIV
— Seri III Cilt I-XI

MORAWITZ C. «Les finances de la Turquie» *(Türkiye'nin Maliyesi)* Paris 1902.

MORGENTHAU H. «Mémoires de l'ambassadeur» *(Büyükelçinin Anıları)* Paris 1919.

MORİER J. «A journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809» *(1808 ve 1809*

Yıllarında İran, Ermenistan ve Küçük Asya'dan İstanbul'a Gezi) London 1812.

NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes internationaux de l'Empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğu'nun Yaptığı Uluslararası Antlaşmaların Derlemesi)* Paris 1897.

NOVİŞEN. «Ocherski ekonomiki Turtsii» *(Türkiye Ekonomisi Uzerine Deneme)* Bkz. ISSAWI C. «The economic history...»

OĞUZALICI K. «Meriyetteki Osmanlı Mevzuatı» İstanbul 1953

PADEL W. «De la legislation foncière Ottoman» *(Osmanlı Toprak Mevzuatı)* Paris 1904.

PEARS E. «Turkey and its people» *(Türkiye ve Halkı)* London 1911.

PERCY M. P. «Highlands of Asiatic Turkey» *(Anadolu'da Dağlık Kesim)* London 1901.

PERNOT M. «Comité de défense des intèrêts français en Orient. Rapport sur un voyage d'ètudes à Constantinople, en Egypte et Turquie d'Asie. (Janvier-Août 1912)» *(Doğu'da Fransız Çıkarlarını Koruma Komitesi, İstanbul, Mısır ve Anadolu'da İnceleme Gezisi Üstüne Rapor)* Paris 1914.

PINGAUD A. «Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre. Tome I. Les alliances et les interventions» *(Birinci Dünya Savaşı Sırasında Fransa'nın Diplomatik Tarihi. Cilt I. Anlaşmalar ve Müdahaleler)* Paris, 1938.

PİNON R. «L'Europe et l'Empire Ottoman. L'aspect actuel de la question d'Orient» *(Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu Şark Meselesinin Bugünkü Görünümü)* Paris 1908.

POULGY G. «Les emprunts de l'Empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunun Borçları)* Paris 1915.

RAMSAUR E. E. «The Young Turks. Prelude to the revolution of 1908» *(Jön Türkler ve 1908 İhtilâli»* Princeton 1957- İstanbul 1972.

RAMSAY W. M. «Impression of Turkey during twelve years wanderings» *(On iki Yıllık Gezginlik Boyunca Türkiye İzlenimleri)* London 1897.

RENOUARD A. «Chez les Turcs en 1881» *(1881 Yıllarında Türkler Arasında)* Paris 1881.

RODKEY F. S. «Ottoman concern about western economic penetration in the Levant 1849-1856» *(1849-1856 Yıllarında Batının Doğu Akdeniz'e Nüfuz Edişi ve Osmanlı Çıkarları)* «The Journal of Modern History» Cilt XXX, sayı 4.

ROUGON F. «Smyrne. Situation commerciale et economique des pays compris dans la circonscription du consulat général de France» *(İzmir. Fransa Başkonsolosluğu Alanına Giren Ülkelerde Ticarî ve Ekonomik Durum)* Paris 1892.

ROUMANİ A. «Essai historique et technique sur la Dette Publique Ottomane» *(Osmanlı Düyun-u Umumiyesi Üzerine Tarihî ve Teknik Bir Deneme)* Paris 1927.

SARÇ Ö. C. «Tanzimat ve Sanayimiz» «Tanzimat» İstanbul 1940.

SENCER O. «Türkiye'de İşçi Sınıfı» İstanbul 1969.

ŞİMŞİR B. «Rumeliden Türk Göçleri» II Cilt. Ankara 1969, 1971.

SMITH C. L. «The Embassy of Sir William White at Constantinople

1886-1891» *(Sir William White'in 1886-1891 Yılları Arasında İstanbul Büyükelçiliği)* Oxford 1952.

SOLAKİAN V. «Les richesses naturelles et économiques de l'Asie Mineure» *(Küçük Asya'nın Doğal ve Ekonomik Zenginlikleri)* İstanbul 1923.

SÜLKER K. «100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri» İstanbul 1968.

SUSSNITZKI A. J. «Zur Gliederung wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitaten in Turkei» *(Türkiye'de Milliyetlere göre Ekonomik İşbölümü)* Bkz. ISSAWI C. «The economic history...»

SUVLA R. Ş. «Tanzimat Devrinde İstikrazlar» «Tanzimat» İstanbul 1940.

TEMPERLEY H. W. V. «British policy towards parliamentary rule and constitutionalism in Turkey. (1830, 1914)» *(Osmanlı İmparatorluğunun Parlamenter Yönetime ve Meşrutiyete Yöneldiği Sırada İngiliz Siyaseti 1830, 1914)* «The Cambridge Historical Journal» Cilt IV No. 2, 1932.

TEMPERLEY H. W. V. «British Documents on the origins of the war 1898-1914» *(1898-1914 Yılları Arasındaki Savaşların Kökenleri Uzerine İngiliz Belgeleri)* Cilt V: «The Near East, 1903-1909» *(Yakın Doğu, 1903-1909)* London 1928. Cilt IX: «Balkan Wars» Part I- «Prelude: Tripoli War» *(Balkan Savaşları Bölüm I - Giriş: Trablusgarb Savaşı)* London 1933.
Cilt X: Part I - «The Near and Middle East on the eve of war» *(Bölüm I - Savaş Arifesinde Yakın ve Orta Doğu)*
Cilt X: Part II - «The last years of peace» *(Bölüm II - Barışın Son Yılları)*

TEXİER C. «Asie Mineure. Description géographique, historique et archeologique des provinces et des villes de la chérsonése d'Asie

1835-37» *(Küçük Asya. 1835-37 Yılları Arasında Asya Yarımadasındaki Eyalet ve Şehirlerin Coğrafî, Tarihî ve Arkeolojik Tasviri)* III Cilt, Paris 1839-40

TESTA L. «Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances etrangéres depuis 1536» *(Osmanlı Sarayının 1536 Yılından İtibaren Yabancı Güçlerle Yaptığı Antlaşmalar Derlemesi)* XI Cilt, Paris 1865 ve sonrası.

THERY E. «Les finances Ottomanes» (Osmanlı Maliyesi) Paris 1911.

TSAPALOS G. ve WALTER P. «Rapport sur le domaine impérial de Tchoucourova» *(Osmanlı İmparatorluğunun Çukurova Bölgesi Hakkında Rapor)* Paris 1911-1912.

TUNÇDİLEK N. «Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Bir Bakış» «İktisat Fakültesi Mecmuası» 1950-54.

TUNÇDİLEK N. «Türkiye İskân Coğrafyası» İstanbul 1967.

UBICINI A. «Lettres sur la Turquie» (Türkiye Hakkında Mektuplar» Paris 1853

UBICINI A. «La question d'Orient devant l'Europe» *(Avrupa Önünde Şark Meselesi)* Paris 1854.

UBICINI A. «La Turquie actuelle» *(Bugünün Türkiyesi)* Paris 1855.

UBICINI A. ve PANET de COURTEILLE «Etat présent de l'Empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunun Durumu)* Paris 1876.

ULUBELEN F. «İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye İstanbul 1967.

UPWARD A. «La Turquie banqueroutiére, considerations sur l'état financier de l'Empire Ottoman» *(İflâs Etmiş Türkiye. Osman-*

lı İmparatorluğunun Malî Durumu Hakkında Düşünceler) Paris 1910.

URQUHART D. «La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commerce» *(Türkiye, Maddi Kaynakları, İdarî Örgütlenmesi, Ticareti)* Paris 1836.

VIQUESNEL. «Voyage dans la Turquie d'Europe 1848-55» *(1848-55 Yıllarında Trakya Gezisi)* Paris.

WARRINER D. «Land tenure in the fertile crescent» *(Verimli İslâm Ülkesinde Toprak Kirası)* Bkz. ISSAWI C. «The economic history...»

WOLF J. B. «The diplomatique history of the Bagdad railway» *(Bağdad Demiryolunun Diplomatik Tarihi)* Colombia 1933.

YALMAN A. E. «Turkey in the World War» *(Dünya Savaşında Türkiye)* New Haven 1930

YENİAY İ. H. «Yeni Osmanlı Borçları Tarihi» İstanbul 1964

YOUNG B. «Corps de Droit Ottoman» *(Osmanlı Hukuku)* Oxford 1906.

N O T :
Bu bibliyografyada sadece II. cilt için yararlanılan kaynaklar belirtilmiştir. Bundan sonraki kitapta ayrı bibliyografya verilecektir.

İÇİNDEKİLER

9 — EKONOMİK SÖMÜRGELEŞME DÖNEMİ: SERBEST MÜBADELEDEN İFLÂSA 599

■ — *XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA TOPLUMSAL SINIFLAR* 600

I — FEODALLERİN EVRİMİ 601

II — BÜROKRASİNİN YENİDEN DOĞUŞU 606

III — AZINLIKLARIN ROLÜ 607

A — Genel Evrim 607
B — Fener Aristokrasisi 610
C — Ermeni Sarraflar 611
D — Rum Tüccarlar 613
E — Levantenler 616

IV — MÜSLÜMAN ORTA SINIF 618

V — KÖYLÜLER 619

VI — ŞEHİR PROLETARYASI 624

■ — *SERBEST MÜBADELEDEN BORÇLANMAYA* . . 626

I — ISLAHAT HAREKETLERİ 628

A — İlkeler ve Durumlar 628
B — 1839 Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hûmayunu) . 634
a — Hazırlanması 634
b — Muhtevası 639
C — Uygulama 644

II — DIŞ TİCARET 650

A — İthalât 650
B — İhracat 660

III — MALİYE 664

A — Ekonomik Açmaz 664
a — Kırım Savaşı 673
B — İlk Dış Borçlanmalar 691

IV — KEFİL DEVLETLER 696

A — 1856 Islahat Fermanı 696
B — Paris Antlaşması 700

■ *— BORÇLANMADAN İFLÂSA* 704

I — İKİNCİ ISLAHAT DALGASI 704

A — 1858 Arazi Kanunu 704
B — Vilâyetlerle İlgili Kanunlar 720
C — Yabancılara Toprak Mülkiyeti Hakkının Tanınması 726
D — Diğer Uygulamalar 728

II — İFLÂSA DOĞRU GİDİŞ 731

A — 1858 İstikrazı (Dış Borçlanması) 740
B — 1859 Buhranı 744
C — Dış Güçlerin Tepkisi ve Denge siyasetinin Evrimi 747
D — Lübnan'a Müdahale 754
E — Mires Borçlanması 762
F — 1861 Ticaret Antlaşması 767
G — 1862 İstikrazı 776
H — Osmanlı Bankasının Kuruluşu 781
I — Malî Dolaplar 789

I — Malî İstilânın Tamamlanması 802
J — Demiryolları 805
K — Hızlanan Borçlanma 812
L — Buhran 818
M — İflâs 825

■ — *İFLÂSTAN EKONOMİK VESAYETE* 829

I — REJİME KARŞI MUHALEFET 829

A — Küçük Burjuvazi 829
B — Eşraf 837
II — SİYASAL BOZGUN 839
A — Avrupa'daki Dengede Değişme 839
B — 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 871
C — Barış ve Siyasi Vesayet 883

III — EKONOMİK VESAYETİN YERLEŞMESİ 889

A — Mutlakiyetin Kökleşmesi 890
B — İlk Hazırlıklar 892
C — Muharrem Kararnamesi 897

10 — EKONOMİK SÖMÜRGELEŞME DÖNEMİ : REHİN ALTINA GİRİŞTEN İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜNE 905

■ — *GİRİŞ* 905

■ — *ÜLKE İÇİNDE GÜÇ İLİŞKİLERİ* 908

I — ANADOLU'DA DURUM 908

A — Tarım Proletaryası 910
B — Büyük Arazi Sahipleri 918
a — «Pazar» için Üretim 919
b — Büyük Tarım Mülklerinin Oluşumu 921
C — Azınlıkların Doruğa Yükselmesi 924

II — BÜYÜK ŞEHİRLERDE DURUM VE BAŞKENT . . 930

A — Şehir Proletaryası 930
B — Küçük Burjuvazi 934
C — Bürokrasi 936

■ — *EMPERYALİZMİN NÜFUZ EDİŞİ* 939

I — DİPLOMATİK AĞ 940

II — KÜLTÜREL AĞ 942

III — EKONOMİK AĞ 949

A — Ticaret 950
a — İthalât 951
b — İhracat 952
c — Ticaret Dengesi 955
d — Müşteri Çevresinin Evrimi 957
B — Yatırımlar 959
a — Madenler 961
b — Ulaşım 962
C — Duyun-u Umumiye 972
a — 1881 Kararnamesinde Yer Almayan Borçlar 973
b — 1881 Kararnamesinde Yer Alan Borçlar 975
c — 1881'den Sonraki İstikrazlar 990
D — Osmanlı Bankası 993
E — Toplu Bakış 997

IV — NÜFUZ BÖLGELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI . . . 998

A — Uluslararası İttifaklar 998
B — «Şark Meselesi»nin Evrimi 1001
C — «Ermeni Meselesi» 1006
D — Bağdat Demiryolu 1022
E — Makedonya Sorunu 1031

■ — *TÜRKLERDEN GENEL TEPKİ* 1042

I — «JÖN TÜRKLER» HAREKETİNİN DOĞUŞU . . 1042

II — 1908 DEVRİMİ 1050

III — TÜRK BURJUVAZİSİ SİYASET SAHNESİNDE . . 1058

■ — *İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ* 1066

I — BALKAN PAKTI'NIN HAZIRLANMASI
AFRİKADAKİ İMPARATORLUK TOPRAKLARININ ELDEN ÇIKIŞI 1066

II — AVRUPA'DAKİ TOPRAKLARIN ELDEN ÇIKIŞI . . 1074

III — ASYA'DAKİ TOPRAKLARIN ELDEN ÇIKIŞINA DOĞRU 1080

A — «Bağdat Meselesi»nin Evrimi 1080
B — «Ermeni Meselesi»nin Yeniden Alevlenmesi . . . 1089
C — Nüfuz Bölgelerinin Paylaşılması 1093
D — Alman Egemenliği ve Son Antlaşmalar 1101

IV — BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞ 1106

EK I — 1839 Tarihli Tanzimat Fermanı 1117

EK II — 1856 Tarihli Islahat Fermanı 1127

YARARLANILAN KAYNAKLAR 1137

«EĞİTİM ÇOCUK SORUNLARI DİZİSİ»

- **BARBİANA ÖĞRENCİLERİNDEN MEKTUP**

  Büyük Boy Resimli 10 Lira

- **AYDINLIĞA DOĞRU**

  Gerçekçi Bir Eğitim Denemesi

  Mario Lodi

  Büyük Boy Resimli 15 Lira

- **KÜÇÜK KARABALIK**

  Semet Behrengi

  Büyük Boy Resimli 10 Lira

- **BİR ŞEFTALİ BİN ŞEFTALİ**

  Semet Behrengi

  Büyük Boy Renkli Resimli 10 Lira

BİLİM DİZİSİ

- **EKONOMİ POLİTİK EL KİTABI**
  Pierre Salama — Jacques Valier
  15 Lira

- **SOSYAL SINIFLAR (Kriter ve Göstergeler)**
  Muzaffer Sencer
  30 Lira

- **AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE**
  I — Bizans'tan Tanzimata
  Stefanos Yerasimos
  35 Lira

- **AZGELİŞMİŞLİK VE EMPERYALİZM**
  Derleyen: Atilla Aksoy
  15 Lira

İŞÇİ HAREKETLERİ — SORUNLARI DİZİSİ

- **AVRUPA İŞÇİ HAREKETLERİ TARİHİ**
  Wolfgang Abendroth
  15 Lira

- **İNGİLTERE'DE EMEKÇİ SINIFLARIN DURUMU**
  Friedrich Engels
  30 Lira

İSTEME ADRESİ
GÖZLEM YAYINLARI
PK. 966 Karaköy/İST.

stefanos yerasimos

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE

2-TANZİMATTAN I.DÜNYA SAVAŞINA

Stefanos Yerasimos İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve yüksek öğretimini burada tamamlayan yazar halen Paris Vincennes Üniversitesinde öğretim üyesidir. Osmanlı-Türk toplumuyla Batı toplumları arasında ilişkilerin karmaşık mekanizmasını göz önüne sermeyi amaçlayan bu eserde, Türkiye'nin azgelişmişlik diye nitelendirilen bugünkü durumuyla sonuçlanan evrim süreci, Türk toplumunu oluşturan unsurların mücadelesinden doğan iç dinamiği ve bu toplumun öteki sosyo-ekonomik sistemlerle ilişkisinin etki-tepkileri içinde gözlenmektedir. Bu açıdan bakılınca Türk toplumunun evrimi kimi zaman iç dinamiğin, kimi zamansa dış dinamiğin ön plana çıktığı bir süreç olarak görülür. Bunlardan ilki, yeni üretim biçimlerine doğru evrimleşme amacını güderken çok kere yolunu kesen setlere çarpar kalır. İkincisiyse egemenlik altına alıcı toplumların yararına işleyen «azgelişmiş» üretim biçimleriyle sonuçlanır. Türk toplumuyla Batı toplumları arasında emperyalist ilişkileri doğuran bu süreç, bin yıldan daha gerilere uzanan bir olgunun ifadesidir. Bu yüzden de Türk toplumunun şimdiki durumunu ve gelecekteki evrim imkânlarını kavrayabilmek için bu olgunun bütününü tanımak gerekir. Üç ciltte tamamlanacak olan ve Türkiye üzerine yapılan en geniş araştırma olarak kabul edilen bu çalışmanın bu konudaki görüşlere yeni boyutlar kazandıracağı inancındayız.

GÖZLEM YAYINLARI

40 LİRA